

A jövő gyermekkora

Pécs, 2019

A jövő gyermekora

Közös dolgaink, 2017–2018.

Pécs, 2019

A jövő gyermekora
Közös dolgaink, 2017–2018

Szerkesztette:
Erdős Zoltán, Kindl Melinda, Fekete Sándor

ISBN 978-615-00-5119-2

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

Pécs, 2019

Tartalomjegyzék

Előszó	9
1. Társadalmi rendszerek	17
<i>Fábián Adrián</i> Az állam demokratikus működ(tet)ése	19
Hajléktalan-ellátás Magyarországon Beszélgetés <i>Hajdu Krisztián</i> nal, a Tamasz Alapítvány szakmai vezetőjével	27
<i>Ragadics Tamás</i> Közmunka a vidéki Magyarországon. Helyi stratégiák – kérdések és dilemmák	37
Fényhozók <i>Ruprech Judit</i> képriportja	45
2. Törésvonalak	53
<i>Nagy J. Endre</i> Európához – Európától	55
<i>Jakab Attila</i> Nemzet-e a magyar nemzet?	81
<i>Tillmann J. A.</i> Nemzeti távlatok	89
<i>Erdős Zoltán</i> Egy diszkurzív nemzetfogalom felé	95
3. Polgári társadalom	105
<i>Pánovics Attila</i> Tiltakozás kontra partnerség Hasznos tanácsok kiégés ellen küzdő civileknek	107

<i>Kamarás István OJD</i> Máma már nem hasad tovább? (ferencpálista terápia-javallat a hasadásainkra)	119
<i>Horváth Csaba</i> Egy nem európai kampány: a 2018-as parlamenti választások	135
4. Emigráns magyarok	143
<i>Bába Szilvia</i> Magyar identitás a tengeren túli diaszpórában	145
<i>A. Gergely András</i> Óperenciás nemzet, nyelvi identitás, diaszpóra Reflexió Bába Szilvia <i>Magyar identitás a tengerentúli diaszpórában</i> című írására	157
5. Közös dolgaink	163
<i>Bakk Miklós</i> A nemzet a 21. században	165
<i>Hódi Sándor</i> Nem csak kenyérrel él az ember	171
<i>Fried István</i> A transznacionális irodalomszemlélet dilemmái Kertész Imre egy önértelmezésének nyomában	181
<i>Fried István</i> Tézisek Kelet-Közép-Európáról	201
<i>Törzsök Erika</i> Élet a széleken	209
<i>Hódi Sándor</i> Közel szabadon Visszatekintés a magyar közösségek önszerveződésére	217
<i>Fedinec Csilla – Gönczi Andrea</i> Keleti szomszédunk – Ukrajna Az ukrán politika és a kárpátaljai magyarság	233

6. Visszatekintő	245
<i>Fried István</i> Szerb–magyar összefüggések a századfordulón	247
7. Globális kihívások	261
<i>Lányi András</i> A fejlődéstől a fenntarthatóságig Julian Huxley és az UNESCO filozófiája – hetven év múltán	263
<i>Tóth I. János</i> A fenntartható fejlődés két útja: globalizmus vagy lokalizmus	273
<i>Erdős László</i> Szándékos vakság környezeti ügyekben – és ahogyan visszanyerhetjük látásunkat	281
<i>Kasznár Attila</i> A modern Kína a globális erőterben	289
<i>Hódi Sándor</i> Mi történik velünk?	297
<i>Hantó Zsuzsa</i> Miért nem teljesültek az álmok, hogyan változtak az európai értékek	309
<i>Bándy Katalin</i> Mi lesz veled, Európa? A muszlim közösségek európai társadalmi integrációjának problémái és kudarca	323
8. Szemle	339
<i>Erdős Zoltán</i> Nemzetek, nemzeti kisebbségek a Délvidéken Konferencia a pécsi Pannon Magyar Házban, 2017. szeptember 20.	341
<i>A. Gergely András</i> Magyar trilógia – fikciós-dokumentumban elbeszélve Egy nemzeti örökség-kiállításról	347

Az író közege a függetlenség Beszélgetés <i>Horváth Viktor</i> íróval, műfordítóval	355
<i>Erdős Zoltán</i> Progress könyvek	363
<i>A. Gergely András</i> Ment-e a civilizáció által a világ elébb – avagy kaotikus világ elősködő áldemokráciával	371
<i>A. Gergely András</i> Tejberizs-mozgalom, lego-figurák, meztelen lányok az elnyomók ellen	377
9. Dokumentumok	383
<i>Hankiss Elemér</i> Passuth László: Fekete bársonyban. Athaeneum, Budapest, 1946.	385
<i>Pörös Béla</i> Korképek. A leépülés, a szegénység és a számkivetettség környékei az ezredforduló utáni Baranyában	389
Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról	401
A dunai szövetség	421
10. In memoriam Hankiss Elemér	435
Hankiss Elemér irodalmi munkássága Tudományos és ismeretterjesztő művek, publicisztikai írások, interjúk (1948-2015)	437
A kötet szerzői	473

Előszó

„A jövőnek is van gyermekkora”
Mészöly Miklós

Érzékelve szűkebb és tágabb pátriánk, Magyarország és Európa egyre súlyosabb helyzetét, ugyanakkor bízva a konszenzuskeresés és az együttműködés erejében, közös fórumot hoztunk létre a tudományos és a társadalmi élet megannyi szereplője számára. A problémákat gyakorta személyes elfogultsággal tárgyaló publicisztika, vagy a szűkebb rétegeket megcélzó szaklapok értékeit és létjogosultságát nem vitatva, az általunk életre hívott független értelmiségi platform felületet kínál mindazok számára, akik egy árnyalt, sokoldalú és felelősségteljes diskurzus irányában keresik a Magyarországot és Közép-Európát érintő kérdések megoldását. A sok esetben számító egyéni életutak kialakítása, a közönyös visszavonultság és a kibeszéletlenség helyett a teremtő aktivitást pártolva indítottuk útjára a *Közös dolgaink* című honlapot.

Az első tanulmányok már 2017 nyarán elkészültek, majd 2018 januárjában sor került a honlap „műszaki átadására”. Bár a kezdeti nehézségek bennünket sem kerültek el, kiváló írásokat közölhattunk, rangos és termékeny diskurzus indulásának lehettünk tanúi és részesei. Kilenc rovatban összesen 39 tanulmányt, interjút, képriportot, archív dokumentumot és bibliográfiát közöltünk. A műfaji sokszínűséghez hasonlóan széles a tematikai horizont, változatosak a megközelítések és perspektívák: a szerzők között tudósok, művészek és civil szervezeti vezetők egyaránt megtalálhatóak.

Bár a kötet anyaga első látásra széttartónak tűnhet, a gondolatmenetet három mozzanat mégis egységes mederben tartja. Egyfelől az egymástól földrajzi vagy diszciplináris okokból elszigetelten alkotó szerzők válságról értekeznek. Másfelől, még a legtudományosabb igénnyel megalkotott szövegeken is érezhetően átüt az aggodalom hangja. Az olykor ostorozó, olykor önvádoló, olykor távolságtartóan tényszerű hangvételben megszólaló írások azonban túllendülnek a probléma regisztrálásán és rendre kiutat keresnek a lehetséges megoldások irányában: ez adja a kötet textuális szövetét egyben tartó harmadik elemet.

Bár a tanulmányokat az eredeti közlésnek megfelelően rovatok szerint csoportosítottuk, a továbbiakban egy másik lehetséges, sok szempontból szervezettebb összefüggérendszerre is fel szeretnénk hívni az Olvasó figyelmét.

Szegénység és számkivetettség – a fókuszban Baranya

A hazai közbeszédben korántsem egységes a társadalmi rendszerek működésének megítélése. Míg a kormányoldal legfeljebb szórványos problémákat regisztrál, az ellenzéki értelmiségiek az intézményrendszerek átfogó válságáról értekeznek, ahogy azt a *Prog-*

ress Alapítvány 2017-ben indult – kötetünkben ismertetett – könyvsorozata is teszi. A sorozat első hét kötete részletes elemzését adja az oktatás, az egészségügyi és a szociális ellátórendszerek működészavarainak, a civil társadalom válságának, valamint az ezek hátterében meghúzódó gazdaságpolitikai és az uniós integráció kapcsán felmerülő problematikáknak. A társadalmi rendszerek hosszabb szakaszokat átívelő tendenciáit elemző munkák mellett szerzőink kiemelten foglalkoznak a magyarországi szociális ellátórendszerrel, elsősorban Baranyára fókuszálva.

A pécsi Tamasz Alapítvány szakmai vezetőjével, *Hajdu Krisztiánnal* a hajléktalan embereket érintő rendelet kapcsán készítettünk interjút. A szakember szerint nem kétséges, hogy a hajléktalanság nem oldható meg pusztán jogi szabályozással, a lehetőség azonban megvan az intézményrendszer fejlesztésére, és a tapasztalatok alapján a szociális tárca ténylegesen nyitott a szakmai szervezetekkel való együttműködésre.

Hasonlóan sérülékeny, ám sokkal nagyobb létszámú réteget alkotnak a közfoglalkoztatásban dolgozók. *Ragadics Tamás* négy baranyai kistelepülés példáján mutatja be a munkahelyteremtés és a piaci integráció lehetőségeit. A közfoglalkoztatás sikerét elsősorban a polgármester személyes kvalitásai alapozzák meg, ennek ellenkezője azonban már strukturális tényezőkön múlik. A munkaerő-piaci integrációt hátráltatják a polgármester és a lakosság eltérő szocializációjából, érdekeiből eredő konfliktusok, sőt a jelentős részben roma lakosság szokásai, kulturális sajátosságai is. Pörös Béla megrázóan tárgyyszerű leltárt ad a megyében élők romló létkörülményeiről, az elmúlt évtizedekben keletkezett adatsorokon keresztül mutatva be a többgenerációs munkanélküliséget, az elgettósított cigányság szinte visszafordíthatatlan szegregációját, az elosztási rendszerek anomáliáját, magáért beszélő szociofotográfiai anyaggal támasztva alá mindezt.

A leszakadó rétegek helyzetének konszolidálásában nagy szerepet játszhatnak nemcsak az állami ellátórendszerek és a foglalkoztatáspolitikai, hanem a civil szervezetek is. Ennek egyik jó példáját, a Romaversitas Alapítvány baksi projektjét mutatja be *Ruprech Judit* képriportja.

A magyar társadalomfejlődés kérdései

Ágh Attila – *A. Gergely András* által bemutatott – könyvének alaptézise, hogy a rendszerváltoztatás megbukott. A magyar társadalom nem tudott élni az 1990-ben megnyílt lehetőségekkel, nem tudott felülemelkedni a régi beidegződéseken, így fokozódó demokratizálódás helyett a demokrácia válsága, átfogó civilizációs válság uralkodott el Magyarországon.¹ Mindebben persze komoly felelősség terheli az átlagembert is. Ezt erősíti meg a közügyekre érzékeny író szemszögéből *Horváth Viktor*: megfogalmazása szerint „*az elit nem a semmiből jön, hanem ők a lakosság esszenciája. Vagy mondhatom azt is, hogy a nemzet esszenciája.*” (353.)

A civilizációs válság szemmel látható az állami intézmények és társadalmi szervezetek működésén. *Pánovics Attila* rámutat, hogy a civil szervezetek 2008 óta egyre súlyos-

bodó gazdasági feltelek között működnek, 2010 után pedig – a kormányzati támadások és propaganda hatására – morális válságba is kerültek. A legígéretesebb kiútnak a szervezeti kultúra megújítása tűnik: a pusztá tiltakozások helyét az – egy-egy projekten túlmutató – partnerségnek és az ügyek melletti kiállásnak kell átvennie.

A változáshoz elengedhetetlen volna a nagyobb egység, az állam egészének demokratikus működése, amiről *Fábián Adrián* értekezik a forgalomban lévő definíciók, a magyar és uniós joganyag, valamint az aktuális politikai viták tükrében. Véleménye egyezik a jog uralmáról vallott klasszikus nézetekkel: „*olyan jogi szabályozásra van szükség, amely kellően világos és egyértelmű szabályokkal segíti a demokratikus állam működését és működtetését, akkor is, ha ideológiai változások miatt a jog 'keresztműzbe' kerül.*” (21.) A 2018-as választások azonban közel sem ezt a benyomást keltették. *Horváth Csaba* elemzése arra utal, hogy sem a jogi szabályozás, sem a kialakult beszédmód nem alapozza meg a nézetek szabad versengését, nem segíti elő a demokratikus attitűdök fejlődését és a demokrácia iránti bizalom erősödését.

A nemzetfejlődés színe és visszája

Közhelyes megállapítás, hogy a magyar társadalmat a végletekig átpolitizált közbeszéd, a politikai és társadalmi csoportok éles szembenállása metyeljezi. Ez a megosztottság persze korántsem újkeletű. *Nagy J. Endre* nagyívű tanulmányban vázolja fel az utóbbi csaknem két évszázad értelmiségtörténetét, megállapítva: az értelmiségen belüli hasadás egyik legfőbb motívuma az Európához való viszony, Magyarország és a magyarság elhelyezése Európa térképén.² Valahogyan mindenképp viszonyulni kell Európához, és ez napjainkban is komoly viták forrása. „*Az értelmiség egyik része szilárdan ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy az előrehaladásnak nyugati szellemben kell megtörténnie, s ez minél gyorsabban megy végbe, annál jobb. A másik része viszont ettől az úttól, annak gyorsaságától a társadalmi integrációt és a kulturális identitást félti*” (56.), és – tehetjük hozzá – egyre élesebb hangon bírálja Nyugat-Európát és a nyugati társadalomfejlődést.

Kérdés persze, hogy milyen pozícióból bíráljuk a Nyugatot, milyen múlttra tekinthet vissza és milyen stádiumban van jelenleg a magyar nemzetfejlődés. *Jakab Attila* – *Bibó István* gondolataival³ párhuzamos, azokat megerősítő és továbbvezető esszéjében – amellet érvel, hogy nem beszélhetünk egységes magyar nemzetről. A magyarság ugyanis kimaradt a 19. században megindult nemzetfejlődésből, amelyet a „*máig ható feudális társadalmi berendezkedés, a beidegződött paternalista és nepotista hagyományok, valamint az önfelmentő és bünbakkereső közgondolkodás*” akasztott meg. (79.)

Tillmann József arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen súlyos következményei lehetnek annak, ha nem szakítunk ezekkel a hamis struktúrákkal és mélyen gyökerező beidegződésekkel, ha a múltba révedés vagy a nagyhatalmi víziók foglyai maradunk. Magyarország és a magyarság nem foglalhatja el helyét Európa térképén, amíg a múlttal való kapcsolatát megnyugtatóan nem rendezi. Az emlékezetpolitikai játszmák elé

tartott tükröt KissPál Szabolcs *A műhegyektől a politikai vallásig* című kiállítása, melyről *A. Gergely András* készített beszámolót.

A kijózanodás és a kulturális megújulás felé tett lépés lehet Tillmann szerint a „reeducatio”, az állampolgári nevelés meghonosítása, melynek egyik modelljét a II. világháború utáni Németországban alkották meg. Egy másik, evvel összefonódó megoldási lehetőség szintén az értelmiségre ró komoly felelősséget: *Kamarás István* szerint nem volna eleve lehetetlen, hogy a nemzet egésze számára elfogadható értékeket dolgozzunk ki. Bár ennek igen komoly feltételei vannak – a keresztény habitus megújítása, a szolidaritás helyreállítása –, ezeket számos hazai közösség megvalósítja, és erre szolgálnak példaként Ferenc pápa reformjavaslatai is.

Közép-európai távlatok, nemzetpolitikai viták

Bakk Miklós és *Hódi Sándor* – a politológus és a pszichológus szemszögéből, mégis egybehangzóan – amellet érvel, hogy bár napjainkban sokan tartanak a „nemzetek alkonyától”, a nemzeti keretek mindeddig meghaladhatatlannak bizonyultak. A nemzet nemcsak mással fel nem cserélhető politikai és kulturális keret, hanem egyedülállóan gazdag értékképző és az egyes ember számára is lényegi orientációs pontot jelent.

Korántsem magától értetődő azonban, hogy milyen rendszerben működhetnek együtt az egymás mellett élő nemzetek. *Fried István* tanulmányaiban – a komparatiztika és a kontaktológia módszertana és a posztkolonialista irodalomtudomány eszköztárával – a határjelenségek és kulturális transzferek felől értelmezi a kelet-közép-európai népek együttélését. Felmutatja, hogy a nemzetállami kereteknél és nemzeti nagyelbeszélések-nél többet kínál a transznacionális perspektíva: élhetőbb és izgalmasabb világra nyit ablakot a hibriditás és a többes kötődések elismerése. Ennek az irodalmi régiónak a *dunai konföderáció* gondolata politikai realitást is kölcsönzött volna, amely, bár megvalósulására nem volt lehetőség, a térség eszmetörténetének mégis szerves részét alkotja.

A konfliktusokkal terhelt együttélés sajátos esetét jelenti Ukrajna, ahol a nemzetépítés szándéka a kisebbségekkel szemben fogalmazódik meg, ahogyan azt az állampolgársággal és a nyelvtörvénnyel kapcsolatos viták mutatják – *Gönczi Andrea* és *Fedinec Csilla* elemzése szerint.

A kelet-közép-európai nemzetek egymás mellett élésének neuralgikus pontja a kisebbségi autonómiák kérdése. *Törzsök Erika* úgy látja, hogy magyar szempontból a kérdés rendezésére az uniós csatlakozással nyílt reális esély. Az „etnikumok regionalizálása”, kisebbség és többségi társadalom együttműködése helyett az anyaországból fenntartott intézményrendszer erősödött meg, és ez továbbra is csupán a magyar belpolitikai viták exportját szolgálja. *Hódi Sándor* egészen más perspektívából tekint az autonómiára: a megmaradás kulcsának nem a versenyképességet, hanem a politikai önrendelkezést tekinti, az autonómiának szerinte a minimális programot kellene jelentenie. Abban, hogy az autonómia-tervek nem valósulhattak meg, nagy szerepet játszott a globális tőkét kiszolgáló politikai elit és az evvel együttműködő értelmiség. Meglátása szerint

helyi szinten az értelmiség új nemzedékének kinevelése, európai összefüggésekben pedig az egyéni és közösségi jogok felülvizsgálata jelenthetné a megoldást.

A nemzeti identitás – amely tehát ebben a változatos és változékony térben sem iktatható ki – megőrzésének legfontosabb formáját az autonómia jelenti. Evvel szemben éles kontrasztot alkot *Bába Szilvia* elemzése a nyugati diaszpóra magyarságáról. Megállapítása szerint az identitás megélésének elsődleges „terepe” nem a politikai önrendelkezés, nem is feltétlenül a nyelv, hanem a civil szervezeti élet és a történelmi hagyományokhoz való kötődés. Ám a vele vitázó A. Gergely András joggal veti fel a kérdést: elegendő-e mindez, lehetséges-e „*ténylegesen egy új-zélandi vagy kanadai magyar klub esetében kettős kötődésről beszélni, ha az ottani magyarok már kevert nyelven szólnak, ha egész generációknak hiányzik a nyelvtudásuk, ha már nem ismerik a magyar népmeséket (...)?*” (157.) A kérdés igen komplex intézkedéseket implikál a nemzetpolitika terén.

Mi lesz veled, Európa?

A nyugati társadalomfejlődés megítéléséről, és Magyarországnak a Nyugathoz való viszonyáról két markánsan eltérő álláspont fogalmazódott meg a honlapon közölt tanulmányokban. Ágh Attila – recenzióinkban ismertetett könyve szerint – a nyugat-európai társadalomfejlődés mélystruktúráját a 19. század óta tartó az emberi jogok kiterjedése, és evvel összefüggésben a politikában részt vevők körének szélesedése alkotja. Ez a széles bázison nyugvó demokratikus rend, a mozgalmi társadalom biztosíthatja egy-egy ország versenyképességét. Magyarország számára a mozgalmi társadalomhoz, avagy bázisdemokráciához való visszatérés egyik útja lehet az erőszakmentes ellenállás Szrgya Popovics által kidolgozott elmélete; a szerb szerző művét *A. Gergely András* ismerteti.

Gyökeresen szemben állnak evvel a gondolatmenettel a nyugati világ hanyatlásáról, a szülő nézetek, melyek szerint a szabadság kultusza kifordult önmagából, a szélsőséges liberalizmus önfelszámoló rendszerré vált. A hagyományos értékek kiüresedése, a kulturális nihilizmus uralomra jutása mögött *Hódi Sándor* szerint globalista politikai és pénzügyi körök állnak, míg *Hantó Zsuzsa* konkrétan a Frankfurti Iskolához és az új baloldalhoz köti az európai értékvesztést. Ennek a folyamatnak tünete politikai szemszögből a szabad versenyen alapuló piacgazdaság uralomra jutása, a Kelet- és Nyugat-Európa közti egyensúlytalanság elmélyülése, általánosabb, antropológiai értelemben pedig a hagyományos közösségek szétesése, a nemi szerepek megzavarodása, a „politikailag korrekt” beszédmód eluralkodása és a népességcserevé duzzadó migráció. Ez utóbbival, a migrációs válság várható hatásaival, veszélyeivel foglalkozik *Bándy Katalin*. Tanulmánya rámutat, hogy a betelepülők kulturális és gazdasági integrációja nagyon komoly nehézségekbe ütközik, és ez fokozott terhet ró a társadalmakra és az állami intézményrendszerre.

A globális küzdőtéren további kihívásként jelennek meg Európa számára Kína birodalomépítési törekvései és az ukrajnai válság. *Kasznár Attila*, illetve *Fedinec Csilla* és *Gönczi Andrea* alapos elemzései arra figyelmeztetnek: ha meg akarjuk érteni ezeket a problémákat, nélkülözhetetlen a politikai kultúra, és a mögötte meghúzódó értékrendek és világképek beható ismerete.

Ökológiai válság

A nagypolitika súlyát elismerve sem hagyhatjuk háttérbe szorulni a környezeti problémákat. *Lányi András* alapvető fogalmaink újragondolását tartja szükségesnek. Mivel a fejlődés fogalma eleve az erőforrások bővülésével, az életlehetőségek gyarapodásával járó változást jelent, a fenntarthatóság kiemelése felesleges szószaporítás, ami eltereli a figyelmet arról, hogy a kapitalista gazdasági és társadalmi rendszer nem fenntartható. Az ökológiai rendszerváltás azt jelenti, hogy a fejlődést egészen új alapokról kell újrakezdeni: a fogalmi váltás a legradikálisabb intézkedéseket vonja maga után.

Tóth I. János nem veti el a fenntartható fejlődés terminusát, annak meghatározását a jövő nemzedékek szükségleteihez, illetve a Föld ökológiai eltartóképességéhez köti. A jelenleg uralkodó globalista felfogással szemben a fenntarthatóság lokalista értelmezésére tesz javaslatot: amellet érvel, hogy a nemzetközi szervezetek helyett a helyi, regionális és állami szintek döntéshozatali lehetőségeit kell tágítani.

Még apróbb léptékben gondolkodik *Erdős László*, az egyéni felelősség szerepét hangsúlyozva. Bár tudjuk, hogy a multinacionális cégek súlya hatalmas – az 1988 óta az üvegházhatású gázok kibocsátásának feléért például mindössze 14 nagyvállalat felelős⁴ – az egyéni belátás szerepe mégsem elhanyagolható: tudatos polgárként, választóként, fogyasztóként a döntéshozói szinteken is kikényszeríthetjük a változást.

*

A kötetet abban a reményben adjuk át az Olvasónak, hogy kapcsolódni kíván majd a megkezdett párbeszédhez, továbbgondolva a megfogalmazott érveket és a felvetett javaslatokat, szélesítve a diskurzus kereteit. Másfelől a szerkesztők közel sem bujtatott szándéka, hogy felmerüljön az Olvasóban is a kérdés: vajon mit tehetünk azért, hogy ne ilyen legyen a jövő gyermekkorra? Ha így lesz, nagy lépést tettünk efelé, hogy valamennyiünk számára otthonosabbá tegyük Magyarországot és Közép-Európát.

Pécsett, 2019 márciusában

Erdős Zoltán, Kindl Melinda

1. Vö.: 1989 máig tartó hatásairól és a rendszerváltoztatás bukásának társadalmi háttéréről legutóbb Tölgyessy Péter beszélt. Biró Annamária: Az Orbán-rendszer nagy kérdése, hogy tényleg elbukik-e a Nyugat. *Index.hu*, 2019. feb. 20.

[https://index.hu/belfold/2019/02/20/tolgyessy_peter_eotvos_csoport_eloadas_rendszervaltas_orban/?fbclid=IwAR0fFEmn9TYeIg2zmMLgxOfXHwmG-CBnRdozqMUW1pboByl-GY57gR_QmJQ] (2019.04.05.)

2. Vö.: Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után.* L'Harmattan, Bp., 2011. 51-119.

3. Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Válogatott tanulmányok, II. kötet. 1945-1949.* Magvető, Budapest, 1985. 571-619.

4. Herczeg Márk: Ha fel akarunk lépni a klímaváltozás ellen, elsősorban nem az egyes embereket kellene zaklatnunk, hogy éljenek máshogyan. *444.hu*, 2019. feb. 14. [<https://444.hu/2019/02/14/ha-fel-akarunk-lepni-a-klimavaltozas-ellen-elsosorban-nem-az-egyes-embereket-kellene-zaklatnunk-hogy-eljenek-mashogyan>] (2019.04.03.)

1.

Társadalmi rendszerek

Az állam demokratikus működ(tet)ése¹

Fábián Adrián

1. Fogalmi nehézségek: a demokrácia és a többi

A demokrácia szó az ógörög δημοκρατία (demokratia) szóból származik, jelentése a nép uralma. A szó töve a δημοσ (démosz) nép szó, a κρατειν (kratein) jelentése uralkodni, a ία (ia) pedig egy képző.² „A demokrácia népuralmi jellegű. A demokrácia kölcsönösségen és a szabad embereken alapul” – fogalmaz Bibó István.³ A demokrácia 21. századi értelmezéséhez azonban – mint ahogy azt törekszem majd érzékeltetni – sajnos a görög nyelvi gyökerek feltárása közel sem elegendő.

Azok a jogi és politikatudományi alapfogalmak, amelyek e tanulmányban előfordulnak, talán a legfontosabbak és a legismertebbek közé tartoznak az állam szervezetével és működésével kapcsolatos kifejezések közül. Ezzel együtt e fogalmak pontos, precíz és egyöntetű tartalmának meghatározása mégis szinte lehetetlen, a fogalmi megközelítések ugyanis olyan széles körben jelentkeznek, hogy szinte csak néhány fogalmi „kasztkodót” lehet biztosan megragadni. E fogalmak között talán a legjelentősebb a demokrácia, ám alighanem itt található a legnagyobb fogalmi bizonytalanság, ami az analízis fokával, az egyes tartalmi elemek számbavételével tovább fokozódik. A demokrácia meghatározása gyakran az esszenciális (vagy annak vélt) tartalmi elemek felsorolásával történik.⁴

A definiálást nehezíti, hogy a demokrácia, a demokratikus államiság nem izolált jelenség: szorosan összefügg az államhoz kapcsolódó fogalmakkal (alkotmányosság, jogállamiság, népszuverenitás, közérdek, decentralizáció, pluralizmus, transzparencia, felelősség, autonómia, parlamentarizmus, igazságszolgáltatás függetlensége stb.).⁵

Arról nem is beszélve, hogy ezeket a fogalmakat tovább elemezve újabb fontos minőségi követelményeket – és újabb értelmezési nehézségeket – találunk: a jogállamiság elvén belül például ott a hatalommegosztás követelménye, annak számos jelentésárnyalatával, vagy a népszuverenitás szó mögött a kompetitív és arányos választási rendszer kritériuma és fogalmi rendszere.

Azt, hogy e kifejezések, különösen a demokrácia pontosabb, egyöntetűbb, általános érvényűnek elfogadott tartalmának meghatározására lenne igény, mi sem jelzi jobban, mint hogy különféle nem kormányzati szereplők, NGO-k, nemzeti és nemzetközi civil szervezetek időről-időre jelentéseket, rangsorokat, elemzéseket tesznek közzé az országok demokratikus, vagy éppen antidemokratikus mivoltáról (demokrácia-rangsorok, demokrácia-jelentések, demokrácia-indexek).

Ezek között talán az egyik legismertebb a Freedom House évenként közreadott demokrácia-jelentése. A szervezet 2018-as jelentésében a demokrácia válságáról értekezett, arra hivatkozva, hogy azok az értékek, amelyek a demokráciát megtestesítik (szabad és tisztességes választások, sajtószabadság, jogállamiság) világszinten támadás alatt állnak és visszaszorulnak.⁶

Ha a demokrácia mérhető egyáltalán, akkor – az említett jelentés alapján – olyan következtetésekre lehet jutni, hogy „a 100 pontos skálán Magyarország 72 pontot kapott, ami az uniós országok közül a legrosszabb, még az utánunk következő, második legrosszabb Bulgária is elérte a 80 pontot. Románia 84, Lengyelország 85, Horvátország 86, Szlovákia 89, Csehország és Szlovénia 93, Ausztria 94 ponton áll (...). Az EU 28 tagállamából 16 is 90 pont fölött áll, ők tehát a világ legdemokratikusabb országai közé tartoznak.”⁷ Azaz a demokráciának – ezek szerint – vannak (lehetnek?) fokozatai: létezik (létezhet?) antidemokratikus, demokratikus, demokratikusabb és legdemokratikusabb ország, illetve ilyen országok. (Ebben az esetben feltehető, hogy az antidemokratikus országoknak is vannak fokozatai: autokrácia, diktatúra, puha diktatúra, totális diktatúra stb.)

Kérdéses továbbá, vajon lehet-e egy olyan állam demokratikus, amely nem tekinthető jogállamnak, vagy ahol nincs politikai pluralizmus? A demokráciának további jogi-politikai alapfogalmakkal való kapcsolata pedig, különösen Magyarországon, relatívvá, viták tárgyává vált: ilyen például a liberalizmus kapcsolata a demokratikus (jog)állammal. Kérdés formájában: lehet-e illiberális a demokrácia? Valószínűleg nem, de a válasz nagyrészt azon múlik, mit értünk „illiberális” alatt. Ha ez a jelző azt jelenti, hogy az állam tagadja, gátolja a polgári szabadságjogok érvényesülését, akkor az az állam nem minősíthető demokráciának. Másfelől a demokráciának is számos aspektusa van: a demokrácia lehet működési elv, szervezeti megoldás, illetve a kettő egyszerre.

A demokrácia nem csak jogi, hanem a 20. század második felétől filozófiai, politológiai jelentéstartalommal is rendelkezik. Nem kizárólag állami működési mechanizmus, szervezési elv, hanem egy állameszme, ideológia is. Ahogy erre Konrad Adenauer utalt híres beszédében: „A demokrácia számunkra nem merül ki a parlamentáris kormányzásban. Számunkra olyan világnézet egyben, amely szintén a kereszténység által a minden egyes ember méltóságáról, értékéről és elidegeníthetetlen jogairól kialakított felfogásban gyökerezik. A demokráciának ezeket az elidegeníthetetlen jogokat kell tiszteletben tartania az állami, a gazdasági és a kulturális életben.”⁸

Petrétei József (alkotmányos) demokrácia fogalma is inkább azt sugallja, hogy nem is egy konkrét fogalomról van szó, inkább fogalmi halmazról beszélhetünk. „Az alkotmányos demokrácia a demokrácia modern, jogállami formája, olyan hatalmi berendezkedés, amely az alkotmányjogi intézményrendszer keretei között érvényesül, azaz az alkotmány – mint jogi alapszabály – határozza meg a nép uralmának kereteit és korlátait, állapítja meg az állami hatalomgyakorlás formáit, mértékét és módját, az állam alapvető szervezetét és működését. A demokrácia alkotmányos formája tehát csak akkor valósul meg, ha a hatalomgyakorlás az alkotmányhoz kötött.”⁹

2. A demokratikus állam

A demokrácia meghatározásához hasonlóan nehéz a demokratikus állam meghatározása. Egyrészt azért, mert a demokrácia különféle jelzői bővítményekkel lehet ellátva: nyugati demokrácia, népi demokrácia, liberális demokrácia, illiberális demokrácia, parlamentáris demokrácia, közvetlen demokrácia, alkotmányos demokrácia stb. Másrészt nehéz a demokratikus állam kategorizálása, mert nem hagyatkozhatunk az államok önmeghatározására sem. Megfigyelhető, hogy a Föld országai szinte kivétel nélkül demokráciaként definiálják saját magukat, holott valószínűleg nagy részük nem sorolható ebbe az „elit” körbe.¹⁰

Példának okáért idézem Észak-Koreai Népi Demokratikus Köztársaság Alkotmányát, amely így fogalmaz: „Az Állam hatékonyan biztosítja a demokratikus jogok és szabadságok érvényesülését, akárcsak polgárai anyagi és kulturális jólétét.” (64. §) Azaz a demokrácia több fontos fogalmi elemét teszi magáévá ez az alaptörvény, anélkül, hogy ebből a hétköznapiakban – feltételezhetően – bármi is megvalósulna. Ez azt jelenti, hogy a demokrácia kinyilatkoztatása és a demokratikus állami működés nem feltétlenül esik egybe. Ez viszont már az alkotmányosság fogalmához vezető probléma.

Az illiberális demokrácia viszonylag új fejlemény. Fareed Zakaria a *The Rise of the Illiberal Democracy* című cikkében a probléma gyökerét abban látja, hogy tisztességes és szabad választásokon (először 1996-ban Bosznia-Hercegovinában) olyan politikai erők kerültek hatalomra, amelyek antidemokratikus eszméket hangoztattak (pl. rasszizmus). A problémát szerinte azért volt nehéz észrevenni, mert a nyugati társadalmakban a demokrácia több mint egy évszázada csak liberális lehetett.¹¹ Holott az egyes nemzetek a kapitalizmus számos válfaját alakították ki, és a demokrácia számos formáját működtetik. Úgy látszik tehát, hogy a nyugati demokrácia csak az egyik, és nem az egyetlen lehetősége a „demokratikus úton”.¹²

A demokrácia meghatározása Zakarianál sem egzakta: „Ha egy ország versengő, több résztvevős választásokat tart, azt demokratikusnak nevezzük. Amikor a társadalmi részvétel a politikában növekszik, például a nők választójoga által, ez még demokratikusabbnak tűnik. De ha túlmegyünk ezen a minimalista definíción és egy országot csak azért címkézünk demokratikusnak, mert szociális, politikai, gazdasági és vallási jogok átfogó katalógusát garantálja, akkor a demokrácia kifejezés sokkal inkább kitüntetetés lesz, mint egy leíró kategória.”¹³

„Az illiberális demokráciák legitimitást, és így erőt kapnak attól a tényről, hogy ésszerűen demokratikusak [reasonably democratic]. Ezzel szemben az a legnagyobb veszély, hogy az illiberális demokrácia úgy tesz – máshogy, mint saját népe felé –, hogy aláássa magát a liberális demokráciát, árnyékot vetve a demokratikus kormányzásra.”¹⁴

3. A demokrácia a hazai jogban és jogértelmezésben

Magyarországra vonatkoznak természetesen EU jogszabályai, különösen az elsődleges joganyag. *Az Európai Unió működéséről szóló szerződés* (továbbiakban: EUMSZ) is utal a demokráciára, illetve a vele összefüggő fogalmi körre: „Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság, valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”¹⁵ Ez azt jelenti, hogy a tagállamnak ezeket a kritériumokat figyelembe véve, érvényesítve, elősegítve kell eljárnia. Az EUMSZ nem definiálja, nem részletezi ezeket a követelményeket. A szövegezők valószínűleg abból az egyébként hibás feltételezésből indultak ki, hogy ez – tekintettel a tartalmi konszenzusra – szükségtelen.

Magyarország Alaptörvénye B) cikkének (1)-(4) bekezdései az alábbiakat rögzítik: „Magyarország független, demokratikus jogállam.” „Magyarország államformája köztársaság.” „A közhatalom forrása a nép.” „A nép a hatalmát választott képviselői útján, kivételesen közvetlenül gyakorolja.” Ezek kétségtelenül demokratikus alapintézmények. A C) cikk (1) bekezdése pedig kimondja, hogy „a magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik.”

Az *Alaptörvény* nem határozza meg a demokrácia fogalmát, de rendelkezik a demokráciáról mint alapelvről, és annak fogalmi összetevőiről.¹⁶ Az más kérdés, hogy ezeket a fogalmi összetevőket – a korábbi Alkotmányhoz hasonlóan – nem értelmezi, vagy tölti meg tartalommal. Ebből következően az Alkotmánybíróság sokat foglalkozott a demokratikus jogállam fogalmi elemeinek meghatározásával, ugyanakkor megfigyelhető, hogy inkább a jogállamiságot, semmint a demokrácia tartalmát törekedett tisztázni.

„Magyarország jogállammá minősítése ténymegállapítás és program egyszerre. A jogállam azáltal valósul meg, hogy az Alkotmány valóban és feltétlenül hatályosul. A jog számára a rendszerváltás azt jelenti, és jogi rendszerváltás kizárólag abban az értelemben lehetséges, hogy a jogállami Alkotmánnyal összhangba kell hozni, illetőleg – az új jogalkotást tekintve – összhangban kell tartani az egész jogrendszert. Nemcsak a jogszabályoknak és az állami szervek működésének kell szigorúan összhangban lenniük az Alkotmánnyal, hanem az Alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat. Ez a jog uralma, ezzel lesz az Alkotmány valóságossá. A jogállam megvalósítása folyamat. Az állami szervek számára alkotmányos köteletség ezen munkálkodni.”¹⁷

Az alkotmány „kimondja, hogy 'a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam'. Az Alkotmánynak ez az általános rendelkezése a köztársaság alapértékeit nyilvánítja ki: a függetlenséget, a demokráciát és a jogállamiságot. A jogállamiság elvét az alaptörvény további rendelkezései részletezik, e szabályok ugyanakkor nem töltik ki teljes egészében ezen alapérték tartalmát, ezért a jogállam fogalom értelmezése az Alkotmánybíróság egyik fontos feladata. A jogállamiság alapértékét kitöltő elveket az

Alkotmánybíróság egy-egy konkrét ügy kapcsán, fokozatosan fejt ki. Noha az Alkotmánybíróság a jogszabályok alkotmányossági felülvizsgálata során a vizsgált rendelkezésnek elsősorban az Alkotmány valamely konkrét rendelkezésével való összhangját vizsgálja, ez nem jelenti azt, hogy az általános rendelkezéseket formális deklarációnak tekinti, s az alapelveknek pusztán kiegészítő, másodlagos szerepet szánna. Az Alkotmányban tételesen szereplő jogállam alapértékének sérelme önmagában is megalapozza valamely jogszabály alkotmányellenességet.”¹⁸

„A jogállamiság egyik alapvető követelménye, hogy a közhatalommal rendelkező szervek a jog által meghatározott szervezeti keretek között, a jog által megállapított működési rendben, a jog által a polgárok számára megismerhető és kiszámítható módon szabályozott korlátok között fejtik ki a tevékenységüket.”¹⁹

„A jogállamiság elvéből is következik az Alkotmányban szabályozott szerveknek az a kötelessége, hogy alkotmányos jelentőségű hatásköreiket jóhiszeműen, feladataik teljesítését kölcsönösen segítve, együttműködve gyakorolják.”²⁰

Hogyan lehet mindezek és a fentiek figyelembe vételével állást foglalni abban, vajon egy adott állam demokratikusan működik-e? Szükség lehet ugyanis egyfajta fogalmi konszenzusra, vagy legalábbis kiindulási pontra. Erre a felvetésre azt lehet válaszolni, hogy a demokrácia nyilvánvalóan jogállami jelenség, azaz ebből a szempontból jogi kategória is. A jognak kell tehát a demokrácia tartalmát megadnia.

„Az állam demokratikus jellege egyrészt magában foglal meghatározott tartalmi elemeket, másrészt pedig formai, tehát működésrendi és eljárási összetevőket. Egyik általános tartalmi követelménye a demokratizmusnak, hogy a közhatalmat gyakorló szervek jellegüktől függően felhatalmazásukat közvetlenül vagy közvetve a megfelelő népi, lakossági, társadalmi, közösségi forrásokból nyerjék és ezáltal megfelelő társadalmi legitimitációval rendelkezzenek.”²¹

„A jog a demokrácia ellen?” – teszi fel a kérdést könyvének címében Bertrand Mathieu, utalva arra, hogy a jog nem csak a demokrácia előmozdítója, hanem lebontója, válóságának előidézője, de akár megmentője is lehet. Jog nélkül viszont nincs demokrácia, hiszen jog nélkül jogállam sem lehetséges. A jog tehát a kereteket adja, de a tartalmat – bár annak a jogban kétségtelenül meg kell jelennie, azt mégis – olyan értékek alkotják, amelyeket a demokrácia ideológiai alapjának is tekinthetünk.²² A politikai és egyéb ideológiák viszont idővel gyakran változnak, alakulnak – még változatlan jogi keretek között is. Gondoljunk csak arra, hogy az *Alaptörvény* nem ismeri, és korábban sem ismerte az illiberális kifejezést, az mégis helyet kapott a demokráciáról szóló hazai közbeszédben.²³ Azaz olyan jogi szabályozásra van szükség, amely kellően világos és egyértelmű szabályokkal segíti a demokratikus állam működését és működtetését, akkor is, ha ideológiai változások miatt a jog „keresztútba” kerül. Másfelől a jognak kell elsődlegesen tekintéllyel, feltétlen érvennyel rendelkeznie, nem pedig az ideológiai megfontolásoknak.

4. Záró gondolat

„Kinibalu, a néger uralkodó szomorúan ült a szalmakunyhójában. Hogy történt? Egyszer csak katonák közeledtek a sivatag felől. Szám szerint kevés, de gépfegyverük volt. Kinibalu offensége nem félt a francia katonáktól. Sokszor járnak erre, de ő tagállam lesz a Népszövetségben, önálló kis ország, sérthetetlen... Eléjük küldi D’Ganát, a követet, hogy mit akarnak? D’Gana szomorúan jön vissza. Egy pofont kapott. Miért? Mert azt a kifejezést használta, hogy ’autonómia’. Pedig úgy tudta, hogy ez nagy varázslat.” – írja Rejtő Jenő a *Láthatatlan légió* című könyvében.

Az autonómiához hasonlóan a demokrácia sem lehet „nagy varázslat”, ha nincsenek mögötte ténylegesen érvényesülő, valódi normatív tartalommal bíró, egzakt szabályok. Olyan szabályok, amelyek nem csak utalnak a demokráciára (a jogállamiságra), alapelvei szinten hangsúlyozva annak jelentőségét, hanem részletekbe menően meghatározzák annak főbb tartalmi összetevőit, *sine qua non* jait.

Országház (Florian van Duyn felvétele. Forrás: unsplash.com)

2018. 08. 28.

1. A tanulmány alapját képező előadás elhangzott „A megvalósulatlan álmom? – Az európai értékek” című konferencián, melyet a Pécs–Baranyai Értelmiségi Egyesület és az Ethosz Tudományos Egyesület szervezett Pécsen, 2018. május 17–18-án.

2. [[https://hu.wikipedia.org/wiki/Demokr%C3%A1cia_\(politikai_rendszer\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Demokr%C3%A1cia_(politikai_rendszer))] (2018.07.11.)

3. Bibó István egyetemi előadásai, 1942–1949. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 162.
4. Vö.: Samu Mihály: *Államelmélet*. Püski, Budapest, 1992. 205. skk.
5. Vö.: Petrétei József: *Magyarország alkotmányjoga, I. Alapvetés, alkotmányos intézmények*. Kodifikátor Alapítvány, Pécs, 2013. 83.
6. „Democracy is in crisis. The values it embodies – particularly the right to choose leaders in free and fair elections, freedom of the press, and the rule of law – are under assault and in retreat globally.” Abramovitz, Michael J.: *Democracy is in Crisis*. Freedom House, 2018.
[<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018>] (2018.07.11.)
7. Freedom House: Magyarország a legkevésbé demokratikus uniós ország. *Index.hu*, 2018. jan. 16.
[https://index.hu/belfold/2018/01/16/freedom_house_magyarorszag_a_legkevesbe_demokratikus_unios_oroszag/] (2018.07.11.)
8. Adenauer, Konrad: „A demokrácia számunkra világnézet.” *Beszédek és beszélgetések (1946-1967)*. Konrad Adenauer Stiftung, Budapest, 2017. 3.
9. Petrétei József: *Magyarország alkotmányjoga* i.m. 83.
10. 1997-ben Fareed Zakaria a világ 193 országából 118-at tekintett demokratikusnak. Zakaria, Fareed: *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*, 76(1997): 6. sz. 23.
11. Zakaria, Fareed: *The Rise* i.m. 22.
12. Zakaria, Fareed: *The Rise* i.m. 24.
13. Zakaria, Fareed: *The Rise* i.m. 25.
14. Zakaria, Fareed: *The Rise* i.m. 42.
15. Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (2012/C 326/01), 2. cikk [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012M/TXT&from=hu>] (2018.08.28.)
16. Petrétei József: *Magyarország alkotmányjoga* i. m. 83.
17. 11/1992. (III. 5.) AB határozat
18. 9/1992. (I. 30.) AB határozat
19. 56/1991. (XI. 8.) AB határozat
20. 8/1992. (I. 30.) AB határozat; Bővebben: Samu Mihály: *Általános jogpolitika. A jog depolitizálása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 72. skk.
21. Ádám Antal: *Alkotmányi értékek és alkotmánybíráskodás*. Osiris, Budapest, 1998. 41.
22. Bertrand Mathieu: *A jog a demokrácia ellen*. Századvég, Budapest, 2018. 34. skk.
23. Lényegében Orbán Viktor miniszterelnök 2014. július 25-én elmondott tusnádfürdői beszéde óta.

Hajléktalan-ellátás Magyarországon

Beszélgetés Hajdu Krisztiánnal, a Tamasz Alapítvány szakmai vezetőjével

Hogyan alakult ki Magyarországon a hajléktalanellátás?

– A hajléktalanság a 19. század végétől folyamatosan nyomon követhető probléma hazánkban. Az első éjjeli menedékhelyet a szabadkőművesek nyitották meg az 1880-as évek végén. Egy 1933-as csendőri jelentés kiemeli, hogy télen a csendőrnek nem szabad kint hagynia a hajléktalan embert az utcán. A kommunista hatalomátvétel után viszont az volt a hivatalos álláspont, hogy mindenki tud dolgozni, aki akar, aki viszont nem dolgozik, az lumpen.

Az 1970-es évektől persze születtek rendőri utasítások, hogy a hajléktalan embereket a rendőrnek mindenképp el kell vinnie. A későbbi SZDSZ-hez köthető kör is beszélt róla, hogy vannak emberek, akiknek nem megoldott a lakhatásuk, az első tanulmányokat 1978-1980-ban Demszky Gábor írta a szegénységről és a hajléktalanságról.¹ 1989-ben Ferge Zsuzsa vezetésével indult az első szociális munkás képzés Szekszárdon² – mikor elvileg nem is kellett volna szociális munka, mert nem volt szociális probléma. Hivatalosan tehát nem volt hajléktalanprobléma, de nem hivatalosan voltak hajléktalanok. Rejtetten létezett ez a réteg: vidéken vályogházakban, cirkuszi kocsikban, a városokban pedig munkásszállókon éltek ezek az emberek, a „közveszélyes munkakerülőköt” börtönbe vitték, másokat kényszeralkohol-elvonókra, pszichiátriára zártak.

A romániai forradalom idején sok magyar szökött át Magyarországra, főként Budapestre – akiknek nem volt itteni kapcsolatuk, vasúti várótermekben húzták meg magukat. Ekkor alakult ki Budapesten egy összefogás – ennek tagja volt számos szociológus, közeleti személyiség mellett Győri Péter és Nagy Bandó András, aki később díjat is kapott³ –, mely felhívta a figyelmet erre az embertömegre.

Evvel kezdődött a hajléktalan-ellátás, és ekkor kezdődött a hajléktalan-ellátás problémája is, hiszen hirtelen rengeteg szállásra volt szükség: ezeket az ekkor megürült munkásór laktanyákban, úttörőházakban hozták létre – az első szállást Csillebércen alakították ki. Ma is ez az örökség él tovább: Pécsen a Gomba utcai férfi éjjeli menedékhely egykor a munkásárség lőszerraktára, a Rét utcai ápoló otthon pedig a munkásárség laktanyája volt.

Pécs a bányászváros-jellegéből adódóan nagyon megsínylette a rendszerváltozást. 1950-es évektől a város lakosságát a bányászatra alapozva mesterségesen felduzzasztották, ekkor alakult ki Uránváros, Meszes, Kertváros. A rendszerváltozáskor aztán bezárták az uránbányát, a szénbányát, lassan elszorvadt a bőrgyár, a kesztyűgyár, a húszüzem, mindez pedig növelte a szegénységet és kihatott a hajléktalanügyre. Pécsen most is jóval magasabb a hajléktalanok aránya, mint az ország nyugati régióiban:

Szombathelyen néhány éve három hajléktalan volt, aki az utcán aludt, míg Pécssett ötszáz.

Pécssett 1989-ben öt alapító – a Külvárosért Egyesület, az Ifjúságért Egyesület, a Kolping Egyesület, a Caritas és a Pécs Városi Tanács – hozta létre a Tamasz Alapítványt, amelyet a bíróság 1990-ben jegyzett be. Az 1990-es évek egy tanulási folyamat volt a hajléktalan-ellátásban, az első három évben maga az Alapítvány is kereste a helyét. Ahogy a „nagy öregek” – Vecsei Miklós, Fonai László, Gyuris Tamás – mondani szokták, ez volt az aranykor: mindenki lelkes volt, mindenki segíteni akart, nem volt a munkának törvénybe iktatott formája, mindenki próbálta csinálni, és megtanulni ezt a szakmát – miközben szakemberekké váltak országos szinten.

Eleinte az volt a lényeg, hogy a hajléktalanoknak legyen szállásuk, legyen nappali melegező, és biztosítsák számukra a meleg étkeztetést. Aztán rájöttek, hogy többféle hajléktalan van. Akad, akinek jó ez az életforma, és van, akinek csak – akár egy válás miatt – megcsúszott az élete, de közben eljár dolgozni és tesz azért, hogy kitörjön ebből a helyzetből. Mindannyiuknak szüksége van ügyek intézésére, orvosi kezelésre is. A rendszer tehát lépcsőzetesen épült fel. Aki az utcán él, bejön az éjjeli menedékhelyre, onnan tovább kerülhet az átmeneti szállásra. Később létrehoztak rehabilitációs otthont, ahol öt évig lehetett bent lakni, és ápoló otthont az idősebbek és a betegek számára. Mindig, amikor felszínre került egy új probléma, és rájöttek, hogy annak kezeléséhez megfelelő intézményrendszer kell, akkor bővítették, foltozták a jogszabályokat – így alakult Pécssett is.

Egy hajléktalan asszony Pécssett, Uránvárosban (Bublik Róbert felvétele)

Az országos helyzetképhe, intézményrendszerbe hogyan illeszkedik bele az Alapítvány?

– A hajléktalanság arányát tekintve Budapest vezet, de Pécs is az élmezőnyben van. A jövedelmi viszonyokat, foglalkoztatást tekintve Pécsnek rosszabb a mutatói, ez kihat azokra is, akik a leginkább rászorult helyzetben élnek. Viszont ennek „köszönhető”, hogy kialakult egy nagy intézményrendszer, a Tamasz Alapítvány Magyarország vezető intézményei között van. A legnagyobb a Budapesti Módszertani Szociális Központ: sok ezer fős szállásuk van, sok ezer szociális munkás dolgozik náluk. Ezt követik a nagy szervezetek: a Menhely Alapítvány és a Hajléktalanokért Közalapítvány. Vidéken Debrecenben működik a legnagyobb intézményrendszer, de ott is több szereplős, mint Pécssett.

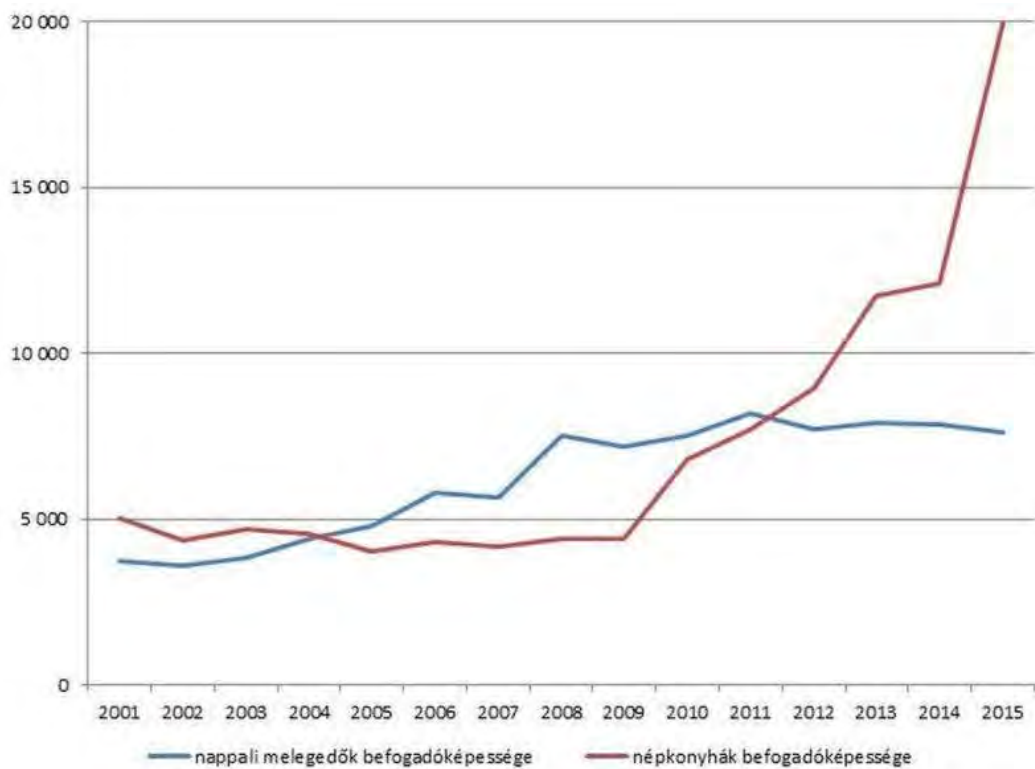
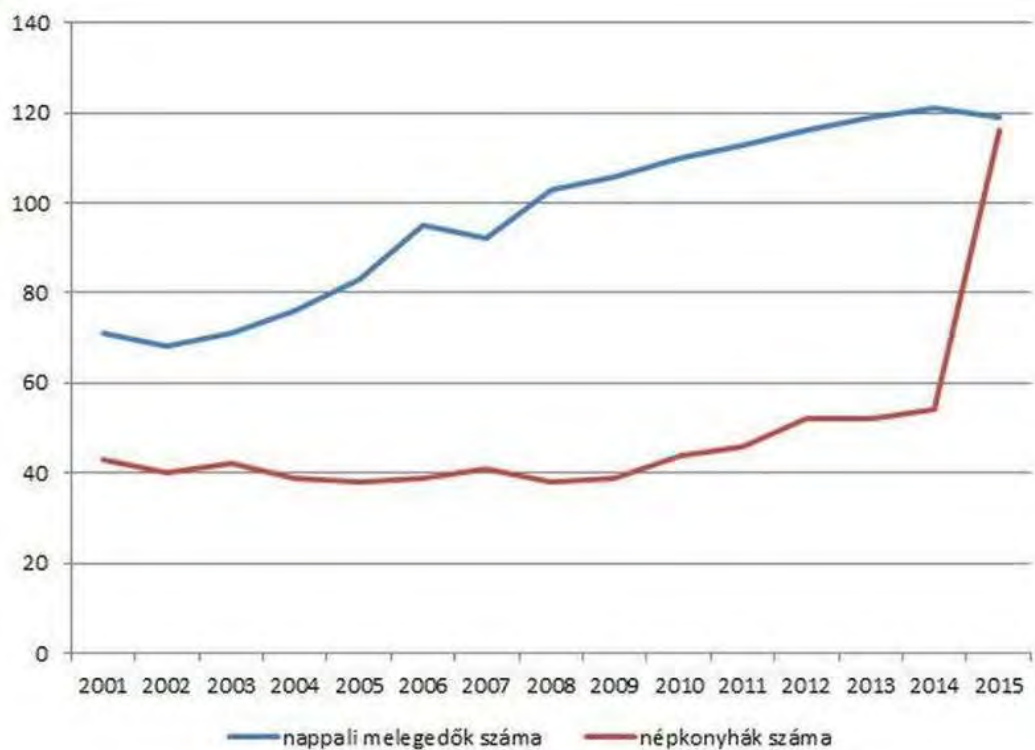
Pécssett nagy szerepet vállal a Máltai Szeretetszolgálat, és a kertvárosi plébánia által 2011-ben létrehozott Remény Háza,⁴ de lényegében egy kézben maradt a hajléktalan-ellátás. Ez szakmailag nagyon jó, szervezetenként viszont nehezebb, mert nagy szervezet vagyunk, 120 dolgozónk és hat telephelyünk van.

Folyamatos a szakmai és politikai vita az október 15-én életbe lépett szabályozással kapcsolatban. Volt-e lehetőség arra, hogy szakmai szervezetek részt vegyenek a rendelet kidolgozásában, vagy legalább véleményezzék azt?

– Mivel a hajléktalanság egy látható szociális probléma, ezért bármilyen kormány volt hatalmon, a hajléktalan-ellátásnak mindig nagy lobbijereje volt, mindig bele tudott szólni a törvényi szabályozásokba. A 2018-as kormányrendelet viszont teljesen más területen, a Belügyminisztériumban született. A szociális tárca próbált lépést tartani, de mivel az alaptörvényt, a szabálysértési törvényt és annak végrehajtási rendeleteit módosították, ennek kidolgozása a Belügyminisztériumhoz tartozott. A szakemberek részesei voltak a folyamatos konzultációnak, a szociális tárca a szakma oldalát képviselte, de ez most egy másik minisztérium fennhatósága alatt maradt.

Milyen új többletterhek, feladatok következnek ebből a szabályozásból?

– Szinte semmi. A hajléktalan-ellátás egy rutinos munka. Az utcán életvitelszerűen nagyon kevés hajléktalan él: Pécssett 67 ember volt, akiről úgy gondoltunk, hogy érinteni fogja a rendelet. Ehhez képest az intézményrendszer már most 250 férőhelyes, és november 1-jével ez minden évben kiegészül még száz férőhellyel. Ezen kívül csak a Tamasz Alapítványnál 350 fő számára van hely a nappali intézményben, és további csaknem 100 hely a többi szervezetnél. Tehát van sok férőhely, és ezek tele, vagy csaknem tele vannak, sőt van olyan egység, melynek bőven 100% fölötti a kihasználtsága. A Gomba utcai 70 fős éjjeli menedékhelyen 88-an aludtak, a 20 fős nőiben pedig 24-en. Nem is tudunk több embert befogadni, nem lehet több matracot lerakni; akit nem tudunk befogadni, azt a folyosón fogjuk leültetni. Tehát telített az intézményrendszer, ugyanakkor van 67 ember, aki nem akarja igénybe venni az ellátást.

A különböző, ezen a területen működő ellátórendszerek – munkaügy, lakásügy, egészségügy, drogrevenió – mennyire érnek össze, mennyire sikerül őket harmonizálni állami és szakmai szinten?

– Szakmai szinten működik az egyeztetés, együttműködünk drogrevenióssokkal, az önkormányzattal, de állami szinten csökevényes maradt a szabályozás.

Van például egy sor idősotthon, ahova csak azt veszik fel, akinek nincs alkoholos előtörténete, és aki képes kifizetni a több százezres térítési díjakat. Akik szociálisan valóban rászorulnának, akiknek alacsony a jövedelmük, esetleg korábban alkoholproblémái voltak, demenciájuk van, azokat egyik intézmény sem fogja felvenni. Ma egy állandóan jelenlévő probléma: behoznak faluról egy embert a kórházba, a műtét után a betegszállító hazavinné, de a családja nem vállalja az ápolását, nem fogadja vissza, vagy hogyha egyedül él, és olyan romos a ház, a betegszállító nem hagyja ott egyedül. Viszszaviszik a sürgősségre, ahonnan telefonálnak nekünk, hogy egy ember hajléktalanná vált.

Amikor kialakult a hajléktalan-ellátás, akkor egy jól működő pszichiátriai ellátás volt Magyarországon; olyan-amilyen, a szocializmusból örökölt, zöld csempés épületekkel, kigyúrt emberekkel, akik pszichiátriai betegként tekintettek arra is, akivel csak el kellett volna beszélgetni, de volt. Aztán a magyar állam elkezdte leépíteni ezt a rendszert, utolsóként a Lipótmezőt számolták fel. Ezek az emberek, akiket Lipótmezőről kitétek, és haza nem mehettek, mind az utcára és a hajléktalan-ellátásba kerültek, de ott sem oldódott meg a helyzetük. Hozzá kéne nyúlni a pszichiátriai betegek ellátásához, amire törekszik is a minisztérium. Jövő év elejétől lesz hatályos, hogy a bentlakásos pszichiátriai intézeteknek előre kell sorolniuk a hajléktalan embereket, tehát nem maradhatnak akár évekig ellátás nélkül az utcán, amíg sorra nem kerülnek.

A családsegítők munkáját is megpróbálják arra hangolni, hogy figyeljenek oda, kit veszélyeztethet, hogy éveken belül belezuhan a hajléktalanságba. Korábban előfordult, hogy felhívtak, hogy összedőlt egy idős úr háza, el kéne helyezni – miközben évek óta jártak ki hozzá, észrevehették volna, hogy rossz állapotú a ház, jelezhetnék volna, hogy figyeljünk oda, adjuk be a bácsi kérelmét önkormányzati lakásra vagy a jelentkezését egy idősotthonba.

Tehát nagyon sok munkával, nagyon sok egyeztetéssel rendbe kéne tenni a szociális ellátórendszert, úgy ahogy van. Az elmúlt években, Czibere Károly államtitkár idején elindult egy nagyon pozitív folyamat, az EMMI nyitott, befogad szakmai javaslatokat, folyamatosak az egyeztetések, de a törvények megalkotása, módosítása már egy más közegben zajlik.

Támaszkodhatnak-e nemzetközi mintákra?

– Nyugat-Európában nincs a magyarországihoz hasonló hajléktalan-ellátás. Ott csak egy következménynek tekintik, ha valakinek lakhatási problémái keletkeznek az egyéb szociális problémájából. Valószínű például, hogy nem oldjuk meg a helyzetet, ha egy pszichiátriai beteget, akit kiraknak otthonról, felveszünk a hajléktalan-ellátásba – neki nem az az elsődleges problémája, hogy hajléktalan, hanem hogy pszichiátriai kezelésre szorul.

Munkában az utcai szociális szolgálat (Bublik Róbert felvétele)

Magyarországon viszont úgy alakult, hogy aki utcán él, vagy bizonytalan a lakhatása, azt hajléktalannak tekintik. A hajléktalan-ellátás magára is vette ezeket a szociális problémákat, mivel nem volt más szereplő. Ha például kint él egy pszichiátriai beteg, akkor felvesszük, elkülönítjük egy szobába. Ugyanígy sok önkormányzati lakásban laknak családok, vagy önkényes lakásfoglalókként, vagy lejárt szerződéssel, mások nem tudják fizetni a vizet, ezért bejönnek a nappali melegedőbe fürdeni. A melegedők már rég nem hajléktalan intézmények, hanem szociális intézmények.

A hajléktalan-ellátás magára vállalta ezeket a problémákat, de a társadalom ezt nem látja. A társadalom azt látja, hogy kint alszanak a padokon emberek. Az sem látható, hogy mennyi ember van az intézményrendszerben, aki ellátást kap, aki egy átmeneti szálláson lakik, és utána tovább tud lépni, akár idősek otthonába kerül, akár el tud menni dolgozni és felveszi a kapcsolatot az elvált feleségével, gyerekeivel. Szociális munkások tömegei dolgoznak, hogy ez a rendszer működni tudjon, és működik is, de nem látható; aki eljár dolgozni minden nap egy átmeneti szállóról, arról senki nem mondja meg, hogy hajléktalan.

Magyarországon még a Nyugathoz képest is egy jól kialakult intézményrendszer működik. Egyrészt nehézkes ez a nagyon túlszabályozott, nagyon intézményesített ellátási forma, de ennek előnye, hogy a munka professzionalizálódott. Londonban egészen másként működik a rendszer. Az önkormányzat félévente szerződést köt az utcai szervezetekkel, amelyeknek beszámolót kell írniuk, hány embert gondoztak, és abból hányat reintegráltak sikeresen, hányat vettek fel szállásra, hányat segítettek munkához. Ha az önkormányzat nem elégedett az eredményekkel, akkor fölbontja a szerződést, és egy másikkal köt megállapodást.

Hogyan tudja értékelni a rendelet indoklását, és a rendelettel kapcsolatos – akár kormányzati, akár ellenzéki – kommunikációt?

– Az indoklás azon alapult, hogy ezeket az embereket segítő szándékkal beterelek az ellátásba, ami nem valósult meg. Az utcán élő hajléktalanok többsége nem jött be az ellátásba október 15-e után. Az volt a kommunikáció lényege, hogy a szállásokon mindenkit el tudnak helyezni. Statisztikailag, országos szinten valóban van elég férőhely: Magyarországon 3000 utcán élő embert mértek föl, akit érint ez a rendelet, és megközelítőleg volt is annyi plusz férőhely. Ez statisztikailag stimmel, de területileg biztosan nem, területileg nincs lefedettség. Tolna megyében szinte alig van férőhely, Dombóváron csak nappali melegedő van, Szekszárdon van talán 25 főnek férőhely – öt fő női, húsz fő férfi – egy egész megyében. És Dombóváron is vannak hajléktalanok, a nappali melegedőbe bejárnak 30-an, 40-en, de éjszakára nem tudják hol meghúzni magukat. Országosan tehát van elég férőhely, de Dombóváron nincsen. Itt nem tudja a rendőr azt mondani a hajléktalannak, hogy ne a közterületen aludjon.

De nehogy azt gondoljuk, hogy csak Magyarországon van ez a szigor, Angliában – mert ott is zavarja az embereket, hogy valaki az utcán alszik – nemrég vezették be azt a szabályozást, hogy a rendőrségnek sok esetben bírságot kell a hajléktalanokat. A különbség az, hogy a hatóságok tárgyaltak a szociális ellátókkal. Ott egy erősebb párbeszéd tudott kialakulni. Magyarországon mindig másként működött: itt mindig megpróbálnak valamit erővel, de amikor látják, hogy nem működik, a végén csak leülnek a tárgyalóasztalhoz, hogy átgondolják az érdekelt felekkel, hogyan tud majd működni a rendszer.

Ráadásul most valószínűleg változások elé is nézünk, mert a rendelet nem hozta meg a várt eredményt, a hajléktalanok nem jöttek be az ellátásba, és a Kaposvári Törvényszék az Alkotmánybíróságtól normakontrollt kért.⁵

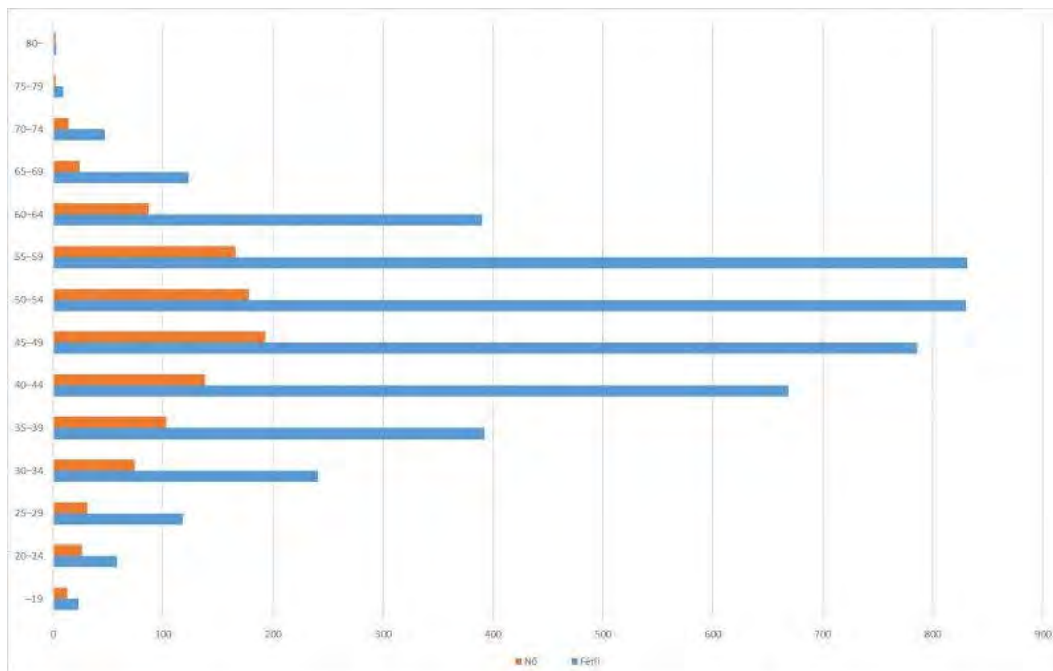
Mivel magyarázható, hogy az utcán élő hajléktalanok nagy része nem veszi igénybe az ellátást?

– Minket is meglepett, én is több emberre számítottam, az utcai munkások is több emberre számítottak, aki be fog jönni, de sok emberben olyan erős bizalmatlanság alakult ki, annyira idegen az életformájuk az intézményes ellátástól, hogy gyakorlatilag nem lehet megszólítani őket. Egy intézményrendszerben vannak szabályok; ott, ahol 70-80 ember alszik éjszaka, szabályokat kell hozni – ha keveset is – és azokat be is kell tartatni. Be kell látni, hogy ez a réteg nem akar bejönni, és ezt el kell fogadni. A hajléktalan-ellátáson nem lehet úgy módosítani, hogy ennek a rétegnek jó legyen.

Az a mindig visszatérő kritika, hogy lopnak és verekednek a hajléktalan intézményekben. Nálunk az éjjeli menedékhelyen van portaszolgálat, van páncélszekrény, mindenki lerakhatja a telefonját, értékeit, borát, aztán reggel, amikor elmegy, átnézheti, és aláírja, hogy mindent hiánytalanul átvett. Ha csomagja van, azt a raktárba teszik, és ugyanígy felcímkézik az ő nevével. Ügyeletesek vannak, nagyrészt be vannak kamerázva az intézmények, tehát az, hogy lopnak és erőszak van bent, a legritkább esetben fordul elő. A hajléktalanok is rögtön szólnak: ha az egyikük rosszul szól a másikhoz, a harmadik rögtön megy az ügyeleteshez, hogy jöjjön, mert verekedés lesz. A hajléktalanok

eleve az utcán válhatnak könnyebben erőszak áldozatává, ahol jönnek-mennek a részeg fiatalok – nem egy ilyen haláleset volt már.

Akik tehát azt mondják, hogy a szállón meglopják és bántják őket, azokkal legtöbbször az a helyzet, hogy ők maguk nem akarnak bejönni. Ezekben az emberekben van egy erős szabadságigény, nagyon minimális szabályokat – ne bántás más, bent ne igyál alkoholt – sem akarnak betartani.

Hajléktalan emberek életkor szerinti megoszlása 2011-ben (Forrás: KSH)

Azt el kell ismerni, hogy például a Gomba utcai éjjeli menedékhely messze van, kint a Hőerőműnél. Éjszaka ugyan beviszi az embereket az utcai munkás, de reggel nyilván nem tud 70 embert utaztatni, akinek nincs bérlete, annak másfél órát kell gyalogolnia a belvárosig. A belvárosban viszont – itt van a krízisszállásunk, ami csak télen tart nyitva – állandó a konfliktus a lakossággal: nem mondom el, hányszor kell bemennem a Polgármesteri Hivatalba, hány panaszos levélre kell válaszolnom, meg hány környékbeli lakó jön és fenyeget, amiért itt üzemeltetjük a hajléktalan-ellátást. Sokszor tényleg nagyon csúnyán viselkednek a hajléktalanok, a lakosságot is megértem. Viszont azt is tudom, hogy a hajléktalanok nagy része mentálisan zavart, traumatizált, ezért iszik, és nem fogja fel, hogy itt most rosszat csinál. Én mint segítő szakember meg tudom érteni ezt, de egy ilyen embernek hiába próbál a lelkére beszélni az utcai munkás, nem fog bejönni az ellátásba. Eközben a lakosság csak azt látja, hogy ott üldögél ez a hajléktalan. Az emberek egyik része bosszankodik, a másik meg eteti és itatja – a társadalom ebben a kérdésben nagyon megosztott.

2018. 10. 30.

1. Demszky Gábor: *Tanulmányok, szociográfiák Újpest társadalmáról (1978-1980)*. [<http://mek.oszk.hu/01900/01979/>] (2018.10.30.)
2. Ferge Zsuzsa: Vitaindító gondolatok a szociálpolitikai szakemberképzésről. *Szociálpolitikai Értesítő*, 4(1986): 1. sz. 121-128. [https://adtpplus.arcanum.hu/hu/view/SzocPolErtesito_1986_1/?pg=122&layout=s] (2018.10.30.); Szöllősi Gábor: Tükör a Szekszárdon induló szociális munkás képzésről. *Esély*, 2(1990): 1. sz. 65-77. [<http://www.esely.org/index.php?action=mutat&id=45>] (2018.10.30.)
3. Nagy Bandó András kapta a Hajléktalan Emberért Díjat. *Index.hu*, 2006. jan. 13. [<https://index.hu/kultur/hirek/250261/>] (2018.10.30.)
4. Szilvay Gergely: Remény Háza: hajléktalansorsok egy plébánia kezében. *Magyar Kurír*, 2012. júl. 12. [<http://www.magyarkurir.hu/hirek/remeny-haza-hajlektalansorsok-egy-pecsi-plebania-kezeben>] (2018.10.30.)
5. Máris megtorpedózták a hajléktalantörvényt. *Index.hu*, 2018. okt. 26. [https://index.hu/belfold/2018/10/26/tiz_nap_utan_megtorpedoztak_a_hajlektalantorvenyt/] (2018.10.30.)

Közmunka a vidéki Magyarországon. Helyi stratégiák – kérdések és dilemmák

Ragadics Tamás

A nyugati országokban jellemzően a nagyvárosi nyomornegyedek váltak a hátrányos helyzetű csoportok gyűjtőhelyeivé. A kelet-közép-európai országok esetében a gazdasági központoktól távoli, rossz közlekedési viszonyokkal rendelkező vidéki térségek tartják csapdában a szegénységben élők jelentős részét.¹ A fiatal és képzett réteg elköltözik a peremhelyzetű falvakból. Az elöregedés és elnéptelenedés trendjeivel párhuzamosan egy másik folyamat is végbemegy: a lecsúszott, alulképzett, többgyermekes családok beköltözésével újratermelődnék a falusi gettók, amelyekben a roma népesség dominál. A magas munkanélküliség a rendszerváltozás óta már a harmadik generációt érinti; a tartós inaktivitás pedig befelé fordulással, közösségi passzivitással párosul. Leépültek a helyi szolgáltatások, az itt élők azonban az ingázási lehetőségek hiánya és a közlekedés költségeinek emelkedése miatt a falvakban rekedtek. Az emberek jelentős része állami, illetve önkormányzati támogatásokból, valamint a helyben szervezett közmunkából él.

A magyar állam által finanszírozott közfoglalkoztatás a tartós munkanélküliek számára nyújt mérsékelt jövedelemszerzési lehetőséget, illetve társadalombiztosítási ellátást. Célja az érintettek munkaerő-piaci integrációja, aktivizálása, megélhetésük elősegítése. A közmunkások által elvégzendő konkrét feladatokat jellemzően a helyi önkormányzat – kisebb településeken maga a polgármester – jelöli ki.² A munka a legtöbb falu esetében a köztérek és parkok tisztán tartását, rendezését, virágosítását jelenti. Kiemelten fontosak azok a helyi modellek, ahol – jellemzően a polgármester rátermettségének és motiváltságának köszönhetően – valódi termelés, gazdaságfejlesztés zajlik. Úgy tűnik, hogy ezekben a falvakban értékesíthető termékek és szolgáltatások születnek, s megvalósulhat a sikeres piaci integráció. Interjúink tehát olyan leszakadó, erodált társadalomszerkezetű dél-dunántúli kistelepülések³ vezetőivel készültek, ahol hatékony, helyi szintű fejlesztések valósultak meg.⁴ Célunk a jó gyakorlatok és a máshol is eredményesen használható stratégiák feltérképezése és bemutatása volt. Az önsorsrontást leküzdő, az ördögi köröket megtörő sikeres lépések mellett és helyett azonban gyakran találkoztunk olyan konfliktusokkal és dilemmákkal, amelyek megválaszolására a hosszabb távú eredmények és gyakorlati tapasztalatok hiánya miatt nem vállalkozhattunk. Jelen írás célja a leírt kezdeményezések során felmerülő problémák és kérdések árnyaltabb bemutatása, értelmezése.

Esetleírások

Cserdiben a lakók nagy része és a falu első embere is roma származású. A médiából is ismert, karizmatikus polgármester egy nagyvállalatnál szerzett középvezetői ismereteit hasznosítva fogott sikeres mezőgazdasági programba a kistelepülésen, a közmunka-program keretei között. Zöldségféléket természetnek, s most saját feldolgozású termékekkel is megjelentek a piacon.⁵ A kerti termények egy részét városi szegények támogatására fordítja, hogy – a sajtó bevonásával – e módon csökkentse a romákkal szembeni előítélteket. A polgármester kemény munkát vár el a közfoglalkoztatottaktól, és erős kontrollt gyakorol felettük. A településen tett látogatásunk során a lakosoknak feltett minden kérdésünkkel hozzá irányítottak a helyiek, a legsemlegesebb témával kapcsolatban sem jutottunk tőlük információhoz. A polgármester működésével összefüggésben jelentősen visszaszorult a helyi lopások, bűnesetek száma. Széles körű segélyezési rendszert épített ki, a juttatások azonban feltételezik a társadalmi normáknak megfelelő életvitelt. A település vezetője maga nézi át a segélyt igénylők kukáját, az alkoholos üvegeket és a dohánytermékek csomagolását felmutatva utasítja vissza a nehéz élethelyzetükre hivatkozók folyamodványait. Érdekes kezdeményezés a közmunkások speciális képzése, fejlesztése: a polgármester elmondása alapján az esős napokon, a mezőgazdasági munkára alkalmatlan téli időszakban a faluházban berendezett közösségi helységben beszélnek meg a fontosabb közéleti eseményeket, illetve az embereket foglalkoztató problémákat. Ötleteiket, gondolataikat a falakra kifüggesztett papírlapokon rögzítik. Így dolgozzák fel pl. a holokauszt problémakörét, illetve a romákat érintő egyéb kérdéseket. Komoly dilemma, hogy az erőskezü, s megkérdőjelezhetetlen tekintélyű helyi vezető által irányított beszélgetések miként válhatnak az identitás fejlesztésének, az önbizalom és kezdeményezőkézség erősítésének bázisává a hátrányos helyzetű családok által lakott kistelepülésen.

Cserdi (Pörös Béla felvétele, 2005.)

Az Ormánság Alapítvány központja Dávafokon (Ragadics Tamás felvétele)

A 60 fős *Markóc* volt polgármestere egy közeli nagyvárosból érkezett ökológiai szakember, aki a közmunkaprogram keretei között a saját kertjük művelésére biztatta és tanította az embereket. A munkások a gyümölcsfák oltását és a gyümölcsök feldolgozását sajátíthatták el a helyi vezetőtől. Hosszú évek kitartó munkája során a régi, gyakran elhagyatott kertekből olyan, a kertészetekben nem kapható gyümölcsfaoltványokat gyűjtött össze az Ormánság Alapítvány keretei között, amelyek a hosszú évszázadok során jól alkalmazkodtak a Dráva-menti térség környezeti viszonyaihoz, s növényvédőszer használata nélkül is ellenállnak a különböző betegségeknek.⁶ Egy civil pályázati projekt keretében pedig előkészületek történtek egy közösségi gyümölcsfeldolgozó kialakítására, amelynek segítségével a helyiek piacon is megjelenhetnének, s megélhetésüket segítő forráshoz juthatnának a kertjükből származó termékek révén. A polgármester célja egy önellátásra törekvő, helyi gazdálkodók szövetségére épülő ökofalu kialakítása volt. Károsnak tartotta a családokat szétszakító idénymunkát és az ingázást. Nézőpontja szerint a képzetlen népesség alacsonyabban fizetett városi munkája nem garantál olyan mértékű jövedelmet, amelyért érdemes lenne vállalni a komoly összeget felemészítő utazást, és a családtól távol töltött hosszú időt. A város által kínált fogyasztói javak ugyanakkor fel is emésztik azt a potenciális többletet, amelyet a falujukon kívüli kereső tevékenységből realizálhatnak a munkavállalók. A polgármester a saját település által kínált hagyományos értékekre hívta fel az ott élők figyelmét. Ezek az emberek azonban a fogyasztói társadalom deprivált tagjai, akik a televízióban látott

termékekre és városi szolgáltatásokra vágnak. Teher számukra egy rossz közlekedési viszonyokkal rendelkező faluban élni, a legtöbbnek elköltöznének településükről, ha tehetnék. Még megmaradt földjeiket eladják a nagyobb mezőgazdasági vállalkozóknak, s annak árából nagyobb képátmérőjű televíziókat, okostelefonokat vásárolnak.⁷ A 2016 végén lezajlott időközi választáson leváltották a több cikluson át aktív polgármestert.

Gilvánfa 100 %-ban romák által lakott kistelepülés, ahol a munkaképes lakosság jelentős része közfoglalkoztatott. A legsikeresebb projektjük során – szakemberek irányítása mellett, a vályogvető közfoglalkoztatási mintaprogram keretei között – hagyományos módszerekkel új házakat építettek a rossz lakhatási körülmények között élő, többgyermekes családok számára. A munkaszervezés más területeken is alkalmazkodik a helyi háztartások igényeihez. A reggeli néhány órás munka után az asszonyok hazamennek, ebédet főznek, ellátják kisebb gyermekeiket. Délután pedig néhány órára újra visszatérnek a közfoglalkoztatáshoz. Ez a struktúra segíti a családi szerepek és a munka egyeztetését, ugyanakkor eltávolíthatja az embereket a munkaerő-piaci integrációtól. A roma családok szoros kohéziója, az erős kötelékek elsőbbséget élveznek. Azok a fiatal családapák, akik számára – a támogatott szakképzésben való részvételt követően – más településen jól fizetett munka kínálkozik, gyakran lemondanak a magasabb jövedelemről, hogy családjukkal maradhassanak. A közmunka tehát segíti a nehéz anyagi körülmények között élő családok túlélését, ugyanakkor gátat is vet a mobilitásnak. A munkavállalás ugyanis eltávolít a biztonságot adó, megszokott környezet-től, s a közösség életéből való hosszabb távú kimaradással elvághatja a túlélést jelentő helyi családi-rokonsági-szomszédsági háló szálait.

Gilvánfa (Pörös Béla felvétele, 2009.)

A 200 fős Kóróson tevékenykedő aktív, fiatal polgármester első ciklusát tölti a többségében hátrányos helyzetű családok által lakott kistelepülésen. A faluban korábban rossz volt a közbiztonság, jellemzőek voltak az uzsora-ügyletek, gyakran történtek lopások, s a környék rivális bandái is itt rendezték egymással problémás ügyeiket. A polgármester irányításával a képviselőtestület helyi rendeletek sorát alkotta meg; adókat vetett ki a település határában található földbirtokokra, illetve a falu területén áthaladó mezőgazdasági munkagépekre. Ebből a forrásból őrző-védő személyzetet alkalmaztak, s 40 térfigyelő kamerát szereltek fel a faluban. Az intézkedések meghozták a polgármester által kívánt eredményt, s ma már a kamerák a dohányzó kiskorúak, a közterületen alkoholt fogyasztók és szemetelők jobb útra térítését szolgálják. A falu kis mérete miatt semmi sem maradhat rejtve a kamerákat figyelő községi alkalmazottak előtt. A közmunkaprogram fő komponense itt is a kertészkedés. A pályázati pénzből megépített fóliasátrakban a közpénzből termelt zöldségeket a kisvállalkozóknál jóval alacsonyabb áron tudják értékesíteni a városi piacokon. A polgármester elve a kölcsönösség: azok kaphatnak segítyt és támogatást, akik munkájukkal hozzájárulnak a település fejlődéséhez, illetve önerőt mutatnak fel. Az egyik ilyen követelmény, hogy a lakóknak rendben kell tartaniuk saját telkeiket, udvarukat. A települési vezető emiatt került szembe a faluban működő tanodával, amelyet egy katolikus alapítvány tart fenn. Meglátása szerint ugyanis itt a fiatalok – az alapítvány segélyprogramjai révén – hozzászoknak az ellenszolgáltatás nélküli támogatáshoz, ezáltal negatív magatartásformákat sajátítanak el. A tanoda épületét az önkormányzat helyi fejlesztési célterületté nyilvánította, kisajátítása folyamatban van. A polgármester működése óta mintegy 25-30 lakó költözött el a településről. A vezető – a térségi családsegítő szolgálat munkájának elégtelensége miatt – saját családsegítő munkatárs alkalmazását tervezi.

Összegzés

A szocialista időszakot követően a döntéshozók a centralista gyakorlatot követően erősebb helyi hatalom kialakításában voltak érdekeltek. A polgármester a helyi hatalmi mező kiemelt szereplőjévé vált. A 2013 elejétől érvénybe lépő törvényi szabályozások átformálták a települési önkormányzatok helyzetét, továbbra is jelentős azonban a polgármesterek személyes kvalitásának szerepe a rászoruló támogatása és motiválása, valamint a közmunka szervezése terén is. A kis falvakban elkerülhetetlen, hogy a rokoni és baráti kapcsolati hálózatok mentén ne jelenjenek meg a polgármester által privilegizált helyi csoportok. Az önkormányzati választások itt gyakran családi-rokoni szövetségek összecsapásaiként jelentkeznek.

A közfoglalkoztatás – a munkanélküliség és a munkaerő-piacra történő visszajutás közti átmenet helyett – röghöz köti a leszakadó falvak lakosságát. A jövedelmi szint alacsony, ugyanakkor a helyi viszonyokhoz és igényekhez igazítva biztonságot jelent a falvakba zárt népesség számára. Az államilag támogatott, sikeres közmunkaprogramok termékeinek értékesítése is dilemmákat vet fel: gyengíti a nehéz helyzetben lévő, multinacionális láncoknak kiszolgáltatott kistermelői réteget a regionális piacokon. A pá-

lyázati pénzből beszerzett infrastruktúra segítségével, az állami támogatásból fizetett közmunkások tevékenységével megtermelt zöldség és gyümölcs jóval olcsóbban kerülhet a vásárlók asztalára a piaci mechanizmusoknak kitett, önálló gazdálkodók termékeihez képest.

A demokratikus értékek megvalósítása helyett egyértelműen a patriarchális modellek tűnnek működőképesnek a vizsgált településeken. A paternalista struktúrák egyszerűen megfelelnek a lakosság korábbi, demokrácia-deficitos politikai szocializációjának, másrészt nagyobb hatékonyságot ígérnek a döntési mechanizmusok lerövidülése miatt. Hosszú távon azonban komoly problémákat vetnek fel a fentiekben röviden bemutatott gyakorlatok. A közös döntések és a közös felelősségvállalás helyett egyértelműen a helyi vezetők vállára helyezi az adott település terheit, s kudarcait egyaránt, amelyek a negatív körülmények összeadódása miatt gyakrabban jellemzik a vidéki kistelepülések életét, mint a sikeres fejlesztések és a hatékony innovációk. A hátrányos helyzetű csoportok részéről tapasztalható passzivitás és pesszimizmus⁸ is belekényszeríti a helyi hatalom birtokosait, illetve a lokális kulcspozíciók betöltőit a paternalista vezető szerepkörébe.

Fontos kérdésként merül fel, hogy milyen szinten támaszthat igényeket a polgármester a támogatott egyénnel és családokkal szemben. Egyértelmű, hogy a szegénységből, s még inkább a „szegénység kultúrájából”⁹ való kilábalás egyik alapvető feltétele a fogyasztói magatartás és életmód megváltoztatása. Kikényszeríthető ez a változás a segélyezési gyakorlat szabályozóin keresztül a helyi hatalomnak a magánszférába való belépésével? Milyen módon léphetünk túl az „érdemes és érdemtelen szegény”¹⁰ megkülönböztetésén a szociális transzferekből élők viselkedési mintái kapcsán? Milyen kritériumok alapján dönthet a helyi hatalom a támogatásokról? Hogyan valósíthatunk meg olyan családokra és egyénekre szabott projekteket, amelyek fejlesztik az öngondoskodási készséget és motiválják a közösségi aktivitást?

A rurális területekre jellemző problémák és konfliktusok kezelése magasabb szintű szabályozást, sok esetben külső beavatkozást igényel. A rövidebb távon sikeresnek tűnő modellek gyakran rejtnek magukban olyan veszélyeket, amelyek hosszabb távon alááshatják, illetve tovább gyengíthetik egy közösség öngondoskodó képességét, életszínvonalát.¹¹ A leszakadó vidéki térségek fejlesztésével kapcsolatos diskurzusban a fenti kérdések és dilemmák tisztázásának is fontos szerepet kell kapniuk.¹²

2018. 10. 30.

1. Vö.: Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti rétegződésének átalakulása Magyarországon a piaczgazdasági átmenet időszakában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012.

2. Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Argumentum Kiadó – MTA TK, Budapest, 2012.
3. Boros Julianna: A települési szegregáció feltételezett okai és következményei. *Acta Sociologica: Pécsi Szociológiai Szemle*, 4(2011): 1. sz. 97-111.
4. Az itt bemutatott interjúk anyagát 2016-ban és 2017-ben rögzítettük.
5. Az első „cigánybrand”, a „Lasipe” („Jóság”) tervéről 2015-ben számolt be a helyi sajtó: <https://www.bama.hu/kozelet/ciganybrand-lasipe-jon-cserdibol-623158/> (2018.10.30.)
6. Lantos Tamás: *Dráva menti gyümölcsészet: tanulmányok a tájhoz alkalmazkodó gyümölcsészet-ről*. Ormánság Alapítvány, Drávafok, 2005
7. A települések tradicionális értékeit és a megmaradt kisbirtokok felélését jól mutatja be Gyökér Róbert és Tanner Gábor 2015-ben készült munkája, *Az utolsó falu* című dokumentumfilm.
8. Bognár László – Csizmady Adrienne: A falvak helyzete – közhangulat falun. In: *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Szerk.: Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea. Új Mandátum Könyvkiadó – MTA SZKI, Budapest, 2005. 36-41.
9. Vö.: Lewis, Oscar: A szegénység kultúrája. *Kultúra és Közösség*, 15(1988): 4. sz. 94-105.
10. Váradi Monika Mária: Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, (2015): 1. sz. 69-96.
11. Ragadics Tamás: Társadalmi csapdák a hátrányos helyzetű dél-baranyai kistelepüléseken. *Comitatus: önkormányzati szemle*, 22(2012): 208. sz. 39-48.
12. Vö.: Kovács Gusztáv – Ragadics Tamás: Are You In or Out? Public Service in Hungary. 2017. [<http://www.catholicethics.com/forum-submissions/are-you-in-or-out-public-service-in-hungary>] (2018.10.30.)

Fényhozók

Ruprech Judit képriportja¹

A magyarországi települések négyötödét érinti az energiaszegénység, és ez a cigány népességet még nagyobb arányban sújtja. A cigány családok csaknem harmada él rossz minőségű lakásokban, és több mint fele olyan háztartásokban, amelyeknek elmaradása van valamilyen fizetési kötelezettség terén.² Azok a családok, ahol kikapcsolták a villanyt, nem egy esetben lopják az áramot – ami egyrészt büntetendő, másrészt igen veszélyes –, vagy gyertyákkal, elemlámpákkal világítanak.

A Romaversitas Alapítvány – egykori ösztöndíjasa, a fizikus végzettségű Orsós Mihály ötlete nyomán – kezdeményezte, hogy ezt a problémát napelemek és ledes fényforrások beszerelésével orvosolják. Arról, hogy mindez ne csak egyszer adomány legyen, a napelemek beszereléséhez és működtetéséhez szükséges tudás átadásáról is gondoskodik az alapítvány.³ A projektet 2014-ben indították el, a bódvalenkei és bicskei munkát (magyar állami források híján) egy magánszemély adománya, majd a Norvég Alaphoz benyújtott pályázat tette lehetővé.⁴ 2017 áprilisában a *Fényhozók Bakson* című projekt keretében az alapítvány munkatársai 14 napelemet szállítottak ki a Csongrád megyei faluba. A ledes világításhoz, valamint ennek beszereléséhez szükséges összes anyag adományoknak köszönhetően gyűlt össze az előző év telén.

Az első nap az oktatásé volt: a szervezet önkéntesei megtanították a közösséget a napelemes rendszerek összeszerelésére, ledszalagos fényforrások létrehozására és bekötésére, valamint ismertették a jogszabályi hátteret. A tanultakat felhasználva az önkéntesek és helyi fiatalok másnap egy házban beszerelték a teljes rendszert, illetve a többi napelemet is kiszállították rászoruló családokhoz. Ezeket a paneleket az oktatásban részesült cigánytelepi fiatalok együtt fogják felszerelni. Azt, hogy mely családoknak van legégetőbb szüksége a gyors segítségre, a telepen élő szociális munkások döntötték el.⁵

A baksi cigánytelep legtöbb házában egyáltalán nincs áram, vagy feltöltős óra működik. A megújuló energiával az adományban részesült családok meg tudják oldani házaik világítását, és bármilyen USB-s eszköz töltését is. Ez megkönnyíti – sőt a téli időszakban lehetővé teszi – többek között a gyerekek otthoni tanulását, és a rendszernek hála kiküszöbölhető a hátralékok újabb felhalmozódása.

A *Fényhozók* projekt kitalálói azonban nem álltak meg itt: pénzt gyűjtenek további rendszerek beszerzésére, ezúttal olyan módon, hogy az adományban részesülő családok havi 2000 Ft-onként törlesztenék a napelem árát – de nem az adományozónak, hanem saját közösségüknek. Az így gyűjtött pénzből újabb napelemeket vásárolhatnak a baksiak, így néhány év alatt minden házra kerülhetne napelem.⁶

Vacsora Rostáséknál. A telepen sok az asztmás kisgyerek, a betegség kialakulásához valószínűleg a rossz lakhatási körülmények is hozzájárulnak

Rostás Márkó "Májkó" a kapcsolószerelést gyakorolja

A Csurár-háznál. Hová kerüljön a napelem?

A fészker teteje végül biztonságosabb helynek minősül a napelem felszereléséhez.
Így a panel letakarítása is könnyebb lesz

A Csurár-házban egyáltalán nincs áram. A világítást eddig elemes ledlámpákkal és gyertyákkal oldották meg, de ezek beszerzése is igen nagy terhet rótt az idős házaspárra

Mindenből lehet lámpatest: a ledszalaggal körbetekert papírdoboz-lámpa tesztje

A sárból rakott tetőn könnyen behúzható a vezeték

Gábor és Csaba beköti a fogyasztókat az akkumulátorba

Csurrár József mozgássérült kocsijának akkumulátorát eddig heti 2000 Ft-ért töltötték fel.
A napelemmel ezt az összeget megspórolhatja a család

Esti fények

2018. 09. 02.

1. [<https://www.ruprechjudit.com/dokumentarista-foto-projektek/#!/fnyhozok/>] (2018.09.02.)
2. [https://habitat.blog.hu/2013/07/04/a_romak_harmada_romos_lakasokban_el] (2018.09.02.)
3. [http://romaversitas.hu/diakjaink_kezdemenyezesei/] (2018.09.02.)
4. Hargitai Miklós: Napsugár az éjszakában. *Népszabadság*, 2014. dec. 14. [<http://nol.hu/tud-tech/napsugar-az-ejszakaban-1504155>] (2018.09.02.); Albert Ákos: Napelemre cserélik a szegények gyertyáit. *Abcug.hu*, 2017. jan. 8. [<https://abcug.hu/napelemre-cserelik-szegenyek-gyertyait/>] (2018.08.30.); A programról készített videó: <https://www.youtube.com/watch?v=l-rXRCe9RMs> (2018.09.02.)
5. A projektről készült videó: <https://www.youtube.com/watch?v=ASU5NwAgj0Y> (2018.08.30.)
6. Szlavkovits Rita: Maguk szerelték fel a napelemeket. *Délmagyar.hu*, 2017. máj. 17. [http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/maguk_szereltek_fel_a_napelemeket/2519072/] (2018.09.02.); Szlavkovits Rita: „Szokni kell a fényt”. Napelemes küzdelem a sötétség ellen a baksi szegénytelepen. *Hvg.hu*, 2018. márc. 14. [http://hvg.hu/kkv/20180314_baks_napelem_felzarkoztatás_nyomor_villany_fejlesztés_szegregáció] (2018.09.02.)

2.

Törésvonalak

Európához – Európától¹

Nagy J. Endre

Hasadás az értelmiségben a rendszerváltás után

Az 1990-es évek második felében két gondolkodó, egyfelől a baloldali Szalai Erzsébet, másfelől a liberális Litván György, majd újabban Gyurgyák János figyelt fel az értelmiségben belüli szakadásra. Szalai Erzsébet – jellemző címmel: *Szekértáborok mögött* – azt írja valamikor 1998 őszén, a választások után egy vitacikkben, hogy „[a] kormányváltás óta kiújult a kultúrharc. Konzervatívok, mélymagyarok és keményvonalas liberálisok ágálnak egymás ellen – és mindkét oldalt csakis az indulat, a gyűlölet vezérli. A mélymagyarok, konzervatívok szerint a kormány mindenben jó. A keményvonalas liberálisokat viszont már a kormányváltás óta az a – talán nem teljesen tudatos – attitűd vezérli, hogy a Fidesz vezette koalíció bármit csinálhat (betarthatja választási programját, vagy éppen ellenkezőleg, a régi koalíció nyomvonalán halad), az csakis ellene szól.”² Ami mármost a szekértáborokat illeti, Szalai Erzsébet konzervatívokat állítja szembe a keményvonalas liberálisokkal, és azt mondja, hogy ez a jelenség egy „beidegződés”, mely „még a fasizmus és az államszocializmus legsötétebb korszakaira nyúlik vissza, mely korszakokban a felelős értelmiségi nem kerülhette meg az aktuálpolitikához, a közvetlen hatalomgyakorláshoz való viszonyának a definiálását.”³ Annak az értelmiségi típusnak, amelyik felül akar emelkedni ezen a dilemmán, ebben a szekértáborok szabdalta értelmiségi mezőben nincs esélye arra, hogy hangját hallassa, sorsa – ismét Szalai Erzsébet egy találó meghatározását idézve – „az agresszív elhallgatás”. Először is azért, mert a média különösen pártokhoz kötött, a politikai és közéleti médiacsinálás pedig a politikai bulvárlapok módjára botrányra és vérre szomjazik, legyen az bár egy ártatlan, sápatag intellektuel kiömlő vére, de vér legyen.

Ez a hasadás, mint mindjárt látni fogjuk, jóval korábban, a reformkorban kezdődött. De egyelőre maradjunk Szalai Erzsébet megállapításainál. Figyeljünk itt fel a „mélymagyar” kifejezésre. Mint ismeretes, ezt a terminust Németh László ókumlálta ki arra a szociális típusra, aki mélyen azonosulva a magyar történelemmel, küldetésstudattal ápolja a magyar tradíciókat, és ebből akar építkezni (ezek közé sorolta pl. Kemény Zsigmondot). Ezzel a típussal a „hígy magyarokat” állította szembe, akik túl könnyen elvetik maguktól a hagyományt és túl könnyen fogadják be a nyugati eszméket és áramlatokat (mint pl. Eötvös József).⁴ A kifejezés az 1930-as évek terméke, amikor is a mély- és hígy magyarok szembenállása mint a népiek és urbánusok ellentéte öltött testet. Szalai Erzsébet valóban erre a szembenállásra gondol.⁵

Mármost a népi–urbánus vitát sokan és sokszor úgy egyszerűsítették le, hogy az a zsidó és a magyar származású értelmiségiek között feszülő ellentét volt. De ennek az értelmezésnek hiányos volta rögtön feltűnik, ha észrevesszük, hogy a népi oldal folyóiratának, a *Válasznak* egyik főszerkesztője, és a népi írók forradalmi szociográfiáinak kiadására *Magyarország felfedezése* címmel sorozatot indító Sárközi György zsidó származású volt, hogy továbbá ugyanide csatlakozott Vas István, a költő, aki egyszerre vallotta magát kommunistának, katolikusnak és zsidónak.⁶ A másik oldalon, a *Szép Szó* folyóirat körül tömörülők között pedig megtaláljuk nemcsak a zsidó származású személyeket (Ignotus Pál, Hatvani Bertalan, Fejtő Ferenc, Halász Gábor), hanem pl. József Attilát, Cs. Szabó Lászlót vagy Márai Sándort is. Ha a két szekértábor közti ellentét tartalmi okaira kérdezzük, akkor úgyszólván megengedhetetlen leegyszerűsítéssel a következőt mondhatnánk. A népi tábor hívei az urbánusokat a korszerűtlenné vált – vagy pontosabban az általuk az 1919-es kommunista rezsím tanulságai után korszerűtlennek érzett – marxizmussal való „kacérkodásuk” miatt támadták, valamint azt lobbantották szemükre, hogy doktriner marxista szemléletük miatt nincs érzékük a magyar társadalom valódi problémái iránt, amelyek közül a legsúlyosabb a földkérdés és a magyar parasztság lehetetlen helyzete volt. Erdei Ferenc e vádat később úgy fogalmazta meg, hogy az urbánusoknak eszménye „a nyugati mintájú haladás elve”, ezáltal eloldva magukat a magyar valóságtól. A „*parasztság felé meginduló népi mozgalommal csak addig a pontig érzett rokonszenvet, ameddig az merőben csak az agrárviszonyok kérdéseit hánytorgatta. Abban a pillanatban, mikor általánosabb radikalizmusnak adott hangot, mint magas urbánus világ fordult vele szembe és a magas eszmék ellen való reakciónak látta benne törekvéseit*”.⁷ A másik oldalon az urbánusok azt nehezményezték, hogy a népiek a súlyos társadalmi problémákat nem szociális szempontból vitatják, hanem magyarságvédő aspektusból, ami a társadalmi problémát faji kérdéssé értelmezi át, s ez antiszemita gyanús. Az urbánusok úgy fogták fel magukat, mint akik a városi életformát, a nyugat-európai szellemi tájékozódást képviselik a népiek „nyers, földhözragadt, szűk látókörű, provinciális szemléletével” szemben.⁸

Szalai Erzsébet szerint úgy látszik, hogy a „magyarosok” és a „nyugatosok” közötti ellentét a két világháború között kezdődött. Ha azonban elolvassuk azt az interjút, melyet Litván György adott a 2002-es választások másnapján az *Élet és Irodalom*nak – igen jellemző címmel: *Két Magyarország* –, ott azt találjuk, hogy ez a kettészakadás nem most keletkezett: „a magyar társadalomnak a jelenlegi lelki- és eszméállapota (...) tulajdonképpen az utolsó száz év terméke.”⁹ Még Gyurgyák János is észleli a feszültséget a két irányzat között: „A 19. század végétől kezdve ugyanis függetlenségiékek álltak szemben kiegyezéspártiakkal, urak parasztokkal, majd radikális progresszívek állagőrzőkkel, népiek urbánusokkal, nemzeti kommunisták internacionalistákkal, ’nemzetiek’ ’liberálisokkal’, súlyos Orbán-fóbiában szenvedők vakhitű orbánistákkal, kölcsönösen tagadva mindazt, amit a másik képvisel, s kölcsönösen kitagadva a nemzetből egymást, hazaárulónak, hitszegőnek vagy éppenséggel reakciónak, fasisztának, nacionalistának bélyegezve a másikat. Mindenütt csak megvetés, ellenszenv, rosszindulat, gyűlölet és meg nem értés.”¹⁰

Ha nem tévedünk, Litván György és Gyurgyák János fejében is a *Huszdik Század* és a Társadalomtudományi Társaság szociológusai jelenhettek meg,¹¹ mikor a 20. század fordulójára tették a hasadás keletkezését. Annál is inkább, mivel Litván volt az első kiadója a 20. századelő szociológusainak írásaiból közreadott válogatásnak,¹² s ismerte Horváth Zoltán *Magyar századforduló* című művét. Horváth nevezte a fent nevezett szociológusokat a „második reformnemzedéknek”, s emlékezett a Társadalomtudományi Társaság 1906-os szakadására is,¹³ amikor 37-en kiléptek a társaságból, és új kört alkottak Magyar Társadalomtudományi Egyesület néven, mondván: „*magyar hazafiaknak, komoly férfiaknak nincs ott többé mit keresniük.*”¹⁴ S nyilván Gyurgyákot is ez vezethette, mivel ő is foglalkozott a 20. század elejének szociológusaival. Csak abban tévedtek mindketten, mint mindjárt látni fogjuk, hogy ez a szakadás az értelmiség két csoportja között akkor, a 20. század fordulója táján keletkezett volna. De még említsük meg Borbándi Gyulát is, aki a népi mozgalomról írott könyvének alcímét úgy fogalmazta: „*A harmadik reformnemzedék*”,¹⁵ abban szintén kitérve a népi–urbánus ellentétre.

A pártállami időkben ez az ellentét természetesen látenszen létezett, csak „folyosói szümpoziumokon”, és anekdotákban lehetett érzékelni. A rendszerváltás nyomán azonban az történt, hogy a nemzeti–urbánus ellentét politikai, mégpedig pártpolitikai síkra terelődött. A népiek az MDF-ben tömörültek, az urbánusok fő helye pedig az SZDSZ lett. Ma, a rendszerváltó pártok eltűnése után, az ellentét a Fidesz–nem-Fidesz dichotómiában jelentkezik. A Fidesz fülke-forradalmával szemben, amely a magyar érdekekre apellál akár az EU-val szemben is, az ellenzék a Nyugathoz és az EU-hoz fordul, és körülbelül ugyanazzal az érveléssel, mint hajdan Eötvös kimutatta egyes nemzeti ideálok elmaradottságát a Nyugathoz képest (mint mindjárt látni fogjuk), elveti a Fidesz-kormányzat befelé forduló, elmaradott magyarkodását.

Haza vagy haladás? Haza és haladás? Vagy haza vagy haladás?

Legáltalánosabb elvi szinten a fő cél, amelyet a mindenkori reformértelmiség maga elé tűzött, nem volt más – és ma sem más! –, mint a fejlett nyugati országokhoz való felzárkózás. E cél elérése kapcsán a következő teljesen reális problémák és dilemmák vetődnek fel: 1) milyen ütemben lehetséges és kell felzárkózni; 2) ehhez milyen eszközök állnak rendelkezésre; 3) melyik nyugati modell követendő (amerikai, angol, francia, svéd), akár eltérően különböző részterületek (pl. az iskolarendszer, helyi igazgatás stb.) szerint is; 4) hogyan kell a kultúrát átalakítani az iskolarendszertől a művészeti életen át a börtönviszonyokig (kulturális identitás).

Ezek azonban nem sajátos magyar problémák, hanem mindenütt felvetődtek és napjainkban is felvetődnek, amikor egy periférián vagy félperiférián elhelyezkedő ország, nép, etnikum vagy nemzetiség egy fejlettebb kultúrával találkozik.¹⁶ Magyarország a 19. században a félperifériához tartozott, ahol a nyugati országok fejlett kapitalizmusa kihívásként jelent meg, s az értelmiség, mélyen átélve országa megkésetttségét és elmaradottságát, *életének belső értelmévé tette azt az etikai maximát, hogy hivatása országát az elmaradottságból kiemelni.* Ily módon alakul ki a sajátos *értelmiségi ethosz, sőt*

az értelmiség mint társadalmi csoport. Ez az ethosz ugyanakkor a protestantizmusban kitermelődött hivatásfogalomba beemel egy új etikai elemet. A nyugat-európai értelmiség bármely körülhatárolt területen egy állás élethossziglani betöltését foglalja magában (tehát lényegileg „szakértelmiségi”), melynek tartalma speciális intellektuális tevékenység (s ezért intellektuel az értelmiségi nyugati elnevezése). Ezzel szemben a periféria értelmisége számára csak az egyik etikai maxima az, hogy mint orvosnak, tanárnak, papnak stb. a munkamegosztásban ráeső területen lelkiismeretesen kell dolgoznia. A másik parancsolat az, hogy a nemzeti közösségnek globális szempontból kiindulva kell értelmeznie a világot és benne hazája helyzetét, és ugyanakkor ezen aspektusokból kiindulva kell közéleti-politikai tevékenységet is folytatnia – efelé gravitál ennek az értelmiségnek a fő tevékenysége, s ez Magyarországon is az értelmiségi lét lényege. Hozzá kell tennünk, hogy a kelet- és kelet-közép-európai értelmiségi (és persze a periféria értelmisége mindenütt a világon) éppen ebből a globális vízióból meríti méltóságát: azt, hogy a nemzetiből felemelkedik egy európai, sőt világperspektívához.¹⁷

Mármost szubjektív szempontból éppen ez a nemzetorientált intenció hozza magával azt, hogy a fejlődés és felemelkedés tárgyi problémái a kultúra területére transzponálódnak, hiszen az a kérdés, hogy valamely idegen technológia, gazdasági-szociális újítás, jogi és állami képződmény kongruens-e a hazai környezettel, mélyen belenyúlik a kultúra tartományába. Így pl. a képviselői rendszer átvétele diffúz hatásokat vált ki, és kontextuális előfeltételei vannak, amelyek ellentétbe kerülhetnek a politikai kultúra, az életmód és az érdekviszonyok legszélesebb köreivel. Viszont a kultúra a területe azoknak az értékeknek, amelyeken a közösség szociális integrációja nyugszik. Ha a változások elérnek egy kritikus tömeget, veszélybe kerülhet a közösség léte – vélik a nemzetorientáltak. Megrendülnek a tradicionális szokásszabályok érvényességi alapjai, kibővülnek az individuumok számára adott szerepkészletek, miközben a hagyományos szerepelvárások erejüket veszítik, s mindez az individuális identitásvesztés veszélyét idézi fel. És pontosan ezt észleli az értelmiség, amelynek hivatása, hogy nemzeti léptékű diagnózisok felállításával és terápiák kidolgozásával foglalkozzék. Ekkor merül fel a nagy kérdés: *Haza vagy haladás? Haza és haladás? Vagy haza vagy haladás?*¹⁸ És ezzel máris előttünk áll a 19. és 20. századi kelet-európai értelmiség nagy dilemmája.

Az utak e ponton válnak el. Az értelmiség egyik része szilárdan ragaszkodik ahhoz az elképzeléshez, hogy az előrehaladásnak nyugati szellemben kell megtörténnie, s ez minél gyorsabban megy végbe, annál jobb. A másik része viszont ettől az úttól, annak gyorsaságától a társadalmi integrációt és a kulturális identitást félti, rettegve a „nemzethaláltól”, s úgy akarja a jólét és a kultúra fényébe emelni az országát, hogy elkerülje az identitásvesztést és a társadalom szétesését. Ők lesznek az első „harmadik utasok”, amennyiben közbülső utat keresnek a premodern (feudális, rendi, hűbéri, ázsiai termelésmódbeli) és a fejlett nyugati kapitalista piacgazdaság és politikai intézményrendszerre (parlamentáris népképviselői rendszer, emberi jogok stb.) között. Az ilyen saját utat hirdető értelmiségieket nevezhetjük autochtonoknak, míg az előbbieket nyugatosok-

nak. Mióta a modernizáció bárhol a világban napirendre kerül, mindenütt ugyanezt a hasadást találjuk.

Az első reformkori értelmiség ethosza

A magyar reformkori értelmiség gazdasági-szociális státuszát tekintve járadékos volt, de életének értelmét, hivatását egy sajátos küldetésben látta, melynek *célja az ország politikai, gazdasági és kulturális felemelkedésének a szolgálata volt. Ez a sajátos ethosz különbözteti meg a magyar* (és egyébként az orosz, a kelet-európai, sőt a perifériákon élő) *értelmiségit a nyugat-európai intellektueltől* (aki primer irányultságában „csupán” szakértelmiségi).¹⁹ Ezek az értelmiségiek valóban Isten eszközei akartak lenni a világban, mégpedig politikusként, sőt a politikát magát is jobbára úgy fogták fel, mint Petőfi a maga hivatását, amikor így fogalmazott *A XIX. század költőiben*: „*Ujabb időkben isten ilyen / Lángoszlopoknak rendelé / A költőket, hogy ők vezessék / A népet a Kánaán felé.*” A Kánaán ekkor egyértelműen a Nyugatot jelentette a számukra. Eötvös a Szalay Lászlóról tartott emlékbeszédében kristálytiszta világossággal fogalmazta meg egy egész nemzedék eszményét, mely azt – az 1830-as országgyűlés után és Széchenyi hatására – eltöltötte: „*Kiemelni hazánkat a tespedésből, melybe az süllyedett – odaállítani azt Európa legelső népeinek sorába: ez, mit előbb ábrándnak gondolánk, most lehetőnek látszott, s ifjú szíveink feldobogtak a gondolatra, hogy mi is kinyújthatjuk kezeinket a valódi dicsőség után.*”²⁰ Eötvös számos megnyilatkozásából kiderül, hogy ő és elvbarátai a maguk politikai tevékenységét egyértelműen szolgálatnak tekintették, mégpedig annyiban vallásos irányultsággal, hogy meg voltak győződve arról, hogy nekik a Gondviselés akaratát kell kifürkészniük, hogy eszközeként az Ő akaratát teljesítsék. Kétségtelenül nem voltak teológusok vagy teista filozófusok, *nem törekedtek önálló vallásfilozófia kialakítására, de társadalomelméletük vallásos alapon nyugodott.* Eötvös szerint minden állam valamely vallási képzet alapján épült fel: „*Következőleg az államra is mindig veszélyes, ami a nép hitfogalmait megingatja, s egy államszerkezeti forma sem felelhet meg a szükségeknek, ha az állam nélküli azon erkölcsi biztosítékot, melyet csupán a vallástól kölcsönözhet.*”²¹ Posztulátumként deklarálja azt is, hogy „*egész polgárisodásunk keresztényi.*”²² És éppen mivel történet-szociológiai szabályszerűségként tartja, hogy „*a vallás fogalmainak változását szükségképp mindig az összes társadalmi rend változása, s ezt az állam átalakulása követi: éppen úgy az állam teljes átalakítása a társadalmi rend és vallásos fogalmak teljes átalakulását vonja maga után. S amint minden civilizáció bizonyosan vallási fogalmak alapjára van építve: lehetetlen ezeket megváltoztatni, anélkül, hogy velök együtt a civilizáció is el ne enyésszék, amely e vallási fogalmakon nevelkedett.*”²³ Aggódik a jövő miatt, mivelhogy a kereszténység az egész európai civilizáción rajta hagyta pecsétjét, kivéve az államot. A kereszténység „országa nem e világból való”, ezért az állam a polgárosodás alapjául szolgáló vallásos elvektől függetlenül fejlődött. A 19. század uralkodó eszméi pedig Eötvös meglátása szerint akarva, nem akarva olyan államberendezkedés felé sodorják az ezen eszmék – így a szabadság, az egyenlőség és a nemzeti-

ség gondolata – helytelen értelmezésének talaján felépült államokat, hogy annak eredménye egész civilizációnk és vallási alapjának kétségbe vonása.

Eötvös társadalomelméletével itt nem kell tovább foglalkoznunk ahhoz, hogy belássuk: ez az elmélet tényleg olyan, mint a weberi értelemben²⁴ vett „világon belüli aszkézis”, vagyis az Isten akaratának megfelelő, világon belüli aktivitást teoretizálja. Eötvös államelmélete inkorporálja az erkölcsöt mint az állam alapját, s azt a valláshoz köti. Teológiai és dogmatikai kérdésekbe nem bocsátkozik, de államelmélete a keresztény valláson és keresztény polgáriasodás bázisán nyugszik.

Az intellektuális vallásosság másik magyar alakja Széchenyi. Ő azt az utat testesíti meg, melyet Weber etikai forradalomként ír le. Olyan törekvés ez, amely a világ megváltását nem politikai, hanem etikai forradalom útján kívánja elérni. Köztudomású, hogy Széchenyi ifjúkorában az előkelő járadékosok internacionális hedonista életvitelét folytatta, s csak körülbelül huszonnyolc éves korában tért meg.²⁵ Ezt követően valami csodálatos egységet volt képes létrehozni a két, egyébként belső lényegük szerint divergáló forradalmiság, a társadalmi és a morális forradalom között. Nála a vallásosság egyértelműen azonos az isteni küldetéssel, mely egyaránt irányul önmaga morális tökéletesítésére, és a magyarság erkölcsi-politikai felemelésére. A nemzeti bűnök ostromozása valóságos felhívás közgyónásra, permanens „confiteor manifestum”, de egyben az erős fogadalomra is, hogy megjavulunk. Ez teljesen katolikus vonás. Ő egy nemzeti főpap szerepét veszi magára, bűnbánatra szólít s rögtön arra, hogy a gyakorlatba ültessük át gyónásunk erős elhatározását arra, hogy többé nem vétkezünk. A vétkek nála a nemzeti hibák: szalmatűz-lelkület, gyűlölködés, lelki restség stb. Ezért – és ez egyedülálló – nála a bűnbánat uno actu pozitív alkotómunkát jelent: „*akármily alacsonyorsú legyen is valaki, mindenkinek tehetségében áll, – s ez mily kellemesen hevítő önérzet! – nemzete erejét nagyobbítani. De ezt mindenki csak a maga természetétől kijelölt álláshelyének tökéletes betöltése által teljesítheti.*”²⁶ „*Csak az boldog, aki 'teremt' s ennél fogva csak az, aki Istennek napszámosa*”.²⁷ A teremtés pedig mindenkinek adva van. Oly „teremtő elragadtatást”, mint Pheidias vagy Newton érzett, midőn alkotott, „*többé-kevésbé minden alkotó, cselekvő ember érez, habár csak egy fát ültetett is a nagy egésznek dicsőbb kifejtésére*”.²⁸ Minden munkát így *in maiorem Dei gloriam* kell végezni. Mert *a munka aktív bűnbánat*.

Az is igen érdekes nála, hogy a kiművelt emberfőkről szóló tézisét hogyan is fogja fel. Először is ez nem azonos az elméleti tudással: *a „közértelmesség a sokaságot a metafizika, a teória és a képzelet veszélyes hínáraiból a fizika, a praxis és a valóság józan határaiba vezeti*”.²⁹ A fizika ugyanis megérteti az emberrel, hogy az emberi társadalomban nincs tökéletes egyenlőség, a praxis megmutatja, hogy nincs Utópia és Eldorado, a valóság pedig fényt derít arra, hogy az emberi fejlődés minden fokán elérhető a megelégedettség. Egyszóval a közértelmesség a nem-privát okosság, amelyről egy helyen elmondja, hogy e szónak nincs párja az angol, az olasz, a francia stb. nyelvben és elmagyarázza egy egyszerű parasztember példáján, hogy az okosság nem azonos a sokat tudással.³⁰ Az okosság, a nyilvános vagy közértelmesség ugyanakkor erkölcsi

kvalitás. „Az ország mechanikáját³¹ tehát annak erkölcsi kifejtése elé tenni – ítéletem szerint, – annyi, mint az ABC-t nem A-val, hanem Z-nél kezdeni”.³²

Ennél világosabban aligha lehet megfogalmazni azt a vallásosságtípust, melyet Weber kollektív etikai forradalmiságnak nevezett, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy itt egyáltalán *nem* olyan tökéletesedésről van szó, amely *egyéni megváltásra vagy üdvre* törekszik. Az etikai tökéletesedés szemmel láthatóan nem egy világtól elvonult aszkéta öntökéletesítése, nem a misztikus kontemplatív Isten-keresése, hanem éppenséggel törekvés *a világ Isten szándékai szerinti átalakítására*. Ebből a szempontból hallatlanul szimptomatikus, hogy Széchenyi 1825-ban úgynevezett „erényszövetséget” kötött Wesselényivel és Esterházy Mihállyal, melynek naplójába írt tervezete ideáltipikus tisztaságában mutatja a transzcendens alap, a filozófiai és az etikai, az önnevelés és a világon belüli aktivitás összefonódását.³³ Rávilágít egy sajátos vallásosságra, amely a két pólust, a morális és a társadalmi forradalmat egyesíteni tudta.

A népi–urbánus ellentét archetipikus megjelenése: centralisták és municipalisták

A népi–urbánus ellentét Magyarországon először a 1840-es években keletkezett, a vármegye jövőbeli szerepével kapcsolatos vita folytán.³⁴ A vitában Kossuth állt az alkotmányvédő vármegye oldalán. Vele szemben a nyugatos Eötvös, aki kardot tört amellett, hogy a vármegye hatáskörét csökkentse és a nyugati parlamentáris demokráciát honosítsák meg. Abban a pillanatban azonban, amikor Kossuth a vármegyéről azt állította, hogy felülmúlja a hasonló nyugati intézményeket, hogy az Ázsiából magunkkal hozott sajátos alkatunkból ered, s ezért mint szentséghez kell hozzá viszonyulnunk, a kérdés a racionálisból a szakralitás szférájába kerül. Márpedig a szakralis az, ami szemben áll a közönséggel, a profánnal. Minthogy pedig a szakralitás, vagyis szentség itt a nemzet emanációja, a kritikát nemzetellenesnek lehet feltüntetni. A vármegyéhez mint intézményhez ettől kezdve azért kell ragaszkodni, mert megfelel a nemzeti sajátosságoknak, s ekként az alkotmányos berendezkedés kialakításakor külön magyar utat lehet ráépíteni. A vármegye mitizálva, esztétizáló-poétikus eszközökkel felmagasztaltatik.

Kossuth persze még nem köti össze a nemzet fogalmát a parasztsággal, mint majd azt a népiek teszik. Jóllehet át akarja menteni a nemességet, de nem a reakciós, hanem a liberális nemességet, mégpedig a néppel egyetemben, mely akkor még jobbágyi sorban tengődve az alkotmány sáncain kívül rekedt. Kossuth-tal szemben hangsúlyozza Eötvös, hogy „Míg a’ megyei szerkezet nem más, mint egy pár százezer kiváltságosak előjogainak summázata: addig én azt a’ nép’ érdekében működő institutionak tartani nem fogom; hanem tartani fogom a’ legaristocraticusabb intézetnek, melly valaha a’ világon létezett.”³⁵ Eötvös arra is rámutat, hogy ami a nemzeti géniusz alkotásának látszik, valójában elmaradottságunk jele, sőt annak okozója: „hogy a köztünk s más művelt nemzetek között létező különbséget rövidebben mondjam ki: Magyarországon nincs nemzet; nincs kormány; nincs oly törvényhozás, mely egy alkotmányos törvényhozó

*testület természetes jogaival el volna látva. Ez az oka, hogy minden tekintetben annyira hátra vagyunk s az újabb kori műveltségnek alig értünk el még küszöbéhez.*³⁶ Ez – s általában a centralisták 1844-1845-ben folytatott tevékenysége –, mint Beksics Gusztáv, a centralisták első történetírója megállapítja, tényleg „közvetlen a nemzet legszen-
tebb érzelmei ellen intézett támadás volt, minden kegyelet és szent hagyomány profa-
nizatioja”,³⁷ úgyhogy elképzelhető, miként reagált milderre a liberális reformok ügyét támogató és Kossuthot követő vármegyei nemesség, mikor észrevette, hogy kedvenc intézményét maguk a liberális elvbarátaik támadják.

Mégis kibékültek egymással a municipalisták és centralisták. Eötvös ugyan még meg-
jelenteti *A falu jegyzőjét*, de a *Reform* című munkájában már a megbékülés elvi és gya-
korlati feltételeit is kidolgozza. Először is, készséggel koncedálja, hogy Magyarország
történeti fennmaradásában sokat köszönhetünk a municipális alkotmányunknak, s hogy
ezért nála hívebb tisztelője a municipális szabadságnak nem lehet.³⁸ Ugyanakkor azt is
egyértelművé teszi, hogy a vármegye hatáskörének megnyirbálása egyedül a miniszteri
felelősség kiépülésével párhuzamosan történhet. Éppen ez teszi lehetővé, hogy a felek
kompromisszumot kössenek. A centralisták államférfiúi bölcsessége enged a politikai
aktualitás célszerűségének, s Kossuth is hagyja magát meggyőzni a miniszteriális fele-
lősség bevezetésének szükségességéről.³⁹ A két párt 1848 áprilisában együtt alakítja
meg az első felelős minisztériumot.

A második reformnemzedék és 20. század első reformértelmissége: a zsidó értelmiség

Max Weber vallásszociológiájában a gazdag, járadékos értelmiség vallásossága mellett
említést tesz egy másik fajta értelmiségi csoport vallásosságáról is. Ez a negatív privi-
legizált értelmiségi vallásossága, ahogy Weber nevezi: pária-intellektualizmusa. A
pária-intellektualizmusnak „*annyiban azon alapul az intenzitása, hogy a társadalmi
hierarchián kívül vagy a hierarchia legalján álló rétegek úgyszólván az archimédeszi
ponton – mind a külső rendet, mind a szokásos véleményeket illetően a társadalmi kon-
venciókkal szemben – vetik meg a lábukat. Mivelhogy őket a társadalmi konvenciók
nem kötik, eredeti álláspontot tudnak kialakítani a kozmosz 'értelméről', és mivel
anyagi szempontokra sem kell tekintettel lenniök, képesek az anyagi megfontolásokon
felülemelkedő, erős etikai és vallási pátozusra.*”⁴⁰

A magyar zsidóság,⁴¹ ezen belül különösen a zsidó értelmiség a magyar társadalom
(nem gazdasági, hanem politikai) rendjében „pária” helyzetben, azaz proletár helyzet-
ben volt. Sőt széles zsidó rétegeknek nemcsak politikai, hanem gazdasági státusuk is
alacsony volt. Nem hiába hangsúlyozza Jászi öregkori önéletírásában, hogy a fiatal
zsidó intellektuelek radikalizálódásának egyik tényezőjét az a meggyőződés jelentette,
hogy a dolgozó zsidó kispolgárság és értelmiség nem kapja meg azt a helyet a magyar
társadalomban, amely őt joggal megilletné.⁴² Ez a pária helyzet magyarázza a zsidó
értelmiség kimagasló kulturális teljesítményeit, valamint azt, hogy a magyar tradicio-
nalista értékrendtől független álláspontot alakítson ki a „kozmosz értelmének” kérdés-

ében. Ez vezette sokukat a marxizmushoz (Szabó Ervin), de mindenesetre a hivatalos Magyarországgal való szembeforduláshoz.⁴³ Szende Pál például a *Huszedik Század* hasábjain *A magyar látszatalkotmány* címmel publikált cikket.⁴⁴

Európában az emancipálódó zsidóság volt ilyen pária-helyzetben. Kívül álltak az adott nemzeti társadalmon, s amikor végül az emancipáció utat engedett nekik, új és értékes nézetekkel jelentek meg az intellektualizmus és a művészetek színpadán. Elég, ha a zeneszerző Mendelssohnra, Marx Károlyra, Heinére, vagy más zsidó írókra és filozófusokra (pl. Franz Rosenzweig, Martin Buber, Franz Kafka, Walter Benjamin, Lukács György, Ernst Bloch) gondolunk.⁴⁵ Michael Löwy megállapítja: „*Mély rokonság van a zsidó messianizmus és az anarchista utópiák között, ami három fő közös mozzanattól ered: restaurációs utópista dimenzióból, a megváltás katasztrófa jellegéből, a törvény kötöttsége alól felszabadult világ utópiájából. A két kulturális univerzum közötti strukturális megegyezés ugyanabból a történeti háttérből sarjad; a neoromantikus irányzatokból, amelyek Közép-Európában a XX. század hajnalán nagyszámú zsidó értelmiségit vonzottak.*”⁴⁶ Kétségtelen, a zsidó értelmiség nagyobb része a szocialista és a kommunista internacionalista tanokban találta meg a nemzeti identitás kérdésének kerülő-útját.

A reformértelmiség második generációja a 20. század elején főként zsidó származású személyekből állt, akik három szervezetben tömörültek. Az első a társadalomtudósok és szociológusok köre, akik a *Huszedik Század* című folyóirat, illetve a Társadalomtudományi Társaságban gyülekeztek. Közülük kerültek ki az őszirózsás forradalom szellemi előkészítői: Jászi Oszkár, Pikler Gyula és Somló Bódog. Ebben a társaságban Litván György számításai szerint mintegy 50% volt a zsidó származásúak aránya.

A zsidóság számára azonban csak az egyik út volt a forradalom, valamint az utópikus és anarchista lázadás. A másik, 1908-ban alakul csoportot a jórészt a pozitivistá orientációjú Társadalomtudományi Társaságtól is elkülönülni kívánó fiatalok hozták létre, hosszú és kacskaringós előkészületek után, Galilei Kör néven. Magyarországon a Galilei Körben (amelynek fiataljai 80-90%-ban zsidó származásúak voltak) gyülekeztek azok a zsidó értelmiségiek, akik képesek voltak új módon tekinteni a Magyarországra.⁴⁷ Ha valami, akkor ez a tényező magyarázza a zsidóság „túlreprezentáltságát” a kommunista forradalomban. A Galilei Kör fiataljai közül többen 1918-ban kommunisták lettek, és csatlakoztak a Tanácsköztársasághoz (Duczynska Ilona, aki magyar nemesi családból származott, Sugár Vilmos és Lékai János).

Egy harmadik csoportot is meg kell néznünk, amelynek tagjai közül számosan kommunisták lettek, bár egy részük a későbbiekben is megmaradt polgári demokratának vagy liberális lett. Ez a Vasárnapi Kör, melynek vezéralakja az akkor még az ún. progresszív idealista állásponton lévő Lukács György volt. Ez egy filozófusi kör volt, ami a *Szellem* című folyóiratból nőtt ki. A lap szerkesztői Lukács György és Fülöp Lajos voltak. Az alapítók (Balázs Béla, Ritoók Emma, Antal Frigyes, Fogarasi Béla, majd Hauser Arnold, Mannheim Károly és Lesznai Anna) „*szeme előtt egy olyasféle példakép lebeghetett, mint Simmel berlini privát szemináriumai, vagy inkább Heidelbergben*

*Max Weber körül kialakult társaság. Ha tartalmában nem is, külső formájával a heidelbergi Stefan George-kör is ott lehetett a minták között.*⁴⁸ De megfordult a Körben Bartók Béla, Kodály Zoltán, Varga Jenő, a két Polányi, Ferenczy Béni, Sinkó Ervin, sőt úgy tűnik, hogy tag volt Révai József, sőt állítólag Rákosi Mátyás is részt vett egy-egy összejövetelen. A Tanácsköztársaság idején többen cselekvő részt vállaltak a forradalomból, s közülük jónéhányan – mint a névsorból is látszik – 1945 után is kommunisták maradtak, s aktívan részt vettek a Rákosi-diktatúra előkészítésében, fontos szerepet játszva a kultúrpolitikában (Fogarasi Béla, Révai József). Ez a Kör a később Lukács által használt kifejezés szerint a „tökéletes bűnösség korának” (Fichte: *vollkommene Sündhaftigkeit*) fogta fel azt a világot, amiben élt. Ezért természetesen fordultak egy miszticista spiritualizmus felé, azonban ez az érdeklődésük nem annyira az abszolútummal való kapcsolatra irányult, hanem a lelkek forradalmában látták a minden szociális determináción való felülemelkedés lehetőségét. *„A szociális determináltság, a társadalmi berendezkedés, az állam és a hozzá kapcsolódó intézmények a 'képződmények' teljes elutasítása, a lélekkel, az individuum önérték voltával szembeni alárendeltsége, szubsztancialitásának kétségbe vonása egészen az objektivációk általánosan vett elutasításáig fejeződik ki a 'jehovikus' világgal való szembenállásban. Jehova a büntető és igazságos Isten, a jehovikus világ az állam és a jogrendszer, a hatalom egész materiális és ideológiai eszköztára, mellyel a lelkek fölötti befolyás megszerzésére törekszik. (...) Ha lélek nem önmagára, hanem az emberiségre irányul, ebben az esetben a lélek megmentése érdekében éppen a lelket kell feláldozni, egy misztikus etika alapján kell kegyetlen reálpolitikussá válni, és megsérteni a 'ne ölj' abszolút parancsát”.*⁴⁹ Innen már csak egy ugrás volt a kommunizmusig, amit Lukács György, Fogarasi Béla, Révai József és Sinkó Ervin meg is tettek.

A Vasárnapi Kör néhány tagja (Petőfi Irodalmi Múzeum)

Meg kell azonban jegyezni, hogy nemcsak ez a forradalmi és anarchista út állt a zsidó értelmiség előtt. Volt egy másik kivezető út is a nemzeti azonosulás problematikájából, amely az univerzális keresztény valláshoz vezetett. Erre példa Raymond Aron vagy

Simone Weil munkássága, Magyarországon pedig Polányi Károly és Polányi Mihály megtérése.⁵⁰

Miután remélhetőleg sikerült megvilágítani azokat az okokat, amelyek a polgári forradalomból a kommunizmus extrémizmusához vezettek, az is érthetővé válik, hogy amikor megdőlt a proletárdiktatúra, miért tört fel elemi erővel a restaurációs törekvés. Először is elmosódott a különbség a polgári forradalom és a kommunizmus között. Holott a polgári forradalom *sui generis* értékekkel bírt. Fenntartotta a magántulajdon eszméjét és a valláserkölcsei világnézet régi formáját, proklamálta az egyéniség szabad érvényesülését, és szembeszállt a bolsevizmussal. A forradalom vezérkara erkölcsileg integer emberekből állt. Céljuk is tisztességes volt: a haza megmentése és a nép felemelése. A Vix-jegyzék visszautasítása pedig mentesíti őket az országvesztés vádjá alól.⁵¹

Mindez hiábavaló volt. A két forradalmat egybemosták. A nemzetvesztés ódioma rászállt a második reformnemzedék tagjaira is, *personae non gratae* lettek, holott többségük már a proletárdiktatúra alatt elmenekült. Mint Juhász Nagy Sándor szomorúan, de találón írja: „Az októberi forradalmat és annak eszméit pedig egyik napról a másikra elhagyta a nemzet. Csak néhányan siratták és gyászolták, akik lelkük tartalmát tevő eszméiket temették el vele, csak kevesen őrizték jó emlékezetét, ellenben a nép meg sem ismerte, mihamar elfeledte és gyakran a bolsevizmussal egyetemben átkozta”.⁵²

1918. október 31-én győzött az őszirózsás forradalom, november 3-án IV. Károly az eckartsauai nyilatkozatban lemondott az államügyekben való részvételéről és eleve elfogadta azt a döntést, ami majd Magyarország államformáját meghatározza. November 16-án, amikor az országgyűlés feloszlatta önmagát, a főrendiház pedig ugyanaznap berekesztette tanácskozással arra való hivatkozással, hogy az országgyűlés sem folytathatja alkotmányos működését, még ugyanazon a napon – több volt főrendi és képviselőházi taggal együtt – kikiáltották a köztársaságot.⁵³ A kormány elnöke Károlyi Mihály lett.⁵⁴ A polgári forradalom azonban nem tudott megküzdeni sem a kommunisták által folytatott szociális demagógiával,⁵⁵ sem pedig a történelmi Magyarország területére betörő cseh, román és szerb csapatokkal,⁵⁶ Jászi Oszkár pedig nem tudta elfogadtatni a román vezetőkkel a keleti Svájc koncepcióját.⁵⁷ A bukásban döntő szerepet játszott egyrészt a háború elvesztése, másrészt az ország Vix-jegyzékben közölt feldarabolása.⁵⁸ A szociáldemokraták és kommunisták által végbevitt március 21-i államcsíny Károlyit kész helyzet elé állította, s nem vállalta a vérontást.

A proletárdiktatúra vezetői mindent elkövettek, hogy akár erőszak árán is megvalósítsák a kommunista gazdasági és politikai rendszert.⁵⁹ A kiábrándulás hamar bekövetkezett, különösen az értelmiségiek körében, s májusban elhagyták az országot azok a vezető zsidó értelmiségiek (Jászi Oszkár,⁶⁰ Polányi Károly és Mihály,⁶¹ 1919 őszén Mannheim Károly⁶²), akik tudták, hogy a diktatúra el fog bukni, és nem kívántak szembenézni a várható fehérterrorral.

A polgári forradalom tehát váratlanul győzött, de képtelen volt megküzdeni a háború elvesztése, a nemzetiségek mohó területszerzési vágya, az antant ellenségessége, valamint a kommunista propaganda keltette zűrzavarral. Ezzel bekövetkezett a forradalmak

sorsa, az átcsapás az egyik szélsőségre, ebben az esetben a baloldaliba: a vörösteror azon a kommunista vakhiten alapult, hogy győzni fog a világhorradalom, létre lehet hozni az árutermetést kiküszöbölő gazdaságot, és nem lesz jelentősége a határoknak.

Amikor pedig 1919. augusztus 1-jén a Tanácsköztársaság megbukott, jött a másik véglet, fehérterror. „*A proletárdiktatúra megkínzott áldozatai, vagy azok barátai és hozzátartozói megtorlásra szomjaztak, és az országban nem volt olyan tekintély, amely őket ettől visszatarthatta volna. Fegyveres különítmények járták be az országot és üldözni kezdték a kommunistákat, sok helyen egyetértésben a paraszt lakossággal, amely szintén meg akarta bosszulni a proletárdiktatúrában elszenvedett sérelmeket azokon, akik azokat okozták*”.⁶³ Különösen az antiszemizmus lángolt fel. „*A proletárdiktatúra által keltett antiszemita szellem szintén terjedőben volt és ugyancsak erőszakoskodásokra vezetett. Az ú. n. fehér terror áldozatai között sok volt a zsidó és voltak, akik minden zsidóban titkos kommunisták láttak. (...) A zsidóellenes akciók fő fészke már a proletárdiktatúra kora előtt megalakult 'Ébredő Magyarok Egyesülete' volt. A zsidók inzultálását, amely ebben az időben Budapesten minden éjjel megismétlődött, az egyesület tagjainak tulajdonították*”.⁶⁴ Nagy szerepet játszott az antiszemizmus kibontakozásában az a tény, hogy a Tanácsköztársaság alatt kinevezett 45 népbiztosnak nagy része (mégpedig 32 fő) zsidó származású volt, továbbá a háború alatt meggazdagodott zsidókkal „szemben megnyilatkozott irigység és gyűlölet nagyban fokozta a mindenütt felburjánzó zsidóellenes hangulatot”.⁶⁵

A harmadik nemzedék, a népi mozgalom reformértelmisége

Az I. világháború, ami beletorkollott az őszirózsás forradalomba, majd a Tanácsköztársaságba, amiben a zsidó értelmiség kimagasló szerepet játszott, meghozta az ellenlökést. Szamuely és a Lenin-fiúk vörösterorjára jött a különítményesek fehérterrorja, majd felcsapott az antiszemita hullám, és meghozta az első antiszemita törvényt, a *numerus clausus*. A szociológia tudománya ekkor vált „elátkozott tudománnyá”, mivel a *Huszadik Század* körét és az egész Társadalomtudományi Társaságot felelőssé tették a kommunista diktatúráért és Trianonért. Csak az 1930-as évekre alakult ki egy új generáció, a népi értelmiség, vagyis a népi írók és népi szociográfusok tábora. Őket nevezte Borbándi Gyula a „harmadik reformnemzedéknek”, mely Bibó István szerint „*egyenletes fejlődés esetén egy igen gazdag és eredményes politikai reformkor inspirálója lehetett volna*.”⁶⁶

De nem lett. Először is azért, mert hozzájárult ahhoz, hogy a fájdalmas kettészakadás a magyar értelmiségben végbement. A népiekkel ugyanis szemben álltak az urbánusok, aki jórészt zsidó származásúak voltak, és legalábbis kacérkodtak a marxizmussal. Ide tartozik mindenekelőtt a *Szép Szó* című folyóirat köre (Ignotus Pál, Zsolt Béla, de hozzájuk csatlakozott József Attila is, a kommunista párttal való szakítás után). Az ellentét a két tábor között talán Németh László egyik cikkével kezdődött, melyben kifejtette a zsidóknak, hogy maradjanak meg a zsidó témáknál, és főként ne akarják a magyarok irodalmát kisajátítani. A válasz szerint „*szomorú, hogy művelt európai köntösből kibújít*

a különítményes”. Bibó István így jellemzi az urbánusokat: „*a népiek parasztkultusza már önmagában irritáló és gyanús volt az urbánusok számára, akik túlnyomó részben német vagy zsidó eredetű családokból származtak, és minden parasztkultusz mögött, sokszor teljesen alaptalanul, a nemzetből való kirekesztésüket gyanították.*”⁶⁷

A szemben álló kör a Válasz körül tömörült (melynek főszerkesztője, Sárközi György zsidó volt), és egyre harcosabban radikalizálódott, mégpedig a baloldal irányában. 1937. március 15-én zászlót bontott a Márciusi Front, majd egy év múlva megalakult a Nemzeti Parasztpárt. Igaz, hogy ezután jobboldali hullám öntötte el az országot, de 1943-ra újra felemelte fejét a baloldal, és Szárszón egy nagyszabású találkozót hozott létre.

A népi értelmiségről Bibó István többször írt, az ő gondolatmenetét foglaljuk itt össze. A népi írókat (Móricz Zsigmond, Szabó Pál, Nagy Lajos stb.) és népi szociográfusokat (Erdei Ferenc, Féja Géza, Szabó Zoltán stb.) először is az fogta egységbe, hogy szenvedélyesen szemben álltak a két világháború közti „úri korszakkal”. Másfelől összekapcsolta őket, hogy természetesen illeszkedtek bele a társadalmi felszabadulás magyar előzményeinek (Dózsa-felkelés, 1848-as szabadságharc, Petőfi, Táncsics, a függetlenségi és agrárszocialista mozgalmak) sorába. Ráadásul e harcot nem állították az osztályszempont, különösen nem a marxista osztályszempont alá, így különböző értelmiségieket is magukhoz tudtak vonzani. Összekötötte őket a meggyőződés, hogy a magyarság politikai és emberi szabadságfokát nem a haladottabb munkásosztály helyzetén mérték le, hanem a legelmaradottabb, legelhagyatottabb paraszti tömegeken. Nem volt bennük romantikus parasztimádat, és bizalmatlanok voltak a racionális, célszerű nagyüzemi tömegboldogítás modelljével, s ezzel szemben a teljes emberi felszabadítás ügyét képviselték. Végül, anélkül, hogy ezt programszerűen hirdették volna, összekötötte őket a magyar valósághoz való közvetlenebb, dogmamentes viszony. A népi értelmiséget egészében a falukutató mozgalom, a népi irodalom, a *Válasz* és a Márciusi Front köre alkotta.

Köztes helyzet: magyar viktoriánusok vagy nemzeti–urbánus réteg?

Figyeljünk fel a hajdani bácskai német–magyar tudósra, Fritz Valjavecre, aki az Eckhart-vitát⁶⁸ a század elején a Szekfű könyve körül kibontakozott Rákóczi-vitához⁶⁹ hasonlította. Mint az közismert, Szekfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című, 1913-ban megjelent munkája óriási vihart kavart.⁷⁰ A *Huszadik Század* köre kiállt mellette, Szekfű azonban elhárította közeledésüket, miközben csatát vívott a jobboldali nacionalistákkal.⁷¹

Mindazonáltal történek kísérletek a két tábor kibékítésére, belül maguk között és kívülről is. Kezdjük az utóbbival. Nem mindenki tartozott valamelyik táborhoz. A ma már elfelejtett fiatal irodalomtörténész és anglicista Gál István 1934 végén létrehozta az *Apollo* című folyóiratot, amely az emberiség és a magyarság összehangolását tűzte ki célul, egyesíteni akarván a humanizmust, az európai művelődést, a görög és latin szel-

lemet s a közép- és kelet-európai népek közeledésének szolgálatát. Bartókot tekintették eszményképnek, de példaképeik közé tartozott Szekfű és Babits Mihály is. Ezzel már említettünk is két nevet, akik kívül álltak a szekértáborokon. Az *Apollo* később szerzői gárdájához sorolhatta Bóka Lászlót, Halász Gábort, Kardos Tibort, Ortutay Gyulát, Sótér Istvánt, Mátrai Lászlót, de Szerb Antalt és Cs. Szabó Lászlót is – szedvén ilyenképpen „áldozatait” mind a népi, mind az urbánus táborból.

Schöpflin Gyula (Nagypál István írói álnéven a *Gondolat* című, Nagy Lajos által alapított, később kommunistává lett folyóiratban) arra igyekezett rámutatni, hogy a népi gondolatnak szocialista jellege van, s Németh László „minőség-szocializmus” ötletét „*a magyar nép testére szabott intellektuel szocializmusnak*” nevezte.⁷² Hasonló módon próbált közvetíteni Kardos László és Komlós Aladár, Amerikából pedig maga a nagy polgári radikális alapító atya, Jászi Oszkár kelt a népiek védelmére.⁷³

A kibékülési kísérletek azonban szerintünk régebbre nyúlnak vissza, illetve már korábban volt egy köztes réteg a két tábor között. Az első reformértelmiség magától kibékült akkor, amikor mind együtt voltak az első minisztériumban 1848-ban. Aztán persze a nyár végén és koraősszel meghasonlottak megint. De 1867 után, mint Halász Gábor észrevette, a korábbi parlamenti debatterek a minisztériumokba mentek át, és kidolgozták az új Magyarország gazdasági és jogi rendjét. Őket nevezte el „*magyar viktoriánusoknak*”. A kiegyezés után a polgári Magyarországot kiépítő, hivatali szobákban kodifikáló, a törvényhozást gyökeresen az új idők szelleméhez igazító generáció (amelyhez olyanok tartoztak, mint Kautz Gyula, Keleti Károly, Grünwald Béla és Beöthy Leó) képviselte ezt a csoportot.⁷⁴

Ezen a példán felbátorodva kezdtük átgondolni ennek a rétegnek a kilétét, és így alakítottuk ki a „nemzeti urbánus” réteg fogalmát.⁷⁵ Erről a rétegről nincsenek komoly társadalomtörténeti kutatások. De a költő és kritikus Rónai György, aki irodalmi tárgyú esszéiben a társadalmi rétegződés és az irodalom összefüggései iránt is finom érzékenységet árult el, jegyzi meg Keresztury Dezső *Dunántúli hexameterek* című verseskötetéről írván a hatvanas években, hogy Kreszturynak e versei felidéznek „*valami reformkort a mában, egy onnét fakadó, onnét örökölt és nemzedékek során tovább örökített hagyományt. (...) Mert e hegyek lankáin, eldugott udvarházakban ilyesmi is volt: honfrierény és emberség, legalább őrzése egy jobb, igényesebb, európaibb magyarság hagyományainak*”, amivel egybefonódott egy vidéki-városi lateiner polgárság, „*amelyből egy Babits, egy Kosztolányi jött, s nem úgy, hogy sajátos 'elkülletéből' sokat, nagyon sokat magával ne hozott volna.*”⁷⁶

De tegyük fel csak a kérdéseket: honnan származott Ady Endre? Honnan származott Babits Mihály? Honnan származott Bartók Béla, Kosztolányi Dezső, Horváth Barna, Bibó István és Magyary Zoltán? A válasz minden esetben ez: a magyar közép- és kismanes rétegből.

S ha már Keresztury említettett, érdemes őt magát is idézni, aki azt mondja, hogy a szóban forgó típus „*a nemességet nem tekintette kiváltságnak, hanem egyfajta elkötelezettségnek. Az az ember, akinek Isten tehetséget adott rá, hogy kiművelhesse magát,*

hogy többet lásson, köteles kis falujával is törődni. (...) A gazdálkodni, kereskedni, ipart űzni és igazgatni képes nemesi maradék. (...) Voltak itt olyan nemesek is, akik legtöbbször saját osztályukkal is szembekerültek, mert emberségesen éltek és szolgáltak, akik nem váltak jellemtelessé: jó táblabírák, jó alispánok, szociális érzékű papok, falvaik, városaik haladásán munkálkodó mérnökök. Ez a nemesi származású javaréteg volt az, amely nemegyszer fellépett Szálasival szemben is, és sok tagja internálótáborba került. Személyes emlékeimből mondom ezeket, hiszen jól emlékszem azokra a napokra, amikor a gettó bekerítésének szabotálása miatt Somogy megye alispánját internálták, a főszolgabírókat leváltották.”⁷⁷

Ez a réteg ezer rokoni és baráti szállal kötődött a keresztény nemzeti osztályhoz, másfelől életvitelét, aspirációit tekintve nehezen volt megkülönböztethető a nem-nemesi „lateiner” értelmiségtől (melyet olyan alakok alkottak mint Tömörkény István, Móra Ferenc és Tóth Árpád). Végül, mivel „népbarátsági” beállítottságuk miatt számos tagjuk a népi írók és értelmiségiek táborában talált meleg akolra (pl. Keresztury Dezső), Erdei a magyar társadalomról megrajzolt strukturális tablóján nem jelenhettek meg külön címszó alatt. Ám ha alaposabban elolvassuk írását, akkor rájuk is megtaláljuk az utalásokat.⁷⁸ Erdei azonban az úri középosztály tárgyalásánál is észleli a belső differenciálódást annak ellenére, hogy ezen osztály értelmisége egészében véve kötve maradt az úri középosztályi lét társadalmi kereteihez, „szándékkal és erkölcsi törekvésekkel nem törhette át léte szilárdan épült társadalmi korlátait, igaz, hogy a szándék és az erkölcsi törekvés csak kevesekben buzgott sorai között”.⁷⁹ Miként a reformkori liberális köznemesség nem akarta kiirtani apái nemzedékét, ugyanígy a nemzeti urbánusok sem akartak forradalmat, csak reformot. Azt is meg kell azonban említeni, hogy közülük a leghaladóbbak kapcsolatot találtak a polgári radikálisokkal: az idősebb Bibó István például barátságot ápolt Róheim Gézával és Somló Bódoggal.⁸⁰ Még azt is mondhatnánk egy szokatlan kifejezéssel, hogy szakértői reformot akartak.⁸¹ Erre a „javarétegre”, ahogyan Keresztury nevezi, 1945-ben a kommunisták is felfigyeltek, s – most mindegy, hogy joggal vagy jog nélkül – Szekfű Gyula körül látták mint sajátos értelmiségi réteget csoportosulni. Révai József kijelentette, hogy a népi demokráciának „az értelmiség mindkét szárnyára szüksége van, arra is, amelyik Szekfű Gyulát s amelyik Németh Lászlót követi”. De Darvas József és Erdei Ferenc már nem hagyott kétséget afelől, hogy a munkás–paraszt–értelmiség szövetségben inkább a népi értelmiségre számítanak még akkor is, ha némileg megfertőződött az antiszemizmustól, s pillanatnyilag, mint Erdei írja, „riadtan és útat vesztve áll változás után”. A kommunisták tehát nem óhajtottak koalícióra lépni ezzel a javaréteggel, noha Erdei is elismeri: „Az úri középosztály jobb, fejlődőképes elemei, az a rész, amely polgárosodni tudott valamelyest és polgári elemekkel talált kapcsolatot. Kétségtelen, hogy ez a réteg az értelmiségi középosztálynak legműveltebb és legsúlyosabb része”. Mégis, ismételjük, Erdei hangsúlyozza, hogy a népi értelmiségnek vannak előzményei ahhoz, hogy „a munkás–paraszt–értelmiségi szövetség őszinte és megbízható tagja legyen”.⁸² Másfelől viszont maga Szekfű is kijelentette, hogy először is neki nem volt iskolája, másodszer pedig

nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a népiek – olyan kivételektől eltekintve, mint Darvas József, Erdei Ferenc és Kovács Imre – „Gömbössel poharaztak”.⁸³

Bibó István, Tomori Viola, Erdei Ferenc és Erdei apja 1940-ben

Mint erre korábban utaltunk, a nemzeti–urbánus réteg kapcsolatot talált nemcsak balra, de jobbra is, és ugyanakkor a polgársággal is. Szekfű a Rákóczi-vitában világosan kijelölte magának ezt a köztes pozíciót. Ezt a pozíciót úgy is le lehet írni, mint az európeér magyarság szembenállását a – nevezzük így – a dzsentroid értelmiséggel, amiből hadd említsek csak két alakot, Herczegh Ferencet és Rákosi Jenőt. Mindkettőjük túlzásba vitte – és persze nem akármilyen színvonalon – a „magyarkodást”, és főként ellenségesek voltak a polgári radikálisokkal. Nem így Szekfű, aki a parlagi magyarkodástól idegenkedve, finoman távolságot tartott tőlük. Egy másik magyar, Babits Mihály, aki a század elején, 1906-ban szintén szembekerült ezzel a radikális szellemmel, szintén féltve magyarságát, így beszélt Ady kapcsán: „én, aki úgy életpályámmal, mint nagyrészt műveltségemmel is (...) annyira elszakadtam a családi tradíciótól, az évszázados szellemtől, napról-napra jobban érzem, mily természetes és szoros folytatása vagyok becsületes magyar őseimnek. Nagypának, aki végigküzdötte a szabadságharcot, könyvtárt gyűjtött és szerette a verseket”.⁸⁴ Vagy Kosztolányi, aki ugyanekkor így írt: „Nekem viszket a tenyerem s fölpezsdiül bennem ugyanaz a vér, mely a nagypám eréből 1848-ban lecsurgott az isaszegi síkra. Mert vadmagyar, fájdalmasan magyar vagyok minden szociológiai tanulmányom ellenére és az is maradok.”⁸⁵ Litván így összefoglalja köztes pozíciójukat: „Helyzetük (...) felemás volt, hiszen európai műveltséggel, élet- és látásmódjukkal kiszakadtak már családi környezetükből s a dzsentrivilágból, írói és műfordítói tevékenységükkel részesei lettek e régi világ ellen irányuló progres-

szív és antinacionalista küzdelemnek, anélkül azonban, hogy a nacionalizmus dzsentri változatával (...) ekkor, akár később teljesen szakítani tudtak volna”.⁸⁶

De felmerül a kérdés: miért akartak volna szakítani a magyarsággal, aminek semmi köze sem volt a dzsentroid nacionalizmushoz, mint azt Litván is elismeri. Babits később, 1937-ben is világosan szembeszállt a fő népi, Németh László *Kisebbségben* című művében megfogalmazott, a magyar kultúrát két részre osztó koncepcióval, mondván: „Leértékelni, ami a magyar szellemben modern és európai, oly devalváció, mely koldussá tesz bennünket”, majd éppen Szekfűt idézi, aki a Németh László fejtegetésére reagálva megjegyezte, hogy „ki fogunk lyukadni a kelet-európai parasztállamok 'életterében', ahová azonban eljövendő testvéreink, a románok és szlávok gazdagabb múlttal fognak belépni, mert ők nem fogják feláldozni a saját Kazinczyjukat és Arany Jánosukat a népi közösség oltárán.”⁸⁷ Babits „pajzssal és dárdával” száll szembe ezzel a felfogással, s az írás végén megemlíti, hogy ő tolnai nemesi családból származik, akiket soha sem fog szégyellni. „Így is közelebb voltak a magyar néphez, mint nagyon sokan azok közül, akiknek unokái ma a népiséget prédikálják. Abból a művelt, literátus, gazdálkodó, de vármegyei tisztségeket is viselő magyar köznemességből eredtek, mely magyar kultúrát, s benne a magyar irodalmat, valamikor megteremtette.”⁸⁸

Konzervatív forradalom Európában

S most elérkeztünk napjainkhoz. Kell-e mondani, hogy hajdani centralista–municipalista ellentét a rendszerváltáskor az MDF–SZDSZ dichotómiában terelődött politikai síkra, majd a két rendszerváltó párt eltűnése után a Fidesz–nem-Fidesz ellentétben testesül meg? A Fidesz politikája a tradicionális magyar védelmet testesíti meg: keresztény kultúra, családcentrikusság és önvédelem a migránsáradat ellen. Mindezzel szemben áll a nyugat-európai szekularizált, libertariánus, politikai korrektséget valló, multi-kulturalista és migrációpárti politikával. Kérdés ez: vajon melyik fog győzni? Egy biztos: az eredeti Európai Uniót konstruáló alapító atyák – Jean Monnet, Alcide de Gasperi, Robert Schumann és Konrad Adenauer – kereszténydemokraták voltak, utóbbi kettő buzgó katolikus. De Gasperi az olasz kereszténydemokrácia egyik alapítója, antifasiszta volt, és 1993 óta folyamatban van boldoggá avatása. Jean Monnet azonban valóban Európai Egyesült Államokat akart, mint híres mondása is („Nem államokat, hanem embereket egyesítünk”) mutatja.

A 20. század első fele a szocializmus bővületében telt el (Polányi Mihály: *The Magic of Marxism*⁸⁹). Mint Polányi ábrázolta az európai fejlődést *Történelem és remény* című munkájában:⁹⁰ először jött Luther, majd a bibliakritika, majd az egyházkritika, majd a francia forradalom, amikor az emberek megtapasztalták, hogy az állammal is lehet kísérletezni, s megszülettek a francia alkotmányok, mind-mind az ésből eredeztetve. Aztán a kiábrándulás: jöttek a nihilisták. Először csak az erénymegvetők (Turgenyev: Bazarov), aztán a politikai nihilisták (Nyecsajev és az *Ördögök* Dosztojevkijtől). A bizonytalanság, amit nehéz elviselni, átcsapott bohémságba. Innen már csak egy lépés volt a bizonytalan nihilistának elfogadnia a marxizmus tanítását, ami végre rendet, és

hosszú távú személyes megváltást eredményezett. A bohémból könyörtelen forradalmár lett, aki egy magasabb erkölcs nevében (ld. Polányi Károly⁹¹) képes volt saját magát is feláldozni (a koncepciós perekben), ha észrevette, hogy az ő politikai iránya *passé* lett. Így győzött Sztálin. A II. világháború estjén kezdődött a kiábrándulás: a Molotov–Ribbentrop paktum. Ezt azonban utólag lehetett úgy magyarázni, hogy Sztálin elvtárs már akkor készült a háborúra, és csak taktikából egyezett meg halálos ellenségével. A Nyugat először habozott, majd Sztálin mellett döntött. Közben kiépült a szovjet birodalom, a Rettetés Háza. Roger Scruton szerint a két világháború között csak két szabad gazdaságban hívő gondolkodó találtatott a világon: Frederick Hayek és Michael Polanyi.⁹²

A század második fele az értelmiség fokozatos kiábrándulását hozta. Először Sztálin halála és az olvadás rázott fel egynémely értelmiségit, aztán az 1956-os magyar, majd az 1968-as csehszlovák, végül az 1980-as lengyel forradalom apasztotta fokozatosan a lelkes szocializmus-hívók számát. Nem mintha nem látták volna be fokozatosan, hogy a Szovjetunió is elnyomó, és némileg antiszemita állam, de ezt sokáig magyarázták a cári hagyományokkal, a megkésett fejlődéssel stb. S ahogy kezdtek kiábrándulni, úgy szaporodtak az új, marxizmusból kiábrándult s jobboldalivá lett filozófusok. Aztán a volt baloldaliak a posztmodern felé tolódtak el (J. F. Lyotard stb.), majd Foucault kimondta: meghalt a szerző, a szerző és Isten közös halált halt, és nincs többé személyiség (1968).⁹³ De közben még feltámadt a forradalmi szivárvány, a maoizmus és az újbaldalosság, ami lényegében egy tekintély- és hagyományos értékellenesség volt. Volt egy késő-baloldali Marx-revízió is (Lukács-iskola, Heller stb.), melyet Nyugaton főként a Frankfurti Iskolából kinőtt Habermas testesített meg, aki ragaszkodva a posztmodern-ellenes ész-központúsághoz, ha már programot nem is adott (hiszen az ideális kommunikációs beszédhelyzet nem fordítható át a valóságba), azt remélte a valóságban megjelenő legitimációt bomlasztó civil társadalmi kezdeményezőktől, hogy ők majd megtalálják a felvilágosodás befejezetlen projektének a befejezés felé vezető útját. De közben mindent elárasztott az újnihilizmus, a multikulturalizmus álarcában. Mint Richard Rorty írta: ragaszkodunk egy posztmodern burzsoá liberalizmushoz, mivel még mindig a mi kultúránk a legbefogadóbb és legtoleránsabb.⁹⁴ Meg is támadta Clifford Geertz, etnocentrizmussal vádolva őt. Közben a '68-as nemzedék beépült az állami intézményekbe, és folytatta szabadelvű politikáját. Már nemcsak Istent temették (azt már úgyis eltemette Nietzsche) és az egyházakat (Voltaire: *Écrasez l'infâme*) mint elavult elképzeléseket, de hozzáfogtak az eredeti engelsi program végrehajtásához: a polgári családot kezdték temetni, s a nők választási szabadságjogát lobogtatva kialakították az abortusz és a szingli-élet mítoszát. Meg akarják támadni az eredeti pedagógiai elveket, hirdetvén, hogy a gendert mi választhatjuk, s meghirdették a homoszexuálisok szabadságmozgalmát. Be akarnak hatolni a nevelési intézményekbe, iskolákba is, gúnyolva a tradicionális kétneműség híveit mint homofóbokat. S a filozófia, amilyen mértékben elveszítette akár képzelt, akár valóságos iránytűjét, megadta magát az elméletnélküliségnek. Mégpedig itt is azért, mert bármilyen világképet rajzol fel valaki, abban erőszak van, hiszen ha valami A, akkor a nem-A ki van belőle rekesztve, és ez

máris erőszak. Nem marad más a posztmodern filozófia legjobb kiadásában, mint amit Vajda Mihály, a legkiválóbb posztmodern filozófus javasolt: „*hinni, hogy szabadon és felelősséggel, szolidárisan cselekedni sokfajta meggyőződés alapján vagy éppenséggel minden alap nélkül is lehetséges*”. Vagy: „*egy dolgot igenis tudok: van jó, és van rossz; és nem is olyan különösen nehéz a kettő között különbséget tenni. Hogy ez hogyan lehetséges? De hiszen mondtam: mindig csak arról állítok valamit, amiről nem tudhatok semmit*”.⁹⁵ Látjuk: előbb-utóbb csak rájövünk arra, hogy mi a jó és mi a rossz. De hogy mi az, nos, arról a filozófia semmit nem mondhat.

Egy legújabb, posztmarxista szkepticizmussal állunk szemben, mely hasonlatos a művészeti nihilizmushoz, amelynek következményeit Polányi Mihály írta le 1962-ben. Polányinak ekkor még fogalma sem volt a nemiség lázadásáról, a drog-liberalizálásról, az eutanázia engedélyezéséről több országban, a szingli élet glorifikálásáról, a család elleni támadásról (ld. a családon belül erőszak elleni mozgalmak túlbujánzása), sőt a nem szabad megválasztásáról (gender mozgalom). Mert a lázadás végtelen lehet, mert mindig van valami, ami hatalmat foglal magában, és – Foucault óta tudjuk – minden ellen lehet lázadni a szabadság nevében. Nincs határ.

S közben egyre inkább visszaszorul a hagyományos intézményrendszer, s egyre inkább előretör a szekularizáció. Kihagyják az EU-okmányokból az európai kultúra keresztény-zsidó eredetét, az egyházak hívei fogyatkoznak, egymás után csukják be a templomokat Európában, tömegesen lépnek ki az egyházakból, s a tolerancia jegyében egyre-másra fogadják a menekülteket vagy migránsokat. A székesfehérvári „Európa Kulturális Fővárosa” pályázatot azért utasították el, mivel túl sok templom szerepelt benne, és az elavult zsidó–keresztény értékeket hirdette, viszont nem foglakozott a migránsokkal.

Úgy vagyunk, mint a késő római birodalom esetében. A limesre nem azért volt szükség, hogy megvédjék a birodalmat a fegyveres támadásoktól, hanem azért, hogy visszatartsák az illegálisan betelepülni akarókat, akiket csábított a birodalom magasabb életszínvonala. Európát célozzák meg a menekülő százvezrek, meg a várakozó milliók. Ők még mindig a TV-ben látott Nyugatra vágynak, s egy kicsit ők is azt hiszik, mint a magyarok a rendszerváltás idején, hogy egy szempillantás alatt elérhetjük Ausztria életszínvonalát. Persze a szociális rendszer támogatja őket. És a menekültek jórészt muszlimok. Más vallás, más nép. A keresztények Nyugaton toleranciával fogadják őket, hiszen – mint a naiv Bush elnök is mondta – az iszlám azt jelenti: béke.

Van ráció abban az uniós tervzetben, hogy ezt a menekült népességet a szolidaritási elv alapján szét kellene teríteni az egész Unióban. Hiszen ha az egyes országok részesülnek az előnyökből, részesüljenek a nehézségekből is. Hisz ők háborús menekültek, vagy az európaiak által elviselhetetlennek tartott szegénységből és nyomorból vágynak egy jobb életre. De kérdéses a mérték, vagyis a mennyiség átcsapása a minőségbe; ha mérték nincs meghatározva, akkor hol csap át a befogadás a felelőtlen etikába; a politikai morál, amely gondol a következményekkel is, az érületi vagy lelkiismereti morál-

ba. Másfelől a visegrádiaknak is igazuk van: ha nem akarunk tömegesen más kultúrát képviselőket befogadni, akkor hadd döntsünk mi magunk a sorsunkról.

Ez ellen a kulturális nihilizmus ellen lázadtak fel először a visegrádi államok. Az ürügy a migránsok elleni fellépés volt. Ausztriában bekerült a kormányba a Szabadságpárt, Olaszországban győzött a migránsellenes jobboldal, Németországban előretört az AfD, a bajor CSU pedig óvatosan sasszézik el Angela Merkeltől. A visegrádiak viszont azt állítják, hogy Európa eltávolodott az eredeti értékeitől, és ők vették át az eredeti szellem őrzését.

Itt van a dilemma, aminek eldöntése, a jövő befolyásolása nem lehet egy tudományos ígérennyel írt cikk feladata. Ennyiben most értékmentes akarok lenni, mint Weber mondta: *„Korszakunk sorsa, hogy ettünk a tudás fájáról; tudnunk kell, hogy a legalaposabb történelmi kutatásból sem olvashatjuk ki a világtörténet értelmét; hogy csak mi adhatunk neki értelmet, hogy 'világnézetek' sohasem lehetnek a szüntelenül fejlődő tapasztalati tudás gyümölcsei; hogy tehát a minket végső soron mozgató magasabb rendű eszmények mindenkor a más eszményekkel vívott harcokban fogalmazódnak meg és érvényesülnek, s azok a más eszmények másoknak ugyanolyan szentek, mint nekünk a sajátjaink”*.⁹⁶

Egy azonban biztos: posztmodern filozófiai álláspontból nem eldönthető a kérdés, hogy vajon helyes-s vagy helytelen a lakóhely megváltoztatásának emberi joggá emelése. Ugyanis ehhez kellene egy szilárd archimédeszi pont, ahonnan, mint tudjuk, ki lehet mozdítani a világegyetemet, vagyis logikailag levezethető lenne egyik vagy másik álláspont. Mint megint Weber mondja a szindikalizmussal kapcsolatban: *„Teljesen egyértelmű metafizikai premisszák nélkül nem dönthető el, hogy az ember szindikalista legyen-e vagy sem, a premisszák viszont sem általában, sem adott esetben semmi néven nevezendő tudomány által nem bizonyíthatók”*.⁹⁷ Ha pedig nincs tudományos, logikailag alátámasztható álláspont, akkor mindenki hozza meg „az intellektus feláldozását”, döntsön saját lelkiismerete szerint, egyébként pedig: *„végezzük dolgunkat, s emberileg és hivatásunkban egyaránt feleljünk meg 'a nap követelményének'. Ez pedig akkor egyszerű és könnyű, ha minden ember megtalálja azt a démont, amelyik az ő életének fonálát tartja, és engedelmeskedik neki”*.⁹⁸

2018. 07. 05.

1. A tanulmány alapját képező előadás elhangzott „A megvalósulatlan álom? – Az európai értékek” című konferencián, melyet a Pécs–Baranyai Értelmisségi Egyesület és az Ethosz Tudományos Egyesület szervezett Pécsen, 2018. május 17–18-án.

2. Szalai Erzsébet: *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 83.

3. Szalai: *Ezredváltó dilemmák* i.m. 83.
4. Németh László: *Sorskérdések*. Magvető, Budapest, 1989. 420.
5. „...főként az értelmiségen belül dúló népies–urbánus ellentét.” Szalai: *Ezredváltó dilemmák* i.m. 94.
6. Nagy J. Endre: A népi-urbánus vita Vas István ábrázolásban. *Vigilia*, 81(2016): 1.sz. 32-43.
7. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 340.
8. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, Budapest, 1989. 193.; Ld. még ehhez a kommunista megközelítést: Lukács György: Népi írók mérlegen. In: *Magyar irodalom, magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1970. 353-374.; Újabb megközelítés: Lackó Miklós: Népiek tegnap és ma. In: *Sziget és külvilág*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 165-190.
9. Litván György: Két Magyarország. *Élet és Irodalom*, 46(2002): 17. sz. 7.
10. Gyurgyák János: Uralja-e a jövőt, aki a múltat uralja? In: *Hegymenet*. Szerk.: Jakab András – Urbán László. Osiris, Budapest, 2017. 71. [<http://valasz.hu/publi/uralja-e-jovot-aki-a-multat-uralja-124021>] (2018.07.05.)
11. Gyurgyák János: *Jászi Oszkár bibliográfia*. Századvég, Budapest, 1991.; Gyurgyák János: *Po-lányi Károly*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1986. (Magyar Szociológiatörténeti füzetek, 2.)
12. Litván György – Szűcs László: *A szociológia első magyar műhelye*. Gondolat, Budapest, 1972.
13. Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914)*. Gondolat, Budapest, 1961.
14. Litván – Szűcs: *A szociológia* i.m. 22.; A Magyar Társadalomtudományi Egyesületre: Saád József: *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – ELTE Szociológiai és Szociálpszichológiai Intézet, Budapest, 1990.
15. Borbándi: *A magyar népi mozgalom* i.m. 2.
16. Két példa: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 1994. 391.; Köves Erzsébet: *Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában*. Magvető, Budapest, 1982.
17. Ld. ezt Bibó példáján: Nagy J. Endre: Megszüntette – megőrizve: a nemzet. Bibó István nemzetkonceptiója. *Vigilia*, 76(2011): 8. sz. 569-577.
18. Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Magvető, Budapest, 1978. (Gyorsuló idő)
19. Nagy J. Endre: A centralisták és municipalisták vitája. In: *Szociokalandozások*. Savaria University Press, Szombathely, 2003. 141-150.
20. Báró Eötvös József munkáiból. *Beszédek és tanulmányok, II. kötet*. S.a.r.: Voinovich Géza. Franklin Társulat, Budapest, 1907. (Magyar remekírók) 36.
21. Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra, III. kötet*. Révai Testvérek, Budapest, 1902. 74.
22. Eötvös: *A XIX. század* i.m. I. kötet, 365.
23. Eötvös: *A XIX. század* i.m. I. kötet, 367.

24. Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest, 1982. (Társadalomtudományi Könyvtár) 324-325.
25. Váradi József: Széchenyi István gróf, a magyarság nemzeti tanítója. In: Fekete József – Váradi József: *Széchenyi tanításai*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, [1926.] 12-16.
26. *Széchenyi tanításai*. Összeállította: Fekete József – Váradi József. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926. 126.
27. *Széchenyi tanításai* i.m. 174.
28. *Széchenyi tanításai* i.m. 146.
29. *Széchenyi tanításai* i.m. 309.
30. *Széchenyi tanításai* i.m. 293.
31. *Széchenyi: Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Landerer, Pest, 1831. 368-369.
32. *Széchenyi tanításai* i.m. 214.
33. Széchenyi István: *Napló*. Vál., szerk.: Oltványi Ambrus. Gondolat, Budapest, 1978. 428., 433.
34. Nagy: A centralisták és municipalisták i.m.
35. Eötvös József: *Reform és hazafiság, I. kötet*. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 64-65.
36. Eötvös József: Reform. In: *Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban*. Közreadja: Csizmadia Andor. Gondolat, Budapest, 1979. 186-187.
37. Beksics Gusztáv: *Magyar doktrinairek*. Rudnyászky, Budapest, 1882. 70.
38. Eötvös: *Reform és hazafiság*, i.m. II. köt. 328.
39. Nagy J. Endre: *Szociokalandozások*. Savaria University Press, Szombathely, 2003. 128-140.
40. Weber, Max: *Gazdaság és társadalom, 2/1. kötet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996. 210.
41. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001.
42. *Jászi Oszkár publicisztikája*. Szerk.: Litván György – Varga F. János. Magvető, Budapest, 1982. 567.
43. „E propaganda (...) eleinte finomabban, inkább csak utalásszerűen, de a tizes évektől egyre nyíltabban – a zsidókérdésre igyekezett visszavezetni a haladó mozgalmak eredetét, egyszerűen „zsidó” hatalmi törekvéseként, térhódításának újabb megnyilatkozásaként állította be a művészet, a tudomány és politika szabadságküzdelmét”. Litván György: *Magyar gondolat – szabad gondolat* i.m. 65.
44. Szende Pál: A magyar látszatalkotmány. *Huszedik Század*, 13(1912): 7-8. sz. 18-32.
45. Löwy, Michael: Zsidó messianizmus és anarchista utópiák Közép-Európában (1905-1923). In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Szerk.: Miszlivetz Ferenc – Simon Róbert. ELTE ÁJK Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1986. (Fejlődés Tanulmányok. Regionális sorozat 3.) 213-244.
46. Löwy: Zsidó messianizmus i.m. 215.

47. Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.; Nagy J. Endre: *Eszme és valóság: magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Pesti Szalon – Savaria University Press, Budapest – Szombathely, 1993. 190-196.; Nagy J. Endre: Bentlakozás és kitörés. (A két Polányi megtérése). In: *Szociológia, szociálpolitika, szociális munka (Válogatott tanulmányok)*. Szerk.: Nagy J. Endre. PTE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Pécs, 2001. 54-58.; Nagy J. Endre: The Hungarian Context of Michael Polanyi's Thought. In: *Emotion, Reason and Tradition. Essays on the Social, Political and Economic Thought of Michael Polanyi*. Eds.: Allen, R. T. – Struan, Jacobs. Ashgate, 2005. 7-20.
48. *A Vasárnapi Kör*. Összeállította, bev., jegyz.: Karádi Éva – Vezér Erzsébet. Gondolat, Budapest, 1980. 8.
49. *A Vasárnapi Kör* i.m. 33-34.
50. Vezér Erzsébet: A Polányi család. In: *Írástudó nemzedékek. (A Polányi család története dokumentumokban)*. MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archívum, Budapest, 1986. (Archívumi Füzetek, VII.); Nagy, J. Endre: After Brotherhood's Golden Age: Karl and Michael Polanyi. *Polanyiana*, 5(1996): 1. sz. 77-100.; Nagy J. Endre: Keserű testvériség: Polányi Károly és Polányi Mihály. *Liget*, 12(1999): 2. sz. 46-62.
51. Juhász Nagy Sándor: *A magyar októberi forradalom története*. Cserépfalvi, Budapest, 1945. 523.
52. Juhász Nagy: *A magyar októberi forradalom* i.m. 502.
53. Juhász Nagy: *A magyar októberi forradalom* i.m. 307-308.
54. *Emlékezés Károlyi Mihályra*. Szerk.: Stier Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
55. „A Kommunisták Kiáltvány tárogatója először szólott most nem egy munkáselítelt, de deposszedált, kiéhezett, foglalkozásaikból kivert, az öt éves háború által elállatiasodott tömegekhez”. Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás*. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989. 79-80.
57. Jászi: *Magyar Kálvária* i.m. 183-191.; Juhász Nagy: *A magyar októberi forradalom* i.m. 381-383; 435-445; 469-479.
58. A mérhetetlen irodalomból csak egy műre hivatkozunk: Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest, 2007.
59. Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935. 125-154.
60. Nagy J. Endre: Jászi keresztútja. *Szatmári Műhely*, 3(2017): 2. sz. 33-48.
61. Scott, William – Taussig, Moleski – Martin X.: *Michael Polanyi. Scientist and Philosopher*. Oxford University Press. Oxford – New York, 2005. 50-51.
62. *Mannheim Károly levelezése 1911-1946*. Szerk.: Gábor Éva. Argumentum – MTA Lukács Archívum, Budapest, 1996. 319.
64. Gratz: *A forradalmak kora* i.m. 270-271.
65. Gratz: *A forradalmak kora* i.m. 265.
66. Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. In: *Válogatott tanulmányok, III. kötet*. Magvető, Budapest, 1986. 299. A parasztkultusz mögött, sokszor teljesen alaptalanul, a nemzetből való kirekesztésüket gyanították.”
67. Bibó: Levél Borbándi Gyulához i.m. 323.

68. Az Eckhart-vita 1931-ben zajlott jórészt közjogászok és történészek között.
69. Törő László Dávid: Az „Eckhart-vita”. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas*, 31(2016): 4. sz. 68.
70. Egri Gábor – Csunderlik Péter: *Szekfü Gyula arcai. Hadszintér és Hátország*. Hn., É.n. [<http://elsovh.hu/szekfu-gyula-arcai>](2018.07.05.)
71. Szekfü Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick M., Budapest, 1915.; Korábbi írása végén szerepel egy lábjegyzetben hivatkozás Jászira, és Szekfü kijelenti, hogy elhatárolódik a „történelmi materializmustól”. Szekfü Gyula: *Felelet a száműzött Rákóczi dolgában*. Budapest, 1914. 12.
72. Borbándi: *A magyar népi mozgalom* i.m. 196.
73. Jászi Oszkár *publicisztikája* i.m. 434-448.
74. Halász Gábor *válogatott írásai*. Magvető, Budapest, 1977. 304.
75. Nagy J. Endre: A nemzetlegitimitás napszámosa. *Valóság*, (1985): 8. sz. 107-110.; Nagy J. Endre: Elhajló pályaképek. In: *A hatalom humanizálása*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 84-90.
76. Id.: Nagy: A nemzetlegitimitás i.m.
77. Id.: Nagy: A nemzetlegitimitás i.m.
78. Erdei: A magyar társadalom i.m. 304.
79. Erdei: A magyar társadalom i.m. 319.
80. Huszár Tibor: *A magyar szociológia története*. Osiris, Budapest, 2015. 15.
81. Mezei András: Megkérdeztük Keresztury Dezsőt – él-e még a magyar dzsentri? *Élet és Irodalom*, 21(1977): 46. sz. 3.
82. Erdei Ferenc: A magyar értelmiség útja. In: *Új szellemi front*. Szikra, Budapest, 1945. 33-38.
83. *Demokrácia*. A Pázmány Péter Egyetem Bölcsészettudományi Karának kiadása, Budapest, 1945.
84. Babits – Juhász – Kosztolányi *levelezése*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1959. 113-114.; Id.: Litván: *Magyar gondolat* i.m. 23.
85. Litván: *Magyar gondolat* i.m. 22.
86. Litván: *Magyar gondolat* i.m. 23.
87. Babits Mihály: Pajzssal és dárdával. In: *Esszék, tanulmányok, 2. kötet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 607.
88. Babits: Pajzssal és dárdával i.m. 620-621.
89. Polanyi, Michael: *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*. The University of Chicago Press, Chicago, 1962. 227.
90. Polányi Mihály *filozófiai írásai*. Atlantisz, Budapest, 1992. 97-114.
91. „Az a bolsevik, aki rájön, hogy cselekedete nem forradalmi volt, mint ahogy feltételezte, hanem összehatását tekintve ellenforradalmi, rosszabb a maga és mások szemében a bűnözőknél is: nincs többé joga az élethez, vége van.” És a koncepciók perekről: „A vádlottak viselkedése csak azok

számára tűnik megmagyarázhatatlannak, akik szűklátókörűn feltételezik, hogy a polgári politikai erkölcs nyúltságát támogató normái általános érvényűek”. Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari állam*. Gondolat, Budapest, 1986. 131; 139.

92. Scruton, Roger: *Mi a konzervativizmus*. Osiris, Budapest, 1995. 228.

93. Foucault, Michel: Mi a szerző? *Világosság*, 22(1981): 7. sz. Melléklet

94. Rorty, Richard: Posztmodern burzsoá liberalizmus. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-Francois – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Századvég – Gond, Budapest, 1993. 213-223.

95. Vajda Mihály: *Nem az örökkévalóságnak*. Osiris, Budapest, 1996. 77; 295.

96. Weber, Max: *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 15.

97. Weber: *Állam, politika, tudomány* i.m. 100.

98. Weber: *Állam, politika, tudomány* i.m. 156.

Nemzet-e a magyar nemzet?

Jakab Attila

Popély Gyula *Népfogyatkozás* című művében a következőket írja: „A nemzeti hovatarozás, a nemzetiség fogalmának reális, kielégítő pontosságú meghatározása valóban legyőzhetetlen nehézségekbe ütközik. A nemzetiség voltaképpen egy összetett, bonyolult, objektív és szubjektív momentumok által determinált állapot. Objektív meghatározása konkrét, külső ismertetőjelek alapján rendkívül nehéz, esetenként szinte lehetetlen. Nemzeti hovatarozást, nemzetiséget meghatározó objektív tényező lehet például a közös leszármazás, egy közös terület birtoklása, azonos vagy hasonló antropometrikus jelleg, azonos nyelv stb. Ezek között kétségkívül a nyelv a nemzetiség legkifejezőbb – bár korántsem kizárólagos – objektív ismertetőjegye. Az említett objektív tényezőkhöz kívül azonban szubjektív mozzanatok is meghatározó szerepet játszhatnak – és játszanak is – a nemzeti hovatarozás, a nemzetiség meghatározásában. Ilyenek például a közös történelmi múlt és a hagyományok vállalása, az érzelmi kötődés, a kulturális közösség, a vallásfelekezeti szempontok, a társadalmi szolidaritás, az osztályérdek, esetleg bizonyos világnézeti, politikai vagy államjogi törekvésekkel való azonosulás, illetve az azokkal való szembehelyezkedés stb. Az objektív és szubjektív tényezők összessége végül kialakít egy bizonyos – sokszor definiálhatatlan, az ember lelki világának mélységeiből fakadó – összetartozás-tudatot, amely az élet mindennapjaiban egy népi közösséghez való tartozás érzéseként, nemzeti éntudatként jelentkezik.”¹

A kárpát-medencei magyarság vonatkozásában – mindennemű politikai retorika ellenére – ez az együvértartozás-érzés, nemzeti éntudat alapvetően hiányzik. Vajon mi ennek az oka? Megítélésem szerint az, hogy a kárpát-medencei magyarság kimaradt a 19. században elindult nemzetfejlődésből. A magyarul beszélő, ellenben különböző társadalmi rétegekhez és osztályokhoz tartozó lakosság soha nem volt képes egységes nemzetet fejlődni. A máig ható feudális társadalmi berendezkedés, a beidegződött paternalista és nepotista hagyományok, valamint az önfelmentő és bűnbakkereső közgondolkodás ezt sikeresen megakadályozta. Kárpát-medencei magyar viszonylatban nem annyira nemzeti, hanem sokkal inkább nacionalista diskurzusokról beszélhetünk, amelyeknek rendre az volt – és mind a mai napig az – a feladata, hogy a mindenkori politikai vezetés által megoldani nem kívánt társadalmi problémákról elterelje a figyelmet.

Történelem másképpen

Miután a keresztény seregek visszafoglalták Budát (1686) és kiűzték a törököket Magyarországról, a Habsburg-uralkodóház – igazi bizánci mintára – sajátjaként osztogatta

a birtokokat. Jutalmaznia kellett ugyanis a hadi vállalkozásban részt vett nyugatiakat, de ezt csak a felszabadított birtokaikra visszatelepülni vágyó magyar nemesség kárára tehette. Ehhez járult még hozzá az erőszakos katolicizálás (például a magyar jezsuiták bábáskodása mellett megteremtett román görög katolikus egyház Erdélyben), valamint az ország demográfiai és etnokulturális térképét átrajzoló telepítéspolitikai, amelyek – némi leegyszerűsítéssel – elvezettek az 1703-as, Rákóczi Ferenc (1676–1735) vezette szabadságharchoz, aminek volt egyfajta polgárháborús dimenziója is. A kuruc-labanc szembenállás mélyen beivódott a köztudatba.

A szabadságharc ugyan elbukott, ellenben a magyar nemesség elérte háborús célját: privilégiumainak megőrzése fejében hajlandó volt integrálódni a Habsburg Birodalomba. Mivel a magyar nemes mondhatni korlátlan úr lehetett a saját portáján belül, ezért még a Habsburg-uralkodóházat is hajlandó volt megsegíteni, történetesen az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748), Mária Terézia uralkodása alatt (1717/1740–1780).

A történelem fintora, hogy a 18. században, miközben Magyarországon csodálatos kastélyok épültek, addig a nép – a jövődöbeli „nemzet” – nyomorgott, és a jobbágyok terheit enyhíteni kívánó modernizációs törekvéseket az abszolutista Habsburg-ház, történetesen II. József (1780–1790) testesítette meg. Mivel ezek a törekvések centralizációval (a birodalmi közigazgatás erősítésével) és németesítéssel (germanizációval) társultak, óhatatlanul kiváltották a magát a nemzettel azonosító (Natio Hungarica) magyar nemesség ellenállását. Bizonyos fokig dacból, az addig többnyire latinul és németül beszélő nemesség elkezdte a nép nyelvét, a magyart, beszélni. A nyelvnek a felemelése azonban semmilyen formában nem jelentette a nyelvet addig beszélő nép felemelésének a szándékát.

A Habsburg-uralkodóházzal szembeni nemesi nyelvi szembehelyezkedésnek az eredményeképpen a területi nemzetfogalom (hungarus az, aki Magyarország területén él és rendi kiváltságokkal rendelkezik) lassan-lassan átváltott nyelvi/kulturális nemzetfogalomba, miközben megőrizte rendi, feudális jellegét. A magyarul beszélő egyszerű nép továbbra sem tartozott bele a „nemzet”-be (natio), ellenben a rendi nemzet tagjaitól a magyar nemesség most már elvárta az asszimilációt, vagyis a magyar nyelv elsajátítását!

S miközben Nyugaton – a napóleoni háborúknak is köszönhetően – elindult a modern polgári nemzetfejlődés és bürokratikus államépítés, amelynek egyik fontos velejárója a rendi kiváltságok leépítése, a feudális viszonyok felszámolása, és a társadalmi mobilitás, a felemelkedés lehetőségének biztosítása volt, addig Magyarországon az egyre jobban elszegényedő kis- és középnemesség (a „pipás” nemesek) kihagyhatatlan egzisztenciális lehetőségként tekintett a kiépülőben levő állami adminisztráció „megszállására”. Ennek következtében mondhatni lehetetlenné vált a társadalmi mobilitás, miközben a közhivatalnokká váló nemesség – amely nem polgári, hanem feudális jellegű adminisztrációt teremtett meg – teljes mértékben átengedte az ipart, a kereskedelmet és a szellemi foglalkozásokat a polgárosodó és társadalmilag mobilis németességnek és

zsidóságnak, akiktől természetesen elvárta a nyelvi asszimilációt, a rendi struktúrába való integrációt azonban nem igazán tette lehetővé számukra. Ily módon az ugyan magyarul beszélő, de „magyar”-nak nem igazán tekintett vékony polgári réteg beszorult a nemesség és a nép közé.

Talán nem véletlen, hogy az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc mesze nem mozgatta meg úgy a népet, mint ahogy azt a nemzeti mitológia sugallja. A forradalmi hadsereg inkább volt nemzetközi, mint nemzeti; és bizony-bizony nagyon is toborozni kellett a katonaságot. Ugyanis nem tódultak tömegek a zászlók alá.

Erdély eltérő nemzeti fejlődése

1848-1849 azonban felvillantotta azt a nemzetiségi kérdést, amelyről addig a magyar nemesi vezetés nem igazán vett tudomást, és amely Erdélyben egyszerre jelentkezett nemzeti és társadalmi kérdésként. A félreértések és meg nem értések hosszú távra megalapozták a magyar–román problémát.

Az erdélyi román görög katolikus egyház létrehozásával ugyanis Erdélyben elindult egy olyan román nemzetfejlődés, amely nem csupán párhuzamos volt a magyarral, hanem bizonyos értelemben meg is előzte azt! Ebben kimagasló szerepet játszott Inocenție Micu Klein püspök (1729–1744; meghalt 1768-ban Rómában), aki – jóval a magyar előtt – lerakta a román nemzetfogalom (*natio Valachica*) elméleti alapjait. Első időben ez természetesen nem különösebben érintette meg az erdélyi magyar nemességet, hiszen hatalmas társadalmi szakadék tátongott a nemesség és a jogfosztott román parasztság között, amelynek a számaránya a 18. században megduplázódott. Míg a román parasztság 1710-ben az erdélyi lakosság 30%-át, addig 1760-ban már a 60%-át jelentette. Természetesen a jogfosztott magyar paraszt semmivel sem volt jobb helyzetben, mint a román. Hiába beszélt magyarul, nem volt része a nemzetnek.

Ami Erdélyben újdonságnak számított, hogy a román görögkatolikusok által kidolgozott nemzetfogalom tulajdonképpen a románság egészét, mint rendet akarta integrálni a korabeli erdélyi rendi struktúrába, a magyar, a szász és a székely kiváltságosokkal egy szintre helyezve a jogfosztott és döntően jobbágyisorban tengődő románságot, ami az erdélyi rendek számára teljes mértékben elfogadhatatlan volt. Ezen törekvéseket az „Erdélyi Iskola” (Gheorghe Șincai, Samuil Micu-Klein és Petru Maior) testesítette meg, és azok a császárnak 1791. március 11-én benyújtott kérelemben (*Supplex Libellus Valachorum*) csúcsosodtak ki.

1848-1849-re az erdélyi román nemzetfejlődés már olyan stádiumba jutott, hogy önálló politikai álláspontot volt képes megfogalmazni. Értelemszerűen ellenezte Erdély Magyarországgal való egyesítését, mert az egyértelműen gyengítette volna az erdélyi románság erőpozícióit, és emiatt – az erdélyi szászokkal egyetemben – a Habsburg-ház mellé állt. 1850-től pedig learatta ennek gyümölcsseit. Miközben a magyar nemesség a passzivitást választotta, az erdélyi románság iskolázott és polgárosodó rétege számára megnyílt a társadalmi felemelkedés lehetősége, mégpedig a birodalmi közigazgatás

révén. 1863-1864-ben a Nagyszebenben ülésző erdélyi diétán a román küldöttek azt is elérték, hogy a diéta megszavazta a román nemzetnek és a román felekezeteknek a többi nemzettel és felekezettel való egyenjogúsítását, valamint a román nyelvnek a közigazgatási és közéleti használatba való bevezetését. A gyakorlatban azonban minderre nem került sor.

Az 1867-es kiegyezés: elhibázott nemzetfejlődés

Közben ugyanis az európai geopolitikai helyzetben markáns változások álltak be. Az itáliai katonai kudarcok után (például Lombardia elvesztése 1859-ben) a Habsburgok számára a Poroszországgal vívott háború is csúfos vereséggel zárult. A königgrätzi (vagy sadowai) csatában a poroszok tönkrevették az osztrák haderőt, minek következtében a Habsburgok elestek a német egység megvalósításának lehetőségétől.

A Habsburgok európai kudarcai erőpozíciót teremtettek a magyar nemesség számára, amely érdekeltnek mutatkozott abban a kiegyezésben, melyet Deák Ferenc neve fémjeléz. Érdemes lenne legalább vita tárgyává tenni, hogy ez milyen formában vezetett el az első világháborút vesztesként befejező Magyarországhoz és a trianoni békediktátumhoz?! Megfontolandó lenne, amit Kossuth Lajos a Deákhhoz intézett *Kasszandra-levélben* így fogalmazott meg: „*minő lényeges állami jog, minő alkotmányos biztosíték marad még fenn, mellyel nemzetünk magát az áldozatokért nem mondom vigasztalhatná, hanem legalább mystificálhatná, hogy még mindig nemzet, még mindig alkotmányos?*”²

A kiegyezéssel a Habsburgok megmentették önmagukat és a birodalmukat, a magyar nemesség pedig hatalmi pozícióba került a Monarchia magyar területén. Vitathatatlan tény, hogy gazdaságilag statisztikákkal alátámasztható fejlődés indult meg. Na, de társadalmi szempontból? Alexandru Roman (1826–1897) erdélyi román politikus, úgy fogalmazott, hogy a dualizmus az „*első lépés a monarchia föderalizálása felé, vagy pedig az utolsó lépés a széthullás előtt*”. Mivel a magyar elit következetesen megakadályozta az előbbit, ezért törvényszerűen a második következett be!

Önmagában is sokatmondó tény, hogy a sokat emlegetett 1868. évi híres/hírhedt XLIV. törvénycikkkel szemben, amely a nemzetiségi egyenjogúságot az egyének szintjén ki mondta ugyan, de semmiféle kollektív érdekérvényesítést nem tett lehetővé, és főképpen semmiféle szankciót nem tartalmazott a törvény megsértésének esetére, a román Anton Mocioni (1816–1890) és szerb Svetozar Miletic (1826–1901) képviselők által benyújtott nemzetiségi törvénytervezetet, amely egyenlő jogokat kért a magyar állam valamennyi nemzete számára, még csak vitára se bocsátották. Ez a tervezet már annak bizonyítéka, hogy a magyar (még mindig rendinek mondható) nemzetfelfogás mellett és azzal párhuzamosan a Kárpát-medencében más (sokkal korszerűbb és kornak megfelelőbb) nemzetfelfogások is kialakultak. A javaslattevők azt szorgalmazták, hogy politikai szempontból egyenlő nemzeteknek ismerjék el a magyarokat, a románokat, a németeket, a szerbeket, a szlovákokat és a ruténeket. Azokban az övezetekben, ahol az

illető nemzet többséget alkot, ott a magyar államnyelv mellett a többségi lakosság nyelve is legyen hivatalos nyelv. Kérték, hogy a parlamentben a képviselők a saját anyanyelvüket is használhassák. A tervezet ugyanakkor tartalmazta azt a javaslatot is, hogy engedélyezzék az anyanyelv széles körű használata az oktatásban, valamint hogy minden nemzet rendelkezessen nyelv és irodalom tanszékekkel az állami egyetemeken. Ebben a tervezetben gyakorlatilag minden megtalálható, amit a trianoni utódállamokban a kisebbségbe került magyarság mind a mai napig követelésként fogalmaz meg!

1867 után az osztrák és a magyar rész eltérő fejlődési pályára állt. A „történelmi” Magyarországon a magyar nemzetnek a – francia mintát követő – nyelvi megalapozású megteremtését az a Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter (1872–1888) szorgalmazta a legjobban, aki az 1848-as forradalmi események közepette családjával együtt Bécsbe, majd Münchenbe menekült. Az oktatás nyelvét érintő, és a magyart kötelezővé tevő törvények egészen az első világháború végéig sorozatban követték egymást (kezdve az 1879. évi XVIII. törvénycikktől). Ez egyben azt is jelentette, hogy a kezdetben nagy mozgásszabadsággal (autonómiával) rendelkező felekezeti iskolákat is jogi eszközökkel kellett kényszeríteni, amit leginkább az erdélyi románság sérelmezett.

A modern magyar nemzetépítés szempontjából a Bibó István által „rafinált és hazug építménynek” minősített 1867-es kiegyezés tulajdonképpen egy elszalasztott lehetőség. Az ekkor uralkodóvá váló magyar nemzetfelfogásba ugyanis valójában nem tartoztak bele a magyarul beszélő alsó (döntően paraszti) néprétegek, és nem tartozhattak bele a már más nemzeti identitással rendelkező – vagy például a románság esetében főként paraszti, jobbágyi származású – népcsoportok sem. A magyar nemzet továbbra is rendi, feudális jellegű maradt. Egyedül a vagyonos – döntően német és zsidó származású polgári réteg – felé vált nyitottá; érdekből. Ez mindösszesen a lakosság kb. 10%-át jelentette: ez volt a tulajdonképpeni értelemben vett magyar nemzet!

1867 után a magyar elitet (hőzavetőlegesen 2000-2500, egymással sokrétűen összefonódott családot), amelytől távol állt mindennemű meritokrácia (tehetségre és teljesítményre alapozott társadalmi felemelkedés és előre haladás), elbűvölte a saját hatalmi pozíciója, és eljutott nem csupán a birodalmiság illúziójáig, hanem egészen a fajok harcának kényszerképzetéig. Mindeközben az alsóbb (nyomorgó és jogfosztott) néprétegekben, már nem annyira a magyarság asszimilált, hanem a magyarságot asszimilálták (például a románság Erdélyben).

Ellenben a zsidóság hiába fogadta el az asszimiláció fejében felkínált gazdasági szabadság és érvényesülés társadalmi szerződését, mert – a döntően katolikus közegben – az 1880-as években megjelent az intézményesülő antiszemitizmus, amely a rendiségen túlmenően a magyar nemzet (románsággal szemben már megfogalmazott) faji dimenzióját is erősítette. Mindezek a folyamatok Tisza Kálmán miniszterelnöksége idején kristályosodtak ki, aki politikai érdekből a kiegyezés vehemens ellenzőjéből annak elkötelezett védelmezőjévé vált. Az ő korában meghonosodott politikai kultúra (despo-

tizmus, klientelizmus, sovinizmus, feltétlen lojalitás megkövetelése) máig meghatározza a magyar közéletet.

Összességében tehát elmondható, hogy a 19. században a magyar rendi nemzetfogalom sikeresen megakadályozta a kárpát-medencei modern magyar nemzet kialakulását, ellenben hatékonyan hozzájárult más modern nemzetfogalmak kifejlődéséhez. Mindez természetesen ugyanazon a területen játszódott le. A Kárpát-medence és a Balkán alapproblémája, hogy itt mindig több nemzet van, és az egyenként megigényelt terület számszerű összege többszöröse a valóban rendelkezésre álló területnek.

Megrekedt nemzetfogalom

A vesztes első világháborút követő trianoni Magyarországon a társadalom egyszerre szembesült a történelmi „nemzeti” tér szétdarabolódásával és a modernizációs törekvések megjelenésével. A közel egy évig tartó politikai és társadalmi szétziláltság után, amikor is összeroppanni látszott a magyarországi társadalmat eléggé markánsan meghatározó konzervatív értékrend, Horthy Miklós a „rend” helyreállításának lehetőségét jelenítette meg. Ez tulajdonképpen a rendiség és a feudalizmus konszolidációját jelentette egy király nélküli királyságban! Annyi különbséggel, hogy a politikai és közéleti hatalmat kézben tartó arisztokrácia (526 család) helyet biztosított a felemelkedő ipari és pénzügyi hatalmasságoknak is. Ezek egy része zsidó vagy zsidó származású (megeresztelkedett) volt. Ugyanakkor azonban a magyar elit – elkendőzendő a megoldani nem kívánt társadalmi problémákat és enyhítendő a frusztráltságot és nemzeti identitáskrizist – megtalálni vélte a problémák ideális okát és magyarázatát; és egyben felmentette önmagát minden felelősség alól. Minden baj oka és forrása az idegen fajként meghatározott zsidóság lett, amelyet mint a nemzet testét pusztító „fertőző betegséget” határoztak meg.

A korábbi (értelemszerűen kirekesztő) rendi nemzetfogalom továbbra is fennmaradt, ellenben azt kiterjesztették a lakosság egészére. Ennek eredményeképpen a magyarul beszélő, nincstelen paraszti és munkás néprétegek elvileg mintegy bekerültek a „Nemzet”-be, azonban anélkül, hogy a problémáik valójában megoldódtak volna. A kereszténység előtérbe helyezésével pedig meghonosodott egy látszólag mindenkit szerves egységbe fogó keresztény társadalmi világkép, amibe azonban a hazai zsidóság értelemszerűen nem illett bele. A magyar nemzetfogalom kirekesztő jellemvonása tehát megmaradt, csak átrendeződött, újraértelmezésre került.

1919 második és 1920 első felében megszületett az ún. „nemzeti-keresztény kurzus”, amely az egész Horthy-korszakot meghatározó politikai ideológiává vált. Ennek a (látzat-)kereszténységnek azonban nem volt sem tartalma, sem pedig erkölcsi tartása; mindenben a felszínesség uralta. Arra azonban mindenképpen alkalmasnak bizonyult, hogy a vérségi (nemzeti) és a lelki (keresztény) mítoszok ötvözésével gyakorlatilag egy organikus nemzetfelfogást eredményezzen. A magyar nemzetfogalom elnyerte meghatá-

rozó dimenzióit: rendiség, fajtság, kereszténység, amelyekből törvényszerűen következik a kirekesztés, a „valakivel” szembeni állandó konfliktusos önmeghatározás igénye.

Az államszocializmus nem sokat változtatott ezeken a beidegződéseken. Hozzáadta az internacionalizmust és az osztálykategóriákat, ellenben a saját kiválóságnak és felsőbbrendűségnek a meggyőződése búvópatakként átvészelt az államszocializmust. Sőt ez még a Kádár-korszakban is felszínre tört (a magyar államszocializmus is különb volt, mint a többi!). A szovjet jelenlét pedig kézenfekvő magyarázat volt mindenre.

Merre az arra?

A rendszerváltozást követően a magyar társadalom fokozatosan visszatért a második világháborút megelőző nemzetfelfogáshoz. Ma már újra ez vált uralkodóvá. Törvényszerű, hogy a társadalom szétszakad, hiszen ebbe a nemzetfogalomba csupán a lakosság egy meghatározott része fér bele; ezzel a társadalom egésze nem tud azonosulni. A nagy kérdés tehát az: miképpen lehetséges pótolni egy elmaradt nemzetfejlődést egy globalizálódó világban úgy, hogy az adott ország határain belül egy élhető társadalom létezhesen?

A Kárpát-medencének kétséget kizáróan van jövője, mert a történelem tanúsága szerint minden tér betöltésre kerül. A kérdés az, hogy milyen lesz Magyarország és a magyarul beszélő lakosság jövője ebben a térségben? Erről kellene értelmes, indulatoktól mentes vitát folytatni!

2017. 10. 17.

1. Popély Gyula: *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918-1945*. Budapest, 1991. 11.

2. *Magyar Újság*, 1867. máj. 26.

Nemzeti távlatok¹

Tillmann J. A.

„EBBÜL MI LESZ, AZT TUDJA AZ ISTEN, 'S HA AZ NEM SEGÍT, HONUNK-NAK SORSA IGEN KAJÁN LEEND” – írta Széchenyi István.² Kijelentése mintegy kétszáz évvel később sem kevésbé érvényes; a mai diskurzusokban kirajzolódó kilátások nem kevésbé derűsek. Közkeletű vélekedések szerint az ország válsága politikai, gazdasági, pénzügyi etc. jellegű.³ A probléma azonban nagyobb és általánosabb: a magyar kultúrában az élet számos területén olyan mintázatok váltak meghatározóvá, amelyek a benne élők többségét nem teszik képessé arra, hogy megfelelő válaszokat tudjanak adni a változó kihívásokra. A válság ezért korántsem pusztán politikai, vagy „társadalmi” természetű, hanem a kultúra egészét érinti.

Másként mondva: az egy főre eső józan nemzeti ítélő- és cselekvőképesség hiánya nem előzmény nélküli. A *hosszú tartamok*, a nagyobb távon ható hagyományok egy kultúra alapozó képzetein, a gondolkodás és a magatartás közkeletű, meghatározó mintázatain keresztül érvényesülnek. Ebben különösen kiemelkedő szerepet játszik a rögzült, tanrendszereken keresztül terjesztett kulturális kánon, azon belül is – itt kiváltképpen túlsúlyos – az irodalmi. „*Semmi nem valóságos a nemzet politikai életében, ami szellemként nem állna rendelkezésre irodalmában...*” – állapította meg Hofmannsthal méltán.⁴

A magyar irodalmi kánonban nemcsak azok a nemzetiszocialista kvalitások képezik a problémát, akiket a NER, minőségének méltó reprezentánsaiként a részévé tett, hanem annak nem csekély hányada, ami már hosszú idők óta részét képezi, s persze az is, ami hiányzik belőle. Ez éppúgy érvényes a múltbeli, mint a mai szerzőkre: egy, a magyar irodalmat jól ismerő külföldi, Katharina Raabe, a Suhrkamp Kiadó lektora, méltán kérdezi: „...*miért nem mennek el a magyar írók, miért nem keresnek kiutakat (...) Miért nem keresik a messzeséget?*”⁵

Mindez paradigmaticusan jelenik meg Kölcsey Ferenc *Hymnusában*, mely egy összehasonlító kutatás szerint nemcsak kultikus szerepe folytán hungaricum: „*[a] magyar himnusz részletesebb, teljes szövegű elemzése (...) alapján a kapott adatok jelentősen eltérnek az összes többi himnuszban tapasztalható tartalmak eloszlásától. A magyar himnusz – a többihez képest – jóval ritkábban használ személyes tartalmakat, inkább távolító jellegű. (...) a 'balsors' és a jövő megbűnhődésének említése is egyedülálló fordulatnak tekinthető. Érdekes továbbá, hogy az öndesztuktivitásra vagy a külső agresszióra is csak a magyar himnuszban található utalás. Ez utóbbi, ill. a belső agresszió és a negatív ágensek magas aránya összességében a fenyegetettség alapélményére, a belső kontroll hiányára, a kívülről való irányítottságra és a kiszolgáltatottság ér-*

*zésére utalhatnak. Ezen változók összeállása nem volt megfigyelhető a többi vizsgált himnuszban.”*⁶

Mindemellett a szerzők nem is ejtenek szót a sajátos látóképességű költő világképének hallatlan tágasságáról, valamint különös logikájáról, amely – a már megbűnhődöttnek mondott jövő folytán– előre felmentést ad mindennemű majdani tettek elkövetésének következményei alól...

A világértelmezés tágasságának, mélységének és következetességének ilyen magas fokú szintézise nemcsak elővételezi, hanem – az iskolai ünnepségektől az állami áhítatok tömkelegén át az ellenzéki tüntetésekig menően – folyvást erősíti is azt a minőséget, ami a honi közéletnek immár legfőbb sajátsága: a korlátolt észlelésből, a zavaros elmeműveletekből és tarthatatlan tettekből álló konglomerátum.

Kölcsey költeménye a jéghegy csúcsa abban a kánonban, amely nemzedékek sorának alapvető képzeteit, világának értelmezési kereteit, identitásának konstitutív elemeit alkotja. Egy nemzeti kultúrát ui. főként azok az elképzelések határozzák meg, amelyek a közkeletű fogalmak mentén értelmezik és alakítják a történeket. A maiakat és a múltbélieket egyaránt. Ezeket nem a „nemzet maga”, hanem alkotó, kánonképző értelmisége alakította és alakítja.

Magyarországon ilyet „*a 19. században létesített egy kis és meghatározó befolyással bíró kör*” – állapította meg a korszakot kutató Borbély Szilárd.⁷ A „*nemzeti hagyományok irodalmi diktatúráját*” kialakító belterjes társaság gondolatvilága a magyar kultúra egészét máig hatóan befolyásolja, és hordozóinak többsége számára értelmezési horizontként szolgál. „*A nemzeti múlt magyar nyelvű megkonstruálása rohamtempóban történt, és valójában csak az 1820-as években vette kezdetét. A nemzeti romantika irodalmi alkotásokban, fikciókban, fiktív narratívákban teremtette meg a múltnak a közösség számára is átélhető képeit. Ezeket a képeket – görög terminussal élve: idilleket – és történeti tablóképeket a korszak divatja szerint készítették el költők, írók, majd tudós történészek, irodalomtudósok. Teremtettek alakokat és sorsokat, nyelvet és mítoszt, átélhető tetteket és hozzá hősöket.*”⁸

Önmagában persze a nemzeti romantika korifeusai által koholt irodalmi képzetvilág nem vált volna oly általánossá, ha a korszakot meghatározó más szellemi területek kellő ellensúlyra tesznek szert. De sem a különböző művészetek, sem a reflexív gondolkodásformák nem jutottak érvényre. A képzőművészet éppoly kevéssé, mint a szellettudományok vagy a filozófia. A közönség ma is a historikus festészet hallatlan horderejű műveinek hódol, amit híven tükröz a Munkácsy Mihály harmadosztályú triptichonja iránt időről időre fellángoló érdeklődés. A legismertebb gondolkodónak pedig Hamvas Béla számít.⁹

Ratio educationis – refresh

A ráció edukálása, a gondolkodás, a képzés, radikális frissítésre szorul. A megújítás a nyelvújításhoz fogható nagyságrendű innovációt kíván. Érdeemes ehhez egy Kazinczy koránál közelebbi nemzeti edukációs programot is tekintetbe venni: a német *reeducatiot*. *Reeducatio*ban a szövetséges hatalmak részesítették a nemzetiszocialista német népeiséget a II. világháborút követően. Rászorult; a program a képzés körénél jóval szélesebbre terjedt ki, így a közintézményekre és a közszolgálati médiumokra is (a magántulajdonú médiumokra is persze, mivel a köz tereiben működnek); a tartalmakra, az intézményekre, a jogrendre... A német példa annál is inkább tekintetbe veendő, mivel Magyarországon a *nemzeti* és a *szocialista* minőség és mentalitás különböző kombinációkban virulens.

A reeducatio szükségességét a legélesebben a közkeletű magyar történelemfelfogás mutatja. Nem is csak tudományos tarthatatlansága vagy az identitáskonstrukciókban betöltött szerepe miatt, hanem mert a napi hatalmi játszmák és a politikai manipulációk egyik legfőbb érve és hivatkozási területe. *Mária országának turulban született* társadalmában, ahol mindig mindent mások követek el, az indulatkeltésre és a tömegek megvezetésére a történelmi utalások különösen alkalmasak. Az önismerethiányban szenvedő, csekély önreflexióval és kétes történelemképpel rendelkező, heves és üres felindulások irodalmi hagyományain edzett népeiséget könnyű táncba vinni.

A romantikus irodalmi képzeletnek ugyan meghatározó szerepe volt a magyar múlt megkonstruálásában, de a múlt konstruálása jóval korábban kezdődött, s ebben az egyház(ak)nak volt kiemelkedő szerepük. A kereszténység ún. felvételéről, I. István „szent” voltáról szóló elbeszélések elejétől fogva meghamisították azt a tényt, hogy a kereszténység „felvétele” valójában egy kisebb tömegszárlás keretében történt. A következményeket Márai Sándor pontosan diagnosztizálta.¹⁰

Az egyházak ugyan „történetiek”, de jelen vannak és nemcsak vallási téren vagy történeti tekintetben hatnak. Ennek ellenére jelentőségüket többnyire alulértékelik; még Heinrich Popitz, a nagy formátumú hatalomteoretikus sem tartja fontosnak.¹¹ Pedig szerepük korántsem pusztán történeti, amint azt a magyar példa is mutatja: a NER előmozdításában és elmélyítésében az ún. történelmi egyházaknak múlhatatlan érdemei vannak. Élén a nevére folyvást rácáfoló katolikus egyházzal, amelyről maga a *Nemzet Miniszterelnöke* jelentette ki, hogy „nem lehetett volna létrehozni a polgári szövetséget – amely a jobboldali hatalomtechnikai építkezés kiindulópontja volt – a katolikus egyház nélkül.”¹²

Lehetőségek a lejtőn

A ráció edukálásának szándéka nem számottevő, mint ahogy a *reeducatio* iránti igény sem igazán érzékelhető: a közgondolkodás, az üzleti és kormányzati médiumok által karban tartott és fejlesztett korlátoltság, a történelmileg kondicionált tehetetlenségi nyomatékkal együtt tartósulni látszik. A kultúrák világversenyében nem az egy főre

eső arénák és más abszurdítások növekedése számít. El lehet így lenni egy ideig, akár évekig, évtizedekig; lehet fejleszteni a nemzeti öntudatot és a tulajdoni hányadot. Kijózanodás és kulturális megújulás hiányában – növekvő mértékben csökkenő népesség mellett – viszont a létezés magyar lejtőjén kétségtelen a végkifejlet: az eltűnés az önáltatás, az önsajnálát és az önfelszámolás nemzeti háromszögében.

Egy-kétszáz éves távlatban a végkifejlet többséyles. A legvalószínűbbnek a *sumer típusú eltűnés* látszik, azaz nyelvváltással történő folyamatos feloldódás egy erősebb kultúrában. A sumerek eltűnése Komoróczy Géza szerint békésen, az akkád nyelv és kultúra fölülkerekedése révén ment végbe.¹³ Sorsuk példásan mutatja, miként zajlik viszonylag békés körülmények között a beolvadás egy sikeresebb kultúrába. Ennek van a legnagyobb esélye, lévén hogy különösebb változás vagy erőfeszítés sem kell hozzá. (S így legalább a nemzeti eredetfejlesztők körében népszerű sumerek, ha nem is az eredet, legalább a végkimenetel tekintetében rokon népnek bizonyulhatnak...)

Mivel a globális folyamatok közepette korántsem egyértelmű, hogy hosszabb távon ebben a térségben melyik kultúra válik meghatározóvá, valamelyes lehetőség mutatkozik arra is, hogy az ország ép elméjű értelmisége esetleg elhatározza, melyik nyelvi kultúra felé vesz irányt. Ez nem csekély erőfeszítést kíván, a pusztá sodródáshoz képest viszont legalább szabad döntés eredménye. Több lehetőség merülhet fel: átáll-e az angolra, vagy a mandarinban talál-e majdani magára. (Lévén, hogy a közelség okán kínálkozó némettel szemben sajátos történelmi averziók élnek...) Persze a helyzet valamivel egyszerűbb lenne, „*ha egykoron összejött volna a II. József-féle németesítés – mint Kukorelly Endre írja –, egy közös nyelvi alapon megvalósuló, kisebbségi komplexusok nélküli nemzeti identifikálódás talán össze is tarthatta volna, egyben tartaná azt, ami most ilyen reménytelenül széttart...*”¹⁴

Van még egy másik, mindezeknél radikálisabb lehetőség is, amelyet Gyenis Tibor dolgozott ki: *Az utolsó Ötéves Terv* című koncepciójában a művész abból indul ki, hogy „*1000 éve nem tudunk együttműködni. Kudarcainkat nem foghatjuk többé idegen erőkre.*” Majd rátér arra, amire *az utolsó Ötéves Terv* irányul: „*Nagy közös és bátor változtatásra van szükség: Magyarország megszüntetésére.*”¹⁵

A lehetőségek adottak.

2018. 12. 06.

1. Az írás megjelent: Nemzeti vágta. Avagy lehetőségek a létezés magyar lejtőjén. *Élet és Irodalom*, 2015. márc. 20.

2. Csupa nagybevetővel. 1831. augusztus 26., Széchenyi István: *Napló*. Osiris, Budapest, 2002. 608.

3. Amihez nem fér kétség, ám még komolyabb diskurzusokban sem igen esik szó arról, miért is sikerült az országnak az Európai Unió ezermilliárdos támogatásai közepette regionális, sőt európai viszonylatban is sereghajtóvá válnia. Nem egykönnyen magyarázható a körülmények szerencsétlen összjátékával, egyes politikai formációk képességeinek hiányosságával, vagy az ügyesség és a gonoszság hatékony kombinációjának eredményességével.
4. Hofmannsthal, Hugo von: *Das Schrifttum als geistiger Raum der Nation* (1926). In: *Blicke. Essays*. Reclam Verlag, Leipzig, 1987. 366.
5. „Miért maradnak rabjai ennek a fájdalomnak?” Interjú Katharina Raabe kiadói lektorral. *Élet és Irodalom* 2017. jún. 2.
6. Vörös Viktor – Osváth Péter – Vincze Orsolya – Pusztay Katalin – Fekete Sándor – Rihmer Zoltán: Nemzeti himnuszok szóhasználata és tartalomelemzése. *Psychiatria Hungarica*, 27(2012): 3. sz. 176.
7. Borbély Szilárd: Ahogy Kertész látja. *Litera.hu*, 2009. nov. 13. [<http://www.litera.hu/hirek/sertodes-sertodest-szul>] (2018.12.06.)
8. Borbély Szilárd: Várna, Mohács, Trianon. *Szuverén. A liberális demokrácia oldalai*, 2012. máj. 15. [<http://szuveren.hu/vendeglap/borbely-szilard/varna-mohacs-trianon/>] (2018.12.06.)
9. Hamvas nemcsak az ezoterikus termékek piacán komoly tényező, hanem értelmiségi körökben – filmesektől az építészekig és így tovább – ugyancsak filozófusként tartják számon, jóllehet, mint egykori tanítványa, Kotányi Attila méltán észrevételezte: „*Ha valamilyen világnyelven írt volna, ma ő lenne a New Age legnagyobb prófétája.*” (Kotányi Attila személyes közlése.)
10. „... s végül – és ez nagyon fontos – elsőrendűen antiszemiták azok a népek, melyek későn, véres ellenállások árán fogadták csak el a kereszténységet; mint a német és a magyar; lélekben nem is lettek soha, szívesen és igazán keresztények; a totemisztikus-polytheisztikus tudatot csak ellenkező rendelték alá a monotheisztikus hitnek, s a zsidók igazában a kereszténységre emlékeztetik őket, – az *Evangelium végre is zsidó könyv, – gyűlöletük igazában kereszténygyűlölet, nem pedig zsidógyűlölet.*” Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt (1945–1946)*. Vörösváry, Toronto, 1992. 165.
11. Popitz, Heinrich: *Phänomene der Macht*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1992.
12. Megőrizni a létezés magyar minőségét. Orbán Viktor kötcsei beszéde. *HirExtra.hu*, 2010. feb. 18. [<http://www.hirextra.hu/2010/02/18/megorizni-a-letezes-magyar-minoseget-orban-kotcsei-beszede-szorol-szora/>] (2018.12.06.)
13. Komoróczy Géza: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Századvég, Budapest, 1992.
14. Kukorelly Endre: Identitásmondatok. *Ex Symposion*, 21(2013): 84. sz. 22. [http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=kukorelly-endre_3356] (2018.12.06.)
15. Kiállítását a Műcsarnokban kívánta volna megvalósítani, de annak – még jóval az elfeketedés előtti – vezetője nem merte vállalni bemutatását. Forrás: Gyenis Tibor: *Az utolsó Ötéves Terv* (kézirat)

Egy diszkurzív nemzetfogalom felé

Erdős Zoltán

Közhelyes megállapítás, hogy a globalizáció korában a nemzet fogalmát súlyos kihívások érik. Sokan tartanak attól, hogy a nemzetközi szinten működő civil és politikai szervezetek, a multinacionális vállalatok és a globális kereskedelmi kapcsolatok, a földgolyó egészét behálózó kommunikációs rendszerek világában fölbomlanak a hagyományos kapcsolati minták, a tradicionális közösségek. Félő, hogy az új konstellációban nem marad hely a nemzeti keretek számára, hogy azok szerepét más, ma még talán nem is ismert alakzatok vehetik át.

A kihívásra adott válaszlehetőségek ideáltipikus formáit Jürgen Habermas írta le. Az egyik szélső értéket a posztmodern neoliberalizmus modellje képviseli, amely a nemzetállamokat posztacionális hálózatokkal helyettesítené: *„a területi és társadalmi határok megnyitását két irányba ható emancipációként üdvözli: egyrészt mint az uralom alá vetettek felszámolását az állami szabályozás normalizáló hatása alól, másrészt mint az egyének megszabadítását egy nemzeti kollektíva magatartásmintájához való asszimiláció kényszerétől.”* A másik lehetséges választ a protekcionista modell jelenti, amely gátolná a hagyományos életformákat fellazító globális információáradatot, fékezne a munkaerő-áramlást és a migrációt, és nem riad vissza az államhatalom represszív eszközeinek alkalmazásától sem.¹

Magyarországon a libertinus modell sosem jutott egyeduralgó pozícióba. 2010 óta viszont a protekcionista modell – a kormánypárt saját meghatározása szerint illiberális állam, más elemzők szavaival vezérdemokrácia, populista vagy autokrata kormányzás – erősödik, ezért ennek társadalom- és nemzetképevel érdemes behatóbban foglalkozni.

A nyugat-európai társadalomfejlődés kulcsszereplői a „szabadság kis körei”: ezek kiegyensúlyozott fejlődése kizárja a hatalomkoncentrációt, az egyoldalú függőségi viszonyok kialakulását, és az állammal szemben a társadalom kezébe adja a politikai erőteret, a politikai közösség, ennek folyományaként pedig a politikai értelemben vett nemzet kialakítását.²

Magyarországon evvel éppen ellentétes folyamat játszódott le, itt a „szabadság kis köreivel” szemben a politikai alrendszer vált domináns szereplővé. Az első lépést a társadalom politikai alapú megszervezése felé 2002-ben tette meg a nem sokkal korábban ellenzékbe szorult Fidesz. A polgári körök a civil önszerveződés látszatával, de nyílt központi utasításra jöttek létre; a fő cél mindvégig a szavazótábor megszervezése és ellenőrizhetőségének biztosítása volt.³ A civil társadalom megroppantásának folyama-

tát a jogalkotás szintjén a 2011-ben és a 2017-ben elfogadott törvények,⁴ a közbeszédben pedig 2015 ősztől állandósuló „sorozás”, majd az egyre-másra megjelenő listák és matricázási akciók tetőzték be.⁵ Mindez nemcsak a civil társadalom iránti közbizalmat ássa alá, hanem elősegíti a polgári nyilvánosság tereinek beszűkülését és elbátortalanítja a közéleti szerepvállalást is.⁶

A társadalom totális megszerzésének és kontrolljának igénye dualista világgéppel párosul. Eszerint nem csak a magyarság oszlik „igazi magyarokra” és „nemzetárulókra”, hanem a nagyvilágban is hasonló erők működnek: a nemzetállamok híveivel a globalizáció liberális és az internacionalizmus (poszt)kommunista hívei néznek farkasszemet. Nincs átmenet és nincs középút: aki nincs velünk, az ellenünk van. Ezt a megosztottságot tükrözte már a 2002-es választások idején közkeletűvé vált „egy a tábor, egy a zászló” jelszó, mely hazaárulónak bélyegezte a baloldali, a liberális és a nemzeti radikális választókat egyaránt. A Fidesz politikai stratégiája 2010 óta pedig még nyíltabban a nemzetfogalom kisajátításán alapul:⁷ a kormánypárt önmagát a nemzet kizárólagos képviselőjeként, érdekeinek bátor védelmezőjeként tünteti fel, a vele szemben állást foglalókat pedig nemzetellenes erőnek, a globális érdekek kiszolgálóinak láttatja.⁸ A köznapi emberi kapcsolatainkat is megmértelyező szektás megosztottság dogmává válik az állandósuló szabadságharc, az ellenségkép-kreálás és a bezárkózás légkörében.⁹

A külhoni magyarság körében ez még tragikusabb következménnyel jár. Az átgondolt nemzetpolitika eredményei (így a státustörvény, majd a kettős állampolgárság, a külhoni kulturális intézményrendszer megerősítése, az ösztöndíjprogramok és a vállalkozók támogatása) jól láthatóak,¹⁰ védhetetlen viszont a politikai és a civil szervezetek megosztására, a baloldali szervezetek ellehetetlenítésére irányuló törekvés. Mindez ráadásul egy kisebb létszámú, identitás-konfliktusnak sokkal inkább kitett közösséget érint, a megosztottság itt az (ön)gyilkossággal egyenlő. A pillanatnyilag hatalmon lévők eleve lemondanak a közösség másik részéről, és az általuk létrehozott kulturális javokról, intézményekről.¹¹

A kontrollált társadalom vízióját és a dualisztikus történetfelfogást egy átfogó emlékezetpolitikai kampány támogatja, amely a keresztény konzervativizmuson, az őstörténeti mitológián és a Horthy-korszak rehabilitálásán nyugszik. Ennek szerepéről legnyilvánvalóbban alighanem L. Simon László nyilatkozott a „kurzusépítés alapjairól” szóló programadó cikkében. Megállapítása szerint *„a következő évek politikai küzdelmeiben központi szerepet kap majd a széles rétegek számára átélhető, érzelmi-lelki keretet adó nemzeti identitás erősítése, a nemzetállami lét egyedül érvényes alternatívaként való felmutatása a globalizált világ homogenizáló, a nemzeti kereteket felszámolni akaró törekvéseivel szemben.”*¹² A kurzusépítés maga után vonja, hogy háttérbe szorul a tudományos pártatlanság követelménye, a múltunk tényszerű megismerésének és feldolgozásának igénye. Ezek helyét egyetlen cél veszi át: a politikai rendszer legitimációjának minél szilárdabb aládúcolása. Az „egyedül érvényes alternatíva” felmutatása természetesen kizárja a vitát. Nincs többé szó szakmai szttenderdekről, szerves társa-

dalmi folyamatokról, annál hangsúlyosabb az ellentmondást nem tűrő politikai indoktrináció.

A második és harmadik Orbán-kormány emlékezetpolitikája a jogfolytonosság fikciója jegyében, a szerves történeti folyamatokat mellőzve a Rákosi- és Kádár-korszak negligálására, a századforduló és a Horthy-korszak visszaidézésére épül.¹³ Ezt tükrözi a különböző gazdasági és kulturális koncepciók, intézmények névadóinak (Rómer Flóris, Széll Kálmán, Darányi Ignác, Wekerle Sándor, Klebelsberg Kunó) megválasztása, de ennek a diszkontinuitásra épülő történetfilozófiának szimbolikus példája a Budai Vár megfosztása az 1945 után kialakult kulturális szerepétől, és a Kossuth tér visszaalakítása 1944 előtti formájába.¹⁴ A probléma egyik esetben sem az átalakítás ténye, hanem a valós szakmai és társadalmi diskurzus hiánya volt. Úgy született kormányzati döntés ezeknek az emblematikus közösségi tereknek a radikális átalakításáról, hogy azt semmilyen történeti fordulat, sem pedig a nemzeti emlékezet szerves fejlődése nem indokolta.¹⁵

Ugyanez az oktrojált emlékezetpolitika nyilvánul meg újabban az őstörténet kapcsán is. A kormányzati napilap a 2018-as választások másnapján hirdette meg „*történelmünk rehabilitációját*”, azaz újraírását a „*szkíta–hun–avar–magyar történeti folytonosság*” jegyében.¹⁶ Ez a koncepció nem csak azért idejétmúlt, mert évszázados, mára jócskán túlhaladott vitákat és összeesküvés-elméleteket melegít fel, hanem elsősorban azért, mert kortévesztő fogalmakkal dolgozik. A nemzet a 21. században többé nem határozható meg biológiai alapon, így az, hogy III. Béla hun felmenőkkel rendelkezett, alig mond valamit a kulturális, emlékezet- és identitás-közösségként, vagy politikai közösségként felfogott nemzetről. A hun származás szellemében restituált mitológia legfeljebb arra lesz alkalmas, hogy a nyilvánosság bizonyos szféráiban elkendőzze társadalmunk patológiás tüneteit, de a nemzet újraegyesítése ilyen úton nem várható.¹⁷

A diskurzusnak ugyanez a hiánya jelentkezik más, a nemzetkép szempontjából fontos szimbolikus aktusok esetében is. A Fidesz számos alkalommal elutasította nézeteinek összemérését más lehetséges álláspontokkal (erre utal már a miniszterelnök-jelölti viták elmaradása is a választások előtt), holott a társadalom alighanem sokkal inkább magáénak érezhetné az alaptörvényt, vagy a külhoni magyarok választójogát, ha ezekről tényleges vitát kezdeményezett volna a kormányzat.¹⁸

Ezt a felülről vezérelt identitáspolitikát szolgálja az a monolit kulturális intézményrendszer, amely a centrális politikai erőterrel és a közigazgatás központosításával párhuzamosan épült ki 2010 után. A folyamat lényegi eleme az egységes irányítás kialakítása, a pillanatnyi politikai és reprezentációs igényeket szolgáló szervezetek létrehozása és a kormányzattól független, esetleg kritikus véleményt megfogalmazó szervezetek kivéreztetése. Így tűnt fel a komoly szakmai presztízzsel és társadalmi beágyazottsággal rendelkező MTA mellett a Veritas Történetkutató Intézet, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet és a László Gyula Intézet, a József Attila Kör mellett az Előretolt Helyőrség Íróakadémia, a Magyar Mozgókép Közalapítvány helyett a Magyar Nemzeti Filmalap, és így szűnt meg jogutód nélkül az örökségvédelmet koordináló Forster Központ.¹⁹ Az elvi

gondot nem az intézményrendszer átalakítása jelenti – ez akár gazdagíthatná is a szakmai és kulturális közéletet –, hanem az alig leplezett ideológiai kontroll megteremtése.

Hasonló visszasságok tapasztalhatóak a nemzetépítés több más területén is. A Nemzeti Együttműködés Rendszere nemhogy nem volt képes a rendszerváltoztatás után tovább mélyülő egyenlőtlenségek mérséklésére, de az alapjaiban elhibázott, botrányoktól terhelt cigánypolitika és a többször is ötletszerű irányváltásokat végrehajtó oktatásügy csak mélyítette az etnikai, földrajzi és szociális szakadékokat.²⁰ A trendváltás várat magára a kivándorlás²¹ és a népességfogyás kérdésében,²² de kezelhetetlennek bizonyult az anómiás állapot több más tünete, így a társadalmi kohézió gyengesége és a közintézmények iránti alacsony bizalom is.²³

A NER alapvető hibája mindezek alapján, hogy a kívánatosnak tartott identitáselemek túlhangsúlyozása mellett elhanyagolja a tényleges társadalmi kohézió kialakítását. A polgári társadalom kontrollja, a közéleti viták mellőzése,²⁴ az oktrojált és szakmaiatlan emlékezetpolitika, és a monopolizált kulturális intézményrendszer egy olyan etatista, egynemű nemzetkép kiépülését segíti, ami ugyan hatékonyan leplezi a nemzetfejlődés torzulásait, de orvosolni nem képes azokat.²⁵ Tény, hogy a legtöbb patológiás jelenség gyökerei 1990-ig, 1945-ig vagy még korábbra nyúlnak vissza. A NER egyértelmű felelősségét abban látom, hogy nem élt a 2010-ben megadatott történelmi lehetőséggel. A kormánynak uralkodó helyzetében – pozíciója veszélyeztetése nélkül – lehetősége lett volna lefolytatni a hosszú ideje elmaradt társadalmi, szakmai és politikai vitákat, alkalma lett volna gesztusokat gyakorolni, lépéseket tenni egy egészségesebb nemzeti közösség kialakulása felé, ám ennek épp az ellenkezőjét tette.

Transzparanes Pécs 2018 áprilisában (Illés Anett felvétele)

Alternatíva természetesen létezik. Visszatérve a gondolatmenet kiindulópontjához, Habermas a libertinus és a protekcionista válaszokkal szemben egy közbülső lehetőséget is felvázol. A nemzetállami szuverenitás gyakorlásának egyes területeit elkerülhetetlenül transznacionális szervezetek, így elsősorban az Európai Unió veszi át. Evvel párhuzamosan a nemzeti identitás kereteit is egy átfogóbb rendszer, az „*alkotmányos patriotizmus*” váltja fel, amelyet az emberi jogok, a politikai részvétel, valamint a szociális állam által megteremtett biztonság és szolidaritás alapoz meg.²⁶ A nemzetek feletti szint erősödésével a helyi közösségek – önkormányzatok, civil szervezetek, térségi szerveződések – megerősödésének is együtt kell járnia, hiszen a patriotizmus új formáját csak ezen a szinten, a polgárok közvetlen részvételével lehet legitim módon kialakítani.²⁷

Polgári korszakában maga a Fidesz is ezt a gondolatot képviselte. Legalábbis erre a modellre emlékeztet Schöpflin György írása a modern nemzet természetéről. Meglátása szerint az identitásteremtő folyamatok közt egyre nagyobb szerepet játszanak a nemzetközi együttműködések, hagyományosan nagy jelentőségű az állam és az etnicitás identitásalkotó funkciója, de ezek mellett nem hanyagolható el a civil társadalom sem.²⁸ Az alsó szint jelentőségét emeli ki Martonyi János írása a „közösségek Európájának” víziójáról. Eszerint az egységesülő Európa arculatának kialakításában az egymás mellé rendelt helyi, regionális, nemzeti, vallási és sok egyéb kisebb-nagyobb közösség állandó diskurzusa játszik majd főszerepet.²⁹

A gondolat nem új, a klasszikus – vagy ha úgy tetszik, régi vágású – kereszténydemokrácia is alapelvnek tekinti a szubszidiaritást. „*[A]mit az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt hatáskörükből kivenni és a közösségre bízni tilos; éppen így mindazt, amit egy kisebb és alacsonyabb szinten szerveződött közösség képes végrehajtani és ellátni, azt egy nagyobb és magasabb szinten szerveződött társulásra áthárítani jogszerűtlenség és egyúttal súlyos bűn, a társadalom helyes rendjének felforgatása*” – írta XI. Pius pápa 1931-ben.³⁰ Evvel egybehangzóan a diszkurzív nemzetfogalom követelménye, hogy a különböző helyi és szakmai közösségek maguk alakíthassanak ki identitás-mintázatokat, maguk határozhassák meg a saját életük szempontjából fontos súlypontokat, nem ellentétben persze a magasabb szint, a nemzeti közösség által kimunkált prioritásokkal. A hatékony működés feltétele az állam, a civil szervezetek és az állampolgárok közötti viszony mikro-mechanismusainak elsajátítása, a rendszer nüanszainak ismerete, mindehhez pedig nélkülözhetetlen a tudatos állampolgári nevelés.³¹

A „szabadság kis köreivel” szemben az államnak korlátozott szerep jut az uralkodó és alternatív nemzetképek kimunkálásában. Nem tartalmilag, csak formailag határozhatja meg a nemzetfogalmakat: egy bizonyos álláspont, egy hivatalos ideológia propagálása helyett pusztán a diszkurzivitás keretrendszerére kell felügyelnie.

A polgári nyilvánosság tereinek elsődleges szerepe mellett a diszkurzív nemzetfogalom másik alapvető sajátossága a mozaikszerűség. Az előregyártott kánonokkal szemben az identitáselemek tág készletét érdemes kialakítani, amelyből egyének és közös-

ségek habitusuknak, élethelyzetüknek, az adott körülményeknek megfelelően emelhetnek ki egyes elemeket. Ennek révén mindenki úgy kapcsolódhat a nemzeti közösséghez, hogy a számára fontos értékekből a lehető legkevesebbet kelljen feladnia (míg a nemzet monolit formája választás elé állítja az egyént: vagy elfogadja az identitáselemek kánonját, vagy nem lehet a közösség tagja). A cél persze nem a tetszőleges, végtelen variálhatóság (ez pszichológiailag sem volna egészséges), mindössze a rugalmasság és nyitottság, a környezet változásaira való reagálás képességének erősítése, egy szüntelen és szerves fejlődési folyamat elősegítése egyéni és közösségi szinten egyaránt.

A nemzet diszkurzív fogalma jobban megfelel a demokratikus politikai rend természetének, amely a gondolatok szabadságára és a tisztességes feltételek mellett lefolytatott vitákra épül. Bibó István megfogalmazása szerint demokratának lenni annyit tesz, mint *„nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeesküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, az ellenséges propagandától, a lekcinsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek azáltal válnak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük.”*³² Ez a – magyar politikai kultúrát és nemzetfejlődést deformáló – görcsös merevség helyett a párbeszédre való készséget implikálja.

E párbeszéd során egyformán legitimnek kell tekinteni a keresztény-nemzeti, liberális, polgári radikális és szocialista politikai hagyományt, egyenrangúnak a hun származás és a keresztény Európához kötődés egymással versengő narratíváját – ha az ezekkel kapcsolatos társadalmi és szakmai vitát lefolytatjuk, és nem a pillanatnyi politikai erőviszonyok döntenek az identitás kérdéseiben. Az elhallgattatott ellenvélemény ugyanis nem tévesztendő össze a kimunkált konszenzussal. Az ideális, ezen is túlmenően, az volna, ha nem is feltétlenül a konszenzust tekintenénk célnak, hanem magát a folyamatot: a vita méltányosságát és jóhiszeműségét, a másik fél értékeinek elismerését.³³ Ez volna a kulcsa annak, hogy feloldjuk a „magyar átkot”, felülemelkedjünk az oly gyakran kárhoztatott megosztottságon.³⁴

Nemzetközi szintre lépve, a diszkurzív modell jobban megfelel a közép-európai életvilágok működésének is. A régió évszázadok óta nemzeti, nyelvi, felekezeti közösségek szociális és kulturális értelemben is tagolt, természetes módon sokszínű világa, ahol a monolitikus elv csak erőszakkal valósítható meg. Viszont *„[h]a sikerül megszabadulnunk attól a képzettől, hogy a kultúra leszűkíthető nemzetállami vagy úgynevezett etnikai meghatározottságokra, akkor ellentétes diszkurzusok, hálózatos összefüggések és határokon átnyúló folyamatok sokasága válik láthatóvá. Ezek pedig legalább annyira tartósan befolyásolják az egyének és a társadalmi csoportok tudatát, mint a műveleg alkalmazott nemzeti vagy nemzetpolitikai meghatározások.”*³⁵ Nem lehetetlen tehát egymást nem kizáró, hanem egymásból táplálkozó, egymásba átjátszó nemzeti narratívák kialakítása a kölcsönös megértés és elismerés légkörében. Annál is inkább, hiszen a közösen átélt történelmi traumák feloldása is csak valamennyi érintett fél párbeszéde útján várható.

És végül, globális szinten a világ mai állapotának is jobban megfelel a nemzet diszkurzív fogalma. Nem valószínű ugyanis, hogy a mobilitás a következő években csökken majd, ahogy a migrációs nyomás is minden bizonnyal erősödni fog. Az országba érkezőket és az országot elhagyókat is ugyanannak a nemzetnek kell integrálnia, márpedig mindenki szívesebben válik tagjává egy olyan közösségnek, amely kereteinek kialakításánál maga is szót kaphat. Ez egy inkluzív jellegű nemzetfogalmat implicál, amely lehetővé teszi az egészségesebb társadalomfejlődést, és hosszabb távon hozzájárul a nemzet hagyományos értékeinek megmaradásához napjaink gyorsan változó világában.

A nemzet diszkurzív fogalma tehát egy össztársadalmi alkotási folyamatként létrejött közösséget jelöl, amelynek tartalmi elemeit maga a közösség határozza meg, határai elmosódnak, és amelynek öncélú politikai megszervezése gyakorlatilag lehetetlen. Mindennek alapvető feltétele volna az állam önkorlátozása az identitáspolitikai terén, az állampolgári nevelés meghonosítása, a szabad és felelősségteljes diskurzus kereteinek védelme, és a sérülékeny társadalmi csoportok megerősítése – végső soron a társadalom megerősítése az állammal szemben. A cél tehát fáradságos aprómunkával, a társadalom mélyrétegeiben újjáalkotni a 20. századi rezsimek által lebontott társadalmi szerződést, amelynek révén a szűkebb és tágabb közösségek képesek az önszabályozásra.³⁶ Ez annál is inkább fontos, hiszen egy erős társadalom a legnagyobb történelmi kataklizmák idején, az államapparátus megrendülése ellenére is képes arra, hogy megőrizze nemzeti kultúráját és sajátos politikai szerveződését.³⁷

2018. 07. 14.

1. Habermas, Jürgen: *A posztnevezeti állapot. Politikai esszék*. L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2006. 75-76.
2. Vö.: Bibó István: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. In: *Válogatott tanulmányok, II. kötet*. Magvető, Budapest, [1986.] 491-492.
3. Az összképen a polgári körök által sok helyütt felvállalt kulturális és karitatív tevékenység is alig javít.
4. 2011. évi CLXXV. (XII.14.) törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról [<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100175.TV>] (2018.05.12.); 2017. évi LXXVI. törvény (VI.19.) a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról [<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1700076.TV×hift=ffffff4&txrefere=00000001.TXT>]
5. Csanády András: A spekuláns emberei. *Figyelő*, 2018. ápr. 11.; Szakács Árpád: Folytatódik a rettegők cirkusza. *Magyar Idők*, 2018. ápr. 26. [<https://magyaridok.hu/velemeney/kinek-a-kulturalis-diktaturaja-iv-resz-3035899/>] (2018.05.19.); A Fidesz-KDNP néven nevezi a Soros-szervezeteket. *Origo.hu*, 2018. jún. 12. [<http://www.origo.hu/itthon/20180612-hollik-el-fognak-menni-a-tobbi-bevadorlasparti-szervezethez-is.html>] (2018.06.19.); Bevándorlás, homoszexuálisok jogai és

- gendertudomány – ezek foglalkoztatják leginkább az MTA kutatóit. *Figyelő.hu*, 2018. jún. 19. [<https://figyelo.hu/v/bevandoilas-homoszexualisok-jogai-es-gendertudomany--ezek-foglalkoztatjak-leginkabb-az-mta-munkatarsait--/>] (2018.06.19.)
6. Nagy Ádám: A magyar állam civil társadalommal szembeni hét halálos bűne. In: *A civilek hatalma. A politikai tér visszafoglalása*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro, Budapest, 2016. 146-161.
7. Pataki Ferenc: *Hosszú menetelés. A Fidesz-jelenség*. Noran Libro, Budapest, 2013. 103-105, 147.
8. Az ellentétet a házelnök fokozta az abszurditásig, pl.: Kövér László: „A jobboldal a normalitás világa, a baloldal meg az aberrációé”. *888.hu*, 2018. márc. 27. [<https://888.hu/article-kover-laszlo-a-jobboldal-a-normalitas-vilaga-a-baloldal-meg-az-aberracioe/>] (2018.05.18.); Ennek előzményeire: Szabó Ildikó: A nemzet fogalmi konstrukciója a Fidesz diskurzusaiban 1996 és 2006 között. *Politikatudományi Szemle*, 16(2007): 3. sz. 145-150.
9. Pesti Sándor: Az elmúlt nyolc év. *Kommentár*, 27(2018): 2. sz. 9-10.
10. Az eredmények még élesebben rajzolódnak ki a baloldal 2004-es népszavazási kampányával kontrasztban.
11. Egy vajdasági példa: Megszűnik az Árgus kisebbségjogi civilszervezet. *Szabad Magyar Szó*, 2017. máj. 31. [<https://szabamagyarszo.com/2017/05/31/megszunik-az-argus-kisebbségi-civilszervezet/>] (2018.07.14.)
12. L. Simon László: Kultúra és identitás: a kurzusépítés alapjai. *Figyelő*, 2018. máj. 3-9.
13. Pataki: *Hosszú menetelés* i.m. 60-61.
14. A szakmai és társadalmi konszenzusnak ugyanez a hiánya jellemzi a Liget Projektet, a Nemzeti Kastélyprogramot és Nemzeti Várprogramot is. Ezt mi sem jelzi jobban, mint a füzéri vár felújítása után, *post festum* kiobbant, elkeseredett szakmai vita.
15. Mélyi József: Szintiszta voluntarizmus. Beszélgetés Marosi Ernővel. *Mozgó Világ*, 40(2014): 12. sz. 29-34.; Gerő András: A nemzeti emlékezet rostál. *24.hu*, 2011. márc. 29. [https://24.hu/belfold/2011/03/29/gero_nemzeti_emlekezet_rostal/] (2018.04.30.)
16. Pap Krisztián: Történelmünk rehabilitációja elkerülhetetlen. *Magyar Idők*, 2018. ápr. 9. [<https://magyaridok.hu/velemenytortenelmunk-rehabilitacioja-elkerulhetetlen-2875731/>] (2018.04.30.); Még nyilvánvalóbb az aktuálpolitikai meghatározottság a tervezett lengyel-magyar közös eredetkutatások esetében, melyek megelőlegezett eredményei alig burkoltan a visegrádi együttműködést hivatottak ideológiailag is alátámasztani. Sinkovics Ferenc: Testvérek vagyunk. *Magyar Demokrata*, 2018. júl. 11.
17. Vö.: Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2003. 78-80.
18. A nemzeti konzultációkat, úgy tűnik, a Fidesz-közeli értelmiség sem tekinti tényleges vitának. *Újra néven nevezük. Az idők jelei 2018*. StratComm Kft., 2018. 98.; A „közvetlen demokrácia ígézetét” nyújtó cselekvési formák előzményeire: Szabó: A nemzet fogalmi konstrukciója i.m., 142-143, 155.
19. Pl.: Pataki: *Hosszú menetelés* i.m. 71-80.; Teczár Szilárd: „A szellemi élet hatalmi meghódítása”. Krausz Tamás a Veritas Intézetéről. *Magyarnarancs.hu*, 2013. nov. 29. [<http://magyarnarancs.hu/belpol/a-szellemi-élet-hatalmi-meghoditasa-krausz-tamas-a-veritas-intezetrol-87694/>] (2018.05.29.); Ficsor Benedek: Műemlékvédelmi vészjelzés. *Magyar Nemzet*, 2017. szept. 22.; Ficsor Benedek: Akik tudják, melyik ajtón kell kopogtatni. *Mno.hu*, 2018. ápr. 8. [<https://mno.hu/grund/akik-tudjak-melyik-ajton-kell-kopogtatni-2457893/>] (2018.05.07.); A vita

legújabb az Akadémia költségvetése körül lángolt fel, erre ld. az MTA állásfoglalását és a hozzá kapcsolódó cikkeket: http://mta.hu/mta_hirei/az-mta-allasfoglalasa-az-itm-innovacios-koncepciojarol-es-javaslatai-a-benyujtott-koltsegvetesi-torvenytervezettel-kapcsolatban-108867 (2018.07.11.)

20. *PISA 2015. Összefoglaló jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest, 2016. [http://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf] (2018.05.20.); *A közoktatás indikátorrendszere 2017*. Szerk.: Varga Júlia. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 2018. [http://www.mtakti.hu/wp-content/uploads/2018/02/A_kozoktatas_indikatorrendszere_2017.pdf] (2018.05.20)

21. Különösen fájó a rendkívül költséges, de teljesen sikertelen, *Gyere haza, fiatal!* és a *Gyere haza vállalkozni, fiatal!* című programok bukása.

22. Bár a negyedik Orbán-kormány kiemelt figyelmet szentel a családpolitikának, így ezen a téren várható előrelépés, de úgy tűnik, a probléma több összefüggésével továbbra sem vetett számot a kormányzat. Bodacz Péter: Nincs magyar átok. *Magyar Hang*, 2018. jún. 1-7.

23. A Magyar Ifjúság Kutatás a fiatalok körében némi javulást tapasztalt a politikai intézményekbe vetett bizalom, a politikai érdeklődés a tág értelemben vett közéleti szerepvállalás terén, ugyanakkor lehangoló, hogy a külföldi tervekkel rendelkező fiatalok 12%-a éppen a politikai helyzet miatt hagyná el az országot. *Magyar Ifjúság Kutatás 2016*. Szerk.: Székely Levente – Szabó Andrea. [Budapest, 2017.] 29, 72-73, 81-83.

[http://www.ujnemzedek.hu/sites/default/files/magyar_ifjusag_2016_a4_web.pdf] (2018.07.11.); A Civil Kollégium Alapítvány és a Közösségfejlesztők Egyesülete által készített nem reprezentatív felmérés eredményei: <https://www.cka.hu/wp-content/uploads/2017/09/kozbizalom-2017.pdf> (2018.05.19.); Ugyanezt érzékelik a kormányzathoz közel álló értelmiségiek is. *Újra néven nevez-zük* i.m. 49-50, 62.

24. Ezt hovatovább a kormányközeli értelmiség is erős kritikával illeti. *Újra néven nevez-zük* i.m. 99.

25. Vö.: Béndek Péter: Erős nemzetet – nacionalista állam helyett! *Mandiner.hu*, 2018. máj. 4. [http://mandiner.hu/cikk/20180504_bendek_peter_eros_nemzetet_nacionalista_allam_helyett] (2018.05.12.)

26. Habermas: *A posztneemzeti állapot* i.m. 56-102.

27. Habermas: *A posztneemzeti állapot* i.m. 90-94.

28. Schöpflin: *A modern nemzet* i.m. 60-61.

29. Martonyi János: Nemzetek Európája helyett – közösségek Európája. In: *Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás*. Szerk.: Máthé Hanga. Soros Alapítvány, Budapest, 2002.

[http://www.kka.hu/_soros/kiadvany.nsf/538d96804d640588852566f2006f1ed7/a038c934a6e1b6d5c1256e9e002a29c4?OpenDocument#Nemzetek%20Eur%C3%B3p%C3%A1ja%20helyett%20-%20k%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9gek%20Eur%C3%B3p%C3%A1j%C3%A1n] (2018.04.30.)

30. XI. Pius pápa „*Quadragesimo Anno*” kezdetű apostoli körlevele a társadalmi rend megújításáról. Bp., 1932. 79§

31. Állampolgári nevelés az oktatásban: Kemény Zsuzsanna – Takács Dávid – Chován Olivér: *Állampolgári nevelés Európában és Magyarországon*. Méltányosság Politikaelemző Központ, [2015.] [<http://meltanyossag.hu/content/files/llampolg%C3%A1ri%20nevel%C3%A9s%20Eur%C3%B3p%C3%A1ban%20-%20Magyarorsz%C3%A1gon.pdf>] (2018.05.30.); Szélesebb értelemben:

Csizmadia Ervin: *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés.* Gondolat, Budapest, 2014. 256-265, 275-284.

32. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Válogatott tanulmányok, II. kötet.* Magvető, Budapest, [1986.] 220.

33. Hegyi Gyula: Egy nemzet, két lélek. *Mozgó Világ*, 39(2013): 12. sz. 79-89.; Tarján M. Tamás: A nemzettudat csonkításának veszélyeiről. *Mandiner.hu*, 2018. máj. 16.
[http://mandiner.hu/cikk/20180516_tarjan_m_tamas_a_nemzettudat_csonkitasanak_veszelyerol?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201805] (2018.05.27.)

34. Vö.: Csizmadia: *Miért „alaptalan”* i.m. 222-236.

35. Csáky, Moritz: A kommunikációs térkén törtétt kultúra. Közép-Európa példája. *Irodalomtörténet*, 91(2010): 1. sz. 18-19.

36. Schöpflin: *A modern nemzet* i.m. 133-135.

37. Szekfü Gyula: „*Valahol utat veszítettünk*”. Előszó, jegyz.: Szigethy Gábor. Magvető, Budapest, [1987.] (Gondolkodó magyarok) 31-32.

3.

Polgári társadalom

Tiltakozás kontra partnerség

Hasznos tanácsok kiégés ellen küzdő civileknek¹

Dr. Pánovics Attila

1. A civil szektor aktuális állapota

A hazai civil társadalom kialakulása, fejlődése és átalakulása kiapadhatatlan forrása az erről szóló kutatásoknak, cikkeknek és beszélgetéseknek. Az összefoglalóan „civilnek” nevezett szervezetek végtelen sokszínűsége miatt nehéz általános megállapításokat tenni a szektor magyarországi helyzetével kapcsolatban, ezért kísérletet sem próbálok tenni erre, hanem az elmúlt években felgyűlt tapasztalatok alapján szeretném megosztani azokat a megfigyeléseimet, amelyek remélhetőleg másokat is ösztönözni fognak a továbbgondolkodásra és a kulturált eszmecserére.

1.1. Sokféleség és függetlenség

A civil társadalom alapvető jellemzője Magyarországon is a heterogenitás, hiszen óriási különbségek vannak az egyes területeken működő (egészségügyi, szociális, kulturális, sport-szabadidős, ifjúsági, környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi, jogvédő stb.) szervezetek között, és ez a rendkívüli sokszínűség a céljaikat, formájukat, méretüket, hatókörüket, társadalmi támogatottságukat, anyagi kondícióikat és számos egyéb jellemzőjüket tekintve is igaz. Valamennyi ágazat számos problémával küzd, amelyek közül valamennyit érinti az utánpótlás hiánya, hiszen a civil szervezetek tevékenységének segítése, a munkájukban való aktív részvétel már komolyabb elköteleződést feltételez, ami – miután az idő is pénz – anyagiakban mérhető áldozatot kíván az egyes személyek – az „egyszemélyes közösségek”² – részéről. A civil szektor anyagi szempontból korábban sem volt vonzó más munkalehetőségekhez képest, legfeljebb a szükséges gyakorlati idő letöltését és/vagy a tapasztalatszerzést tudta segíteni, a karrier hosszabb távon történő felépítésére, illetve ezzel párhuzamosan jelentős vagyongyarapodásra nem tudott lehetőséget biztosítani. Utánpótlás híján viszont egy civil szervezet ismét csak megszűnésre van ítélve, arról nem is beszélve, hogy milyen érzésekkel jár a tagok számára annak beismerése, hogy az általuk tett erőfeszítéseknek nem lesz folytatása.

A szektor alapvető sajátosságának tekinthetjük a viszonylagos függetlenséget is az állami-kormányzati szektortól és az üzleti szervezetektől egyaránt, ami lehetővé teszi az önálló döntéshozatalt, a befolyásmentes működést, a külső (társadalmi) kontroll megvalósítását és a véleménynyilvánítás szabadságát. 2008 végétől sajnos jelentős

mértékben megváltozott mind a gazdasági–társadalmi, mind a politikai–szabályozási és intézményi környezet, és ezek a folyamatok egymást erősítve a civil szektor – gyakorlatilag a mai napig tartó – látványos mélyrepülését eredményezték. Mindezek eredményeként a civil szervezetek többsége számára egyre nagyobb problémát jelent a pusztá fennmaradás, így nem meglepő, hogy sokan döntenek a tevékenységük befejezése mellett.³ Ilyen körülmények között egyre nagyobb a csábítás, hogy egy adott szervezet a működéshez szükséges anyagi feltételek – akár átmeneti jellegű – biztosítása esetén támogatást fogadjon el más, sajátos (gazdasági, politikai stb.) érdekeket képviselő szervezetektől, ami óhatatlanul a függetlenség csorbulásához, megkérdőjelezéséhez vezethet, holott ez a szektor egyik legfontosabb értéke, a hitelesség garanciája. Ennek kivédésére sajnos nagyon kevés eszköz áll rendelkezésre, hiszen az állampolgárok adójának 1%-ából származó felajánlások, az adományok, a tagdíjak és egyéb önálló bevételek csak a szervezetek töredékének biztosítják a stabilabb működést, miközben a működtetés költségei folyamatosan nőnek, részben a bonyolult szabályozásból fakadó kötelezettségek teljesíthetlensége miatt. Az adózási és könyvelési szabályok nem tesznek különbséget a civil és más szervezetek között, a támogatási rendszerek pedig nem biztosítanak előnyt a pályázatok során még az igazoltan „közhasznú” szervezeteknek sem.⁴

Nem meglepő, hogy bár a civil társadalom hagyományosan alulról („bottom-up”) szerveződik, a gyakorlatban a legkisebb településeken elvértve akadnak csak valódi (független) civil szervezetek, de még nagyobb településeken is alapvetően az önkormányzatok nyitottságától és a támogatási lehetőségeitől függ a településen működő szervezetek tevékenysége. Erős hálózatok hiányában a civil szektor erejét alapvetően az országos hatókörű, jellemzően budapesti székhellyel működő szervezetek (és az általuk működtetett szövetségek) adják, amelyek egyre nehezebben találnak együttműködő partnereket a programjaikhoz a fővároson kívül.

1.2. Közügyek, politika, pártpolitika

A hazai civil szervezetek számára kezdettől fogva megoldhatatlan problémát jelent a „politizálástól” való idegenkedés. A közfelfogás ugyanis soha nem tett éles különbséget a pártpolitika és a közügyek intézése (mint „politika”) között, aminek eredményeként a közügyekkel foglalkozókra könnyen rá lehetett sütni a „politizálás” bélyegét. Mindeközben a pártpolitika és a kormányzati propaganda mára olyan mértékben átszótta a mindennapjainkat, amire évekkel ezelőtt gondolni sem mertünk volna. Bár a kormánynak deklarált szándéka, hogy megerősítse a „középosztályt” Magyarországon – amelynek meggyőződésem szerint elvileg kulcsszerepe lenne egy erős civil társadalom kialakításában –, de a megvalósítás eszközei nem segítik a társadalmi különbségek csökkentését, egyre szélesebb társadalmi rétegek (mély)szegénységbe csúszását, a klientúra kiépítése pedig tovább fokozza az egyre inkább eldurvuló és megmerevedett, „hideg polgárháborús” állapotba süllyedt hazai közéletet.⁵

Ennek következtében a civil szervezetek fejlődése is új szakaszba ért 2010-től Magyarországon. Ágh Attila szavait idézve megállapíthatjuk, hogy a „2010-es kormányváltást követően a nagy formális intézmények elfoglalása után a fideszes kormányzás egyre inkább a civil társadalom elfoglalása, a civil szervezetek és az állampolgári aktivitás gyarmatosítása felé fordult. A civil társadalom elleni szisztematikus, rendszerű támadás és az ál-civil társadalom rendszerének kiépítése különösen az utóbbi években, a 2014-es választások után erősödött fel, hiszen az egyéb területek meghódítása lényegében befejeződött.”⁶ Az ál-civil szervezetek legjellemzőbb példája a 2009-ben, a leendő kormány nyílt támogatására létrejött Civil Összefogás Fórum (CÖF), amely a választási győzelmet követően stratégiai megállapodást is kötött a kormánnyal.⁷

A közösségek szerepét és a társadalmi részvétel fontosságát mindenki elismeri, a kitarító kormányzati erőfeszítések miatt a „civil” jelző mostanra mégis negatív hangzásúvá vált.⁸ Ott tartunk jelenleg, hogy a közpénzek felhasználásával kapcsolatban már nem csak azért kell biztosítaniuk a maximális átláthatóságot és elszámoltathatóságot a civil szervezeteknek, mert ez jogos elvárás a hivatalos szervek és a társadalom egésze részéről, hanem mert a kormányzati támadásokkal szembeni védekezéshez is elengedhetlenné vált.⁹

1.3. A tiltakozások természete

A közpolitikai döntések meghozatalában való részvétel egyre veszélyesebb terep Magyarországon a civil szervezetek számára. A döntés-előkészítés átláthatatlansága, a döntéshozatali eljárásokban való részvétel hiányosságai, valamint a meghozott döntések felülvizsgálatának korlátozott lehetőségei miatt egyre gyakrabban tapasztalhatjuk, hogy nem marad más eszköz az állampolgárok és szervezeteik kezében, mint hogy felemeljék a hangjukat a „hivatalos” döntésekkel szemben, a nyilvánosság elé tárva a sérelmeiket. Az ilyen, tiltakozás jellegű akciók általában valaminek a megakadályozására irányulnak, negatívan befolyásolva mások (az állami szervek, a helyi önkormányzat, a beruházó, a potenciális alvállalkozók stb.) sajátos, egyéni érdekeit.

A kialakuló feszültségek feloldása, a közös megoldások megtalálása kellő nyitottságot és kompromisszumkészséget, az egymás eltérő érdekeinek tiszteletben tartásán alapuló partnerséget feltételezne a szemben álló felek között. A partnerség tehát az én felfogásomban nem pusztán együttműködést jelent, hanem annak egy magasabb minőségét, amelynek során a résztvevők a konstruktivitásra törekednek, és kellő figyelmet fordítanak a többiek szempontjainak megértésére. Ennek hiányában a tapasztalat azt mutatja, hogy a tiltakozás rengeteg időt, energiát és pénzt fog felemészteni (minél bonyolultabb ügyről van szó, annál többet), ami a résztvevők életében súlyos problémákhoz vezethet a (pár)kapcsolatok, a családi élet, a szakmai munka és/vagy a pénzügyi stabilitás terén. Arányát tekintve pedig sajnos elenyésző azoknak a tiltakozó akcióknak a száma, amelyek teljes sikerrel zárulnak a civilekre, valamint az általuk képviselt érdekekre nézve.¹⁰

A tiltakozások és egyéb küzdelmek sorozatos kudarcok esetén könnyen fásultsághoz, kiábrándultsághoz és kiégéshez vezethetnek, ami sajnos nem csak a civil szektort veszélyezteti Magyarországon, hanem minden más területen is megfigyelhető, általános társadalmi jelenség. Ilyen esetekben óriási szükség van arra, hogy az emberek egy időre „kikapcsolhassanak”, feltölthetők, másfajta tevékenységet végezve ismét örömeiket leljék az általuk végzett munkában, hogy aztán később, újult erővel folytathassák azt a „rázósabb” ügyekben is.

2. Egy pécsi példa a partnerség működésére

Pécs esetében a civil aktivitás országos viszonylatban mindig is kifejezetten intenzívnek volt tekinthető, és összehasonlítva más nagyvárosokkal, ez a mai napig megfigyelhető. Az alábbiakban bemutatásra kerülő ügy még pécsi viszonylatban is kiemelkedő, mert ehhez hasonló együttműködésre nemigen volt példa a város eddigi történetében.¹¹

2.1. Az ügy előzményei

A Balokány-liget megóvására indított civil kezdeményezés sikerét több körülmény szerencsés egybeesése tette lehetővé. Egyrészt 2010-ben Pécs viselhette az „Európa Kulturális Fővárosa” (EKF) címet, melynek keretében nagyszabású építkezések indultak a város több pontján. Itt érdemes megjegyezni, hogy eredetileg maga az EKF-program is civil kezdeményezésre indult, de az ötletgazdákat viszonylag hamar kiszorították a döntéshozatalból. A pécsi EKF-évet csak óriási csúszások és számos botrány után tudta megvalósítani a város, amit külön megnehezített a 2008-ban kirobbant pénzügyi válság.¹² Mindezek eredményeként – az eredeti célkitűzésekhez képest – szerény eredményekkel zárult a 2010-es programsorozat, Pécs nem lett ténylegesen a „Balkán kapuja”, illetve a „kulturális alapú városfejlesztés” helyett a legfőbb cél mostanra az „Európa Zöld Fővárosa” cím megszerzése lett.¹³

A pécsi önkormányzat tulajdonában álló, nagyjából 1,5 hektáros, egykor városszerte ismert és népszerű, de az évek során méltatlan állapotba került Balokány-liget frekvenciált helyen, a pécsi belváros szélén, a 6-os számú főút tőszomszédságában elhelyezkedő közpark, amely a város fontos zöldfelülete és esztétikai színpontja, és amelyhez a lakosság egy részének körében jól kiaknázható, erős érzelmi kötődés tapasztalható.¹⁴ A civilek nem véletlenül éppen az EKF-év végén látták meg az akkor még pusztuló, elhanyagolt ligetben rejlő lehetőségeket, hiszen a terület az „Európa Kulturális Fővárosa – Pécs 2010” program keretében megvalósult három kulcsberuházás (Zsolnay Kulturális Negyed, Kodály Központ, Tudásközpont) között helyezkedik el. Valami oknál fogva ezt a területrészt szinte teljesen kihagyták a fejlesztésekből, ezért óriási lett a kontraszt a park és a környező épületek között.

Pécs esetében már 2009-től érezhető volt, hogy az önkormányzati választások után egy teljesen új összetételű közgyűlés hozza majd a döntéseket, ezért a helyi civil szerveze-

tek egy része 2010-ben eldöntötte, hogy szeretné minél látványosabban bizonyítani a jelenlétét és szerepét a város életében. Ehhez olyan közös ügyet kerestek, amely lehetővé teszi a széles körű összefogást és a szoros együttműködést az önkormányzattal.

A választás a Balokány-ligetre esett, amely sajátos lakossági összetételű városrészben helyezkedik el, ahol különös problémát jelent a terület biztonságossá tétele, illetve az egyes társadalmi csoportok közötti ellentétek feloldása. A civil kezdeményezés végső célja egy bárki által ingyenesen látogatható, családi és közösségi park („Pécs zöld szíve”) fokozatos kialakítása lett, amely hosszabb távon valamennyi társadalmi réteg számára megfelelő helyszínt biztosíthat az aktív pihenésre, illetve különféle (elsősorban civil és közösségi) programok megvalósítására. A minél nagyobb létszámú, állandó látogatottság elérése pedig a közbiztonság javításán keresztül az egész városrészre nézve pozitív hatásokkal jár.

A felújított Pepita-ház (Koós Miklós felvétele. Forrás: koos.hu)

2.2. Az elmúlt évek eredményei

Első lépésként 2010 végén megalakult a civil szervezetekből álló, informális jellegű Balokány Ligetért Összefogás, majd ebből nőtt ki magát a következő év közepére a Balokány-ligetért Egyesület, amely 2012 februárjában együttműködési megállapodást írt alá a pécsi önkormányzattal a liget karbantartásáról. Ez alapján vállalta a terület rendszeres takarítását, és erőforrásaihoz mérten a folyamatos fejlesztését, támaszkodva elsősorban a saját forrásaira, illetve az általa koordinált Összefogás erőforrásaira. A

megállapodást 2014 nyarán egy haszonbérleti szerződés váltotta fel, a közhasznú jogálás megszerzésével párhuzamosan.

A Balokány Ligetért Összefogás egyedülálló a maga nemében, hiszen nagyon különböző profilú, komoly tapasztalatokkal rendelkező civil szervezetek csatlakoztak hozzá egy hosszú távú, közös cél megvalósítása érdekében, szoros együttműködésben a terület tulajdonosával (Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatával), a város nonprofit gazdasági társaságaival és egyéb üzleti szervezetekkel. A park megmentésére indult helyi kezdeményezés eredményeként a civil szervezetek valódi partnerségen alapuló, tartós kapcsolatot alakítottak ki egymással, valamint az önkormányzattal és a többi érintett szervezettel.

Az Összefogás kezdettől fogva nyitott volt, és mindössze egy együttműködési nyilatkozatot kért az új belépőktől, így a tagszervezetek száma három év alatt a kezdeti 19-ről 29-re nőtt.¹⁵ Ezek a szervezetek saját programjaikkal is megjelennek a Balokányligetben, de „külsősök” is igénybe vehetik rendezvényhelyszíneként a parkot. Alapvető célkitűzés volt kezdettől fogva a hozzájárulás más – elsősorban civil – szervezetek szabadtéri rendezvényeinek, kulturális eseményeinek sikeres megvalósításához, a megfelelő helyszín és a szükséges infrastruktúra biztosítása révén.

A Balokány-ligetért Egyesület 2011 nyarán alakult a park használhatóvá tétele, fejlesztése és értékeinek megóvása érdekében. Alapszabálya szerint a szervezet fő célkitűzései:

- a Balokány-liget felújítása, fejlesztése és működtetése;
- a liget megóvásáért dolgozó szervezetek és helyi lakosok munkájának koordinálása, segítése;
- a terület természeti és épített értékeinek védelme;
- a liget történetének, Pécs város életében játszott szerepének kutatása, az ezekkel kapcsolatos ismeretterjesztés;
- kulturális és szabadidős programok szervezése;
- civil érdekképviselet.

Az Egyesület által vállalt tevékenységek elsősorban a természeti értékek megőrzését, a park karbantartását, lehetőség szerinti folyamatos fejlesztését, fenntartását és működtetését jelentik. A szervezet ezáltal komplex tevékenységet végez, hiszen a közterület fenntartásától a Balokány Ligetért Összefogás munkájának koordinálásán keresztül a különféle rendezvények szervezéséig sokféle feladatot ellát. Az elmúlt években számos rendezvény (pl. jeles napok) és egyre több fejlesztés valósult meg a ligetben: források kitisztítása, köztéri hulladékgyűjtők és padok kihelyezése, a régi padok felújítása, a közvilágítás korszerűsítése, csónakok beszerzése, díszhalak telepítése, ivókút átadása, kosárpalánk felállítása, tanösvény kialakítása, a terület részleges akadálymentesítése

stb. Ezek mellett sikerült feleleveníteni a ligetben szervezett régi városi majálisok emlékét, így egy korábbi városi hagyomány újjáélesztése is sikeresen megtörtént.¹⁶

A 2010 végén indult civil fellépés a ligetben álló, egykori szórakozóhely uniós forrásból történő felújításával érte le az eddigi csúcspontját.¹⁷ A Balokány-tó partján álló Pepita épület 2013 novemberére készült el, helyszínt biztosítva az ott működő, különböző céllal létrejött szervezeteknek.¹⁸ Ettől kezdve fontos feladattá vált a szervezetek számára a civil szolgáltató ház kialakításának, valamint magának az épületnek a működtetéséhez történő hozzájárulás, a tervezett funkciók megvalósításának a segítése, továbbá az épülethez kapcsolódó és a ligetben zajló rendezvények egymást erősítő hatásának a biztosítása is.

A Balokány-liget látképe, balra a Zsolnay Kulturális Negyed épületei

3. Konklúziók

A pécsi példában említett Balokány Ligetért Összefogás mint helyi kezdeményezés egyedülálló a maga nemében, hiszen nagyon különböző profilú, saját területükön már komoly tapasztalatokkal rendelkező civil szervezetek csatlakoztak hozzá egy hosszú távú, közös cél megvalósítása érdekében, szoros együttműködésben a terület tulajdonosával (Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzatával), annak gazdasági társaságaival és egyéb üzleti szervezetekkel. Pont egy olyan időszakban, amikor a hazai civil társadalom egésze egyre mélyülő válságba került, a liget megmentésére indult helyi kezde-

ményezés eredményeként a civil szervezetek valódi partnerségen alapuló, tartós kapcsolatot alakítottak ki egymással, valamint az önkormányzattal és a többi érintett szervezettel.

Az elmúlt évek erőfeszítéseinek legfontosabb tapasztalatai számunkra a következők:

- a civil szervezetek közös törekvése kellő időpontban találkozott az önkormányzat és a lakosság szándékaival, ami az elejétől fogva jelentősen megkönnyítette a közös ügy hatékony kommunikációját, így a kezdeményezés gyorsan a figyelem középpontjába került;
- az önkormányzat – annak tudatában, hogy a civilek egy régóta húzódozó, megoldatlan városrehabilitációs kérdésre kínáltak megoldást – számos eszközzel segítette (segíti) az egyesület tevékenységeit, részben uniós pályázati források felhasználásával;
- a helyi önkormányzattal, a városi cégekkel és más civil szervezetekkel folytatott együttműködésnek köszönhetően az egyesületnek széles és a mai napig folyamatosan bővülő kapcsolatrendszere alakult ki;
- az egyre terebélyesedő együttműködés miatt a Balokány-ügyben fel sem merült az évek során, hogy az itt tevékenykedő civilek bármelyik párt irányába elkötelezettek lennének, és az önkormányzat sem kívánt ilyen szempontból „rátelepedni” az ügyre;
- az önkormányzat illetékes szakembereivel az évek során szoros, partneri viszony jött létre, elősegítve felmerülő problémák közös és gyors megoldását;
- a ligetben zajló rendezvények, események számának szaporodásával a Balokány-liget, illetve a civil szervezetek ismertsége is jelentős mértékben nőtt a helyi lakosság körében;
- a közreműködők egyre növekvő száma miatt mindig lehet találni olyan személyeket, akik a saját kapcsolataik rendelkezésre bocsátásával be tudnak segíteni az aktuális feladatokba, illetve új projektötletekkel, fejlesztési elképzelésekkel állnak elő, vagy a meglévő pályázati programjaikkal tudnak kapcsolódni a közös ügghöz;
- az Összefogásban részt vevő szervezetek – saját bevallásuk szerint – a közös ügynek köszönhetően egyéb tevékenységeik kapcsán is könnyebben értek el eredményeket az önkormányzatnál;
- önkormányzati megállapodásokkal a háta mögött az egyesület részt tudott venni a közmunka-programban és a kulturális közfoglalkoztatásban is, és mivel a terület karbantartását már nem kellett a továbbiakban önkéntes munkával biztosítani, a tagság újabb feladatokra (pl. rendezvényszervezésre, stratégia készítésére) fordíthatta az energiáit;

- középiskolások az iskolai közösségi szolgálat keretében, egyetemi (nem csak pécsi!) hallgatók pedig a kutatásaik során közvetlen kapcsolatba kerültek a liggel és az egyesülettel;
- a kitartásnak köszönhetően a lakosság részéről érkező, pozitív visszajelzések száma évről-évre nőtt, ami elismerést és újabb lendületet ad az aktív tagoknak, hosszabb távú célkitűzések elérésére ösztökélve őket.¹⁹

Természetesen a Balokány-projekt nem csak állandó sikereket hozott, hanem számos negatív tapasztalattal is „gazdagított” minket, többek között bizonyította a civil szervezetek egymással történő együttműködésének nehézségeit. Mivel a legaktívabb tagok többnyire maguk is civil szervezeti vezetők, a leggyakoribb hibákat többnyire sikerült elkerülni, és a lassan hetedik éve tartó projekt „fenntarthatóságához” minden bizonnyal az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy a résztvevők tisztában vannak a felelősségük nagyságával is, hiszen a helyi civil szervezetek ilyen sajátosságokkal rendelkező ügyet egyhamar nem fognak találni ugyanebben a városban.²⁰

Ha a fentebb felsorolt előnyöket összehasonlítjuk a tiltakozások hátrányaival kapcsolatban elmondottakkal, a jelenlegi helyzetben folyamatos nehézségekkel szembesülő, és emiatt a kiegészítő jeleket mutató civilek számára csak azt tudom javasolni, hogy keressenek maguknak a pécsihez hasonló példát. Ha sikerült rátalálni azokra a lehetőségekre, amelyek révén – az egyébként kötelező állami és/vagy önkormányzati feladatok átvételével – egy mindenki számára előnyös („win-win”) helyzetet tudnak megteremteni, akkor ennek segítségével döntően pozitív jellegű energiákat szabadíthatnak fel. Úgy tölthetnek fel tehát, hogy közben – a megszokottól eltérő formában, de – továbbra is részt vehetnek a közügyek intézésében, a társadalmi problémák megoldásában. Nem tudni, mi lesz a Balokány-liget jövője, de már a civil kezdeményezés eddigi története is mintául szolgálhat mások számára, annak ellenére, hogy az említett ügy sikeréhez szükség volt mindazokra a sajátos körülményekre, amelyek soha vissza nem térő alkalmat biztosítottak a helyi civilek számára, hogy bebizonyítsák a valódi partnerség működőképességét a mostani, nehéz időkben is.

2017. 11. 03.

1. Jelen írás személyes tapasztalatokra épül, ebből fakadóan menthetetlenül szubjektív. A vizsgált folyamatokban való aktív részvétel azonban remélhetőleg nem jelenti azt, hogy az ember ne lenne képes némileg kívülről, objektív módon szemlélni a saját tevékenységét, és legalább részben függetleníse magát attól, hogy időnként a saját hatása alá kerüljön...

2. Csányi Vilmos: *A felelősség kultúrája*. [<http://www.lelegzet.hu/archivum/2006/04/3435.hpp.html>] (2017.11.03.)

3. A KSH adatai szerint 2015-ben több mint 62 ezer „nonprofit” szervezet működött Magyarországon, ezek 1/3-a alapítványi formában, a többi pedig társas nonprofit szervezetként. [https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpg003.html] (2017.11.03.)
4. Bár nonprofit szervezetként működ(het)nek gazdasági társaságok is.
5. Még a Nemzeti Községi Szolgálati Egyetem szakértői által készített, „*Jó állam jelentés 2017*” adatai is azt mutatják, hogy a megkérdezettek 54,4%-a úgy érzi, hátrány érné, ha politikai véleményt nyilvánítana. [http://hvg.hu/itthon/20171026_demokracia_felmeres_nke_jo_allam_jelentes_kozvelemeney_kutatas] (2017.11.03.)
6. Ágh Attila: Vitairat a „civiliek hatalmáról”. A védekező társadalom, avagy a civiliek hatalma. [http://progressalapitvany.hu/tanulmányok-elemzések/233/#_ednref23] (2017.11.03.)
7. A CÖF alapítója 2012-től a Nemzeti Együttműködési Alap (NEA) Tanácsának az elnöke.
8. Ennek egyik utolsó állomása a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról szóló 2017. évi LXXVI. tv. elfogadása volt.
9. Kuti Éva: Tartós trendek vagy múló zavarok? In: *A civiliek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Szerk.: Antal Attila. Noran Libro, Budapest, 2016. 300.
10. Megfigyelhető, hogy az ún. „intézményi memória” is létezik ilyen esetekben: a hivatali apparátusban, a régebben ott dolgozók között gyakran akad valaki, aki nem is biztos, hogy pontosan emlékszik egy-egy korábbi ügy részleteire, de annyi emléket őriz még egy adott szervezettel kapcsolatban, hogy akadályokat tudjon gördíteni a felek közötti konstruktív együttműködés elé.
11. Glied Viktor: *Társadalmi részvétel helyi környezeti ügyekben – A tiltakozás és a partnerség kultúrája*. Doktori értekezés, Pécs, 2013. 200.
12. L. Somlyódy Nóra: *Balkán kapuja? (Pécs Európa Kulturális Fővárosa)*. Pesti Kalligram, Budapest, 2010.
13. [http://www.pecs.hu/tartalmak/Pecs_Zold_Fovaros_Projekt] (2017.11.03.)
14. A liget tözsomszedságában található a Pécssett egykor igen népszerű Balokányfürdő megmaradt épületei is.
15. A szervezetek listája megtalálható a <http://balokany.hu> honlapon.
16. A liget értékét nagyban növelte a terület helyi természetvédelmi oltalom alá helyezése is 2011 júniusában.
17. Az ehhez szükséges, 300 millió Ft-os pályázati keretösszeg (DDOP-2011-3.1.3/F – Regionális civil szervezetek infrastruktúrális feltételnek fejlesztése) megteremtésében meghatározó szerepet játszott az akkori Regionális Fejlesztési Tanács mellett működő Dél-Dunántúli Regionális Civil Fórum; lásd: Pánovics Attila: Regionális civil fejlesztési források felé – félúton. In: *Stratégiák, politikák, civilek*. Pécsi Zöld Kör, Pécs, 2011. 5-24.
18. Az épületben egy kávézó, valamint a szükséges kiszolgáló helyiségek (raktárak, mosdók stb.) is kialakításra kerültek; ennek köszönhetően kedvezőtlen időjárás esetén is lehetővé vált kisebb rendezvények lebonyolítása.
19. Ilyen nagyszabású elképzelés a ligetben egy gyermekjátsszótér kialakítása, valamint a régi tószínpad felújítása.

20. Hozzá kell tenni, hogy a pécsi önkormányzat anyagi nehézségei, amelyek a kormány részéről történt adósságvállalás ellenére 2017-ben csőd közeli helyzetbe hozták a várost, ismét felértékelhetik a civil szervezetek szerepét számos területen.

Máma már nem hasad tovább?

(ferencpápista terápia-javallat a hasadásainkra)

Kamarás István OJD

„Békeharc”, „békepap”, „széncsata”, „mindennapok forradalma”, „békemenet”, „re-zsiharc”, „békemenet”, „szabadságharc”, „erődemonstráció”, „védőbástya”: meghök-kentő folytonosságot érezhetünk hat évtized lózungjaiban. Rövid epizódoktól (1956, 1989) eltekintve napjainkig jelenvaló a társadalmi egyensúlytalanság és békétlenség, a társadalmi hasadás: nemzetesek és liberálisok, kereszténydemokraták és demokrata keresztények, migránsbarátok és honvédők, dózsások és fradisták, gój-motorosok és biciklisták, zöldek és kopaszok, popperok és rockerek, Zeffirelli és Antonioni kedvelő, bólogató és protestáló protestánsok, ferencpápisták és igazi katolikusok. A nemzeti hasadás rendszerében az ellenzékem az ellenségem, de legalább is a rendszerem rendetlensége.

Ellenzék-testvér

1980-ban egy féllegális katolikus bázisközösségben tartott előadásomat követő asztal körüli szentmise könyörgésében egy főiskolás lány így fohászolt: *„Hálát adunk Néked, Istenünk, hogy elküldted közénk szociológus testvérünket, aki hozzásegített minket ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk egyházunkról, jobban kiszűrjessük belőle azt, ami emberi, hogy többé ne istenítsük.”* Akkor persze el nem tudtam képzelni, hogy tíz évvel később, a rendszerváltás első évében már *Adj, Uram, nekünk ellenzék-et!* címmel fogok vitacikket írni,¹ melyben az ima így szólt: *„Adj nekünk, Uram, ellenzék-et; testvéreket, akik megajándékoznak minket hibáinkkal!”*. Országot járó religiográfusként olyasmiket tapasztaltam, hogy egy MDF-jelvényes „jámbor” hölgy mise (és áldozás) után rátámadt egy SZDSZ-jelvényes fiatalemberre, aki már tíz éve ministrált ott, fél éve SZDSZ-jelvényel a mellén, immár fiatal családapaként is, mert az utánpótlás akadozott, hisz az emdéefes hölgy kamaszfiai sem akaróztak szolgálni. Egyik neves, katolikusnak mondott (de legalább is templomba járó és KDNP-jelvényt viselő) politikusunk egy nagygyűlésen „megkérdőjelezte” a fideszes és eszdeeszes jelvényel misére járók hitét és jogosultságát. Az akkori katolikus berkekben is a liberálisok voltak a főördögök, akik „minden értéket relativizálnak”, „ellenzik az iskolai hitoktatást, megengedik az abortuszt”, és a „szabadosság, egyenlőség, testiség”-et hirdetik. Arról, persze, nem tudtak (amiről religiográfusként személyesen értesültem), hogy egyik legpatinásabb katolikus gimnázium először szavazó végzőseinek legna-

gyobb része az SZDSZ-re szavazott! Akadtak azért szép számmal mindenféle alördögök is: a kommunisták, a szocialisták, a jehovisták, a bulányisták és még sokan mások. A kiskunhalasi katolikus ifjúsági napokon a Katolikus Ifjúsági Mozgalom aktívái Életünk: Krisztus feliratú pólókkal ajándékozták meg az előadókat. Surján László nem tétovázott, levetve öltönyét, ingét, nyakkendőjét, helyben magára öltötte a pólót, vastaps kíséretében. A vastapsból azonban nagyon sokféle hangot véltem kihallani: a tanúságtétel meghatott elismerését meg „Most majd mi jövünk!” diadalittas üdvözlését is. Ekkor a katolikus sajtó a liberalizmus mellett leginkább az abortusz és a pornográfia ellen küzdött. Egy idős káplán szerint² „küzdhetne még egyházunk az antiszemitizmus, a cigány-ellenesség, a langyosság, a szegénység, a teológiai provincializmus, a vállalkozóellenesség, az klerikalizmus és még sok minden egyéb ellen”. Vitacikkem akkor így fejeztem be: „Az ellenzék-testvér is Krisztus arcát viseli. Kritikusan néz ránk, majd a porba rajzol valamit, aztán azt mondja, 'Az vesse rám az első követ, aki büntetlen közületek'.”

Máshová-tartozásaink összebékítése

A kilencvenes évek elején többekkel együtt töprengtem a különböző hovatarozások közötti hasadások betemetésének, áthidalásának hogyanján. Surányi Bálint kollégámmal „laboratóriumi kísérletét” végeztük el, amikor vitacikket³ írtunk ebben a témában, a következő felütéssel: „*Mi ketten mások vagyunk. Egyikünk kelenföldi, másikunk 'jött' (ment?). Egyikünk Fradi-, másikunk Vasas-szurkoló. Egyikünk első számú témája a vallás, másikunké az evilági viszonyok. Egyikünk hívó katolikus, másikunk agnosztikus. És még több tucatnyi eltérő hovatarozásunk van. Pontosabban: ezzel az írással, illetve előzményének tekinthető beszélgetéseinkkel már elkezdjük közös nevezőre hozni máshová-tartozásainkat, ugyanis mi ketten nem csak mások, hanem mi is vagyunk.*” A közösben szerepelt a drukker, a szociológus, a demokrata. Megvallottuk, olykor nem egészen értettük egymást, ám mindkettőnket csábított a lefordítás, a megfejtés kalandja, és éltetett a megértés reménye. Mi akkor annak a – sokak számára normálisnak tűnő – fantom-világnak a kipukkasztásra szövetkeztünk, ahol olyan horvátoknak, akiknek addig eszükbe sem jutott bármiféle szerb-ellenesség, furcsa érzéseik támadtak a szerbekkel kapcsolatosan, és fordítva. Ebben a fantom-világban azok a katolikusok, akik elfogadták az ökumenét, azon kapták magukat, hogy nagyon szánni valónak tartják (az egyébként velük egyenlő) reformátusokat, mert szegényeknek csak két darab szentségük van. Az a szabaddemokrata, aki addig vassal-vérrel-vencsellővel harcolt a cigányokat sértő diszkriminációk ellen, sőt még a javukra történő pozitív diszkrimináció mellett is lándzsát tört, egyszer csak úgy érezte, hogy ezek után igazán nem érdemelte meg, hogy fia egy cigánylányt mutasson be leendő menyüknék. Ilyen öngerjesztő folyamatok csapdájából szinte csak emberfeletti erővel lehet kilépni. A megoldást, úgy gondoltuk, az önösségen felülkerekedő szeretetben találtuk meg, mely magában foglalja a szülői szeretet, a baráti szeretet, a hazaszeretet, amelyek azonban könnyen-gyorsan lealacsonyodhatnak: majomszeretetté, haversággá, nacionalizmussá. Leginkább az

agapé-típusú szeretet teheti lehetetlenné azt, hogy ki lehessen játszani egymás ellen a szerbeket és a horvátokat, a cigányokat és a magyarokat, a normálisokat és a deviánsokat, az istenhívőket és az ateistákat, a kereszténydemokratákat és a demokrata keresztényeket, Zeffirelli és Antonioni kedvelőit, a Vasas és a Ferencváros szurkolóit.

Szent István, Bibó, Nagy Szeder és Örkény szellemében,

2007-ben olvasótábor-mozgalmi harcostársam, Lukács László mint a kiskunhalasi jobboldali többségű önkormányzat a szocialista polgármesterének fideszes alpolgármestere engem kért föl a Szent István-napi ünnepi beszédre.⁴ A beszéd folytatása lett egy 1981-ben történt „akciókísérletnek”,⁵ melyet el is meséltem az ünnepi grémiumnak. 1979-ben egy szociográfus-csapat tagjaként, az akkori viszonyokat tekintve átlagosnál nyitottabb megyei vezetők ajánlólevelével érkeztem Halasra. Az akkori helyi leghatalmasabbak, akár a Gogol komédiájában, először „revizornak”, vagyis szociográfusnak álcázott pártbizottsági felülvizsgálónak hittek, és szinte kérdéseinket megelőzve vallottak. Miután ebben a halasi komédiában az illetékesek megbizonyosodtak, hogy csupán egyszerű szociográfusok vagyunk, már nem csak mi őket, hanem ők is figyeltek minket. Amikor másfél-két év múlva befejeztük munkánkat, megpróbálták belőlünk kiszedni, hogy mit is láttunk meg belőlük. Nagy ravaszul felkértek minket (Varga Csabát és engem), tartsunk egy zártkörű TIT-előadást tapasztalatainkról a művelődési otthonban. Ehelyett mi bátor halasiak segítségével összehívtuk mindazokat, akikkel interjút készítettünk: a városi párttitkártól Nagy Szeder Istvánig, a helyőrségi művelődési otthon őrnagy igazgatójától a baptista lelkészig. Egy olyan együttes állt össze, akik még sosem voltak egy fedél alatt, akik közül többen szalonképtelenek, vagy egyenesen osztályellenségnek tekintették egymást.⁶ Az egybegyűlteket elneveztük, mert halálos komolyan így is gondoltuk, a városért felelős prominensek Nemes Tanácsának. Megvitatásra eléjük tártunk egy 64 pontból álló, szerintem máig aktuális javaslat-csomagot, melynek kulcsszavai: értéket hordozó többféleség, történelmi lecke, megfelelő tájékoztatás, demokrácia, természetvédelem, tehetségkutatás, alternatív kultúra, politikai görcsök feloldása, agora és egyeztetés. Idáig lehetett elmenni 1981-ben. Hamarosan kiderült, még eddig sem. Következett a tetemre hívás. Akárhogyan is, a történelemmel, az országgal, a politikával, az igazán nagy személyiségekkel én Halason találkoztam. A halasi tapasztalatok nélkül nem születhetett volna meg a Varga Csabával együtt írt *Reformvár* című politikai utópiánk,⁷ amelyet lelkesen forgatták a Bibó Szakkollégium diákjai is, köztük a mai Fidesz-vezérkar tagjai. Elmondtam az ünneplő halasiaknak, hogy a közel ötven interjúalanyom közül egyetlen olyan halasi vezetővel, diplomással, értelmiségivel sem találkoztam, legyen városi párttitkár, pártbizottsági samesz, alezredes, kizeses, szotos, agitpropos, akit nem tudtam volna várost és hazát gyarapító együttműködésben elképzelni.

Ezután felidéztem az ünneplők számára Bibó *Uchróniáját*,⁸ melyben a legnagyobb magyar politológus elképzelni, hogyan alakult volna történelmünk, ha a 15. században győz a zsinati mozgalom, ami nem csak a katolikus–protestáns, kapitalista–szocialista

hasadást előzte volna meg Luther Szent Mártonnal, Kálvin Szent Jánossal, Rousseau és Zola püspökökkel, Marx páterrel, Uljanov pátriárkával, hanem olyan Európát eredményezett volna, melyből kimaradnak a jobbágyfelkelések, a diktatúrák, a világháborúk, valamint a nép- és fajirtások. Ebben a gondolatjátékban ugyanis az irónia és önirónia megakadályozza a társadalom szentgyörgyökre és sárkányokra hasadását. Az egy nyelvű és egy törvényű ország gyengeségét hangoztató szent királyunk ünnepén nem *Intelmeit*, hanem az *István, a király* rockoperát emlegettem,⁹ mint a meghasadt haza gyógyításának lehetőségét. A nevezetes királydombi előadáson jött létre szerintem az angolok feletti 6:3-as győzelem és az '56-os forradalom után harmadszor a sokféleség nemzeti egysége. Elöttem ült egy káplán ministránsaival, akik boldogok voltak, hogy egy diktatúrában végre egy keresztény szent lehet a főhős. Mellettem egy idős, rozoga munkásőr Kádárt és rendszerét látta megjelenni Istvánban és rendszerében. Mögöttem egy heavy metal fazonú társaság a fennálló rendszer ellen lázadó Koppányt éltette. Másik oldalamon egy középosztálybeli fiatalasszony Gizellával értett egyet, bizonygatva, hogy ő is mennyre unja a politikát, s helyette szívesebben csinálna férjével egy újabb kisbabát. A sokféle értelmezés kavalkádjában úgy jöhetett létre érzelmi egység, hogy a tömegeket megszólító műalkotás eredeti, merész és hatásos alternatívája volt mindannak, ami akkor kötelező, hivatalos, kincstári és szocreál volt. És akkor végezetül spontán módon, vagy a műbe beépítve, ki tudja, felhangzott Himnusz, amit, úgy tűnt, mindenki mindenkivel egységet vállalva szívből énekelt.

Beszédemet azzal zártam, hogy Szent István királyunk, az *Uchronia* Bibója, Kiskunhalas Nagy Szeder Istvánja és a *Magyar Pantheon* Örkénye szellemében jó lenne olyan országban élni, ahol, Bibóval szólva nem kell félni; ahol ellenfelünket nem ellenségünknek tekintjük, hanem másképpen gondolkodó polgártársunknak; ahol nem sajátítják ki a „polgár”, „magyar”, „keresztény”, „európai”, „demokrata” jelzőket; ahol újra és újra átbeszéljük közös sorsunkat, ahol a mérvadó emberek nemcsak illetlenek, hanem erkölcstelenek is tartják a nemzetiszínűt árpádsávós zászlókkal überelő hazapuffogatást; ahol nem nevezik az ünneprontó utcai randalírozást forradalomnak, ahol (ahogyan ezt Örkény megálmodta) a Magyar Pantheonban mindenkinek mindenki számára érdekes tárlója van a nemzet múzeumában; ahol nem csak az ősmagyarok, a kurucok, a székelyek és a wassalbertek az igazi magyarok, hanem Ottlik, Pilinszky és Kertész Imre is; ahol az iskolában az ember- és erkölcsismeret nem elszabotálható mel léktantárgy; ahol egy olvasótáborban akár csak egyetlen egy résztvevő miatt a magyar és az uniós zászló mellett kiteszik a szlovák és a cigány zászlót is; ahol megérti katolikus plébános barátom, hogy egyáltalán nem indokolt (és a liturgiába sem illő), hogy minden egyes mise után elénekeljük a himnuszt, a szózatot és a székely himnuszt; ahol az igazságügyminiszterek mégis csak értenek valamicskét a futballhoz, de legalább is a zsidózó szurkolókhöz;¹⁰ és ahol a magamfajta utópisták egy Kiskunhalason valamit mégis csak megvalósulni remélhetünk mindabból, amiről a *Reformvárban* ábrándoztunk.

Számomra ez a délután a rendszerváltás utáni időszak ritka szabadság-epizódja volt. Az emelvényen utánam következő katolikus plébános (Fülöp Ernő) gondolataimra

rögtönzött, és a jobboldali többségű képviselőtestület, jobbkosaival együtt, egyetértően bólogatott.

Közös dolgaink

2010-ben Vitányi Ivánnal és Zsigmond Attilával hármasban (háromféle politikai hovatartozással) nekiláttunk egy *Közös dolgaink* című kiáltvány megfogalmazásának. Úgy gondoltuk, hogy történelmünk egyik legsúlyosabb fordulópontjához érkeztünk, veszélyzónába kerültünk, amikor a demokrácia útjáról letérve ismét egy populista diktatúrába futhatunk bele, amely nemzeties szólamaival, megalapozatlan ígéreteivel elkábítja a társadalom jelentős részét, de képtelen elvezetni az országot a fejlett országok családjába. A kiinduló helyzet felvázolása Vitányi diagnózisa alapján történt,¹¹ mely szerint az 1990 óta eltelt 18 év óriási, pozitív, de még befejezetlen fordulatot hozott a magyar történelemben. Kiléphettünk a jobb és baloldali diktatúrák szorításából, megnyílt az esélye annak, hogy kitörjünk az évszázadok óta tartó fél-periférikus helyzetből, de a megvalósításban kevesebbet léptünk előre, mint szeretttük volna. Eközben a 2010-ben hatalomra került kormány hatalmát a demokrácia korlátozására, fokozatos megvonására, a köztársaságnak egy új személyi uralommal, autokratikus abszolutizmussal való felcserélésére és bebetonozására akarja felhasználni. Úgy gondoltuk, az a legfontosabb, hogy megőrizzük a demokráciát, és megvalósítsuk a felzárkózáshoz szükséges reformokat. Úgy véltük, hogy a bibói félfeudális zsákutcás fejlődés perifériáról való elmozdulás csak akkor lehetséges, ha a nemzetet, a demokráciát és a modernséget egymást segítő folyamatoknak tekintjük, ha a képviseleti demokráciától tovább tudunk lépni egy olyan demokrácia felé, amely egyre nagyobb szerepet ad a civil részvételnek, a megegyezésemű döntéseknek. Olyan politikai közéletre van szükség, véltük, amelyben az autentikus politikai közép erői ismét visszatérnek az értelmes, tárgyszerű párbeszédhez, és ezáltal minimálisra szorítják a politikai szélsőségek befolyását.¹²

A legnagyobb közös osztót jelentő értékek között – melyekről úgy véltük (mert önmagunkon és munkánkat segítő barátainkon is kipróbáltunk), hogy a hagyományos, a vallásos, a polgári, és a modern, sőt a posztmodern gondolkodás egyaránt elfogad és vall – a következők szerepeltek: a szeretet és a szolidaritás; a társadalmi és/vagy az Isten előtt való egyenlőség; a nemzeti, gazdasági, kulturális felemelkedés; az emberi viszonyok megjavíthatóságába vetett remény; a közösség szolgálata, a kompromisszum és a kiengesztelődés hajlandósága, mérték és minőség, valamint annak elfogadása, hogy nemcsak jólétre, hanem jól-létre, nemcsak egészségre, hanem egész-ségre is szükség van. Nemzetünk követendő legjobbjai között mi Szent Istvánt és III. Bélát, Nagy Lajost és Mátyás királyt, Bethlen Gábort és Rákóczi Ferencet, Kossuth Lajost és Széchenyi Istvánt, Bajcsy Zsilinszky Endrét és Nagy Imrét, Petőfi Sándort és Arany Jánost, Ady Endrét és Bartók Bélát, Jászi Oszkárt és Polányi Károlyt, József Attilát és Bibó Istvánt, Neumann Jánost és Szentgyörgyi Albertet, Antall Józsefet és Nyers Rezsőt emlegettük, akik példát mutattak abban, hogyan kell a legősibb, a legegységibb ha-

gyományokat és a legmodernebb, sőt lázadó modernséget közös harmóniában összefoglalni.

A kiáltvány székesfehérvári kikiáltására különböző okokból nem került sor 2010 őszén, pedig Schweitzer József országos főrabbin kívül Beer Miklós katolikus, Fabinyi Tamás evangélikus és Steinbach József református püspökök is jelezték részvételüket. Végül – immár sokkal szűkebb körben, sokkal szerényebb körülmények között – 2012 tavaszán került sor a megnyilatkozásra. A meghívó így kezdődött: *„Alulírottak, különböző civil és politikai szervezetekhez, vagy sehova sem tartozó emberek arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a nemzet és a társadalom jövőjét illetően – különbözőségeink megtartása mellett – meg kell találnunk az összefogás, és a közös fellépés útját. Hogy ezt megerősítsük összefoglaltuk azokat az elveket, amelyek a közös gondolkodás alapjául szolgálnak. Összejövetelünk címe: Rendezzük közös dolgainkat”*.¹³ Ezután következett a kiáltvány erősen rövidített változata, a következő bevezetővel: *„Mi, akik ezt a nyilatkozatot tesszük, különböző szervezetekhez, politikai és civil mozgalmakhoz, pártokhoz, egyesületekhez tartozunk – vagy egyikhez sem. Állásfoglalásunkkal azt jelképezzük, hogy az alapvető elvekben megegyezünk. Cáfoljuk azt – amire a nemzeti ruhába öltöztetett autokrácia hívei építenek –, hogy a demokrácia hívei nem tudnak összefogni.”*

Felszólalásom címe *A keresztény értelmiség feladata* volt. Ha a teremtés alapvető minősége a jóság, akkor nincsenek keresztény értékek, vagyis csakis kizárólag keresztény értékek vannak, hiszen mindaz, ami érték, ami jó, ami Istentől akart, az mind belefér a kereszténységbe – idéztem Balázs Zoltán¹⁴ keresztény társadalomfilozófust. Beleférnek kiáltványunk konszenzus-értékei is, folytattam, majd – ismét Balázs gondolatmenetéhez kapcsolódva – arról szóltam, hogy természetesen vannak olyan értékek, melyeket a kereszténység különösen magáénak érez, mint az ember megváltottsága, a megbocsátás, a férfi és nő egyenrangú kapcsolata, a szabadság, a szabad választáson alapuló házasság, az egyetemes emberi szolidaritás, a betegek gyógyítása, a filozófia, a tudomány, az egyetemek, az intézmények által fenntartott társadalom és az erkölcsileg is elszámoltatható hatalom. Mindezeket nyilatkozatunk értéklistája jelentős mértékben tartalmazza.

A keresztény értelmiség egyik fontos feladatának a közéleti diskurzusnak animátor-ként, tolmácsként, nyelvújítóként való segítségét tartottam, méghozzá – Horányi Özséb kifejezésével – a participatív kommunikáció jegyében.¹⁵ Másiknak az államon és az egyházon belül kisebb-nagyobb kontraszt-társadalmak létrehozását, a principiummorál helyett az alkotó etika jegyében, elkerülve a zárvány, a szekta, a kisebbik rossz, az evilági messianizmus és az utópikus ellenmodell buktatóit, ugyanakkor a jézusi utópia-horizont szellemében.¹⁶ Harmadiknak a megbékélés és a kiengesztelődés segítését, és ennek érdekében az ütközést jelentő dialógus felvállalását. Negyediknek a jövőre orientált ajánlattételt társadalmunknak, ugyanis számunkra Isten országa nem túlvilági álmodozás, hanem közös dolgainkban való fáradozás, struktúramegőrzés helyett struktúraalakítás, ami persze nem lehetséges társadalomkritika nélkül.

Keresztények a „keresztény Európában”

Valamikor a nyolcvanas években, amikor az MTA Művelődéskutatási Munkabizottságának titkára voltam Vitányi Iván elnöklete alatt, konferenciát szerveztünk *Van-e szocialista kultúra?* címmel. Kétféle elképzelés feszült egymásnak. Az egyik szerint ki kellene találni, hogy milyen is legyen az igazi szocialista kultúra. Mérei Ferenc ezzel szemben azt mondta – ártatlan képpel és gyilkos iróniával, de nagyon bölcsen – a szocialista kultúra nem más, mint ami itt és most van. Úgy vélem, némi megszorítással illik ez a keresztény kultúrára is. Azzal a különbséggel, hogy az olyan-amilyen keresztény kultúrában van egy (földről) ihletett szólam, aminek a következtében értékrendjét tekintve még az elvilágiasodott Európa is – nem csak elvileg, hanem de facto is – valamennyire keresztény maradt. Tomka Miklós szerint a „keresztény társadalom” átmeneti történelmi képződmény volt, mely immár nem lehet a jelen mércéje, mert már nincsen jelen a keresztény hitrendszerrel összefonódó és a kereszténységre támaszkodó plauzibilitási struktúra.¹⁷ Ugyanakkor a kereszténység – bárhogyan is, bármivé is alakult – mégiscsak az a világtörténelmi innováció, mely megváltoztatta a történelem menetét. Még a vallás- és egyházkritika lehetőségét is a keresztény civilizáció teremtette meg. Tomka szerint a kereszténység három kulcskérdésben hozott történelmi változást: az ember és világa értelmezésében (a szabad ember felelős erkölcsi lényé vált, aki a profán cselekvés által szentté válhat), a történelmi időfelfogásban és az egyén és közösség viszonyában (melyben a krisztushívó közösség a társadalom aktív, politizáló szereplője).

Bár az ateisták aránya Európában sosem volt nagyobb, mint öt százalék, a magukat vallásosnak tekintők aránya pedig Dél-Európában 75, Kelet-Európában 65, Nyugat-Európában 54, Észak-Európában 50 százalék. Csakhogy kétharmaduk-háromnegyedük már csak a maga módján vallásos, az egyházi keretekben történő, rendszeres vallásgyakorlás mindenütt rohamosan csökken, ami pedig a „visszavallásosodást” illeti, az leginkább fundamentalista módon történik. A magukat vallásosnak tartóknál nagyobb arányban fogadják el a Tízparancsolatból az európai nem vallásosok a negyedik, az ötödik, a hetedik és a nyolcadik parancsot. Bár az európai vallásosok közül legtöbben keresztényeknek vallják magukat, istenképük csak felerészben keresztény, mert felerészben deista. Csak alig több, mint egyharmaduk hisz a halál utáni életben, még kevesebben a feltámadásban, és hasonlóképpen rosszul vizsgáznak Jézus Krisztus istenem-berségét tekintve.¹⁸

Bár a keresztény értékek többé-kevésbé fennmaradtak az összes földrész közül leginkább elvilágiasodott Európában is, tágabb hazánk mégis csak megszorításokkal nevezhető kereszténynek. Markáns kisebbségként maradtak még igazi keresztények, akik hatékonyan jelen vannak a sokelvű Európában, mint keresztény szólam, mint keresztény alternatíva, H. Büchele kifejezésével egy még csak nem is demokratikus, hanem krisztokratikus „kontraszt-társadalom”.¹⁹

Hasadások a szolidaritásban

„A kilencvenes évek elején a magyar társadalomban megélenkült szolidaritás tíz év elteltével nagyot csökkent (...) Ezzel együtt a tolerancia, a másik türelmes elviselése, szeretetben elhordozása is lényegesen alacsonyabb szintre süllyedt” – írta Borbély Szilárd még 2002-ben.²⁰ Azóta a helyzet egyértelműen rosszabbodott. Mindennek antropológiai oka az – ahogyan ezt két évtizede Szilágyi Ákos²¹ megfogalmazta –, hogy a mai ember világában elszakadtak az egyes embert a létezésbe beleágyazó kötelékek, a szekularizáció és deszakralizáció eredményeképpen az ész „kiágyazódott” a transzcendenciából, és beágyazódott a személytelen-szellemtelen anyagi világba.

Amióta mérik, nem volt még olyan magas az idegenellenesség Magyarországon, mint mostanság.²² Az idegenellenesség mértéke éppen akkor szökött fel, amikor nálunk már sokkal kevesebb idegent lehetett látni, ugyanakkor idegenek ellen kampányoló plakátokat annál inkább. A Závecz Research a már jól bevált, Bogardus-féle társadalmi távolság skálával mérte az idegenellenességet, vagyis azt, hogy a kérdezettek elfogadnának-e szomszédjuknak például egy sokgyermekes családot, egy erdélyi magyart, egy homoszexuálist, egy cigányt, egy arabot.²³ Ilyenkor szoktak pórul járni szegény nemlétező pirézek, de most a kérdezettek felénél még az amerikaiakkal is ez történt. Az emberek fele – fájdalmas ezt így kimondani – mára már cakk-pakk elutasítja a menekülteket,²⁴ és a legutóbbi mérésben már nem a cigányok,²⁵ hanem az arabok kerültek a közutálat élére 80 százalékos elutasítással, és a homoszexuálisokat is megelőzve a harmadik helyre kerültek a szíriai keresztények, amivel alaposan feladták a leckét az újdonsült keresztényüldözést üldöző államtitkárságnak. Nemkülönben a keresztényeknek. Mivel a lakosság kétharmada nevezi magát valamilyen értelemben vallásosnak, ez a halmaz jelentős részben bizonyosan átlapolja az idegenellenesek 58 százalékát, másfelől még inkább az arabokat, cigányokat és a szír keresztényeket elutasítók kétharmados-háromnegyedes halmazát. Tudjuk, hogy a belsőlegesen vallásosak (akik számára a vallás életük, személyiségük integráns része) az átlagosnál kevésbé előítéletesek, a külsőlegesen vallásosak (akik számára a vallás inkább a boldogulás eszköze) pedig az átlagosnál jobban, ám azt is tudjuk, hogy a belsőlegesen vallásosak az a vallásosok egynegyedét képező rendszeres vallásgyakorlók körében sincsenek többségben. Még ebben a körben is gyengül a „mindenkor bizakodunk” (2Kor 5.6) attitűdje, itt is növekszik a bizalmatlanság és bűnbakképzés, vagyis még a legvallásosabbak körében is számolnunk kell a Szalézi Szent Ferenc-i „mindenkit elfogadok útitársnak” habitus fokozatos romlásával.

Politikavallás a vezérdemokráciában

Carl Schmitt,²⁶ a politika helyébe lépő vallás prófétája, a minden más különbséget háttérbe szorító barát-ellenség hasadás hirdetője, abból sem csinált titkot, hogy Jézussal szemben a Nagy Inkvizitor oldalán áll.²⁷ Schmitt egyik legveszedelmesebb gondolata a politikai vezérnek Istenéhez hasonlítható szuverenitása, a kivételes állapot bevezetésére való feljogosítottsága, amikor is valóságos csodatevőként lehet, kell tisztelni őt.

Szilágyi Ákos²⁸ a magyar politikavallás tipikus jelenségének tekinti „*a vezéri állam lelkéből lelkedzett civil szervezet*”²⁹ „*zarándokút Magyarországerét*” elnevezésű béke-menetét, amely azt bizonyítja, hogy nemcsak anyagi javakat lehet isteníteni, hanem politikai javakat, az ideológiai képződményeket is.

A valódi vallással versengő (és néhol egyenesen helyébe lépő) politikavallás határese-tének tekinthető az Egyesült Államokban honos „civil vallás”, másképpen az „ameri-kavallás”. Abban az országban, ahol egyébként jóval nagyobb az egyházas vallásosság aránya, mint Európában, a hagyományosan vallásos hívők jelentős része egyben az „amerikavallásnak” is híve, akik szentül hiszik, hogy Amerika Isten új választott népe. Bár ez az ideológia összehozza a különböző felekezetű, de még a különböző etnikumú amerikaiakat, hasadást is eredményezhet, a legalsó rétegekhez tartozókat rekeszti ki, akik szegénységük miatt nem lehetnek igazi amerikaiak, mert nem lenghet kertés há-zuk előtt büszkén az amerikai lobogó.

Az „orbis christianus” és a „sacrum imperium” leáldozása

Ma nálunk is sokan azt várják a politikai hatalomtól, az államtól, hogy teremtsen ren-det, jólétet és egészséget, a népegyháztól pedig azt, hogy imádkozzon ezért, amúgy meg lehetőleg tartózkodjon a közvetlen társadalmi–gazdasági–politikai kérdésektől, cserébe politikai vezetőink megígérik, hogy hazánk védőbástyája lesz a kereszténység-nek. Csakhogy az a kereszténységnek J. B. Metz³⁰ szerint egyfelől az egyház kritikai-felszabadító funkcióját, másfelől a szegényekkel való compassiot kellene felvállalnia. A megosztás és a megfosztás ellen protestáló katolikusként magam valami hasonlót hallok ki Ferenc pápa üzeneteiből.

A ferencpápai és az ehhez hasonló protestáns reformok szellemében önmagukat meg-újítani szándékozó hazai keresztény és keresztényen egyházak kulcsszereplői lehetnek társadalmunk gazdasági, társadalmi, politikai és – mindenekelőtt – mentális és habi-tusbeli kiegyensúlyozódásában. Csakhogy erre a mára már anakronisztikussá váló „ke-resztény társadalomnak” az állammal összeszövődő egyházi alkalmatlanok. Nem a vallásnak, nem is a keresztény vallásnak, még csak nem is az egyházas vallásosságnak járt le az ideje, hanem annak az ideológiának, hogy Isten Országa itt a földön a politi-ka, az állam- és társadalomszervezés eszközeivel valósítható meg.³¹ Az „orbis christia-nus” és a „sacrum imperium” bármennyire is nagy horderejű utópiák voltak, mégis oda vezettek, hogy a vallás a politikai és társadalmi rendszer függvényévé vált. A „vallá-sosság” ebben a helyzetben nem annyira személyes döntés, hanem egy kultúrában, olykor éppen kultúrharcban való – végső soron választási lehetőség nélküli – részvétel. Lejárt mindkét *societas perfecta*, vagyis a mindenható állam és a struktúrakonzerváló egyház kora, figyelmeztet J. Kerkhof és P-M. Zulehner,³² és azt jósolják, hogy a hívő közösségek egyre inkább az önkéntes szervezetek formáját veszik föl egy pluralisztikus, sokvallású társadalomban. Minderről ma még a mai keresztény világban eléggé különböző mértékben vesznek tudomást.

Néhány közép-kelet-európai országban még ma is a plurális társadalomról tudomást nem vevő vallási és egyházi modellek bukkannak föl. Amikor Tomka³³ még a felekezeti iskolákat is ide sorolja, hasonlóképpen érvel, mint T. Halík³⁴ cseh püspök, aki nem azt az életformát tartja igazán katolikusnak, mely szerint a katolikus ember katolikus szülőosztályon születik, katolikus iskolába jár, katolikus cégnél dolgozik, katolikus kórházban kezelteti magát, katolikus klubban tölti el szabadidejét, és végezetül katolikus temetőben talál végső nyugalomra.

A „keresztény társadalom” utáni paradigmaváltó, valóban keresztény egyház nem lehet monarchikus szervezet, hanem krisztokratikus testvériség. Ehhez egyházainknak – miképpen Büchele³⁵ megfogalmazta – egyfelől reálisan érzékelniük kell a jelenlegi helyzetet, másfelől megfelelő utópia-horizonttal kell rendelkezniük. Készeknek kell lenniük – elkerülve a kisebbik rosszat jelentő és az utópikus ellenmodellek választását – az alkotó etika szellemében való cselekvésre és a kontraszt-társadalom szerepre. A jövőbeli egyházaknak megfelelő helyüket a civil társadalomban, annak animátorként kell megtalálniuk. A hívő közösségeknek egyre inkább az önkéntes szervezetek és a bázisközösségek formáját kellene felvenniük. Egyházainknak – minél nagyobbak, annál inkább – a pártállam fogsága után ki kellene szabadulniuk – Lengyel László³⁶ megfogalmazásával – a rendszerváltó államok fogságából is.

Keresztény habitus-reform

Legalább ennyire fontos a habitus reformja, melynek szerves része az emlékezet helyreállítása. Ebbe először is beletartozik az emlékezést szennyező történelemhamisításoktól való megszabadulás. Az emlékezés Metz szerint³⁷ korántsem nosztalgia, állásfoglalás és cselekvés, ugyanis a vallás világába nem a vallási tanítás, az erkölcs világába pedig nem az etika révén jutunk el, hanem mindkettőbe a gyakorlás révén, mely leginkább az emlékezésen alapuló közösségekben működik. Metz szerint új egyházi spiritualitás a keresztények szabadságának lelkülete, ami ima és cselekvés egysége, ami nyugaton az elnyomott és elfeledett szabadságjogok cselekvő erővé formálása, a fejlődő országokban a szociális nyomor ellenében végzett szolgálat.

A „keresztény társadalom” utáni kereszténység jelei már hazánkban is felbukkannak, például jó néhány neoprotestáns egyház³⁸ szegényeket, betegeket, elhagyottakat, fogyatékosokat, büntetés alatt állókat gondozó tevékenységében, mely minden esetben élő közösségekre épül, még akkor is, ha ezekből professzionális szervezetek és intézmények is kiépültek. Ilyen jeleket látok a katolikus váci egyházmegye pasztorációjában: az egyházmegyei cigánypasztorációs műhelyében,³⁹ a drogos fiatalok Szegletkő Gyermekotthonában vagy az Egykereszt gitáriskolában. Beer Miklós püspök arra ösztönzi a hívő családokat, hogy patronáljanak egy-egy rászoruló családot. Muszlim menekülteket is szívesen látna az elnéptelenedő nógrádi falvakban.⁴⁰

Ritka ma még a hivatalos szegényellenes elveket és gyakorlatokat kritizáló fellépés, melyre a „mozgalmi egyház” képviselőjében vállalkozott, nevezetesen a Szent Egyed

Közösség, akik politikai fellépés formájában tették konkréttá a Jézustól tanult szeretetet. A parlamenti képviselőknek címzett, kifejezetten politikai nyilatkozatukban megdöbbenőnek és elfogadhatatlannak tartották az országgyűlésnek a közterületen életvitelszerűen lakók elleni fellépését.⁴¹

Megemlíthetném még a jelek között – ha tetszik, eléggé önkényesen kiragadott példaként – a Sacré Coeur apácák és a jezsuiták lelkeségi központjait, a meleg embereknek hitük megélésére teret és közösséget kínáló Mozaik Közösséget, a Pál Ferenc körül kibontakozott mozgalmat, a kaposvári Varga László közösségek közösségéből össze szövődő egyházközségét, a protestáns berkekből pedig a már említetteken kívül a fiatalos és dialogikus evangélikus egyetemet, a reformátusoknál Hajdú Zoltán Levente szó ládi és Steinbach József balatonalmádi, az evangélikusoknál Donáth László csillaghegyi és Smidéliusz Gábor Deák téri gyülekezeteit, az adventisták terézvárosi gyülekezetét, valamint Iványi Gábor többfunkciós közösség-hálózatát.

Hogy mindez már elég sok, vagy éppen eléggé kevés, hogy már túl későn, vagy még éppen idejében történik, azt társadalomtudományi eszközökkel eléggé nehéz megállapítani. A zsidó származású párizsi bíboros, Jean-Marie Lustiger meghökkentő kijelentése szerint azonban „*a kereszténység még gyermekcipőben jár Európában, virágzása csak most kezdődhet*”.⁴² Mit mondhatunk erre? Hiszem, mert lehetetlen? Hiszem, mert lehetséges?

Cím nélkül (Illés Anett felvétele)

Ferencpálista reform

„Az egyház nem fél 'bepiszkolni kezét' a családról való élénk és nyílt vitával”, „nem kellene üdvösségellenőrök”: ehhez hasonló intelmekkel próbálta felrázni Ferenc pápa a Családszinódusra érkezett bíborosokat. Azzal, hogy mindenkit meghallgat, mindent demokratikusan megbeszél, a „baloldali” (mert a szegények, a kirekesztettek, a kiszákmányoltak mellett a jézusi radikalizmus jegyében szolidaritást vállaló) ferences-jezsuita egyházfő saját magának állított csapdát: hozhatna (mint elődei közül többen megtették), de nem akar a kisebbség nevében dönteni. Ha dönteni nem is, politizálni annál inkább. Ezt tette az *Evangelii gaudium* enciklikájában megfogalmazott kapitalizmus-kritikájában, a *Laudato si* című teremtésvédelmi enciklikájában, a civil mozgalmak képviselői előtt elmondott Santa Cruz-i kiáltványában vagy a washingtoni Capitoliumban és az ENSZ-ben elhangzott, kifejezetten politikai beszédeiben. Mindezek együtt azt sugallják, amit a pápa Bolíviában kereken ki is mondott: rendszerszintű változásra – vagyis rendszerváltásra – van szükség az egész világban, és strukturális hibák sürgős kijavításában az egyházaknak is tevékenyen részt kell venniük. Jézusi radikalitása miatt hol a liberalizmus, hol a marxizmus gyanújába keveredik. Kétségkívül hatott rá a felszabadítás teológiája, de társadalomkritikája egyértelműen erőszakmentes: energikus cselekvéssel kíván föllépni a liberalizmus túlhajtásai, a szocio-ökönómiai helyzetben felülkerekedő pénzuralom, egyáltalán az öncélú, és nem az emberi méltóságot szolgáló gazdaság és politika ellen. És ebbe még az olyan „szentferenci bolondság” is belefér, mint paraguayi beszédében hangzott el tőle: „*Csináljatok olyan rendetlenséget, amely felszabadítja a szívet, együttérzővé tesz bennünket, reményt ad nekünk!*” Míg Assisi Szent Ferenc mozgalma az anarchista (vagyis mindenféle világi és egyházi hatalom ellenében fellépő) szegénység-mozgalmak egyik hajtása volt, Ferenc pápa – amellett, hogy a bíborosok többségéhez képest afféle „szentferenci istenbohóca” – nem csak lágy szívű ferences, hanem nagyon okos (és ravasz) jezsuita, aki pontos diagnózist és terápia-javaslatot kínál.

Otthonnélküliség, munkanélküliség, emberi méltóság nélküliség, új gyarmatosítás: így szól a pápa diagnózisa. És a terápia-javaslat: mindezek megszüntetése igazságos elosztással a mértékéletesség és az emberi méltóság jegyében, az életminőséget (benne elsősorban az emberi kapcsolatok minőségét) az életszínvonal fölébe helyezve, a világot nem uralmunk alá hajtva, hanem vele csereviszonyba kerülve. A pápa nem egyszerűen összefogásra és a teremtett világ védelmére szólít föl, hanem a teremtés munkájában való tevéleges részvételre. A hatvanas évek végétől a Földanya a New Age és az újpogányság egyik kulcsfogalma lett, most a ferences-jezsuita pápa visszaveszi, „visszakereszteli”, és nem is akárhogyan: az „Isten nevében” kér mindenkit a Földanya megvédésére. Azt hangoztatja, hogy még a legelesettebbek is kezükbe vehetik sorsukat. A jezsuita Ferenc pápa ferencessége mentes az érzelgős ájtatosságtól, a kirekesztő kapitalizmus embertelensége elleni harcban nem tartja elegendőnek az eddigi jámbor jótékonykodás valamivel buzgóbb folytatását, hanem a célok és prioritások átrendezését, az egyház- és kormánypolitikák alapos átalakítását sürgeti, méghozzá az igazi áldozathozatal jegyében.⁴³

Nagy kérdés, hogy a tabudöntőgető Ferenc pápa felfogásával mennyiben tud és/vagy akar azonosulni a magyar katolikus egyház. Változik-e bármi is benne vagy éppen olyan külön utas marad-e, mint amilyen mostanság a magyar kormány? Miért van az, hogy a Magyarországon is tapasztalható népszerűsége mellett hazánkban még az agnosztikus humanisták, a protestánsok, a zsidók, a krisnások és a buddhisták közül is sokan jobban azonosulnak Ferenc pápa egyes elképzeléseivel, mint a katolikusok jelentős része, élükön püspökeikkel? Ugyancsak zavarba ejtő az a tény, hogy a katolikus hívek között még rajongói is alig tudunk valami érdemlegeset Ferenc pápa rendszer-váltó törekvéseiről. A többség számára ő egy aranyos öregúr, aki mindenkit szívéliesen megszólít, mosolyogva meghallgat, megsimogat. Személyéhez nagyon sokak számára nem kapcsolódnak reformok, feladatok és a „változtasd meg az élted” parancsa. És ha igen, az pedig éppen elbizonytalanítja a biztonságos hagyományokra támaszkodókat, akik inkább azt szeretnék, ha ebben a viharos, válságos és „szabadságharcos” időben egy határozottan, kemény kézzel kormányzó pápa jelentené a kapaszkodót. Számosan nyíltan ki is mondják: a pápa tegyen rendet a Vatikánban, minket pedig hagyjon békén. A hazai „mélykatolikusok” számára pedig egyenesen gyanús az a pápa, aki ennyire megnyerte a baloldaliak, a liberálisok, az agnosztikusok és a protestánsok tetszését. Ők azok – köztük többen püspöki korból is –, akik a menekültügyben a pápával szemben a „hont az illegális bevándorlóktól megvédő”, erőskezű politikusok mellé sorakoznak fel, és (mint Kiss-Rigó László püspök tette) kijelentik, hogy „az argentin pápának” (európai konzervatív ellenfelei nevezik így) fogalma sem lehet arról, miféle „migráns határdúlás” folyik déli határunkon. Mindez persze érthető, hiszen az elmúlt másfél évszázadban a magyar katolikus egyház rendre saját képére formálva értelmezte a pápai üzeneteket, gondosan kiszűrve közülük a reformokra buzdítókat, és sokan még a Zsinat után sem merik, vagy akarják elhinni, hogy a katolikus egyház tényleg elindult a triumfalizmustól az „üdvös decentralizáció”, a demokratizálódás felé. Így aztán a hazai katolikus hívek jelentős része Ferenc pápából leginkább még a „lélekreformert” fogadja be, és a rendszerváltást sürgető üzeneteket blokkolja.⁴⁴

Partikularitás és egyetemesség

A német vallásszociológus Hans Joas⁴⁵ is elavultnak ítéli mind a „keresztény társadalom”, mind a „keresztény Európa” koncepciót, és nem osztja Novalis vízióját, mely szerint a fényes középkor és az egoista, anyagiás jelenkor után egy nemzetek fölötti európai állam jön létre, melyet a megújuló kereszténység tart össze, mely megszünteti a felekezeti megosztottságot. Ugyanakkor határozottan úgy véli, hogy maradt helye és feladata a keresztényeknek Európában, hogy az európaiság és a kereszténység között nem csak hasadék keletkezhet, hanem áthidalás is létrejöhet. Nem ért egyet P. Bergerrel, hogy az elhatalmasodó posztmodern esetlegesség miatt lehetetlenné válik a szilárd értékkötődés. Szerinte a hit nem az esetlegességgel való megbirkózás módszere, hanem az esetlegességhez fűződő sajátos viszony feltétele, ugyanis létrejöhet a kontingens bizonyosság, mely tudatában van saját kialakulása esetlegességének. Mivel a hetvenes

években összeomlottak a teleologikus és evolucionista gondolkodási minták, az esetlegesség feldolgozása csak egy új narratíva révén lehetséges. A fokozott kontingencia Joas szerint nem veszélyezteti, hanem éppen katalizálja a kötődések, éppen a vallási kötődések kialakulását.

Joas nem a különböző vallások és nem a különböző kultúrák között látja a hasadást, hanem az egyik oldalon hívő és nem hívő univerzalistákat lát, a másikon hívő és nem-hívő anti-humanistákat. Az univerzalizmus jegyében álló legerőteljesebb személetmódnak még mindig az Evangélium üzenetét tartja. Így aztán Joas nyomán megkockáztathatjuk, hogy talán éppen mi (az amerikaiaknál kevésbé vallásos, de egyetemesebb) európai keresztények adhatjuk ki a jelszót: Világ univerzalistái, egyesüljetek!

Ami a hasadásokat megszüntetését illeti, az helyzet eléggé reménytelen ahhoz, hogy reménykedjünk. Az „Ugye, papa, hoztál valamit?” nem reménykedés, hanem valószínűség-számítás. Az a reménykedés, hogy a papa egyszer mégis csak hazajön. A szociológus illetékessége a reménykedés valószínűségének kalkulálására terjed ki, a „Máma már nem hasad tovább” önála is inkább csak reménykedés, mint százalékokban kifejezhető valószínűség.

2017. 07. 16.

1. Kamarás István: Adj, Uram, nekünk ellenzéket! *Magyar Hírlap*, 1990. okt. 6.
2. Aki panaszkolta, hogy ezt csak nekem mondhatta el.
3. Kamarás István – Surányi Bálint: A fantom szétpukkant. *Napi Gazdaság*, 1992. ápr. 10.
4. A következő szavakkal: „*Vallásszociológusként, pedagógusként is volna talán mit elmondanod a halasiaknak a múlttól és jövőről. Igyekszem a napi politikát kivonni a 'forgalomból', a párbeszédre, a civil érdekekre támaszkodni a városi ügyekben. Az ünnepeinket ki szeretném vonni a formalitásból, és valóban igénylem, hogy ne csak a bennszülött kultúra és nézőpont járjon körbe-körbe. Szükségünk van rád, mert a fontos dolgokról nem a média, hanem az angyalok nyelvén volna érdemes gondolkoznunk.*”
5. A. Gergely András – Kamarás István – Varga Csaba: *Egy kisszváros*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1986.
6. A városi párttitkár kivételével mindenki eljött. A nagyfőnököt egyik alacsony beosztású munkatársa képviselte, aki félóránként küldött telefon-jelentéseket az itteni „fehér házba”.
7. Kamarás István – Varga Csaba: *Reformvár*. Magvető, Budapest, 1985.
8. Bibó István: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... In: Uő.: *Válogatott tanulmányok, IV. kötet*. Magvető, Budapest, 1990. 265-282.
9. Hiszen szerzői és előadói között annyira különböző világnézetű, habitusú, stílusú figurákat találhatunk, mint Szörényi Levente és Bródy János, vagy mint a művet előadó ugyancsak eltérő habitusú opera-, népdal- és rock-énekesek.

10. Utalás Dávid Ibolyára
11. Vitányi Iván: Rendezzük végre közös dolgainkat. *Népszabadság*, 2012. okt. 27. [http://nol.hu/velemeney/20121017-rendezzuk_vegre_kozos_dolgainkat-1340037] (2018.07.16.)
12. Vitányi: Rendezzük i.m.
13. Ezután jött a meghívók (és előadók) névsora: Bayer József, Csepeli György, Donáth Ferenc, Hábetler Helga, Kamarás István, Kende Péter, Kerék-Bárczy Szabolcs, Kónya Péter, Kulka János, Molnár Kati, Puszta Erzsébet, P. Szűcs Julianna, Radnóti Sándor, Székely Tamás, Székely Sándor, Vitányi Iván.
14. Balázs Zoltán: Kereszténység és értékválság. *Iskolakultúra*, 15(2005): 8. sz. 47-59.
15. Horányi Özséb: A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról. In: *A kommunikáció mint participáció*. Szerk.: Horányi Özséb. AKTI – Typotex, Budapest, 2008. 246-265.
16. Büchele, Herwig: *Keresztény hit és politikai ész*. Egyházfórum, Budapest – Luzern, 1991.
17. Melynek fő jellemzői a magát kereszténynek tartó népesség számbeli túlsúlya, a kereszténység meghatározó szerepe a kultúrában (a tudásanyagban, a világtérképben és a magatartási kódexben), nincs már meg a vallási és a profán intézményrendszer, valamint az állam és az egyház szoros kapcsolata.
18. Tomka Miklós: Vallásosság Kelet-Közép-Európában. *Szociológiai Szemle*, 19(2009):3. sz. 64-79.; Tomka Miklós: *A vallás a modern világban*. Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet – Párbeszéd (Dialógus) Alapítvány, Budapest, 2011.
19. Büchele: *Keresztény hit* i.m.
20. Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Vigilia, Budapest, 2008. 157.
21. Szilágyi Ákos: *A vágy titoktalan tárgya*. Liget, Budapest, 1992.
22. A Tárki adatai szerint az 2012 előtti években 30 százalék körül volt hazánkban az idegenellenesség aránya, 2015-ig már elérte a 40 százalékot, és innen nőtt egy év alatt hirtelen 58 százalékra. Eközben a mérlegelők aránya jócskán visszaesett, az idegenbarátoké már csaknem nullára csökkent.
23. Kolozi Ádám: Sosem látott mértékű a magyarországi idegenellenesség. *Index.hu*, 2016. nov. 17. [https://index.hu/tudomany/2016/11/17/soha_nem_latott_merteku_az_idegenellenesseg_magyarorszagon/] (2017.07.16.)
24. Továbbra is leginkább az idősek, a falusiak és az alacsony iskolai végzettségűek, de az MSZP és a DK szimpatizánsai sem kevésbé, mint a jobbikosok, miközben a Fidesz szavazóinak vannak a legerősebb ellenérzései. Mellesleg az erdélyi magyarokat a DK-sok, a cigányokat a jobbikosok, az arabokat és a homoszexuálisokat a fideszesek utasítják el a legnagyobb mértékben.
25. Hiszen őket már „csak” a kérdezettek kétharmada nem kívánta szomszédjának.
26. Schmitt, Carl: *Politikai teológia*. ELTE, Budapest, 1992.; Schmitt, Carl: *Politikai teológia II*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2006.
27. Geréby György: *Isten és birodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009.
28. Szilágyi Ákos: A demokrácia kiegyenesítése. *Népszabadság*, 2014. márc. 28. [<http://nol.hu/velemeney/a-demokracia-kiegyenesitese-1453021>] (2017.07.16.)
29. Civil Összefogás Fórum (CÖF)

30. Metz, Johann Baptist: *Az új politikai teológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest, 2004.
31. Tomka Miklós: *A „keresztény társadalom” vége, és ami utána következik. Tézisek*. Kézirat, 2010.
32. Kerkhof, Jan – Zulehner Paul-Michael: Where now? Possible Scenarios. In: *Europe without Priests?* Ed.: Kerkhof, Jan. SCM Press LTD., London, 1995. 171-207.
33. Tomka: *A „keresztény társadalom” i.m.*
34. Halík, Tomás: Gondolatok az egyházi élet megújításáról Csehszlovákiában. *Vigilia*, 58(1993): 8.sz. 575-581.
35. Büchele, Herwig: *Keresztény hit i.m.*
36. Lengyel László: Kiszabadulhat-e az államfogyó? *Egyházforum*, 29(2014): 1. sz. 8-16.
37. Metz, Johann Baptist: *Memoria passionis: veszélyes emlékezet a pluralista társadalomban*. Vigilia Kiadó, Budapest, 2008.
38. Például a baptisták, a metodisták, az adventisták, a pünkösdisták és a Mahanaim Gyülekezet közösségeiben.
39. Ceferino Ház
40. Úgy véli, hogy az egyházmegyei költségvetésben meg kellene fordítani a műemlék templomok restaurálására és a cigánypasztorációra fordított összegek 10:1-es arányát, az utóbbi javára.
41. „A civilizáció alapja ugyanis a szolidaritás, az együttérzés a közösség gyengébb, kiszolgáltatottabb tagjaival. A törvényjavaslat nem csak embertelen, hanem ésszerűtlen és célszerűtlen is. A javaslat az utóbbi idők otthontalanokat és koldusokat sújtó intézkedések sorába illeszkedik. Ahol hiányzik az együttérzés a legnyomorultabbak iránt, ott senki sem lehet nyugodt.” A Sant’Egidio közösség a hajléktalanok mellett – Emberségünk veresége. *Új Ember*, 2011. okt. 30. [<https://ujember.hu/embersegunk-veresege/>] (2017.07.16.)
42. Lukács László: Végjáték vagy új kezdet? *Vigilia*, 76(2011): 10. sz. 721.
43. Kamarás István: Kiegyensúlyozódás Bábel és pünkösöd jegyében. *Credo*, 20(2014): 4. sz. 33-59.
44. A ferenci reform lehetséges hazai bázisait a vallásszociológusok sem könnyen találják meg. Többen közülük még a szerintük önmagukba zárkózó lelkiismereti mozgalmakban sem. Akadnak persze itt-ott olyan magányos hősök, mint például éppen a pápát kioktató szeged-csanádi püspök egyházmegyéjében működő röszei plébános, akinek nem csak fogalma volt arról, hogy mi van a határon, hanem szíve és akarata is, amikor plébániáját felajánlotta a menekülteknek. A lehetséges bázisokat tekintve úgyszólván csak a „keresztény társadalom” utáni új keresztény paradigma már említett jelenségei említhetők meg.
45. Joas, Hans: *A hit választása*. Vigilia, Budapest, 2014.

Egy nem európai kampány: a 2018-as parlamenti választások¹

Horváth Csaba

„Kihez kell a propagandának szólnia? A tudományos intelligenciához, vagy pedig a kevésbé képzett tömegekhez? Mindig csak a tömegek felé kell irányulnia! A propaganda feladata nem az egyesek tudományos kiképzése, hanem a tömegnek bizonyos tényekre, eseményekre, szükségszerűségekre stb. való figyelmessé tétele, úgy, hogy azok jelentősége a tömeg érdeklődésének középpontjába kerüljön. (...) Minél nagyobb az a tömeg, amelyre hatást kell gyakorolnia, annál kevésbé legyen magas a propaganda szellemi színvonala. (...) A tömeg felvevőképessége nagyon korlátolt. Értelme kicsiny és éppen ezért nagy a feledékenység. Ezekből a tényekből kifolyólag tehát minden hathatós propaganda csak néhány pontra kell, hogy szorítkozzék, ezt a néhány pontot és néhány tételt addig kell vezérszavakban ismételnie, amíg az utolsó is megérti ebből a szóból azt, amit akarunk. (...) minden bedolgozandó kérdés tekintetében teljesen szubjektív, egyoldalú állásfoglalásra van szükség.”²

„A nép lelkét csak akkor sikerül megnyernünk, ha saját célunkért való pozitív küzdelmünkön kívül egyúttal tönkretesszük ellenfeleinket. A nép az ellenfél könyörtelen támadásában a küzdelem jogos voltának bizonyítékát, míg az ellenféllel való megalkuvásban a bizonytalanság és jogtalanság jelét látja.”³

* * *

A 2018-as parlamenti választások lebonyolítása a 2011-es választási, illetve a 2013-as választási eljárási törvény alapján történt. Ezek értelmében a választás vegyes (egyéni és listás) és egyfordulós volt. A 199 fős parlamentbe 93 képviselő az országos lista alapján, 106 fő pedig az egyéni választókerületekből kerülhetett be. Az előfeltételek közül az ajánlások rendszerében a jelölteknek mindössze 500 ajánlást kellett összegyűjteniük, míg a pártoknak 13.500-at. Országos listát az a párt állíthatott, amely legalább 27 körzetben (9 megye és egy budapesti) indított jelöltet. (A választópolgár viszont több személyt, illetve pártot is jelölhetett – s mint később kiderült, az ajánlásokat adták-vették, valamint fiktív nevek is szerepeltek azokon.) A töredékszavazatok elosztása esetében ismét a „győztes kompenzáció” elve érvényesült, vagyis a győztes is kaphatott újabb mandátumot, mandátumokat (a Fidesz esetében ez plusz öt főt jelentett a parlamentben). A külföldön élő magyar állampolgárok is szavazhattak listára. 2018 ele-

jén már egymillió fő kapott magyar állampolgárságot, közülük 226 ezren szavaztak – levélben. A külföldön dolgozó magyaroknak (kb. 500 ezren) viszont erre nem volt lehetőségük, nekik személyesen kellett szavazniuk a nagykövetségeken vagy konzulátusokon.

A választások előtti időszakban gombamód szaporodtak a pártok. Míg 2014-ben 147 bejegyzett párt volt, addig 2018 elején számuk meghaladta a 320-at (és még több mint hetven várt bejegyzésre). 2014-ben a választásokon induló pártok száma 82 volt, addig 2018-ban 104 párt szándékozott indulni.

Ez az „óriási aktivitás” persze elsősorban a kampányfinanszírozásnak volt köszönhető. Az egyéniben indulók egymillió forintot kaptak a kampányukra, a pártok kampánytámogatása pedig a körzetek számától függött. A 27 körzetben indulók 153 milliót kaptak, aki a körzetek felét elérte, az 305 milliót, a 80 körzetet elérők 458 millió forintot, végül, aki minden körzetben tudott jelöltet állítani, az 611 millió forinthez jutott. Egyetlen feltételhez kötötték a támogatás megtartását: az egyéni jelölteknek el kell érniük a 2%-ot, a pártoknak pedig az 1%-ot. (2014-ben senki nem fizette vissza a finanszírozást, s tehették ezt következmények nélkül, 2018-ban pedig csak három párt fizette vissza azt.)

A megkönnyített ajánlási rendszer és a kampányfinanszírozás az ún. „kamupártok” megjelenéséhez vezetett. Míg 2014-ben 18 párt tudott országos listát állítani, 2018-ban már 23 pártnak sikerült ezt elérnie. A „kamupártok” létét bizonyítja, hogy az induló szervezetek 85-90%-a még annyi szavazatot sem kapott, amennyi ajánlást szerzett-vett!⁴

Pártprogramok

A Fidesz–KDNP nem alkotott konkrét programot, helyette a „*Folytatjuk!*” szlogent hangoztatta; a program és a kampány egybeolvadt. Az ellenzéki pártok mindegyike kidolgozott pártprogramot, amelyekben a domináns elem az oktatási rendszer és az egészségügy helyzete volt. A legmonumentálisabb, minden részletre kiterjedő pártprogramot a Momentum készítette, mintegy 360 oldalon. Ezek a programok azonban nem jutottak el a választópolgárokhoz.⁵ Az állampolgár számára ugyanis a program-elemek kampányformákban való megjelenítése sokkal érthetőbb és könnyebben megjegyezhető.

A kormány 2018 januárjában indított kampányának végletesen leegyszerűsített üzenete

A propaganda lecsapódása a közbeszédben: falfirka Pécsset, a Tettyén (Erdős Zoltán felvétele)

A kampány

A Fidesz marketingje, amelyben a negatív elem dominált, már 2014-től folyamatos volt. A kampányt a félelemre és a gyűlöletre alapozták, az ellenségképet Soros György személyében találták meg. A kormánypárt szerint ő koordinálja és irányítja ugyanis az „országgra támadó csoportokat”. Az első csoportot a migránsok képviselik, akik megjelenésükkel „tönkreteszik a magyar kultúrát, erkölcsöket, hagyományokat”, ittlétük erőszakot hoz és növeli a terrorveszélyt (a megépített kerítés ugyan fékezte benyomulásukat, de a veszély még nem múlt el). A második csoportot a „Soros-bérenc” hazai civil szervezetek jelentik (pl. Helsinki Bizottság, Társaság a Szabadságjogokért, Amnesty International, Norvég Civil Alap, Transparency International stb.), amelyek támogatják, segítik a migránsok beözönlését. A harmadik csoportot Brüsszel és az eurókraták képezik, akiket szintén Soros irányít, ezért támadják folyamatosan Orbán Viktort. Végezetül még az ENSZ és annak több szervezete is jelent további veszélyt. Ezekre az ellenségképekre alapozva született meg a Fidesz két kampányszlogenje: „A haza megvédése” és „Nekünk Magyarország az első!”

Plakátrongálás (Forrás: alfahir.hu)

Az ellenzéki pártok kampánya

Az ellenzéki pártok kampányában kevés volt a valódi problémákra – így az életszínvonal kérdésére, a szegénységre, a nyugdíjakra, a nyugdíjasok helyzetére, a gazdasági hatékonyságot akadályozó tényezőkre, a hátrányos helyzetű vidéki települések gondjaira stb. – adott válasz. Helyettük szinte minden pártnál (de különösen a Jobbiknál) a korrupciós ügyek szerepeltek legfőbb problémaként. A közbeszerzések (OLAF-

jelentés), vagyongyarapodások kapcsán Mészáros Lőrinc és Tiborc Izván nevesítve is szerepelt, így közvetlen felelősként Orbán Viktor került a támadások keresztüzébe. Megoldásként pedig az „elszámoltatás” ígérete szerepelt a JOBBIK óriásplakátjain.

A túlzott várakozás bizonyítékát különösen két párt esetén láthatjuk. Az LMP választási szlogenje: „*Most mi jövünk!*”, a Jobbiké: „*Mi győzünk, Ti nyertek!*”

A korrupciós ügyek felderítésére tett ígérek azonban hatástalannak bizonyultak, lévén az állampolgárok már régóta immunisak e kérdéskörre. Nemcsak tudomásul vették és természetesnek tartották azt, hanem már a viszonyítási alap is eltűnt, mondjuk egy százezres, avagy többmilliárdos „üzletet” érintően. Ha a polgárok egy részének ingerküszöbét mégis elérte a korrupció, akkor az a válasz fogalmazódott meg az emberekben az ellenzéki pártok felé, hogy „Ti is lopni fogtok!”

Orbán Viktor-karikatúrák pécsi házfalakon (Erdős Zoltán felvételei)

Választási eredmények

A választáson való részvétel 68%-os volt, 5.732.282 fő adta le a szavazatát.⁶

A listára leadott szavazatok alapján a Fidesz 47%-ot ért el 2 millió 608 ezer szavazattal. A külföldi levélben szavazók 216 ezer voksa további 2%-ot hozott, így a párt végeredményben 49%-kal nyert. Az ellenzéki pártok közül a Jobbik szerepelt a legjobban, 19,8%-ot szerzett (1 millió 90 ezer szavazat). Az MSZP–Párbeszéd eredménye 12,3% (681 ezer szavazat), az LMP 7,3%-ot ért el (402 ezer szavazat), a DK 5,58%-kal pedig épp hogy bejutott a parlamentbe (307 ezer szavazat).

Nem jutott be a parlamentbe a Momentum 3,16%-os (174 ezer szavazat), és a Kétfarkú Kutya Párt 1,8%-os (98 ezer szavazat) eredménnyel. Az Együtt pedig mindössze 0,68%-ot ért el (37 ezer szavazat), azaz vissza kell fizetnie az államtól kapott kampánytámogatást is.⁷

Negatív kampány (Pucz Péter felvétele)

A mandátumok

A Fidesz a listán elért eredményének köszönhetően 42 főt juttathatott be a parlamentbe. A 106 egyéni választókerületből 91 helyet szerzett meg, így az elért 133 képviselői hely 66,8 százalékot, vagyis ismét kétharmados többséget eredményezett.

A Jobbik listán 26 helyet szerzett, egyéni választókerületből pedig mindössze egy főt tudott a parlamentbe juttatni, ami óriási csalódás volt a párt számára (ez 13%-os végeredményt hozott.) Az MSZP–Párbeszéd listás eredménye 12 képviselői hely, egyénileg pedig nyolc helyen nyert (elsősorban a fővárosban). A 20 mandátum 10%-os eredményt jelentett. A Demokratikus Koalíció listán hét, egyéniben három helyet szerzett, az LMP listán szintén hét, egyéniben pedig egy főt tudott a parlamentbe juttatni.

Ezenkívül az Együtt egyéniben egy győzelmet aratott, így függetlenként egy képviselőjük került be, valamint a Magyarországi Németek Országos Önkormányzata is egy főt delegálhatott a parlamentbe.

Baranya megyei eredmények

Baranya négy választókerületében csupán egy helyen volt szoros a verseny a Fidesz és az ellenzék jelöltje között. Az 1. számú körzetben a független Mellár Tamás nyert Csiizi Péterrel szemben (21.988 – 20.702 szavazat). A többiben fölényes Fidesz-győzelem: a 2. számúban Hoppál Péter jobbikos ellenfelét, Gyimesi Gábort verte (21.471 – 11.858 szavazat), a 3-asban Hargitai János a független Vass Pétert győzte le (24.479 –

13.605 szavazat), a 4-esben pedig Nagy Csaba nyert a jobbikos Szócs Norberttel szemben (27.503 – 11.359 szavazat).

A választási eredmények értékelése

A Fidesz kétharmadot ért el, annak ellenére, hogy nem rendelkezett választási programmal. A migránsokkal szembeni félelemkeltésen alapuló kampány viszont igen hatásosnak bizonyult.

A Fidesz szavazóinak többsége a vidéki, kisebb településeken élő idősebb, szegényebb állampolgárok közül került ki (pl. nyugdíjasok, közmunkások, romák), az ő köreikben az Erzsébet-utalványok osztogatása és a rezsi-visszatérítés sokak szimpátiáját váltotta ki.

Az EBESZ jelentése⁸ szerint a kormányzati és pártpropaganda teljesen összeolvadt, aminek következtében a kormánypártok óriási médiafőlényre tettek szert. A Fidesz szavazóbázisához tartozók többsége a televízióban az ingyenesen elérhető csatornákat fogja, amelyek döntően közszolgálati, azaz kormánypárti médiumok. Ugyanez mondható el a rádióadásokról is. Ráadásul vidéken a Fidesz hálózata a legjobban kiépített, amire az ellenzéknek nyilvánvalóan nem volt anyagi lehetősége.

Végül arra, hogy a választási és választási eljárási törvény, valamint az átalakított választókerületek is sok plusz szavazatot hoztak, már korábban utaltunk.

A választási eredmények és az ellenzék

A Fidesz győzelme előre látható volt, legfeljebb a kétharmadot lehetett volna elkerülni ellenzéki összefogással. Ennek megvalósulása esetén 11 választókerületben nyerhetett volna ellenzéki jelölt.⁹ Az ellenzéki pártok azonban – néhány kivétellel – nem fogtak össze, amiben különösen kirívó volt az LMP és a Jobbik magatartása.

Az összefogás lehetetlenségének első oka az ún. „lúzer magatartás”. Ez különösen a Jobbikra vonatkozik. Vona Gábort a közvélemény-kutató cég alaposan becsapta, olyan hamis adatokat közöltek vele, ami alapján akár a győzelmet is el tudta képzelni. Erre utal a kampányszlogenjük is: „*Mi győzünk, Ti nyertek*”.

A második ok az ún. „megélhetési politikusi magatartás”, aminek hazánkban már régi hagyománya van. Ennek a mottója: „csak bekerüljek a parlamentbe!” Vagyis a cél a mandátum és ezzel a pozíció biztosítása, nem pedig a kormány leváltása (különösen a baloldali pártok esetén).

A harmadik ok a legszegényetesebb – bár bizonyítani nem lehet. Először az MSZP-s Botka László vetette fel pártján belül az „ügynökvádat”, vagyis azt, hogy a párt vezetésében is megtalálhatóak a Fidesz ügynökei, vagy kollaboránsok. Hadházy Ákos ugyanerről a gyanújáról az LMP kapcsán hangoztatott bírálatokat.¹⁰

A kisebb-nagyobb választási csalások (hamis ajánlások, ajánlószelvények és szavazatok adásvétele, külföldiek utaztatásai), a kamupártok tevékenységei, eredményei stb. azonban nem veszélyeztették a Fidesz választási győzelmét, legfeljebb a kétharmad elérését.

2018. 09. 06.

1. A tanulmány alapját képező előadás elhangzott „*A megvalósulatlan álmom? – Az európai értékek*” című konferencián, melyet a Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület és az Ethosz Tudományos Egyesület szervezett Pécsen, 2018. május 17-18-án.

2. Hitler, Adolf: *Mein Kampf* (Harcum). Stoker Kft., H.n., [1997.] 148-149.

3. Hitler: *Mein Kampf* i.m. 272.

4. Néhány „kamupárti” példa: Családok Pártja: 10.558 szavazat, Sportos és Egészséges Magyarorszáért: 7.230 szavazat; Tenni Akarás Mozgalom: 5.310 szavazat; Magyarországi Cigánypárt: 4.091 szavazat; Szegény Emberek Magyarorszáért: 3.119 szavazat; Kell az Összefogás Párt: 2.711 szavazat; Összefogás Párt: 1.401 szavazat; Iránytű Párt: 1.997 szavazat; Rend és Elszámoltatás Párt: 1.685 szavazat; Net Párt: 1.245 szavazat; Európai Roma Keresztények: 986 szavazat.

5. JOBBIK: „*Magyar szívvel, józan ésszel, tiszta kézzel!*”; MSZP: „*Tegyünk igazságot! (A demokratikus, európai Magyarorszáért)*”; LMP: „*Hogy a politika valóban más legyen!*”; Demokratikus Koalíció (DK): „*Sokak Magyarországa!*”; Együtt: „*Európai élet az Együtt Magyarországon!*”; Párbeszéd: „*Mindenki számít!*”; Momentum: „*Indítsuk be Magyarországot!*”; Kétfarkú Kutya Párt: „*Legyen minden jobb!*”

6. A résztvevők számának megállapításában kis zűrzavart okozott a választási szoftver lefagyása. Érdekes momentum az is hogy fél órával a szavazás lezárása előtt 137 ezerrel többen szavaztak, mint 19 órákor.

7. A MIÉP és a Munkáspárt mellett – támogatóinak köszönhetően – az Együtt is visszafizette az állami kampánytámogatást, viszont a gyenge választási eredmény miatt a párt fel is oszlatta magát.

8. [<https://www.osce.org/hu/odihr/elections/hungary/377413>] (2018.09.06.)

9. Néhány példa: Borsod–Abaúj–Zemplén megyében Jakab Péter 127 szavazattal maradt le, Pest megyében Széll Bernadett 296-tal veszett, Budapesten a 9. körzetben Burány Sándor 788 szavazatnyi különbséggel lett a második.

10. Dull Szabolcs: Botka László ünnepi interjúbán rúgott egy nagyot a baloldalba. *Index.hu*, 2017. dec. 22. [https://index.hu/belfold/2017/12/22/botka_laszlo_unnepi_interjuban_rugott_egy_nagyot_a_baloldalba/] (2018.09.06.); Techet Péter – Bukovics Martin: Hadházy Ákos: Az LMP-frakcióban is vannak, akik a Fideszt segítik. *Azonnali.hu*, 2018. máj. 9. [http://azonnali.hu/cikk/20180509_hadhazy-akos-az-lmp-frakcioban-is-vannak-akik-a-fideszt-segitik] (2018.09.06.)

4.

Emigráns magyarok

Magyar identitás a tengeren túli diaszpórában

Bába Szilvia

A Kárpát-medencében élő magyarok történelme, sorsa, helyzete és a lehetőségek mérlegelése természetesen hosszú évtizedek óta napi téma.¹ Ám a „ki a magyar”, „mi a magyar” kérdések a régióból kitekintve is fontosak. Száműzöttek, kivándorlók, emigránsok, hontalanok, menekültek, disszidensek, külhoniak, nyugatiak vagy tengeren túliak... „magyarok a nagyvilágban”. Vajon ma is érvényes, hogy „nyelvében él a nemzet”? Mit is jelent magyarnak lenni, magyarnak maradni a tengeren túl? Lehet-e valakinek két hazája? Létezik-e kettős identitás? Miként őrizhető meg, alakítható ki a magyarságtudata annak a fiatalnak, aki Amerikában, Kanadában vagy Ausztráliában született, születik, akinek tehát nem Magyarország a hazája, ám elődein, kulturális és szellemi örökségén keresztül kötődik, kötődni akar hozzá? Melyek voltak és melyek napjainkban az etnikai azonosságtudat megnyilvánulási, megélési terei, lehetőségei?

A kárpát-medencei magyarságra jellemző Kányádi Sándor verssora: „*Vagyunk, amíg lenni hagynak, se kint, se bent, mint az ablak*”.² Ám a diaszpóra problémája más: felfűződik a szabadságban, ugyanakkor napjainkban is egyre több harmad-, negyedgenerációs fiatal szeretné felfedezni gyökereit. Az USA-ban a 2000. évi népszámlálási adatok szerint 1.398.724 fő,³ a 2006. évi kanadai népszámláláskor pedig 315.510 fő tartotta magát magyar származásúnak.⁴ A 2011. évi ausztráliai felmérés szerint 69.160 fő vallotta magát magyar származásúnak.⁵ Latin-Amerikában a népszámlálás nem részletezi az etnikai hovatartozást, így különböző becslésekre hagyatkozhatunk. Papp Z. Attila becslése a latin-amerikai országokban élő magyarországi születésűekre, a határon túlról származó magyarokra és e két csoport utódaira fókuszál. Ezek szerint Argentínában mintegy 12 ezer, Brazíliában 8-10 ezer, Venezuelában 4 ezer, Chilében 2 ezer magyar és magyar származású él.⁶

Az USA-ban mintegy másfél millió magyar vagy magyar származású ember él, de az otthonában a magyar nyelvet beszélők száma 2000-ben közel 118 ezer volt. Kanadában a 315 ezer magyar vagy magyar felmenőkkel rendelkező közül 22 ezren beszélnek magyarul. A 69 ezres magyarság soraiból Ausztráliában ugyancsak közel 22 ezren használják a magyar nyelvet. *Összességében a vizsgált országokban a magyar vagy magyar származású emberek létszáma közel 1,8 millió fő.*

Mindezek alapján, a tengeren túli magyar diaszpórával kapcsolatos kérdéseim, munkahipotéziseim, amelyeket a későbbiekben igazoltam, az alábbiak: a tengerentúli magyar

diaszpórában létezik a kettős vagy többes etnikai identitás, magyar nyelvtudás nélkül is van magyar etnikai identitás.

Dolgozatomban azon országokban élő magyarok és magyar származású emberek etnikai identitását és annak megnyilvánulási színtereit vizsgálom, amelyekben történetileg alakult ki a diaszpóra, tehát a kutatási célterületek az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Latin-Amerika (elsősorban Argentína, Brazília, Venezuela) és Ausztrália. Nem tárgya kutatásomnak az ázsiai, dél-afrikai magyarság és Új-Zéland esetében is csak kitekintő megjegyzéseket teszek. A vizsgált időszak: 1849–2015.

Kutatási módszerek

Munkám során a történeti, speciális szakirodalmi művek áttekintésén kívül szépirodalmat, esszéket, statisztikákat tanulmányoztam és hasznosítottam. Vizsgáltam a helyi közösségek dokumentumait: évkönyveket, jubileumi kiadványokat, újságokat, fotókat, gyűjteményeket és archívumokat. Összegeztem a mások által végzett kutatások ismeretanyagát is.

Mindezek empirikus kiegészítéseként 2005 és 2014 között kvalitatív terepmunkát végeztem, amely során kétszer, 2005-ben és 2008-ban három hetet Ausztráliában és egy hetet Új-Zélandon, 2009-ben és 2014-ben két-két hetet Kanadában, 2009-ben pedig öt hetet az USA-ban töltöttem. Részt vettem többek között magyar identitás témájú konferenciákon, istentiszteleteken, miséken, különböző ünnepeken és rendezvényeken, cserkészfoglalkozáson, hétvégi magyar iskolai órán, színi előadáson, baráti találkozón. A terepkutatások, résztvevő megfigyelések alkalmával jegyzeteket készítettem, naplót vezettem.

A terepmunka, valamint a résztvevő megfigyelések és a kutatás során strukturált, fókuszált mélyinterjúkat készítettem magyar nyelven, a tengeren túli magyar intézmények tisztségviselőivel, illetve olyanokkal, akik régóta a helyi közösség tagjai, vagy a magyar vonatkozású kérdésekről alapos ismereteik vannak. Ötven interjút, közel 20 óra terjedelemben, hangfelvételen is rögzítettem. Az adatközlők lakóhelyük megoszlása szerint 48%-uk az USA-ban, 30%-uk Kanadában, 14%-uk Ausztráliában, 8%-uk Latin-Amerikában él. Az interjúalanyok vándorlástörténete eltérő időpontban kezdődött. Volt olyan, aki a II. világháború után fiatal felnőttként, többen pedig szüleikkel, kisgyermekként hagyták el az országot. Beszéltem 1956-os menekültekkel, az 1970-es években „disszidáltakkal”, közvetlenül a rendszerváltás előtt, valamint a 2000-es évek elején és végén kivándorlókkal is. Interjút készítettem olyan másodgenerációsokkal is, akik már az USA-ban, vagy Kanadában születtek. A megkérdezettek 54%-a férfi és 46%-a nő volt, tehát arányuk közel azonos.

2012 óta programszervezőként részt veszek az amerikai Magyar Emberi Jogok Alapítvány (HHRF) által évente egyszer, az észak-amerikai magyarság fiatal felnőtt tagjai számára, Magyarországon megvalósuló, *ReConnect Hungary – Magyar Birthright Program* című képzés megvalósításában. A kutatásom során elemeztem 51 Kanadában

és az USA-ban élő, 2014-ben és a 2015-ben a *ReConnect Hungary – Birthright* képzésre jelentkező fiatal angol nyelven írt esszéjét.

2014. június 20. és 2014. december 31. között magyar és angol nyelvű on-line kérdőíves felmérést végeztem. (Ez a felmérés egy olyan előkutatás, pilot study volt, amely alapján megkezdtem a kvalitatív feltárást, az interjúzást. Ennek a vizsgálatnak az eredménye segített abban, hogy fókuszáltan, koncentráltan kérdezhessem alanyaimat.) Schol sem létezett elérhető adatbázis, ezért e munka keretében, saját, valamint más forrásokban meglévő hiányos címtárakat és kapcsolatrendszereket szisztematizáltam. Ennek eredményeképpen 1.000 elemet tartalmazó tengeren túli adatbázist alakítottam ki. Nem csupán egy aktualizált, válogatott címtár összeállítását végeztem el, hanem a tevékenységek lényegét is jelző, annotált útmutatót készítettem.

Az adatfelvétel 2011. december 1-je és 2012. június 30-a között történt. A kérdőívet 658, a fenti adatbázisban szereplő, e-mail címmel rendelkező intézménynek küldtem el elektronikus levél formájában, magyar és angol nyelven. Több szervezet vezetője jelezte, hogy a kérdőívet tagjaiknak kiküldte. Interjút készítettem velem a kanadai magyar televízió *Magyar Képek* című adása és az ausztráliai *Magyar Rádió Mozaik Sydney*, amelyekben a kérdőív kitöltésére kértem a nézőket, hallgatókat. Éltem a közösségi média lehetőségeivel is: saját Facebook-profilomon, valamint számos tengeren túli szervezet és Facebook-csoport oldalán megosztottam a kérdőívet. A magyar nyelvű kérdőívet 107 fő (71%), az angol nyelvűt 43 fő (29%), összesen 150 fő töltötte ki. A válaszolók 48%-a az USA-ban, 25%-a Kanadában, 20%-a Ausztráliában, 6%-a Latin-Amerikában és 1%-a Új-Zélandon élt.

A munka kezdetén az elemzés során felmerülő kulcsfogalmakat értelmeztem. A migráció, kivándorlás, emigráció, diaszpóra, identitás, etnicitás, asszimiláció kategóriák fogalmi hálóba rendezve segítik az értelmezést és elemzést. Ezután elemeztem a hét kivándorlási hullám (1849–1867, 1867–1914 és Trianon, a két világháború között, a II. világháború után, 1956 novembere – 1957 tavasza, 1957–1991, 1991-től napjainkig) történetét, főbb jellemzőit. A magyar diaszpóra történeti háttérének vizsgálata azért is szükséges, mert a kivándorlási hullámok eltérő okainak és körülményeinek nagyon komoly következményei vannak az asszimiláció, a magyarságtudat, az identitás és a Magyarországhoz fűződő viszony dimenzióiban. Tehát sem az emigráció, sem a diszidensek csoportja nem homogén és a sokszínűség az utódokra, a harmad-, negyed-, és ötödgenerációra is igencsak jellemző.

Harmadik lépésként részletesen vizsgáltam a magyar etnikai identitás alakulását a kivándorlási hullámokkal összefüggésben, kronologikus sorrendben. A különböző időszakokban ugyanis eltérő társadalmi háttérű egyének, más-más okok miatt döntöttek szülőföldjük elhagyása mellett. A heterogenitás pedig az utódokra is jellemző. Mindezeknek komoly következményei vannak a magyarságtudat alakulására.

Ezután részletesen bemutattam a magyar és a magyar származású emberek etnikai identitásának megnyilvánulási, megélési tereit, lehetőségeit a tengerentúlon. Ezek a kivándorlás időpontjától függően a következők: magyar kolóniák, szervezetek (egyesü-

letek, magyar házak, könyvtárak stb.), egyházak, iskolák, sajtótermékek, ünnepek és szokások. Az iskolákkal együtt tárgyaltam a(z) (anya)nyelvhasználatot és a magyar nyelv oktatását, mert e két kérdéskör szorosan összefügg egymással.

A munka végén a kutatási eredményeket foglaltam össze, továbbá a megfogalmazott munkahipotéziseket igazoltam. Az áttekintett történeti, szak- és szépirodalmi művek, esszék, statisztikák, a helyi közösségek dokumentumainak tanulmányozása, a kvalitatív terepmunka, a résztvevő megfigyelések, a strukturált, fókuszált mélyinterjúk, valamint a magyar és angol nyelvű, on-line kérdőíves felmérés tapasztalatai igazolták hipotéziseimet: létezik a kettős vagy többes etnikai identitás, valamint magyar nyelvtudás nélkül is van magyar etnikai identitás.

Ünnepség 2014. augusztus 20-án a Kossuth Házban. Waterloo, Kanada (Bába Szilvia felvétele)

Nyelv és identitás

Jellemző, hogy a kivándorló integrálódik, a második és a további generációk tagjai asszimilálódnak. Ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy egyszerre több etnikai identitása is legyen az egyénnek, tehát egyszerre több etnikai csoporttal azonosulhat. Így a kettős kötődés kialakulhat. Az egyén tudatosan vállalhatja kettős vagy adott esetben többes (mozaik, vagy poli-)identitását. Lehet tehát egyszerre egyenjogú tagja egy adott állam politikai közösségének és részese a többségi nyelvtől, vallástól, kultúrától eltérő etnikai csoportnak.

Napjainkban az USA-ban, Kanadában, Latin-Amerikában és Ausztráliában élő magyarok és magyar származásúak szabadon vállalhatják és élhetik meg, nyilváníthatják ki etnikai identitásukat. Sem politikai akarat, sem törvények nem korlátozzák őket, továbbá a társadalomban uralkodó felfogás sem gátolja őket abban, hogy ezt megtegyék. Fredrik Barth megállapítását, miszerint az etnikus identitás tudatos döntés,⁷ igazolva

látom, mert ma az állampolgároknak joguk van tudatos döntést hozni, vagyis saját etnikai identitásukat meghatározni, megvallani és megélni; emiatt hátrányos megkülönböztetés sehol sem éri őket. Az állampolgári identitásnak és az etnikai identitásnak nem kell egybeesnie.

Eriksen meghatározása szerint „*az identitás önmagunkkal való azonosságot, ugyanakkor másoktól való különbözőséget jelent*”.⁸ Ám ez a különbözőség ma büszkeség és nem diszkrimináció forrása. Napjainkban nincs olyan társadalmi interakció (mint például az 1910-es évek végén az USA-ban volt), amely miatt az egyének le kellene tagadnia vagy el kellene rejtenie etnikai identitását. Az Amerikai Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában – noha eltérő módon és mértékben – bátorítják és támogatják az etnikai és kulturális diverzitást. Az egyén az etnikai identitásának feladása, elvesztése nélkül is integrálódhat a multikulturális társadalmakba, azonosulhat a többségi értékrenddel.

Eriksen mutatott rá arra is, hogy egy személynek minden probléma nélkül lehet egyszerre kettő vagy akár több identitása is. Hiszen az etnikai azonosság, az identitás önkéntes, választott azonosulás a származással,⁹ ez pedig nem igényli a magyar nyelvtudást. Tehát ahhoz, hogy valaki magyarnak (is) érezze magát, nem kell magyar nyelven tudnia: angolul, spanyolul vagy portugálul is meghatározhatja önmagát magyarnak (is).

A *ReConnect Hungary* képzésre 2014-ben és 2015-ben jelentkező másod-, harmad-, negyed- és ötödgenerációs fiatalok 88%-a az angol nyelven megírt esszéjében kifejezte magyar etnikai identitását is. A beszélgetések és a strukturált mélyinterjúk során valamennyi adatközlő, első- és másodgenerációsok egyaránt etnikai azonosságának meghatározásakor valamilyen formában magyar identitásukat is kinyilvánították: „*amerikai magyar*”, „*magyar Amerikában*”, „*kanadai magyar*”, „*székely magyar*”, „*délvidéki magyar Kanadában*”, „*ausztráliai magyar*”, „*100%-ig magyar, 20%-ig brazil*”, „*Magyarnak igen. Amerikainak is valamennyire... Mindkettő. Nem úgy, hogy amerikai magyar vagy magyar amerikai, hanem mindkettő.*”, „*Magyar vagyok, amikor ott vagyok, amerikai vagyok, amikor itt vagyok*”, „*Ki merem jelenteni, hogy ízig-vérig magyarnak érzem magam. Nem azért, mert nem tudtam beilleszkedni, hanem mert fontos volt, hogy megtartsam a magyarságomat*”, „*Magyar vagyok. Nincs mese. Legfeljebb arról van szó, hogy amerikai magyar*”, „*Mindenképpen magyar, kanadai magyar*”, „*Kanadai magyar, elsősorban magyar és utána kanadai*”.

Bartha Csilla megállapította, hogy „*az Egyesült Államokban élő magyar közösségek az emigráns kétnyelvűség fogalmával fedhetők le. Vagyis az út a magyar egynyelvűségtől egy alig két nemzedéket kitevő kétnyelvű állapoton át az angol egynyelvűségig vezet. Tény, hogy a harmadik-negyedik generáció számára a magyar nyelv már nem tölt be elsődleges identitásjelölő szerepet. Helyette olyan másodlagos szimbólumok kerülnek előtérbe, mint a magyar ruha, az ünnepek, a zene és az étkezési szokások*”.¹⁰ Ez a megállapítás napjainkban nemcsak az USA-ban élő magyarokra igaz, hanem Kanada, Ausztrália és részben Latin-Amerika magyar közösségeire is. Latin-Amerikában a má-

sod-, harmadgenerációs fiatalok csak kis hányada beszél magyarul, itt már szinte spanyol és portugál egynyelvűségről beszélhetünk.

Míg a kérdőívet magyarul kitöltő tengerentúli magyarok másodgenerációs leszármazottainak 90%-a beszél magyarul, addig az unokák, tehát a harmadik generáció tagjainak csupán 24%-a beszéli a magyar nyelvet. 8%-uk tanult ugyan magyarul, de keveset beszél. A gyermekek mindegyike ért magyarul, az unokáknak csak a 48%-a. Tehát a harmadgenerációsok 68%-a nem beszéli és kevesebb, mint a fele érti a magyar nyelvet. A gyermekek 67%-a olvas és 66%-a ír, az unokák 17%-a olvas, 21%-a ír magyarul.

A kérdőívet angolul kitöltők közül öt főnek van unokája. A válaszolók gyermekeinek 69%-a beszél és 72%-a ért magyarul, az unokáknak 40%-a beszéli és érti a magyar nyelvet. A másodgenerációsok 65%-a olvas, 42%-a ír magyarul. A harmadgenerációsok 60%-a nem beszél és nem ért, nem olvas és nem ír magyar nyelven. Tehát a kérdőívet kitöltők válaszai alátámasztják a nyelvvesztés, nyelvcsere jelenségét, az angol/portugál/spanyol egynyelvűség térhódítását.

Aratóbál Sydney-ben 2014-ben, a Délvidéki Magyar Szövetség szervezésében

A kérdőíves felmérésnek az állampolgárságra és az etnikai identitásra vonatkozó eredménye is alátámasztja azt, hogy az állampolgárságnak és az etnikai önazonosságnak nem kell azonosnak lennie. Tehát nincs szükségszerű kapcsolat a kettő között. A kérdőívet angol nyelven kitöltők 71%-ának, a magyarul válaszolók 93,5%-ának van magyar etnikai identitása is. Tehát az angol nyelven válaszolók kétharmadának van magyar azonosságtudata is, azaz kettős vagy többes kötődésű. Megállapítható továbbá, hogy a másodgenerációsok 74%-ának, a harmadgenerációsok 43%-ának van magyar etnikai identitása is. A *ReConnect Hungary* képzés résztvevőivel folytatott beszélgetéseim és az általuk angol nyelven írt esszék elemzése, továbbá a strukturált, fókuszált

mélyinterjúk is megerősítik, hogy a magyar nyelv nem elsődleges az identitás megjelölésében, magyar nyelvtudás nélkül is van magyar identitás.

A magyar identitás megélésének terei

Napjainkban a tengerentúlon a magyar és a magyar származású emberek számára az etnikai identitás megnyilvánulási, megélési terei, lehetőségeit jellemzően a kulturális szervezetek (egyesületek, magyar házak, könyvtárak, színjátszó csoportok, cserkészlet, néptánc csoportok), az egyházak, a hétvégi magyar iskolák, sajtótermékek, ünnepek, szokások stb. nyújtják. Ám ezek nemcsak megnyilvánulási lehetőségek, hanem az etnikai szocializáció színterei is, hiszen az egyén a szocializáció folyamán alakítja ki identitását.

Kutatásaim alapján megállapíthatom, hogy kevés valóban nagy múltú és jelentős taglétszámú, illetve országos vagy legalább regionális hatókörű egyesület, szövetség működik a magyar közösségekben. Napjainkban is, országoktól függően, több tíz vagy száz a magyar kulturális, hagyományörző, érdekképviseleti, jótékonyági szervezetek, továbbá a magyar házak, könyvtárak, múzeumok, cserkészletek, néptánc csoportok száma. A fentiek azt is mutatják: annak ellenére, hogy elöregszik az amerikai, a kanadai és az ausztráliai magyarság, mindig van utánpótlás az új kivándorlók és a gyökereiket, magyar etnikai identitásukat felfedező többedgenerációs leszármazottak köréből. Az is kirajzolódik, hogy Latin-Amerika magyar közösségeinek sorsa – a két nagyobb múltú és létszámú kivándorlási célországot, Brazíliát és Argentínát kivéve – a legbizonytalanabb. Mindenhol, de leginkább Latin-Amerikában sorvad, zsugorodik a magyar közösség. Hiszen ezen országok, főleg Venezuela, Argentína gazdasági és társadalmi helyzete nehéz. Itt kifejezetten felmorzsolódás, elvándorlás, visszatelepedés, „visszidálás” indult meg.

A magyar szervezetek a kezdetektől fogva az etnikai identitás megnyilvánulásának, megélésének fontos terei. Továbbá az elsődleges társadalmi kötődések (rokonság, barátság, szomszédság) mellett erősítették és erősítik a közösség összetartozás-érzését, a csoportkohéziót.

A diaszpórában az istentiszteletek, misék, az egyházi rendezvények ma is fontos közösségi események. A találkozások, a beszélgetések a magyar identitás megélésének alkalmai. Vannak, akik csak az egyházközségekben és a vallási egyesületekben tudják vállalni, megélni etnikai identitásukat, vagyis magyar öntudatukat. Számos helyen működnek az egyházak által fenntartott, vagy részben hozzájuk kötődő kórházak, szociális otthonok, szakmai-tudományos archívumok, gyűjtemények, hétvégi és nyári iskolák.

A tengerentúli magyar egyházközségek, templomok adományokból és ahol az infrastrukturális lehetőség adott, terem, apartman stb. bérbeadásából tartják fenn a templomot és a gyülekezetet. Ennek érdekében az egyházak napjainkban is nemcsak a szakrális és nemzeti ünnepeken szerveznek műsort, hanem például Szilveszter, Valentin-nap,

anyák és apák napja, szüret, farsang stb. alkalmából is. Pikniket, vacsorákat, támogató bálakat rendeznek, rétest sütnek, tésztát gyúrnak, kolbászt töltenek. Ezeknek az eseményeknek, ahogyan a kezdetekkor, tehát a századforduló környékén, ma is többes funkciója van. A résztvevők egyrészt megélhetik az átültetett közösségi szokásokat, a nemzeti tradíciókat. Másrészt napjainkban is alkalom adódik a találkozásra, a szórakozásra, ezen keresztül a közösség összetartásának erősítésére. Továbbá csak ezáltal, vagy ezáltal is megélik, erősítik a magyar identitásukat az istentiszteletre, a misére vagy az egyházak által szervezett rendezvényekre ellátogatók. Nem utolsó sorban ebből gyűjtene a templom fenntartására, valamint a lelkész fizetésére.

A tengerentúli magyar egyházközségek, templomok tehát megalapításuk óta nemcsak vallási, hanem kulturális, társadalmi és magyar etnikai központok is. Az egyházaknak még napjainkban is fontos a szerepe a kivándoroltak összetartásában, a közösségszervezésben és a közösség megtartásában, a kivándorlók és leszármazottaik magyar etnikai identitásának megerősítésében, fenntartásában és megélésében.

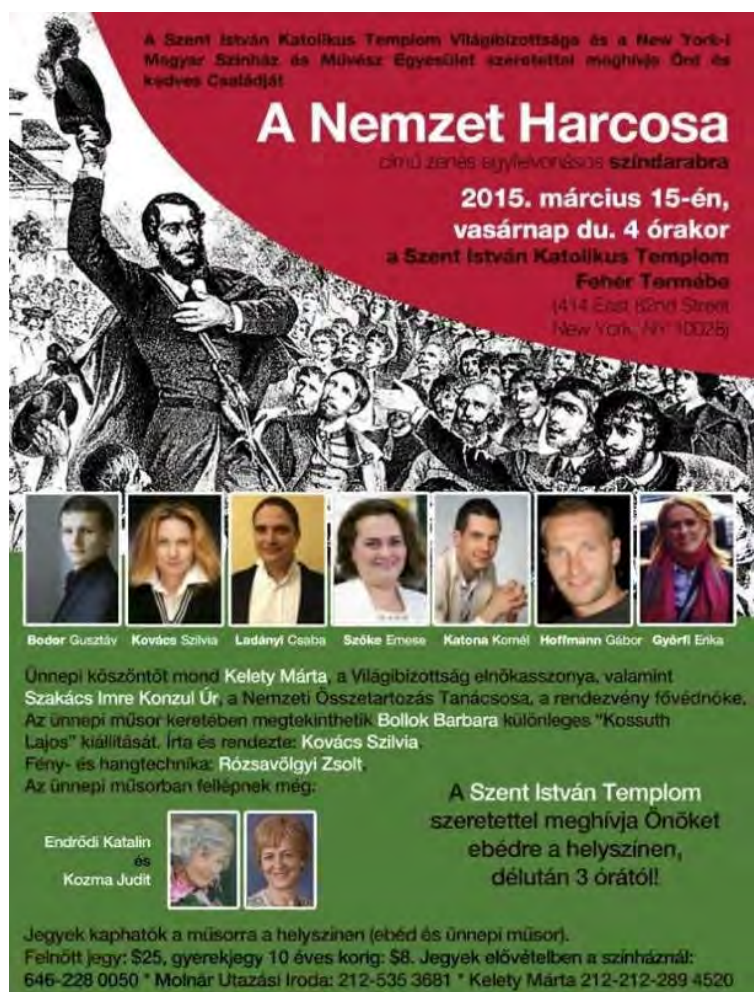

Betlehemezés Montrealban, a 23. sz. Szent László Cserkészcsapat részvételével
(Herédi Mária felvétele)

Napjainkban a tengerentúli magyar diaszpórában egyházi értesítők, egyesületi közlönyök, cserkészcsapatok lapjai, továbbá egyéb újságok, folyóiratok jelennek meg, elektronikus és nyomtatott formátumban, csak magyarul, vagy csak angolul, spanyolul, esetleg mindkét nyelven. Számptalan hírportál, közösségi médium és blog működik, döntően magyarul, angolul vagy mindkét nyelven. Éppen az internetnek köszönhető, hogy a tengerentúl élők a magyarországi hírportálokat, médiumok on-line felületét is elérlik. Számos regionális és helyi magyar nyelvű televízió- és rádióadás működik szerete a diaszpórában. Ugyanakkor a Duna Televízió adása élőben is fogható Ausztrália-

ban, Kanadában és az USA-ban, továbbá az interneten keresztül a magyar rádiók és televíziók műsora is elérhető.

Jellemző azonban a tengerentúli magyar diaszpóra sajtójával kapcsolatban az olvasótábor öregedése, csökkenése. Hiszen a másod-, harmad-, negyedgenerációs leszármazottak, még ha beszélnek is magyarul, olvasni csak nagyon kevesen tudnak szüleik vagy nagyszüleik nyelvén. Ezért nem jelenik meg Latin-Amerikában egyetlen nyomtatott magyar sajtótermék sem. Ausztráliában pedig csak egy, amely 2015 tavaszán komoly anyagi gondokkal küzdött. Ám az USA-ban és Kanadában is, ahol jelentősebb lélekszámú magyar vagy magyar származású ember él, csak néhány nyomtatott lap szolgálja az olvasókat. Azonban számos on-line újság, hírportál, internetes hírlevél olvasható.

A Szent István Katolikus Templom Világbizottsága és a New York-i Magyar Színház és Művész Egyesület szeretettel meghívja Önt és kedves Családját

A Nemzet Harcosa

című zenés egyfelvonásos színdarabra

**2015. március 15-én,
vasárnap du. 4 órakor**

a Szent István Katolikus Templom
Fehér Termébe
(414 East 62nd Street
New York, NY 10025)

Bodor Gusztáv Kovács Szilvia Ladányi Csaba Szőke Emese Katona Kornél Hoffmann Gábor Győrfi Enka

Ünnepi köszöntőt mond Kelety Márta, a Világbizottság elnökhasszonya, valamint Szakács Imre Konzul Úr, a Nemzeti Összetartozás Tanácsosa, a rendezvény fővédnöke. Az ünnepi műsor keretében megtekinthetik Bollok Barbara különleges "Kossuth Lajos" kiállítását. Írta és rendezte: Kovács Szilvia
Fény- és hangtechnika: Rózsavölgyi Zsolt
Az ünnepi műsorban fellépnek még:

Endrődi Katalin és Kozma Judit

A Szent István Templom szeretettel meghívja Önöket ebédre a helyszínen, délután 3 órától!

Jegyek kaphatók a műsorra a helyszínen (ebéd és ünnepi műsor).
Felnőtt jegy: \$25, gyerekjegy 10 éves korig: \$8. Jegyek elővételben a színháznál:
646-228 0050 * Molnár Utazási Iroda: 212-535 3681 * Kelety Márta 212-212-289 4520

Március 15-i ünnepség New Yorkban, a Szent István katolikus templomban

A tengerentúli magyar diaszpóra közösségei az egyházi és a naptári ünnepeken kívül, a nemzeti történelmi évfordulókat – március 15., október 6., október 23. –, valamint augusztus 20-át, Szent István napját, az államalapítást ünneplik meg, továbbá az embe-

ri élet fordulóit, keresztelőket, házasságkötéseket, temetéseket. Rendeznek bált „születés és aratás” alkalmából, valamint mulatságot farsangkor, szilveszterkor. Nyilvánvaló, hogy nem aratnak és nem születelnek, de az együttlét, a szórakozás és nem utolsósorban a bevételek gyarapítása érdekében megtartják a gazdasági élet ünnepeit is. Továbbá tartanak pikniket, több helyen magyar fesztivált, magyar napot is, illetve a szervezetek képviseltetik magukat a különböző kulturális eseményeken, a néptáncsoportok részt vesznek tánctalálkozókon. Ma is él a karácsonyi betlehemezés és kántálás szokása. Tehát a századforduló paraszti kivándorlóinak óhazai szokásai ma is élnek az amerikai, kanadai környezetben, de az 1920-as és az 1930-as évektől már az új haza viszonyaihoz igazodva.

Nemcsak az elsőgenerációsok, hanem a magukat magyarnak, magyar származásúnak valló másod- és harmadgenerációsok lakásában is kifejezésre jut a magyar identitás a berendezési és dísz tárgyak által. A viseletben is megnyilvánul az etnikai identitás; ma a „magyar ruha” döntően a matyó vagy kalocsai hímezésű blúzt, mellényt jelenti. A nőknél megfigyelhető egy-egy sujtásos-zsinóros viselet, a férfiakon pedig a Bocskai-zakó.

Napjainkban sokszor kizárólag a szimbólumok adnak lehetőséget az identitás kifejezésére. A szimbolizáció összekapcsolja az „énidentitást” és a „társadalmi identitást”, vagyis a személyes és az etnikai azonosságtudatot.¹¹ A magyar nyelvtudás hiányában is mélyen gyökerező lehet az egyénben a magyar etnikai, vagyis származási közösséghez kapcsolódó identitása és előfordulhat, ám nem szükséges, hogy ez a mindennapos életvitel szintjén jelenjen meg. A harmad- és negyedgenerációs fiatalok számára már nem a nyelvnek van elsődleges identitásjelölő szerepe, hanem a szimbólumoknak: a magyar ruha viselésének, az ünnepeknek, a zenének, a táncnak, az étkezési szokásoknak, és a családhoz kötődő tradícióknak. Számukra mindezek együtt jelentik a magyar örökséget.

2018. 12. 22.

1. Doktori (PhD) értekezés kéziratát 2015. október 22-én summa cum laude eredménnyel védtem meg a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájában. Az értekezést 2015. december elején a Nemzetstratégiai Kutatóintézet jelentette meg. Bába Szilvia: *Az óperenciás tengeren túl. Magyar identitás a diaszpórában*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet – Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2015. (Kárpát-haza könyvek)

2. Kányádi Sándor: *Felemás őszi versek*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 8

3. U. S. Census Bureau: <http://factfinder.census.gov> (2015.04.04)

4. Statistics Canada: <http://www12.statcan.ca/> (2015.04.04)

5. Australian Bureau of Statistics: <http://www.abs.gov.au/> (2015.04.04); Az adatok ugyan különböző évekből származnak, mivel mindenhol eltérő időpontban tartanak népszámlálást, ám valamennyi ország esetében ezek a legutóbbi hivatalos adatok, így ezeket vettem figyelembe.
6. Papp Z. Attila: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutatás*, 19(2010): 4. sz. 621-638.
7. Sárkány Mihály: Az identitás kutatása az angol és az amerikai szociál- és kulturális antropológiában. In: *Az identitás – kettős tükörben*. Szerk.: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter. TIT, Budapest, 1989. 39-59.
8. Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 2008. 90.
9. Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus* i.m.
10. Bartha Csilla: Nyelvhasználat és generációk összefüggése a detroiti magyarban. *Hungarológia*, (1993) 3. sz. 40-51.
11. Erős Ferenc: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Erős Ferenc. Új Mandátum Könyvkiadó – Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 1998. 395-413.

Óperenciás nemzet, nyelvi identitás, diaszpóra

Reflexió Bába Szilvia *Magyar identitás a tengerentúli diaszpórában* című írására

A. Gergely András

Az Óperenciás-tenger hangján, eltérő tónusok, értelmezési nüanszok és felhangok közegeben, s amennyire ölelően, olykor épp annyira „vihárosan” szólal meg az alábbi írás. Mintegy továbbértelmező hangnemben fűz reflexiókat Bába Szilvia könyvéhez, mely 2015-ben *Az Óperenciás tengeren túl. Magyar identitás a diaszpórában* címmel jelent meg Dr. Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes és Szász Jenő, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet elnökének előszavával.¹ A szerző munkája egyben kiváló eredménnyel megvédett doktori disszertáció is, melynek utolsó stádiumában épp egy doktori bizottságban volt szerencsém találkozni az értekezés téziseivel és egész anyagával.

Egyszerre halásznak és halnak lenni, avagy nem a tudomány partmagaslatairól nézni, hanem a téma értő közelségbe kerülni már önmagában is képtelenségnek tetszik – ki is kellett várni az idejét, míg az elgondolás „értelmezési formát” kapott. De kellett a másik oldalon is a meggyőződés, amely Kárpát-hazai és nemzetstratégiai közelképpé tette a mű egészét, mintegy önnön testébe emelve a kontrasztot, melyet lényegében ugyanarról, de kissé más aspektusból, hasonló fogalmakkal, de eltérő értelmezésekkel két rokon szakmabeli megformálhat. Nem egyféle aspektusú „vita” tehát ez, sem „integráló” értelmezésmód nem vezeti a ráhangoló szándékot, csupán a kísérletezés kérdései: a doktorandusz státusz kevesebbet enged a tekintély elleni oppozíciónak, a tanítópásztori státusz meg visszafogja a mindenre kicsit másképpen hangolt, de joviális pillantás érvényesítését..., ugyanakkor eléggé ritka, hogy oktatói közelkép mellett az olvasói „máskép” kiemelése kerülhessen egy mű köré, amely a maga módján elegánsan megformált, s kötetformában is tekintélyt parancsolóan nagyszabású. Bába Szilvia doktori értekezése egy alaposan, több éves kutakodás során, továbbá roppant sokféle tapasztalat, külföldi partnerség és áttekintő magabiztosság révén tetszetősen megformált értekezés, mely nem szorul kritikára. Amiért mégis megkockáztatható egy értelmezési kísérlet, az a 2015 óta tartó „nemzetpolitikai” sodrás újabb időszaka, továbbá az a kontextus (szövegkörnyezet, értelmezési közeg), melyben a nemzet műszó átöltöztetése került napirendre. S ha öt vagy tíz éve (netán Antall József nagyívű vállalása idején) föl is piszkálta a közfigyelmet a nemzeties érzület, a nemzeti zászlózás, a nemzeti dohányboltok és a nemzeti akadémia, a nemzeti autonómia, a nemzetbiztonság, majd

minden további nemzeti iránt, az a kisebbségkutatás és a határokon túli diaszpórákutatás közös fókuszába került. Ezt pedig a határokon túl élő befogadó és értelmező majd pontosan a helyére fogja tudni tenni a maga optikáján keresztül szemlélve...

Adott tehát egy kiváló kérdéseket fölvető tudományos produktum – nem is kicsiny, hisz kötetformán mellékletei nélkül is 306 oldal a képanyaggal együtt –, s adott ebben egy lehetséges értelmezési horizont. Jól látható az az út, melyet a kutató bejárt, s melyről magam csak valamiféle „karosszék-antropológus” nevében beszélhetek, hisz ketőnk közül résztvevő megfigyelésre csak a szerzőnek volt módja. Talán ebből is világosan látszik már, hogy nem „vitám” van a szerzővel, hanem kérdéseim a lehetséges narratívák terén, s valami másféle javaslatom van a kisebbségi identitások tekintetében, mint amit a kötet széles horizontja átfog.

A könyv bevezető része az 1849 és 2014 közötti kivándorlások sorozatát mint „hullámokra” tagolt emigráció-históriát mutatja be (misszionáriusok, katonák, utazók, kalandorok, politikai emigránsok, gazdasági „kitántorgók”, háborús menekültek, hontalanná váltak, ’56-osok, hatvanas disszidensek, majd legvégül korunk migránsai alkotják a szereplők csoportjait).² E tagolás kézenfekvően a történeti folyamatok, a sorsesemények, a boldogulás vagy menekülés különféle szintjeinek mikrotörténetét is magába foglalja – hisz más az Ausztráliába, az Új-Zélandra, a Kanadába, az Egyesült Álla-

mokba távozók köre és reményképe egykor vagy most, más üldözöttként vagy életút-keresőként, más fiatalon és újrakezdsre érdemesülten kivándorolni, s megint más menekülő etnikai kisebbségiként hazánkat hátrahagyni, hiszen ez utóbbi esetben az identitás részbeni vagy teljes föladata és egy másik identitás elfogadása szinte azonnal jelentkező kényszer, hogy azután nemzedékeken át ezek variációi termelődjenek ki a mindennapok vergődéseiből... A szerző mintegy tizenöt éve foglalkozik a magyar migránsokkal, jobbára messze a hazai határoktól, de számos közvetítést segítő szervezeti vagy programos kapcsolat tapasztalataival és gyakorlatával is találkozva. Mindezt lényegében csakis épp ugyanennyi, másképpen hangolt, másra irányuló vagy másféle rész-kérdésekkel operáló kutatási anyaggal lehetne megkérdőjelezni – ami hát (ennek hiányában sem, de amúgy sem) feladatom.

A könyv első egysége arra épül, amit a második blokk részleteiben is megmutat: hogyan is alakultak, belsőleg miképpen tagolódnak a magyar identitások.³ A harmadik egység részletezi ezek változó természetrajzát, majd a negyedik részben az etnikai identitás megnyilvánulásait és alakzatait ismerteti a szerző, melyek különböző szintereken (kolóniák, szervezetek, egyházak, iskolák, sajtótermékek, nyelvi képzés és örökség, társas és ünnepi szertartások) vagy szokások révén manifesztálódnak.⁴ A záró fejezetben a kutatás tapasztalatainak összegzésére kerül sor: a szerző itt fogalmazza meg alapvető következtetését, mely mintegy több tónusban is elhangzik a kötetben: „létezik a kettős vagy többes etnikai identitás. Továbbá: magyar nyelvtudás nélkül is van magyar etnikai identitás”.⁵

Ha lehetek (itt és most, a kontraszt kedvéért) egy kissé „elnagyoló” a szakmai érvekkel, de a belátásokkal is: a kötet a politikai tudományoknak azt a szféráját képviseli, mely a történettudomány, a politikai és pártpolitikai hovatartozás, az intézménytörténet vagy a kisebbségkutatások bevált módszertanával vizsgálódik élő társadalmi közegben, avagy másként szólva: terepmunkát végez, adatgyűjtésre építi föl érvkészletét, s forrásközlések útján visszamegy a történeti időben is (amit igen jól képvisel és következetesen kontextualizál), és mindezt úgy teszi, hogy hipotézisét igazolva, abban a lehető legkevesebb ellentmondás mutatkozzék. Nem szereti a magyarázat nélkül maradt téziseket, még ennél is kevésbé szívleli a teljesen ellentmondó impressziókat. Föltárja, és igen sokrétű, több tudományterületre is kiterjedő érdeklődéssel válogatja össze a forrásokat, a szakirodalmi alapokat, a nagy teóriákat és áttekintő „olvasatokat”. De épp ezért, s talán mert a doktoranduszokkal szemben is elvárás az interdiszciplináris, több rokon tudásterületen való tájékozottság, szépen végigmegy ugyan a fontos forrásmunkák során, olvassa, idézi, fölhasználja azokat – de mintha kételye kevesebb lenne, mint szükséges volna, mintha az egymásra rétegződő elméletek közötti átcsúszásokból, mieltel kérdéskörökből, módszertanilag is kócos interpretációkból kevesebbet hasznosítana, mint az lehetséges volna. Hozok egy pár példát, hogy ezt jobban megvilágíthassam:

„Jellemző, hogy a kivándorló integrálódik, a második és a további generáció asszimilálódik. Ugyanakkor ez nem zárja ki azt, hogy egyszerre több etnikai identitása is legyen az egyénnek, tehát egyszerre több etnikai csoporttal azonosulhat. Így a kettős

kötődés kialakulhat. Az egyén tudatosan vállalhatja kettős vagy adott esetben többes (mozaik, vagy poli-) identitását. Lehet tehát egyszerre egyenjogú tagja egy adott állam politikai közösségének és részese a többségi nyelvtől, vallástól, kultúrától eltérő etnikai csoportnak.

Napjainkban az USA-ban, Kanadában, Latin-Amerikában és Ausztráliában élő magyarok és magyar származásúak szabadon vállalhatják és élhetik meg, nyilváníthatják ki etnikai identitásukat. Sem politikai akarat, sem törvények nem korlátozzák őket, továbbá a társadalomban uralkodó felfogás sem gátolja őket abban, hogy ezt megtegyék. F. Barth megállapítását, miszerint az etnikus identitás tudatos döntés⁶ igazolva látom, mert ma az állampolgároknak joguk van tudatos döntést hozni, vagyis saját etnikai identitásukat meghatározni, megvallani és megélni; emiatt hátrányos megkülönböztetés sehol sem éri őket. Az állampolgári identitásnak és az etnikai identitásnak nem kell azonosnak lennie...⁷

Mármost egy távoli aspektusból, ahonnan a kutató jön, s hoz magával egy szakirodalmi tekintély megfogalmazta „identitás-definíciót”, már az is szép eredmény, hogy kérdéseire egyáltalán emberközeli válaszokat kap, s ezekből olvasatokat összegez és tudományos nyelvre visszafordítva hipotézist készít, majd ellenőriz, és megnyugtató eredményként le is írja ezt. Szembeötlő viszont a kétely hiánya, a „kérdeztem, hát mondták a választ” biztonságos és védett nézőpontjával szembeni óvatosság...! Azt írja: „Napjainkban...” – miközben magabiztos tollal rajzol meg közel két évszázadnyi migráció-történetet – s hát hol kezdődik a napjainkban...? A szerző azt írja: Barth megállapítását „igazolva” látja..., no de Barth 1969-ben vetette fel egy új szemléletmód lehetőségét kollégáinak megcsontosodott álláspontjával szemben, miután Norvégiában, Szudánban, Etiópiában, Mexikóban, Laoszban és Afganisztánban folytatott antropológiai kutatási tapasztalatokból leszűrte a kérdést: hogyan alkotnak határokat a sok etnikumú társadalmi csoportok a maguk belső köreiben, miközben a külső erők egy egészen másfajta struktúrát próbálnak rájuk erőltetni... De épp azon a ponton nem érhető az analógia, hogy „*ma az állampolgároknak joguk van tudatos döntést hozni, vagyis saját etnikai identitásukat meghatározni, megvallani és megélni; emiatt hátrányos megkülönböztetés sehol sem éri őket...*” – hiszen mindazon „nem-európai” világokban, ahol korábban még az állampolgárság elismerése sem volt evidens jogi kérdés, talán sokkal előbb volt igény az etnikus öndefinícióra, mint hogy ennek bármiféle intézménye, jogi garanciája lett volna. Itt a „*hátrányos megkülönböztetés sehol sem éri őket...*” olyan kijelentés, ami nemhogy a társadalomkutatót, de a pártpolitikust vagy etnikai pártelnököt is épp annyira gyanakvással tölt el, mint a néprajzost, cigánykutatót, nyelvészeti antropológust, vagy táncdialektus-gyűjtőt.

Nem erősködöm, persze. Csak a „kettős identitás” fogalmát elnagyolt magabiztossággal kezelő kutatóhoz címezem kérdéseimet... Ha már kettős, miért nem többes? S ha fele-fele lenne, az kevesebb volna, mint a „kettős”...? De hát hogyan is érhetnénk meg, hogyan gondolhatjuk leképezhetőnek, „lefényképezhetőnek” e sokrétegűséget, amit a tudósok/kutatók/hangosbeszélők identitásnak neveznek? S lehet-e ténylegesen

egy új-zélandi vagy kanadai magyar klub esetében kettős kötődésről beszélni, ha az ottani magyarok már kevert nyelven szólnak, ha egész generációknak hiányzik a nyelvtudásuk, ha már nem ismerik a magyar népmeséket, nem hallgatják a magyar popkultúra számainak, nem látnak egy, *Az ember tragédiájából* készült újraföldolgozást? S hová tegyük akkor a „hordozható identitás” vagy „szállítható örökség” fogalmait, melyeket Kovács Nóra oly szépen kifejtett a dél-amerikai magyarokról szóló könyvében,⁸ vagy a hely és a tér megkülönböztetését az identitásokban (hely-identitás, tér-identitás, lokalitás, szomszédsági kötődés, térbelakás, szociális kohézió), vagy hol találjuk a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyar identitások kínjait, a szórvány problémáit, a nyelvi szocializáció már nem térségi, hanem világméretű jelenségét, stb...?

Némiképpen összegző elnagyoltsággal megfogalmazva: Bába Szilvia nem szándékoltan, de a korszellem és a korkérdések éppen aktuális kezelési módszerének akaratlanul is megfelelően pontosan azt a nemzetfogalmi, kisebbségpolitikai, nemzetstratégiai szempontrendszerrel szolgálja (eredendően is más irányú) könyvével, melyben a magyarságkép és a magyarságfogalom a nemzetfenntartás, a migráns-veszély és a „migráns-simogatás” közötti szférában megerősítően hat azok számára, akik e fogalmak környezetében éppen a másságokat nem kedvelik, s a nemzetre ható erőket fellazításnak és támadásnak értelmezik, akik a jogos kérdéseket szőnyeg alá söprik, a bajos részleteket fölöttébb határozottan elvetik, és elég merészek ahhoz, hogy a megértő historizmus még államiasított és egyháziasított oktatásban, preambulumban és törvényrendeletekben, szoborállításban és himnusz-dalolásban megjelenő ezernyi változást egyenirányított nemzetpolitikai tónusban átfogalmazzák, sőt mindenkitől ilyesmit várnak el, minden közösséget így vezényelnek és csakis ekként hallanak meg.

Kérdéseim tehát csak részben szakmaiak, módszertaniak, s legalább annyira értelmezési teret faggatóak, nyelvi-elbeszélési miliőt meghallgatóak, kisebbségi részkérdéseket a nagy áttekintés ellenébe állítóak, s a tudományos következtetéseket a le nem zárt idegenfelfogás, idegentapasztalat, adaptációs rutinok, mentális betagolódás, távolsági nacionalizmus, fiktív nemzetépítés, mikroközösségi válaszadások felé vezető felhanggal interpretálóak.

A kötet – ha nem mondtam–írtam volna még elégszer – fontos és jó. Jó, mert sok térségben járva is sok forrásra támaszkodik, sokféle térből és időből, mikróból és makróból, globálisból és univerzálisból hoz fölmutatható mintákat. S talán csak az olvasatunk más, a részletekről vagy az egészeiről. Vagy talán csak a kérdéseink nem találnak egymásra... De, mint minden érdemi tudományos mű, nemcsak a belé ültetett, kérdés-ként és válaszként megfogalmazott szempontok szerkesztett egészéből álló bármely más munka is, hanem épp arra alkalom, hogy elkezdjünk és újratekintsünk kérdést, válaszadást, talánykodást, cizellálást, megszemélyesítést, kölcsönhatások elemzését ezeken át is... Az önreflexió azt is megkívánja, hogy belássam, a kulturális antropológia, etnológia mérték- és értékrendjét kérem számon a politológia és kisebbségtudomány határán álló műtől, ami nem igazán korrekt a részemről... Ez az „önkritikán” vagy az érvénytelennek minősíthető érvelésen túl arról is árulkodik: több-sok-számos

szempontból közelinek látom Bába Szilvia munkáját ahhoz, amit a kultúrakutatók csinálnak, s távolabb attól, amit a nemzetpolitikusok vagy nemzetstratégák – ami korántsem hátrány, hanem a lehetőségek és belátások jövőendő útja, a kultúra- és identitáskutatások megannyi módszerével elvégzett feltárás további értékelésének perspektívája is egyúttal...

2018. 12. 23.

1. Bába Szilvia: *Az óperenciás tengeren túl. Magyar identitás a diaszpórában*. Nemzetstratégiai Kutatóintézet – Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2015. (Kárpát-haza könyvek)
2. Bába: *Az óperenciás tengeren túl i.m. 21-54.*
3. Bába: *Az óperenciás tengeren túl i.m. 55-97.*
4. Bába: *Az óperenciás tengeren túl i.m. 99-240.*
5. Bába: *Az óperenciás tengeren túl i.m. 241.*
6. Sárkány Mihály: *Az identitás kutatása az angol és az amerikai szociál- és kulturális antropológiában*. In: *Az identitás – kettős tükörben*. Szerk.: Váriné Szilágyi Ibolya – Niedermüller Péter. TIT, Budapest, 1989. 39-59.
7. Bába: *Az óperenciás tengeren túl i.m. 241-242.*
8. Kovács Nóra: *Szállítható örökség. Magyar identitássteremtés Argentínában (1999-2001)*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2009. (Magyar világok)

5.

Közös dolgaink

A nemzet a 21. században¹

Bakk Miklós

Számos közismertnek tekinthető ok van arra nézve, hogy elgondolkodjunk a nemzeti létmód 21. századi kihívásairól – ezek eredője az, hogy e századot, melyet a globalizáció korának tekintünk, egyben a „nemzetek alkonyának” is nevezzük olykor.

Olyan válságjelenségekről van szó, amelyekből sokan azt a következtetést vonják le, hogy a nemzet mint egyszerre politikai és kulturális közösségi létforma megszűnőben van. Az alábbiakban ennek az álláspontnak néhány érvét veszem szemügyre. Ezek az érvek egyaránt származnak teoretikus előfeltevésekből, valamint a folyamatok megfigyeléséből, és a továbbiakban ezekkel szemben hozok fel néhány ellenérvet. Természetesen a történelemben nincsenek örök kategóriák, azaz nincsenek „örökéletűnek” nevezhető történelmi együttélési formák, intézmények. Ekként a nemzetet sem logikus „örökéletű” közösségformának tekinteni, az egyes nemzeteket pedig különösképpen nem. Viszont úgy vélem, jelentős érvek szólnak amellett, hogy a nemzeti létmód a 21. században is meghatározó marad, de természetesen tartalmában és akár formájában is jelentősen eltérhet attól, ami a 19. században kialakult.

Az alábbiakban három ilyen érvet tekintek át.

Első érv: a nemzet helyettesíthetatlensége

Elgondolható-e a modern világban olyan politikai közösségi létmód, amelyben nincsenek nemzetek? Nem igazán.

Az szinte közhely, hogy a demokratikus államok nemzetek nélkül elképzelhetetlenek. De ennél többről van szó.

A történelem menetének egyik meghatározó bizonyossága: *az államok létezése*. Ezt a tényt csak válságos korszakok gondolati konstrukciói próbálták meg felülírni. A 14. században Dante töprengett a világállam gondolatán,² de ez csak jámbor eszmei válasz volt az északolasz városállamok torzszalkodására. Kant 1795-ös, *Örök béke* című filozófiai tanulmányában úgy vélekedett, hogy a hadseregek feloszlatása és az államok önkéntes és kölcsönös lemondása szuverenitásuk jelentős részéről a legfontosabb lépés lenne a világkormány felé.³ Ez volt a világkormány modern eszméjének vagy tervének első megfogalmazása.

Nagyon érdekes, hogy innen kezdve ez az eszme igazából csak kiváló fantáziájú írók műveiben élt tovább, illetve bukkant fel időnként: Herbert George Wellsnél, majd Al-

dous Huxley-nál. Őket megelőzően a mi Jókai Mórunk is értekezett a világállamról a *Jövő század regénye* című tudományos-fantasztikus regényében (1892-1894), sőt, Jókai az Interparlamentáris Unió (IPU) magyar nemzeti csoportjának elnökeként is sugallta ezt a gondolatot az IPU 1895-ös brüsszeli ülésén.

1989-ben Francis Fukuyama *A történelem vége?* című híres esszéjében azt írja, hogy a kommunista világrend bukása után a liberális demokráciák uralják majd a világot, az ideológiák közötti harc véget ér, a történelem tehát egy ideálisabb, háborúktól és nagy konfliktusoktól mentes korszakába ér.⁴ Bár Fukuyama nem beszélt világkormányról, utópiája azonban egész közel került ahhoz. Ezt a szekuláris utópiát azonban hamar megcáfolták a nemzetközi folyamatok, amelyek inkább Fukuyama bírálóját, Samuel Huntingtont igazolták.⁵

Látható tehát, hogy a világállam, a világkormány gondolata az államok valósága mellett mindig is utópikus képzet maradt, amely ugyan egy konfliktusos valóság, de az egyetlennek tűnik, amely a nemzetközi élet kaotikus valóságában időlegesen egyensúlyi állapotokat tud létrehozni. Érdemes itt megidézni Claude Lévi-Strausst is, aki egyik híres tanulmányában (*Race and History*, 1952) az emberiség biológiai és kulturális túlélését a folyamatos egyensúlytalanság állapotával hozza kapcsolatba.⁶ Nos, a „vilgátársadalom” szintjén az államok bizonyulnak azoknak a szereplőknek, amelyek a kikerülhetetlen egyensúlytalanság-állapotokban az egyensúly időleges megteremtésére képesek. Mind befelé, saját társadalmuk felé, mind kifelé, a nemzetközi rend felé.

Ha viszont az államok az emberiség életének sutba nem vágható valóságai, akkor ebből máris következik, hogy a nemzetek is azok.

Természetesen állam és nemzet nem azonosak. Azonban szimbiózisuk oly mértékű, hogy egymástól függetlenül sohasem vizsgálhatók.

Mi több, a modern kor épp azzal debütált, hogy ezt az erős szimbiózist megteremtette. A modern viszonyok bonyolultsága ugyanis újfajta kormányzást követelt, amelyben a kormányzók és a kormányzottak közötti konszenzuális viszony egyre fontosabbá vált. Az egyetértés fenntartásához a hatalom időnkénti újraelosztása volt szükséges, sőt, a fő kérdés ennek az újraelosztásnak az intézményesítése lett. Márpedig ez csak az azonos értékekkel és attitűdökkel rendelkezők között lehetett tartósan lehetséges: mindenkinek éreznie kellett – kormányzóknak és kormányzottaknak –, hogy mindez valamilyen „közös jó” érdekében történik.

Nos, ennek a *közösnek a belátása és beláttatása* a nemzeti létezés megalapozója: van közös teendőnk a jelenben, s ez abból fakad, hogy közös volt a múltunk, és a jövőnek is közösnek kell lennie.

Második érv: a nemzeti képzelet folyamatossága

A nemrégiben elhunyt Benedict Anderson híressé vált, 1983-ban megjelent könyvében, melynek címe *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of*

Nationalism – azaz: „Elképzelt közösségek” – azt fejt ki, hogy a modern nemzeteszme lényegében a kapitalizmussal egyszerre alakult ki, de okai csak részben voltak gazdasági (piaci) természetűek.⁷

A meghatározó ok a köznyelv nyilvánosság szintjére emelése volt. Ehhez a nyomtatott sajtóra volt szükség, az írni-olvasni tudás elterjedésére, amely – mondja Anderson – megteremtette a „*horizontális–szekuláris, keresztidejű közösségek*” megszületésének a lehetőségét. A nemzet – ilyen *keresztidejű közösség*. Vagyis tagjai, habár konkrétan nem ismerik egymást, mégis, a kommunikatív elképzelhetőség nyomán, egymást eleve egyazon közösség tagjainak tekintik. Ennek az alapja nem csupán az, amit a köznapi beszélgetések szintjén is el szokunk mondani – vagyis a közös nyelv, a közös hagyományok és szokások stb. –, hanem az, hogy ennek az együvé tartozásnak a nemzet tagjai egyidejűleg, ismeretlenül is „*egymás láttára*” tanúbizonyságát tudják adni (a nyilvános ünnepek, megemlékezések alkalmával), illetve, hogy van lehetőségük közösen töprengeni és vitatkozni erről az összetartozásról a nyilvánosság által megteremtett virtuális közös gondolkodásban. Ez utóbbi ma banálisnak tűnik, de nem minden társadalomban és minden korban volt adott az, ami a polgári társadalomban természetessé vált.

Az, hogy az olvasni tudó polgárok a reggeli kávé vagy tea mellett, mikor belenéztek az aznapi sajtóba, kaptak egy kis szintézist arról, hogy milyen aznapi eseményekkel és gondokkal néz szembe közösségük, nem csupán a közös feladatok egy (nyitott) katalógusát jelentette. A nyilvánosság egyúttal közös elkötelezettséget is teremtett, hiszen nem csupán tájékoztatta a polgárokat, hogy melyek az éppen megoldandó „közös gondok”, hanem biztosította is őket arról, hogy amiről éppen gondolkodnak, és amit éppen fontosnak tartanak, az ugyanabban az időpontban mások számára is fontos és elkötelező feladat, tehát egymásrataltságot is maga után von. Nos, a gondolkodásnak ezt a láthatatlan szinkronitását, egyidejűségét nevezte Anderson „*keresztidejű közösségnek*”. Ez egyszerre jelentett kötöttséget és szabadságot. A nemzeti létmód, amint Zombory Máté írja találóan *Az emlékezés térképei* című, 2011-ben megjelent könyvében,⁸ egyfajta „*képzleti laboratórium*”, amelyen belül a nemzet tagjai látszólag szabad ötleteikkel értelmezik újra és teszik otthonossá a maguk számára a nemzeti közösségben való létezés feladatait, gondjait – ez a hovatarozás elpolitizálását jelenti –, de mindeközben fenntartják az identitás „normalizációját”, az összetartozás kanonizálása iránti igényt is.

Anderson könyvének a címe: *Imagined Communities*. A cím magyar fordítása talán még az eredetinel is jobban visszadja Anderson értelmezését: az *imagined* angol szó ugyanis egyaránt fordítható *képzeltnek* és *elképzeltnek*. Az igekötős forma, az *elképzelt* azonban jobban kifejezi azt, amit Anderson mondani akart: a nemzeti identitás a közös képzelet működésének a folyamatosságában és a folyamatosság fenntartásában rejlik.

A nemzet tehát nem csupán azt a kulturális képességet jelenti, hogy sok ember egyazon nyelvi-kulturális közösség tagjának tudja képzelni magát, hanem jelenti azon képességek és körülmények sokaságát is, hogy ez az „elképzelés” hosszú távon fenntartható és fennmarad.

A képzelet fenntartásának intézményesítését a politológusok és az antropológusok *nemzetiesítésnek* nevezik. Ennek kapcsán állandóan felmerül, hogy e képzelet kimunkálása inkább eszmei-ideológiai erőfeszítés és mobilizáció, és nem teljes „indoktrinációja” a társadalomnak, azaz a nemzeti identitás „társadalmi szétterjesztése” sohasem teljes. Újabban történészek és szociológusok is vizsgálják a „nemzeti közömbösséget” mint olyan csoportok sajátját, amelyeket nem ért el a nemzetiesítés, vagy mint amelyek versengő nemzetiesítések keresztüzébe kerültek (mint például a csángók vagy a sziléziaiak), és amelyek e helyzetre látszólag valamilyen sajátos regionális vagy vallási identitás-építéssel válaszoltak, azonban e csoportok, olykor számosságuk ellenére is, passzív szereplői a nagy tömegpolitikai folyamatoknak. Létezésük nem a nemzetnélküli világot mint alternatív valóságot, egy ilyen valóság felépítésének a lehetőségét igazolja, hanem a nemzetiesítés dinamizmusát, folyamatosságának azt a forrását, hogy mindig van megfogalmazható célja.

Milyen kihívás éri most, a 21. század elején a nemzetet?

Nos, a kihívások – ha úgy tetszik: „a veszélyek” – abból fakadnak, hogy elkezdődött egy másfajta „keresztidejű közösség” létrehozása. Ezt a globalizáció számlájára írhatjuk, és olyan közösségek megteremtését jelenti, amelyek nem családokban, lakóközösségekben, kistájokban és egyéb primordiális életközösségekben gyökereznek, hanem nagy hálózatokban telepsznek meg, amelyek valamilyen univerzalitás-élményt és az egyetemesség-ígéretet közvetítenek a tagjaik felé.

Természetesen nem minden globalizáltnak tűnő közösség egyben elsődlegesen is „hálózatokban élő” közösség. Parag Khanna *Konnektográfia* című 2016-os művében a világvárosokat a „*keveredett globális civilizációk inkubátorainak*” nevezte.⁹ Ebben a hatalmas keveredésben eltűnik a klasszikus nemzetiesítésben elsődlegesnek tekintett etnicitás, és fontossá válik a folyamatos és instrumentalizált hálózatépítés, mégis fennmarad és meghatározó marad az elsődleges életközösségi tényező is. Fennmarad a „városi tájak” és legendáriumok identitásképző szerepe, amely viszont a nemzetiesítés funkcionálisan új formája is lehet.

Viszont úgy hiszem, hogy a 21. századi nemzetet az az újfajta közösségképződés, amelyet a hely és életközösség nélküli, csupán célracionális és eszmei közösséget fenntartó hálózatiság működtet, nem tudja felszámolni.

Harmadik érv: a nemzeti létmód természetessége

A nemzetek születésével és létmódjával foglalkozó irodalomban uralkodó álláspont, hogy a nemzet *konstruált közösség*.

Hogy mi „konstruálja”, abban megoszlanak a vélemények, de a tényezők listája nagyjából a következő: 1) az *állam*; 2) a *piacok*, a *kapitalizmus* (ahogy ezt Ernest Gellner elmélete leírja¹⁰); 3) az *elitek*, amint azt a legtöbb modernista nacionalizmuselmélet állítja, de még azon elméletek is, amelyek a nemzetek eredetét a középkori előzmé-

nyekre vezetik vissza (mint Anthony Smith¹¹ vagy Liah Greenfeld¹²); 4) a nyilvánosság (ahogy ezt Benedict Andersonnál láttuk).

Mindez történeti-szociológiai nézőpontból teljesen megalapozott lehet, mégis, e konstruktivista megközelítésnek van egy ideológiai következménye, amelyet szintén a nemzetet ért kihívásként, a nemzeti létmód megkérdőjelezéseként kell látnunk.

A *konstruktivista felfogás* ugyanis lehetővé tesz egy „leleplező” attitűdöt, amely szerint, amennyiben a nemzet egy konstruált közösség, akkor „dekonstruálható” is.

Vagyis, ha a nemzetet – úgymond – létrehozzák, akkor az mesterkélt közösség, amelyről kijelenthető, hogy ideje lejárt.

A nemzet megszüntethető, következésképpen – ártalmas, illetve korlátozó artefactumként – megszüntetendő is. Ez ma egy jellemző liberális álláspont.

Csakhogy hiába szüntelen társadalmi konstruálódás a nemzet – amelynek értelmet az egyes emberek adnak –, ha a gyakorlatban, a mindennapi életben mégis képes „*időtlenként és természetes létezőként működni*” (amint azt Zombory Máté írja fennebb már idézett művében).

Úgy vélem, a nemzeti létmódnak ez az óriási előnye is megvan a fennebb említett globalizált „*keresztidejű közösségekkel*” szemben: a globalizáció fenn tud tartani hálózatokat, ideológiát, együttműködéseket – célokat is ki tud jelölni –, azonban nem tudja biztosítani a „*mindennapi természetes létezés*” *élményét és horizontját* úgy, ahogy azt a nemzetben létezés teszi.

A nemzetnek tehát, bár tágas modern közösség, megvan ez az óriási előnye a globalizáció tereivel/hálózataival szemben, hogy „természetessé”, vagyis magától adódóvá, közvetlenül felfoghatóvá tudja tenni az együttélést.

Az előbbieken három érvet fejtettem ki annak alátámasztására, hogy a 21. század nem a „nemzetek alkonya”. Viszont az érvek számomra azt is előrevetítik, hogy a nemzeti létmód fennmaradása jelentős változásokon megy majd át, főleg a „közösség elképzelésének” módját, a nemzetiesítés eszközeit tekintve. Olyan átalakulásról van szó, amely lényegében a nemzeti létmód globális civilizációhoz való alkalmazkodását jelenti, és ez olykor drámai fordulópontként megélt változásokat is hoz.

2018. 05. 21.

1. A Lőrincz Csaba-díj átadásakor, 2017. június 16-án a budapesti Magyarország Házában tartott előadás szerkesztett változata. Megjelent: *Pro Minoritate*, 27(2017): 3. sz. 3-9.

2. Alighieri, Dante: *Az egyeduralom*. Kossuth, Budapest, 2003.

3. Kant, Immanuel: *Zum ewigen Frieden. Ein philosophischer Entwurf*. Königsberg, 1795. Magyarul újabban: *Az örök béke*. Európa, Budapest, 1985.
4. Fukuyama, Francis: The End of History? *The National Interest*, 5(1989): 16. sz. 3-18. Magyarul a tanulmány kiegészített változata könyv formátumban jelent meg: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa, Budapest, 1994.
5. Vö.: Huntington, Samuel P.: The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(1993): 33. sz. 22-49. [<https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/1993-06-01/clash-civilizations>] (2017. 08. 13.) Magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest, 2005.
6. Lévi-Strauss, Claude: *Race and History*. UNESCO, Paris, 1952. Magyarul: *Faj és történelem*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999.
7. Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso Editions and NLB, London, 1983. Magyarul: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest, 2006.
8. Zombory Máté: *Az emlékezés térképei. Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*. L'Harmattan, Budapest, 2011.
9. Khanna, Parag: *Connectography. Mapping the Future of Global Civilization*. Random House, New York, 2016. Magyarul: *Konnektográfia. A globális civilizációk jövőjének feltérképezése*. HVG Könyvek, Budapest, 2017.
10. Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, Ithaca, 1983. Magyarul: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1983.
11. Többek között: Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell Publishing, 1986. Magyarul: A nemzetek eredete. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Kántor Zoltán. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 204-229.
12. Greenfeld, Liah: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Harvard University Press, 1992.; Greenfeld, Liah: *The Spirit of Capitalism. Nationalism and Economic Growth*. Harvard University Press, 2001.; Greenfeld, Liah: *Nationalism and the Mind. Essays on Modern Culture*. Oneworld, Oxford, 2006.

Nem csak kenyérrel él az ember

Hódi Sándor

A nemzet fogalma számos összetevőt, heterogén feltételt foglal magában, amelyeket – egyebek mellett – történelmi, politikai, szociológiai, filozófiai, pszichológiai aspektusból lehet vizsgálni. Hivatásomnál fogva a nemzet mibenlétét (létrejöttét, sajátosságait) én elsősorban pszichológiai szempontból próbálom megragadni.¹

Az ember a legfőbb értékeket – Isten, nemzet, haza, család, szabadság, igazságosság, jószág — maga teremti saját maga számára. Ebből kifolyólag szívén viseli őket és sajátjaként ragaszkodik hozzájuk. Ez a ragaszkodás feltétele a közösségi kapcsolatoknak, amelyek csak addig léteznek, amíg vannak emberek, akik hisznek a közösségteremtő értékekben, és részt vesznek ezeknek a képzeteknek, fogalmaknak, érzéseknek a megteremtésében és átörökítésében. Ezek a fogalmak és a hozzájuk tapadó képzetek azért képviselnek nagy értéket az ember számára, mert közösségi alkotás eredményei, amelyek létrehozásában és fenntartásában a közösség tagjai egyaránt részt vesznek. Magától értetődő, hogy az, aki ebben a közös alkotásban nem vesz részt, annak ezek az értékek nem jelentenek semmit, mesebeszédnek tekinti őket.

A nemzet mint közös alkotás értelemszerűen lelki közösséget hoz létre. A nemzethez társuló érzés- és tudatvilág ugyanis nemcsak elvont fogalmakat, szubjektív képzeteket, hiedelmek együttesét jelenti, hanem az emberi viszonyok szabályozó rendszerét is. A dolgok természeténél fogva az emberek kisebb-nagyobb csoportját jellemző közös gondolkodásmód, világfelfogás, értékrendszer, kultúra kialakulását hosszas és élénk vita kíséri. Ez a bonyolult társadalomlélektani folyamat – a nemzeti léttel és az önazonossággal kapcsolatos képzetek, gondolatok, érzések, elvárások ütköztetése, újrafogalmazása – voltaképpen mindaddig tart, amíg az együvé tartozásnak ez a formája egyáltalán szerepet játszik az emberek életében. A nemzetfogalom állandó újrafogalmazása, „rekonstrukciója” eredményeként az adott közösség tagjai idővel többé-kevésbé hasonló tartalmat és jelentőséget tulajdonítanak közösségüknek, amely ugyanakkor az adott embercsoport sajátos létállapotaként is értelmezhető. Ez az a hit és létállapot, amit társadalmi szinten egy nép összetartozás-tudataként, az egyedi emberek felől nézve pedig a személyiség nemzeti én-tudataként szokás körülhatárolni.²

A nemzeti közösséget alkotó hit és összetartozás-tudat, amit nemzeti identitásnak nevezünk, nem az egyénektől elkülönülő társadalomként, külső hatalomként, elvárásként fogalmazódik meg annak tagjaival szemben, hanem az egyének sajátosságaként, az individuum abszolút egyediségeként jelenik meg. Ennek az egyediségnek a sajátossága attól függ, hogy az egyén lelkületének, viselkedésének, érzés- és gondolatvilágának

szociális készlete milyen társadalmi, gazdasági, történelmi, politikai, kulturális mozzanatokból tevődik össze. A társadalmi feltételrendszer néha kedvez a nemzeti együvé tartozást megjelenítő tudat és érzés kialakulásának, néha viszont nem. Akár kedvez, akár nem, a lelki, szociális és kulturális kötelek mindenképpen változnak, szorosan kötve a mindennapi élet feltételeihez. Ennek a változásnak a következtében a kötődés erősödhet, gyengülhet, de akár meg is szűnhet. Noha szubjektív viszonyulásról beszélünk, valójában *mindenféle változás túlmutat az egyén létén. A nemzeti identitás változásának, illetve a nemzeti közösséget alkotó összetartozás-érzést meghatározó társadalmi, gazdasági, kulturális körülmények alakulásának így messzemenő következményei vannak mind maguknak az egyéneknek az életére, mind pedig az érintett közösség egészére nézve.*

A nemzeti identitás terén fellépő bizonytalanság következményei leglátványosabban talán a kisebbségek soraiban mutatkoznak meg. Az identitás-bizonytalanság jelei többnyire a közösség társadalmi deklasszálódásával, illetve társadalmi–gazdasági érvényesülési lehetőségek beszűkülésével (az intézmények elhalása, a kultúra sorvadása, a szellemi élet leépülése, az iskolázottság csökkenése, a szociális lecsúszás, a politikai marginalizálódás) párhuzamosan jelentkeznek.

A kisebbségi helyzetben élőkre többféle társadalmi nyomás nehezedik, hogy „sikeres” helytállásukért és „felemelkedésükért” cserébenemzeti identitásukat függesszék fel, egymástól határolódjanak el, s oldódjanak fel egy számukra idegen egységben. Ennek a politikának az „eredményessége” az asszimiláció méreteiben mutatkozik meg, ami „normális esetben” évi 1–3 százalékra tehető. Az ennél erőteljesebb, sürgetőbb, durvább nyomás többnyire már ellentétes hatást vált ki. Az erős frusztráció következtében a nemzeti önfeladást nemzeti önszerveződési, önrendelkezési törekvés válthatja fel. Ahogyan fokozódik a nyomás a kisebb-nagyobb létszámú népekre, nemzetekre, nemzetrészekre, úgy erősödhetnek föl azok az érzések, amelyek társadalmi mozgalmak és törekvések formájában a nemzetek jövőjére vonatkozóan fontos megtartó erőt jelentenek.

A „nép lelke”

Minden ellenkező elképzeléssel szemben nem a „nép lelke”, nem a nemzeti érzés és tudat az, ami a nemzeti ellentétekhez vezet, *hanem a „nép nevében” fellépő hatalmi törekvések azok, amelyek a meglévő társadalmi egyenlőtlenségeket, a gazdasági és kulturális ellentéteket etnikai szintre terelik.* Nem önmagában az etnikai identitás jelent veszélyt, fenyegetést más népekre nézve, hanem az elosztási viszonyokban mutatkozó szociális, politikai, kulturális ellentétek ilyenén megjelenítése, értelmezése.

Az élet természetes velejárója, hogy egyszerre többféle csoporthoz, közösséghez tartozunk, más szóval többféle identitással rendelkezünk. Ezeket a szociális identitáskategóriákat feszültségek, konfliktusok generálása nélkül nem lehet egymás fölé és alá helyezni. Főként nem lehet a konfliktusokat az identitásukhoz ragaszkodó emberek

szubjektív viselkedésével magyarázni olyan meggondolásból, hogy a különböző csoportokhoz, közösségekhez való tartozás nyilvánvaló előnyeit és hátrányait perfid módon eltussoljuk az érintettek és a nyilvánosság előtt. Példának okáért vérlázító csúsztatás „politikai megbízhatatlanságra” hivatkozva a határon túli magyar kisebbségeket – immár közel egy évszázada – jogfosztott állapotban tartani.

Közismert, hogy az emberek „poliidentitásúak”, azaz egyszerre több társadalmi csoportokhoz, közösséghez tartozhatnak. Hasonlóképpen maga a nemzeti közösség is a legkülönbözőbb kötődésű emberekből tevődik össze, akik sok mindenben hasonlítanak egymásra, sok mindenben pedig különböznek egymástól. *A nemzeti közösség nem azt jelenti, hogy annak tagjai minden téren tökéletesen egyetértenek, megfelelnek egymásnak, hanem hogy megértik egymást*, ami a tömegtársadalmak emberéről nem mondható el. Ez a legfőbb különbség a nemzetállamok és a multikulturális, globalista tömegtársadalmak között.

A társadalmi identitás (a nemzeti tudat) kialakulásának feltétele, hogy az emberek – különféle közösségekben elfoglalt szerepük mellett – mindinkább szolidárisává váljanak egymással. Ez a szolidaritásvállalás egyúttal azt jelenti, hogy az adott életfeltételekhez, körülményekhez, társadalmi intézményekhez, szokásokhoz, nézetekhez, szereplehetőségekhez többé-kevésbé azonos módon viszonyulnak. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy egy kollektíva tagjai együtt éreznek és gondolkodnak. Ebből adódóan egy kívülállónak egyszerűen nincs fogalma a nemzeti közösség sorsáról, megszenvedett hétköznapijairól. Kívülállóként csak a „kirakatot” látja: a hivatalosságot, az intézményesült viszonyokat, a hatalmi hozzáállást. Az, akit valamelyest meglegyint a nemzeti kultúra szelleme, olykor talán már a lélek (irodalmi, gazdasági) formáit is látja, de mindaddig idegen, s kívülálló marad, amíg nem képes beleélni magát a többiek sorsába és nem vállal velük azonosságot.

Pusztán az, hogy az emberek egy csoportja közös államalakulatban él, nem vezet automatikusan lelki közösség kialakulásához. Erőszakkal, hatalmi szóval, félelemkeltéssel, kiszolgáltatottsággal nem lehet az emberek laza halmazát nemzeté („egy lélekké”) kovácsolni. A dolgok közös értelmének megteremtésére irányuló törekvések csak hosszabb együttlét, elkötelezettség és folyamatos egyeztetés útján lehetségesek, ami nem nélkülözheti az önkéntességet és a személyes részvállalást a közösség megteremtésében. Az állam önmagában véve – pszichológiai értelemben – csak az egyedek halmazát, illetve politikai „kényszerközösséget” jelent. A nemzeté válásban, az összekovácsolódásban viszont kulcsfontosságú szerepet játszik az emberek személyes elkötelezettsége, a másik igazságának a figyelembe vétele. Ez a társadalomlélektani folyamat az, amit pszichológiai értelemben együttgondolkodásnak, szociológiai értelemben társadalmi szolidaritásnak nevezünk. Együttgondolkodás, illetve társadalmi szolidaritás hiányában az egyének és csoportok az igazságtalan jövedelemelosztástól, a rájuk nehezedő terhektől, a jogfosztottságtól, figyelmen kívül hagyott lokális érdekeiktől vezérelve saját belátásuk szerint cselekszenek, ami megbontja a nemzeti egységet, illetve akadályozza annak létrejöttét. Ezzel ellentétben a „modern állam” azt az állapotot tartja

természetesnek, amit a „szabad emberek” laza halmaza jelet, és amit azok „önmegvalósításaként” értelmez. Egy liberális világban minden individuum saját lokális érdekeitől, pillanatnyi szükségleteitől, belátásától vezérelve cselekszik. Ez a kaotikus rendtelenség nélkülözi mások igazságának a figyelembevételét, mások helyzetének, lehetőségeinek, szükségleteinek és törekvéseinek megértését, ami értelemszerűen gátolja a nemzeti közösségek létrejöttét, illetve előbb-utóbb annak halálát jelenti.

Természetesen a nemzeti közösséggé való szerveződés nem problémamentes. A dolgok közös értelmének megteremtésére irányuló törekvés – bár a közös történelmi múlt, szellemi örökség, hagyomány talaján megy végbe – *az eltérő érdekek, szerepek, szükségletek, személyi sajátosságok következtében szinte sohasem tekinthető befejezettnek, még kevésbé eszményinek.* A nemzeti és állami határok meg nem feleléséből adódó konfliktusok gyakorlatilag elkerülhetetlenek, a kettő közötti tökéletes összhangot, amit kívánatosnak tartunk, sokszor a legnagyobb jóakarattal sem tudjuk megvalósítani.

A polgári állam

A polgári állam — globalista szemmel nézve – a társadalomszerveződés „magasabb lépcsőfokát” jelenti, mint a nemzetállam, amennyiben nem valamilyen misztikus „lelki közösségre”, egymás „megértésére”, hanem a jogi értelemben vett egyenlőség elvére épít. Mivel senkivel szemben nem „kirekesztő”, elvileg nagyobb mozgásteret biztosít az egyének számára, ugyanakkor a társadalmon belüli kölcsönös egymásrautaltság kényszerközösségeit emberhez méltó együttlétté csak a dolgok közös értelmének megteremtésére és megújítására irányuló párbeszéd alakíthatja. Ennek feltétele viszont, hogy az emberek egymást megértsék, az együttélés alapelveiben egyetértsenek, hogy a partnerek igazsága valamilyen közösségi érték melletti elkötelezettségnek legyenek alárendelve. A tömegtársadalmak viszont közösségellenességükkel lehetetlenné teszik az egymásra hangolódást, a szolidaritásvállalást, a közös értékek, érdekek és életstratégiák kialakulását.

A modern ember hajlamos szem elől téveszteni, hogy az élet nem vele (születésével) kezdődött. Ahhoz, hogy megszülessen, ember váljék belőle, mindenekelőtt szülőkre volt szüksége. A felmenőknek otthont adó közösség előfeltétele az ő egyediségének. A közös hagyományokat továbbadó közösség feltétele az egyén létezésének. Ennek a talaján megy végbe a közösségek újjászerveződése. És, ahogyan Lányi András találóan fogalmaz, ennek érvényességét teszik próbára, ezt alakítják, újítják az egymás nyomdokaiba lépő nemzedékek. *A tömegtársadalmak mindaddig nem válnak élhető társadalommá, amíg az intézményesült emberi viszonyok (szerepek, normák, viselkedésmódok) nem válnak közmegegyezés tárgyává.*³

Ezt a meglátást Európában az elmúlt évszázadokban többé-kevésbé szem előtt is tartották. Az állam határait nem feltétlenül vonalzóval húzták meg, hanem a nyelvi, kulturális, társadalmi egységek általában közmegegyezés tárgyát képező értékek mentén különültek el egymástól, ami végül az állami keretek kialakulásához vezetett. Ez kétség-

kívül nem ment erőszak nélkül, de a konfliktusokat többnyire a nemzeti és állami keretek meg nem felelése váltotta ki.

Globalizálódó világ

Napjainkban a globalizáció világában mindez rohamos átalakuláson megy keresztül. A nyugati civilizáció az egész világon elterjesztette saját kulturális mintáit, társadalmi intézményeit és technológiáját, ami a kulturális sokféleség eltűnésével járt.⁴ A globalista rendszer legfőbb mozgatója a haszonelv, amely a profit növelése érdekében magában hordozza a szüntelen növekedés kényszerét. A nemzeteket és nemzetállamokat felváltó új társadalmi egységek, a multinacionális cégek egymással élet-halál harcot vívnak, hogy elhárítsanak minden politikai, jogi, nyelvi, kulturális, morális akadályt a növekedés (a profitszerzés) útjából. Ez a fajta világlátás nincs és nem is lehet tekintettel semmilyen más érdekre és értékre, legkevésbé arra, amit álszent módon fennen hirdet: az ember személyiségére, jólétére.

Lányi András joggal teszi szóvá, hogy a *„piaci szereplők és intézmények nem érzékelik azokat a károkat és terheket, amelyeket működésük ró a természetre és a társadalomra, sőt, hasznot húznak belőlük.”*⁵ A természeti források kimerítése és a háborús konfliktusok szaporodása mellett, amelyek szinte leplezetlenül a GDP növelését szolgálják, kevesebb szó esik a „társadalmi felépítmény”, az ember életét keretbe foglaló intézményrendszer leépüléséről. A szóban forgó rendszer ugyanis egy *olyan gazdasági „racionálisnak” szolgáltatja ki az a társadalmat és a személyiséget, végső soron az egész emberiséget, amely kizárólag az üzleti haszonszerzés szempontjából mutatkozik ésszerűnek.* Természetesen a nemzetek, nyelvek, kultúrák ápolása nem tartozik a legjövedelmezőbb nemzetközi „üzletágak” közé, mint ahogyan a személyi kvalitások, jellemvonások sem kamatoztathatók már az „üzleti életben”, ennél fogva értelmüket veszítik.

A legnagyobb veszélyt abban látom, hogy a médiumok teremtette virtuális világot elárasztó propaganda, az agymosás a tiltakozás hangját mindinkább elnémítja. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemlő Lányi András megjegyzése, mely szerint ebben *„a kritikátlan lelkesedésben azok a nemzetek is osztoznak, akiknek a fogyasztói bőség áldásaiért elviselhetetlen árat kell fizetniük.”*⁶

*Noha egyre nő a szakadék a globális gazdasági versengés haszonélvezői és kárvallottjai között „a tudatipar által terjesztett várakozások és hiedelmek” a végsőig megnehezítik a realitás tudomásulvételét.*⁷ A pénzvilág megpróbálja rátenni a kezét mindenre: nem csak az olajban és ásványkincsekben gazdag területekre, hanem adósságszolgásgásra kényszerít más népeket, most éppen a szovjet szolgásgából szabadult nemzeteket. Ezt – tudjuk jól – egy vallástalanított és a nemzettudatától megfosztott európai szuperállam révén kívánja elérni.

Változó horizontok

Szociálpszichológiai szempontból izgalmas vállalkozás lenne annak feltérképezése, hogy a globalista és nemzeti törekvések viszonyának mindennapjaiban hogyan érvényesül az a politikai gyakorlat, amely szavakban elhatárolja magát az erőszak mindenféle alkalmazásától, sőt, előítélet-mentességét hangsúlyozva afféle „befogadó” ideológiaként hirdeti magát, ám valójában konzerválja (súlyosbítja) a korábbi szociális állapotokat. A társadalmi igazságtalanságok, jövedelmi viszonyok terén a szakadék mindenütt mélyül, ahová a multinacionális vállalatok beteszik a lábukat.

Meglehetősen drámai erővel támasztja ezt alá a Nyugathoz való felzárkózást követő negyed évszázad Kelet-Közép-Európában. Ebből a szempontból (is) súlyos mulasztás terheli a társadalomtudományokat, mert közömbösnek bizonyultak a nemzeti és kisebbségi problémák, sőt, általában a nemzettudatban és a társadalomban végbemenő változások iránt.

Vajon mivel magyarázható a globalizmus kényszerasszimilációjának sajátosságaival és következményeivel szembeni szakmai érdektelenség? A kérdésfeltevés jogos, hiszen mindaz, ami ma világpolitikai szinten történik, homlokegyenest szemben áll a személyiségre és a társadalomra vonatkozó korábbi ismereteinkkel. Korábbi ismereteinkkel volna baj, amely a közösséget és a személyiséget egységes képződménynek, ugyanazon dolog két különböző oldalának látta? Avagy a közösség és az individuum szembehelyezésével újabb politikai-ideológiai divatok szolgálólányává váltak a társadalomtudományok?

Napjainkban a sokféle pszichológiai irányzat érdekes módon szinte teljesen egyetért abban a vonatkozásban, hogy az ember voltaképpen nem társadalmi, hanem alapvetően individualista lény. E szerint az emberre jellemző sajátosságok nem szocializációjának az eredményei, hanem olyan „természetes adottságok”, amelyek eleve benne vannak minden egyedben, s amelyek az évek során (jó szellel, szerencsével) felszínre kerülnek, az érzékletek szerveződéséből mintegy kifejlődnek.

Mindenképpen szembetűnő, hogy az érintett tudományágak az „egyén – közösség” hamis dilemmáját nem haladták meg. Csupán annyi történt, hogy az ember kétféle megnyilvánulási formájának a megengedhetetlen szembehelyezésével korábban (ideológiai okoknál fogva) a „kollektívizmus” került előtérbe, ma (ugyancsak ideológiai okokból) az „individualizmus” vette át a terepet a tudományban és a közgondolkodásban. Napjainkban az ember szomatikus lényé szélsebesen szorítja háttérbe az embert folyamatosan konstruáló (érzéseket, célokat, terveket alkotó) társadalmi valóság szerepét. Az embernek ez a lefokozása, kiskorúsítása egyébként nem csak a tudományban, hanem úgyszólván minden téren: a politikában, a gazdaságban, a törvényhozásban, a kultúrában stb. is tetten érhető.

Az ember új fogalmi konstrukciójával állunk szemben, amelyben a közösség elvesztette szerepét, fontosságát az egyéni lét tényének és folyamatosságának értelmezésében. Ezzel együtt az identitás fogalma is átértelmeződött. Többé nem a személyes élet tár-

sadalmi alapját és keretét, hanem az önmagában vett egyén „szabad akaratának” kivételését jelöli. Mindennek nyilvánvalóan az a célja és értelme, hogy személyes életvilágunkat leválasszuk társadalmi háttéréről. Ha valakinek nem tetszik a társadalmi helyzete, besorolása, lépjen ki belőle, változtasson identitást, tagadja meg korábbi önmagát. Ezzel a „szabadságnak” nevezett otromba hazugsággal próbálják a szerencsétlen páriákkal elhitetni, hogy lám, mindenki „szabad ember”, saját belátása szerint él, legjobb tudása szerint dönthet így is, úgy is, férfiből nő lehet, nőből férfi, megváltoztathatja családi állapotát, hivatását, munkahelyét, hazáját, nemzetiségét, „megszerkesztheti” saját élettörténetét, s annak központját, saját énjét.

Paradox módon épp a jog túldimenzionálásával sikerül az embereket megfosztani közegetől, egészen pontosan saját életük szervezésének a lehetőségétől. Azzal párhuzamban, ahogyan a társadalmi szinten létrejön a gyökértelen, társadalmi tudatától megfosztott tömegember, a pszichológia nagy lármával ünnepli azt a fiktív lényt (az „önmegvalósító” embert), akinek a társadalmi valósághoz immár semmi köze.

A nemzetek átverése

A rendszerváltás után az új távlatokat ígérő politikai elit a becses jelszavak ellenére a nemes társadalmi célokat önhatalmúlag alárendelte „magasabb rendű” céloknak, értékeknek, amelyek a köztudatban „gazdasági érdekként” fogalmazódtak meg. *A gazdasági érdek lett az a megfoghatatlan, kimutathatatlan, megfellebbezhetetlen érték, ami mindent felülírt.* Ettől az irányváltástól az élet elüzletisedett, és a piacon visszanyert szabadság a többség számára már nem a biztonságosabb élet és a jólét növekedésével járt, hanem ellenkezőleg, egy újfajta kiszolgáltatottsággal, ami verbálisan látszólag tágitotta a mindennapi élet szabadságköreit, valójában azonban sok tekintetben szűkítette az egyén társadalmi mozgásterét, csökkentette tényleges választási lehetőségeit.

Különös módon ebben a kritikus időben a nemzeti értelmiség úgyszólván köddé vált – ha volt egyáltalán. A visszanyert nemzeti függetlenség értéke és értelmezése körül nem csak maximális tanácstalanság uralkodott, hanem a konc felett gyilkos marakodás kezdődött. Ebben a helyzetben a politikusokat – azon túl, hogy megszedték magukat – egyetlen cél vezérelte: nem az, hogy minél maradéktalanabban megfeleljenek a nemzet igényeinek, amelyre folyton hivatkoztak, hanem azoknak a külső elvárásoknak (EU, NATO, IMF, WTO) igyekeztek eleget tenni, amelyek éhes farkasként vetettek szemet a posztkommunista államokra.⁸

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a nemzeti függetlenségüket visszanyert nemzetállamok versenyeztek egymással, hogy a nemzeti vagyonuk mekkora hányadát tudják mielőbb külföldi „befektetőknek” átjátszani. Másokkal (többek között Lányi András-sal) együtt jómagam is azt gondolom, hogy a rendszerváltással hatalomhoz jutó régi–új garnitúra az országot ért külső agresszióval szemben gyengének és tehetetlennek bizonyult. Kudarcba fulladt minden igyekezetünk (ha volt egyáltalán), amely arra irányult, hogy megakadályozza azt a katasztrófát, amellyel a rendszerváltás járt.

Nekünk, magyaroknak külön fájdalom, hogy közben Magyarországnak a szomszédos államokat nem sikerült rávennie arra, hogy az európai kisebbségi normáknak megfelelően bánjanak az ott (itt) élő magyarokkal. Ennél is nagyobb mulasztás, hogy a határon túli magyarságot, amely a politikai fordulat idején a nemzeti önrendelkezés mellett még kiállt, negyedszázadon át csak szavakkal ámitotta, anélkül, hogy legalább az önrendelkezés gondolatának képviselőit egyértelműen támogatta, helyzetbe hozta volna.

Népek térdre kényszerítésére

A nemzetben való gondolkodás a „pragmatikus” korszellemmel szemben lassan, de biztosan alulmaradt. Nem mintha ez utóbbi rugalmasabban alkalmazkodna az emberek változó igényeihez. Inkább arról van szó, hogy a nemzeti, keresztény értékek korszerűtlen és életidegen módon képviselik (már amennyiben képviselik) a modern ember igényeit. A nemzeti, keresztény értékeket hirdető pártok természetesnek tartják, hogy számon kérjék másokon a közösséggel szembeni elkötelezettségüket, de adósak maradnak a közösség igényeinek kielégítésével. Az emberek magukra maradnak az előtük tornyosuló akadályok leküzdésében. Azok, akik nemzetben gondolkodnak, ennek szellemében élnek, nem számíthatnak az intézmények megértésére és segítségére. Gyakorlatilag épp annyira magukra vannak utalva, mint a tömegtársadalmakban élő sorstársaik. Jelen világunkban az egyik legsúlyosabb gond az, hogy a *nemzetállamok és a globalizációnak behódoló országok egyaránt adósak maradnak a társadalmi azonosságvállaláshoz szükséges közösségek támogatásával és az állam egyénekkel szembeni szociális kötelezettségeinek a teljesítésével.*

Azokat a népeket, amelyek valahogyan állami létre tettek szert, kívülről és belülről különböző erők próbálják szétfeszíteni. Azokra, akiknek nem sikerült állami létre szert tenniük, még autonómiával sem rendelkeznek, értelemszerűen még nagyobb nyomás nehezedik. Vonatkozik ez ránk, kisebbségi magyarokra is, akiknek a kollektív jogai a törvényhozásban és a gazdaságban eddig sem jutottak kifejezésre, de még a szerény látszateredmények terén is visszarendeződés figyelhető meg.

Mivel napjainkban a nemzetekfelettség eszméje dívik, pszichológiai szempontból a népek identitásválsága figyelhető meg. Ez az identitásválság hosszan tartó feszültséggel és nehezen elviselhető bizonytalansággal jár együtt, amit klinikai szempontból talán „gyökértelenségi szindrómának” nevezhetnénk. A „posztmodernség” szólama ennek a gyökértelenségnek a kompenzálását jelenti, ami a dolgok esetlegességének elfogadása érdekében minden korábbi érték lerombolásában és heves pusztító vágyban nyilvánul meg.

A kiéleződő identitásdilemma sajátos pszichikus leképeződéséről beszélünk, amely egy szélsőségesen kiélezett politikai játszmány, jelesül a javak kritikátlan harácsolásának következménye. *A nemzetellenesség fő motívuma abban rejlik, hogy a nemzeti vagyon minél nagyobb hányada, minél előbb kerüljön idegen kézre, privát zsebekbe. A közjavak elherdálása és a rablógazdálkodás terjeszkedése természetesen nem történhet*

meg a nemzeti függetlenség megőrzésével és a nemzeti méltóság helyreállításával párhuzamosan. Ellenkezőleg: a célba vett országokat és népeket előbb térdre kell kényszeríteni, és ehhez az alantas munkához az embereket pénzzel (annak ígéretével) meg kell nyerni.

Az ördög tudja miért, de nem haltak ki az „etnikai emberek”. Sem a magyarok, sem más népek körében. Bár ritkán hangzanak el szájukból nemzetüket dicsőítő dalok – *a kisebbségben élő magyaroknak például száz éve lakat van a szájukon –, mégis, úgy-szólván némán, tiltva, verve, de rendületlenül a nemzet részének tartják magukat.* De a megcsontított anyaországban sem alkotják a nemzetféltő gondolatok és érzések a hét-köznapok részét. Nem segítik a világban való eligazodást, a tisztánlátást úgy, ahogyan kellene. És mégis... Noha hosszú ideje nem kedvez a klíma a nemzet felvirágzásának, noha ellene munkál minden evilági érték (pénz, hatalom, hírnév, összeköttetés), a magyar nemzet (meg a lengyel, horvát...) mint szellem, kultúra, érzület, tudat ott él az emberek sokaságának a szívében.

Ebből a szempontból nemzeti identitásról beszélni talán nem is pontos, hiszen nem csökönyös identitásvállalásról kell beszélnünk, hanem megbúvó életformáról, életstílusról, életérzésről. Ha meggondoljuk, hogy manapság a nemzetben gondolkodók szinte minden megnyilatkozása heves elutasításra talál, nehéz mindegyikre magyarázatot találni. A modern ember észjárásával nem is lehet, aki nem érti, hogy milyen mély igazság rejlik a bibliai példázatban: „*Nem csak kenyérrel él az ember.*” (Mt 4,4)

2018. 07. 18.

1. Hódi Sándor: *A nemzeti identitás zavarai. Társadalomtudományi sorozat.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1992.; Hódi Sándor: *Nemzeti önkép. Interetnikus kapcsolatok a Duna – Tisza – Maros – Körös eurorégióban.* Logos, Tóthfalu, 2004.; Hódi Sándor: *Nyelvstratégia – nemzetstratégia.* Széchenyi Stratégiakutató Társaság, Ada, 2014.

2. Hódi: *A nemzeti identitás zavarai* i.m.

3. Vö.: Lányi András: *A globalizáció folyamata.* L'Harmattan, Budapest, [2007.] 25-26. [<http://bocs.hu/nefe/aglobalizaciofolyamata.pdf>] (2018.07.18.)

4. Lányi: *A globalizáció folyamata* i.m. 25-26.

5. Lányi: *A globalizáció folyamata* i.m. 26.

6. Lányi: *A globalizáció folyamata* i.m. 26.

7. Lányi: *A globalizáció folyamata* i.m. 26.

8. Vö.: Lányi András: Világnézeti pártok tündöklése és bukása. In: *Létezik-e? Esszék.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. 199.

A transznacionális irodalomszemlélet dilemmái

Kertész Imre egy önértelmezésének nyomában¹

Fried István

„Még a Hungaricumban el kellett olvasniuk és le kellett írniuk a Don Quijote néhány fejezetét, hogy az iskolai feladatukban megmagyarázzák, tulajdonképpen mi is az irodalom. Kamill kimondhatatlanul unalmasnak érezte ezt a híres könyvet, és semmiképpen sem volt képes ennek az irodalomnak, sem a könyv nagy hírének titkát megfejtetni, s amikor az előszónál, amely meggyőződése szerint sokkal érdekesebb volt, mint a lovagról és a szélmalomokról szóló mese, megállt, azt mondták neki, hogy nincs érzéke az irodalom iránt. De mi is az irodalom? Homérosz, Hamlet, Hamlet és Richárd, ez igen, Rebeka West, Elida Wangel, Alvina úrasszony, Medeia, Borongay Anna meg a Walzer-Traum, meg Wien, Wien, auch du allein, aztán Lukiánosz, Schopenhauer, Baudelaire, a Szentírás, Maeterlinck, Molnár, Hofmannsthal, s mindazok a könyvek Fausttól kezdve Zarathustráig, (...) meg az oroszok, Szanyin, az igen, esetleg Csehov. Gorkij...”²

Amire Miroslav Krleža *Zászlók (Zastave)* c. regényének ifjú hőse visszaemlékezik, és amit belső monológ formájában megfogalmaz, egyszerre tartalmazza az iskolai oktatás sugallta, egyoldalúságtól sem mentes (világ)irodalmi kánon elleni berzenkedést, valamint a klasszikus modernnek nevezett korszak olvasójának ellen-kánonját, hiszen a megkerülhetetlen „klasszikusok” mellett az Ibsentől és Csehovtól (részben nyilván az *Éjjeli menedékhely* Gorkijától) eredeztethető irodalmi (illetőleg filozófiai) modernség

tanúsítja a táguló, a populáris művészet(szemlélet)ről (még ha elutasítva) tudomást szerző tiltakozását, belevonva az olyan ideiglenes jelentőségű botránykönyvet, mint amilyen Arcübasev Szanyinja.³ Olyan ellen-tablót⁴ vázol föl a közeli múltba visszatekintő Kamill, amely akképpen is szembemegy az egyébként szintén e regényben megjelenített nacionalizmusokkal, azon belül a nemzeti legendárium szerves részét alkotó, „önelvű” nemzeti irodalom/történelem-felfogásokkal, hogy a maga irodalom- és művészetelképzelésében nincs tekintettel sem az ország-, sem a nyelvhatárokra; ezáltal olyan (még ha pillanatnyi ötlettől vezérelt) irodalmi sort vázol föl, amelynek értelmezése közben egy rendszeresen olvasó, közéleti pályára készülő ifjú személyes sorsába belejátszó „irodalmi”-szerelmi viszony formálódik meg. Eközben az ifjú többszörösen is (akarva-akaratlanul) cáfolja a kismemzeti elkülönülések és ennek részévé lett művészeti kizárólagosságok erőteljesen hirdetett, monologikus jellegű „igazság”-át. S amit helyébe ajánl, egyfelől az az irodalom- és művészetköziség, amely a századforduló összművészeti törekvéseiben (a belle époque-tól a Jugendstilig, illetőleg a szecesszióig, sokak által késő-szimbolistának minősített líráig, valamint az új nyugtalanságot⁵ szeizmográfként jelző avantgárdig) Európa-szerte a 20. század első két évtizedében létrejött. Tegyük ehhez hozzá másfelől, hogy a horvát regény, amelybe – olykor ornamentikaként, olykor a nemzetközi, közép-európai közhely-zsargon példajaként – magyar, német, latin, francia mondatok, versek, műcímek, fordulatok szövődnek bele, tér- és időviszonyaival utal arra a „kreatív miliőre”,⁶ amelynek jellegzetességét a centripetális és centrifugális erők egyszerre erősítették és verték szét. A regény főszereplője az öntudatra ébredő, a függetlenedő horvát tudat reprezentánsa, a mottóban említett, megidézett szerelme, Borongay Anna, magyar költőnő, Ady kor- és sorstársa, akiben többen (nem teljesen alap nélkül) Lesznai Anna alakjára ismertek, némileg Kaffka Margittól is kölcsönözve néhány vonást, mindenesetre a magyar szellemi élet oly fiktív képviselőjére, aki a *Husadik Század* és a *Nyugat* közé pozícionálható. A horvát–magyar szerelmi történet azt a Hassliebét képezi le, amely a *Héja-nász az avarontól* éppen úgy kölcsönöz, mint a horvát kései szimbolizmusból: a művelődési–társadalmi kontextus pedig a hivatalosságban szövetkezésre kényszerült, a hétköznapok eseménytörténetében egymásra utalt horvát–magyar „nemesség” politikai, gazdasági érdekközössége versus nemzeti érdekküzdeme; a művészetekben az epigonizmusba fülő „népnemzeti”, „nemzeti” művészet körül támadó vitákból származó, Monarchia-szerte honos, a zsákutcába futó, idejétmúlt romantikus-romantizáló magatartás (mind a politikai, mind az irodalmi síkon). Mindezzel szemben megújulást csupán az európaizálódást a nemzeti törekvésekre lefordítani képes, távlatos ellen-kultúra hozhat, melyben szintén kitapintható a romantika hatástörténete.

Noha Miroslav Krleža regénye számot vet a horvát epika korszerűsítési igyekezetével, amely a két világháború között az erősen megosztott horvát irodalmi-kritikai gondolkodásban polémiákat kezdeményezett (a magyar olvasó számára ezt igen röviden villantotta föl Fejtő Ferenc *Érzelmes utazásának* néhány jelenete,⁷ persze a címválasztás olyan állásfoglalás, amely az ország- és nyelvhatáron túlra helyezi a műfaj és a „tartalmi szint” értelmezését, nevezetesen a magyar irodalomban régóta ismert Sterne-t

idézve meg, mit sem tudván az orosz formalista Sklovszkijről). Bőségesen merít a Monarchia-kultúrából (irodalmából ugyanúgy, mint festészetéből és/vagy zenéjéből, többször emlegeti, tanulmányban értékeli Bartókot), hogy azonosulás és távolságtartás ket-
tősébe helyezze pozícióját. Krleža küzdelme az irodalmi horizont tágításáért olyan irodalomszemlélet integrációját igényelte, amely dialógust kezdeményez és tart fenn más kultúrákkal/művészetekkel anélkül, hogy megfeleledkezne arról: horvát aspektusból néz szét a „világ”-ban. Olyan irodalom- és művészetköziség valósul meg a *Zastave (Zászlók)* című regényben, természetesen a szereplői viszonyokba, a párbeszédbe és a tudatáram különféle modern megoldásajánlataiba ágyazva, amelyet elemezve mel-
lőzhetetlennek tetszik az összehasonlító irodalomtudomány szempontrendszer, és amelyet ebből a nézőpontból olvasva olyan (kimondatlan, az epikai folyamatba rejtett) sugalmazások fölfejtése követhet, amely viszont akár elméleti megfontolásokra kész-
tethet. Olyanokra, mint: az összehasonlító irodalomtudomány és a világirodalom-
tudomány kapcsolata (ha egyáltalában ez utóbbi körvonalazható, a magam részéről egy egyoldalúan magyarázott goethe-i elképzelésből származottnak gondolom), azonosít-
ható-e a kettő, „társdiszciplínák”- e, netán ál-rokonság, „csalfa barátság” van-e köztük, mint azt egy komparatiztikai kézikönyv állítja?⁸ A kérdés nem egészen mellékes, mi-
kor is bizonyos komparatiztikai alapvetésekből, így a részlegesen megismert Meltzl Hugóból kiindulva, ajánlatok érkeznek a világirodalom újra-meghatározására, egyete-
mi kurrikulumok újra-tervezésére, amelyek nemcsak a világirodalmi olvasmányok új rendszerét célozzák (még mindig és feltehetőleg még jódarabig a „nyugati kánon”-t szem előtt tartva). Persze nem előkészületlenül támadt a buzgalom egy új világirodalmi gondolat elfogadtatására. Az irodalomelmélet felől érkezett készítés előbb a kortárs irodalom fölvetette műfaji, retorikai stb. kérdések megválaszolására, utóbb a „klasszi-
kusok” újraolvasására. Egyfelől a posztkoloniális elmélet hozta új világ-, szerző-, mű-
szemlélet, másfelől olyan figyelmen kívül aligha hagyható jelenségekre terelődött a
figyelem, mint az emigráció, a migráció, a globalizálódásnak olyan jelei, mint: nem-
csak a populáris kultúrában, hanem az élet és a művészet más területein az angol nyelv
benyomul a hétköznapi szóhasználatba (a „franglais” mellett akár a „mangol” is említ-
hető); mindenféle honvédő nyelvtörvények ellenére a két- és a többnyelvűség, a kettős
kulturáltság, a több nyelvben/irodalomban/kultúrában otthonosság erőteljes jelenléte.
Ezáltal a megrögződésben érdekelt nemzeti identitások helyenként önvédelmi pozíció-
ba helyezkedése, másutt a multikulturalitás és az új (migrációs) helyzet szembesítése,
újra-értékelése. S nem egészen mellékesen jegyzem meg, hogy jóval kevesebb szó esik
a többrendszerűség elméletéről (Polysystem theory),⁹ amelynek alkalmazása (hogy
visszatérjek kezdő példámhoz) akár Miroslav Krleža életművének is (legalábbis rész-
ben) magyarázatát kínálhatná föl. Hozzátéve, hogy a kezdetben csupán többnyelvű
régiók, bizonyos történelmi areák kutatásakor hasznosuló tézisek érvénye lassan-lassan
egyetemes távlatokat kaphat, lévén a világ egészében (nemcsak a szellemi életet illető-
leg) többnyelvű régióvá válik. Harmadrészt (egyszerűen szólva) az új helyzetben vi-
szonylag könnyen vitatható a komparatiztika haláláról szóló nézet, egykor az iroda-
lomtörténet (végső?) bukásáról hangzott el efféle diagnózis (René Wellek); éppen az a
paradoxon szól ellene, amely a világirodalom új meghatározása érdekében mélyebb

pillantást vet a komparatiztika múltjába, e tárgykörben szöveggyűjtemény(eke)t megjelentve.¹⁰ Ennek következtében, még ha módosítva is, a kutatás visszanyúl Goethe-hez, nem mindig számolva avval, hogy Goethe sosem adott közre elméletileg kidolgozott fejtegetést, hanem mindig az irodalom gyakorlatából indult ki, s a felgyorsult és globálissá (mundiálissá) lett korszak jelenségeire adott válaszként fogta föl a népek, irodalmak, kultúrák érintkezésének, egymásba szövődésének folyamatát (hadd erősísem meg, Goethe nemcsak arról beszélt, ami van, de arról is, ami lehet(ne), amit a szellem embereinek, az írástudóknak „siettetnie” kell, azaz folyamatról). S ha Goethe és nyomában Kolozsvár újra felfedezett és lassan méltó helyére kerülő germanista professzora, Meltzl Hugo határozott hangsúllyal szól a többnyelvűség mellett a fordításról (részint mint a kulturális/irodalmi közlekedés jótékony eszközéről, részint mint a nemzeti irodalom megújításának segítőjéről), ezzel nemcsak a 19. század első évtizedeitől „ébredő” kelet-közép-európai irodalmait biztatta irodalmi rendszerük differenciáltabbá tételére (ez irodalmak képviselői meghallották a goethei felhívást), hanem máig erően alapozta meg a komparatiztikának immár szuverénné emancipálódó diszciplináját, a transzlatológiát, amely viszont, éppen a fordítás többjelentésű voltának tudatosításával hatásos résztvevője lett a kulturális fordulatnak (az anagrammatikus vonatkozás: fordítás-fordulat a magyar nyelv sajátja!), a „translational turn” a többi fordulat mellett kért és kapott helyet (a kultúratudomány transzlatológiája a kultúrák közti fordítást sugallja), így immár nem kizárólag az irodalmi fordításra vonatkoztatható, noha ez nem egyszerűsödik két mű konfrontálódására.¹¹ Visszatérve Goethe-hez, még egy, talán kevesebbet emlegetett megállapítására szeretnék utalni: amikor kézhez kapta Carlyle Schiller-életrajzát (*Life of Schiller*, 1825, nem sokkal a talán túl sokat idézett, a világirodalmat néven nevező Eckermann-beszélgetés előtt), örömmel nyugtázta, hogy a német nyelvű irodalmi/kritikai/irodalomtörténeti kontextuson kívül álló angol értekező olyan szempontokra hívta föl a figyelmet, gazdagítván ezáltal a német Schiller-ismeretet, amely a német tanulmányíróknak nem jutott eszébe, nyilván azért, mert képtelenek kimozdulni a Schiller-utóélet dogmává merevült megállapításaiból; ennek ellenében – teszi hozzá – az igen gazdag és sokrétű német Shakespeare-recepció, nem utolsósorban Goethe ezirányú munkálkodása, az angol Shakespeare-képet árnyalhatja nem csekély mértékben.¹² Ez a Goethe-vélemény további perspektívára utal: a fordítások, az ismeretések mellett, azokat kiegészítve/ kiteljesítve az irodalomtörténeti tevékenységben is jelen vannak, lehetséges az irodalomkritikai nézetek kölcsönössége. A nyelvi határ átléphető, átlépendő, és ennek segítségével új lehetőségek nyílnak meg (s ezt a komparatiztika mai művelői megerősíthetik) a tudományág részdiszciplinái előtt.

E talán túlságosan hosszúra nyúló bevezetőt még minden nem zárhatom le anélkül, hogy néhány, az utóbbi évtizedben fölmerült ötletet, fejtegetést, gondolatmenetet ne említsek.

1) Az egykori Monarchia területén élő alkotók és kutatók egyre több figyelmet szentelnek a többnyelvű városoknak, amelyeket kulturális értelemben a pluralitás lát el megkülönböztető tulajdonságokkal. A századforduló meghozta Bécsnek–Budapestnek–Prágának (csak néhány várost említek), hogy kulturális „fővárosként” ismer-

tessék el magukat, Pozsonynak, Lembergnek, Triesztnak, Zágrábnak (ismét csak néhány kisebb várost említek), hogy egyszerre tudatosítsák a központ és a periféria „diszkurzus”-át, többfelé közvetítsenek, és a városokon belül egymással rivalizáló nyelvek, kultúrák, magatartásformák „érintkezései”-ből, vitaszövegeiből máig ható tanulságok, nosztalgiaforrások fakadjanak föl; példázzák, amire a régió kutatás csak egy ideje döbönt rá, arra ugyanis, hogy együtt, közösen többek, mint külön-külön, másrészt arra, hogy a maguk módján szintén centrum lévén, a nemzeti ábrándok, vágyak, „irredenta” mozgalmak valósággá válásakor elvesztették vonzó lényegüket, a pluralitást, melynek újra-konstruálása nagy valószínűséggel nem lehetséges.¹³

2) Az összehasonlító irodalomtudomány egyes részdiszciplínái több ízben kerültek válaszút elé. Az imagológia akár a nemzeti felsőbb- és alsóbbrendűség érvrendszerivel él(het)et, Európa-tudományként viszont eddig nem bizonyult elég hatásosnak a nemzetieskedő előítéletekkel szemben. A tárgy- és motívumtörténet jó darabig kimerült a leltározás és raktározás műveletében; s erre a kezdetben talán szükség is volt; ám az bizonyult bajnak, hogy nem élt eléggé a kulturális transzfer elemzésének módszereivel, és nem reflektált a szükséges módon önmagára, nem jelölte ki kompetenciájának határait. Viszont példázta a nemzeti irodalmi határok átlépésének szükségességét.¹⁴

3) Dionýz Ďurišin és „kollektív”-ja ugyan a sajátos irodalomközi együtteseket bemutató kötet sorozatában több nyelven vázolta föl a komparatiztika új rendszerét,¹⁵ de mind az elméleti tanulmányok, mind az igen széles körű esettanulmányok a maguk korában csekély visszhangot kaptak. Ám a komparatiztikai szöveggyűjtemények és a maguk korában irányadó komparatistákról szóló tanulmányok köteteiben végre megjelentek azok az összegző méltatások, amelyek nyomában feltételezhető az említett kötetek kritikai feldolgozása.

4) A posztkoloniális elmélet népszerűsödésével párhuzamosan teljes joggal vetődtek föl az elmélet kritikátlan alkalmazóinak tévesztései. Egyrészt még az európai komparatiztika sem írható le kizárólagosan az eurocentrizmus tézisei alapján, hiszen az alapozó Goethe fordítói és kritikai gyakorlata, Meltzl Hugo újra fölfedezett folyóirata éppen úgy ellentmond ennek, mint az európai komparatiztika részletesebben megírt története. Természetesen nem tagadható, hogy efféle tendencia érvényesült ennek a történetnek folyamán, de korántsem csak ez. Másrészt az viszont számottevő érv, hogy akik általában Európa-centrizmusról szólnak, meglehetősen differenciálatlanul látják földrészünk kultúráját/komparatiztikáját; nem veszik figyelembe, sajnos, nemcsak ők, hogy Európa irodalomtörténete, irodalmi gondolkodása nem azonos az angol-francia-német „történet”-tel, a 19. századtól kezdve az oroszéval, hanem a kisebb szláv nyelvű, a magyar, a román stb. irodalmak, kritikai gondolkodás nem hagyhatók (nem volna hagyható) számításán kívül. S erre elszórt, bár jelentékeny kísérleteket lelhetünk, ti. hogy akár Európa gondolkodás-, akár irodalomtörténetébe ezek az irodalmak egyenjogú társként bekerüljenek. Az igényt korántsem a „világirodalom” mennyiségi szempontjának figyelembe vétele támasztja alá, hanem az a teljesítmény, amely a (valóban) komparatiztikai elemzés (hogy René Etiemble-t idézzem)¹⁶ után a helyükön láttatja az

ún. kis népek/nyelvek irodalmát. Az újabb világirodalom-stúdiók sem foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel, és a regionális irodalmi mezők sem tartoznak a választott tematikába. Ehelyett inkább a frankofón, hispanofón, anglofón irodalmi együttesek jellemző vonásainak föltárása foglalkoztatja a kutatókat, illetőleg a Távols-Kelet meg a függetlenedett gyarmatok megannyi irodalmi problémája.

5) Bár a kelet-közép-európai irodalmak (ideértve az osztrákokat, illetőleg a regionális német nyelvű irodalmakat) a Monarchia-idézések hullámával némi érdeklődést keltettek, sőt Franz Kafka és általában a prágai német irodalom műnemei és prózabeszéde (versbeszéde nemigen) másnyelvű kontextusba beillesztésére történt kísérlet, elsősorban Kafka értelmezése, konfrontálása (például) az egzisztencializmus szerzőivel a kései modernség, sőt, a posztmodern értésének és leírásának része lett, Európa középső és keleti felének régiói annak ellenére nem váltak alaposabban ismertté, hogy egyrészt elmondható róluk: a maguk nemében Európa kicsinyben, másrészt nem egyszerűen leképezik a (mondjuk így!) világirodalmi mozgásokat, hanem olykor előlegezik azt, ami másutt – később – a kiemelt figyelem tárgya lesz. Hogy példával szemléltessem: Ivo Andrić ún. balkáni tematikája, az általa értelmezett „mese” (priča), valamint a mitológiai és a történelmi idő folyamatos ütköztetése jóval később lett a latin-amerikai irodalmak (Gabriel García Márquez vagy Carlos Fuentes), persze, módosított formában, sajátjává, Musil iskolaregénye természetesen nem ismétlődik meg Vargas Llosánál, csupán annak lehetünk tanúi, miként variálódik évtizedek után, az „Óperenciás tengeren” messze túl a századfordulás „rosszérzés” az iskolakultúrában – egy diktatúráktól szaggyatott és sújtott kontinensen.¹⁷ Egyszóval a sokaktól mellőzött régió bevonása abba a világirodalomba, amelynek újrafogalmazásán az Egyesült Államok egyetemei munkálkodnak, nem nélkülözhetné az innen származó tanulságokat, mint ahogy régióink tudományosságának sem ártana szembesülni a világirodalom-felfogások változásait munkaprogrammá tévő amerikai kutatással. Ez egyrészt újra a globális, illetőleg mundiális szemlélet hitelességét növelhetné, másrészt hozzájárulhatna ahhoz a felfogáshoz, amely rétegzettségében és állandó dinamikájában tekint a világirodalomra, Goethe szellemében, mint sosem rögzíthető, de fogalmilag megközelíthető folyamatra. Pontosabban: az alakuló, nem rögződő világirodalmi folyamatok határáról nem ártana a (valóban) összehasonlító irodalomtudomány felé közelíteni, melyet éppen az választ el egy szorosabb értelemben vett világirodalom-tudománytól (ha van ilyen), hogy (több ízben emlegetett kézikönyvünkre hivatkozva), lényegűl nevezhető meg; módszere az intermediális és az interdiszciplináris összehasonlítás.¹⁸

6) Kezdünk a címben jelölt tematika közelébe érni; előbb azonban arról gondolkodom, hogy egyes szerzők önazonosságának meghatározásakor miféle konfliktusok adódhatnak. A 20. század nagy témái közé tartozik Hašek Švejkjének fölismerése, a társadalom, a hivatalosság, a politika, az államot szimbolizáló hadsereg a legszívesebben egyszer és mindenkorra meghatározná helyét, illetékességi körét, világnézetét, követésre ítélt magatartásformáját, történetét; a nagyelbeszélések törvényeinek vetné alá magát a személyt, így odasorolhatná saját története közé. Švejk a maga anekdotizmusát, kistörténeteit szegezi szembe az őt meghatározni készülő erővel, és történetre eltérítő törté-

nettel, ha úgy tetszik: paródiával válaszol, ezzel örzi személyiségének meghatározhatatlanságát. De mondhatnók azt is, több rendszerbe sorolhatóságát. Olyan személyiség, akinek több, sok története van, szó szerint és általánosabb értelemben, s ezek nem játszhatók ki egymás ellen. Ezzel szembeállítható Kafka két regényalakja, Josef K. és K., akik Švejkkel ellentétben a „világ” meghatározására törekednek, a maguk elképzelte, megtervezte „történetet” gondolják az egyetlen lehetséges történetnek. A világ ezzel szemben nem ilyen, hanem néha ilyen, néha másmilyen. Igen jellemző, hogy a *Kastély* „főnökének”, akit K. megles, a neve Klamm, mely név csehül csalást, csalódást jelent, így valójában két csalás és két csalódás konfrontálódik, elsősorban K.-é, aki földmérőnek adja ki magát (nem bizonyosan az, általában semmi nem bizonyosan az!), és a „világ”-é, itt a Hivatalé, a falubíróé, a falué, amely éppen azért, mert mindegyik magabiztosan határozna meg a másikat, nem véve arról tudomást, hogy ki-ki több rendszerbe sorolódhat be, ki-ki a maga történetét mondja, mivel nem ismer (el) más történetet a magáén kívül.¹⁹

Továbbgondolva az irodalmi példát, azt állíthatnók, hogy régióink nemzeti irodalmi kritikája jól felfogott(?) saját érdekében nem kevésbé az egyenes vonalú, a 19. századra egynyelvűvé lett, „önelvű” irodalom megszervezését szorgalmazta (egyébként a nemzetállamot tüntetve föl a „fejlődés” végcéljának). Ennek érdekében a maga egyetlen történetét igyekezett igazi történetként elfogadtatni, egyetlen irodalomtörténetét szintén egyetlenként hirdetni, nemzetietlen korokkal és a nép-nemzeti irodalmi folyamat csúcspontjával. Ebben a szemléletben sem jut hely a többrendszerűség elmélete alkalmazásának, de az összehasonlító tevékenységnek sem igen, az idegen nyelvű irodalmak kivételes esetben kapcsolattörténeti tényezőként jöhetnek szóba, a nemzeti irodalom egyébként létező önértékén méretik meg, s a szomszédos irodalmakkal kezdeményeződik verseny, olykor (még az összehasonlító kutatás sem mellőzi e cselekvési formát) alá- és fölrendeltségi viszonyban, egyoldalú átadói-befogadói művelet alanyként vagy tárgyként. A nemzeti irodalom összehasonlító szemlélete, amelyre újabban egyre több példát láthatunk, olykor kizárólagossági eljárást részesít előnyben, s a másik irodalom (a más irodalmak) csak annyiban érdekes(ek), amennyiben a nemzeti irodalom differenciálását, kiteljesítését szolgálják. A fordítás kifejezetten nemzeti irodalmi cselekvésnek fogadtatik el, hiszen közvetlen hasznát tekintve csupán a célnyelvi irodalomban tapintható ki az eredmény. A régebbi korok, időnként a maiaké is, sajátossága, hogy a latinul alkotó vagy a kétnyelvű (szlovák–magyar, szlovén–német stb.) szerzők (nemzeti) hovatartozása körül meglehetősen méltatlan viták kezdődtek, fő szempontként emelkedett ki: az adott szerző születési helye, legalábbis az vált perdöntően fontossá. Egyáltalában: sem a kétnyelvűség, sem a kettős honosság nem úgy jelent meg, mint probléma, mint egy szerző több rendszerben való léte, még úgy sem, mint egy regionális jelenség, amely első megközelítésben a régió nyelvi, kulturális, mentalitásbeli stb. pluralitását képezi le. Viszont a több/soknyelvű városok kultúrájának és egy korszak (például a modernség áttöréséé) elemzése azt tudatosította, hogy a századforduló időszerűsítette egy szerző több rendszerbe sorolhatóságát, a szülőhely, a működési terület, a nyelv, a tudat és az önazonosság „területei”-nek összejátszhatóságát a szer-

ző életművének megformálódásakor. Kiváltképpen a Monarchia századfordulóján a „menthetetlen én” és a nyelvválság tudatosulásakor, valamint Freud téziseinek megvitatásakor került szembe író is, kritikus is, olvasó is, hogy a „tegnap világa” immár nem a meghatározható bizonyosságoké, hanem a szüntelen határátlépéseké, lett légyen szó egyes szerzőkről, társadalmi rétegekről, nemzeti mozgalmak szétfeszítette birodalomról.²⁰

A Monarchia irodalmi viszonyait nem összekuszálta, hanem a pluralitás érvei közé emelte egyfelől az identitásváltások sűrűsége, a távolabbi régiókból érkezők nyelv- és tudatváltása, a kétnyelvű szerzők kapcsolódása a bécsi kulturális élethez (folyóiratokhoz, színházhoz stb.). Ennek ellensúlya olykor a „hazai”-nemzeti világhoz fűződő kapcsolatok fönntartása, másfelől a Bécsben, Budapesten tapasztalt élményekkel szemben itt-ott már a 19. század második felében a Heimatkunstra emlékeztető létszemlélet védelmi pozíciója. A lengyel, ukrán, szlovén alkotók kétnyelvűsége különbözik az olyan típusú alkotókéétől, mint Oscar Wilde-é vagy D’Annunzioé, sőt, mint az olasz militarizmus, sovinizmus profétájáé, a futurista Marinettié. S legfeljebb a teljesség kedvéért emlegethetjük az osztráksággal, az Ausztria-tudattal érdekes viszonyt fönntartó Rilke francia nyelvű kötetét, a Rodinról írtakat, melyekhez képest az angolból a franciára váltó Beckett vagy a csehből francia íróvá lett Kundera egyedileg elemzésre méltó esete rétegezi a problémát: végül melyik irodalom munkása a szóbanforgó alkotó, a nem anyanyelven írott alkotások miként minősíthetők? Wilde *Salomé*ja franciául írt angol irodalmi alkotás-e és így tovább? Kitészhet a példákból, hogy még ott is alapos megfontolásra van szükség, ahol nem szólhatunk a (politikai) emigráció kényszeréről, vagy arról: esetleg más, irodalmon kívüli okok játszottak közre a nyelvváltásban, vagy éppen hangsúlyozottan irodalmiak (mint Rilkenél). A politikai jellegű emigráció sem feltétlenül hozza magával a nyelvváltást, Márai is, Gombrowicz is – hosszú emigrációjuk során sem hagyták el anyanyelvüket. Mellékesen: az azonban beszédes, hogy Márai naplói meg a *Judit... és az utóhang*²¹ kivételével (bár ez utóbbi elvezet Magyarországról), nem a hazai problémákat írja regénybe, hanem az emigráció változataira komponál műveket, összekötve a 20. századi létezés megkérdőjelezte személyes szuverenitás eszméjével, az emberiség útjával a mítosztól a logoszig, illetőleg a világ- és társadalmi rendek küszöbhelyzetével. A régebbi típusú emigráció „irodalma” azonban még nem szembesülhetett az utóbbi néhány évtized „belső” emigránsainak és migránsainak, valamint az új létezési formaként jelentkező vendégmunkáslétnek önértelmezési problémáival, a globalizálódás (mundializálódás) egyre sűrűsödő kétségeivel és ambivalenciáival. Az NSzK-ban török irodalom létesült,²² amelynek státusáról nemcsak a tematika, hanem a nyelvi hovatartozás, a hagyományhoz való viszony, illetőleg az újabb irányzatok poétikai elképzelései alapján lehet értékelő nyilatkozatokat tenni. Egy elméleti előfeltevés német-török vagy török- német irodalomról beszél, amikor az 1960-as évektől kezdve az NSzK-ban munkát vállalók gyermekeinek, unokáinak, a másod- és harmadgenerációs nemzedéknek irodalmi megnyilatkozásait elemzi, regényeket, elbeszéléseket, filmforgatókönyveket. Rámutat arra, hogy általában fölmerül: annak a közösségnek az életéről, szokásvilágáról, nyelvéről, kultúrájáról van szó,

amely olyan értelemben került közöttek helyzetbe, hogy „státusa” sok tekintetben eltér a német anyanyelvűekétől, de bizonyos területeken még inkább eltér az „óhaza”-beliekétől. Ugyanakkor számos, alapvetően fontos kapcsolat fűzi e két generációt a német anyanyelvűekhez, de nem látszanak teljesen elfelejteni, az „ősök” honnan érkeztek. Az ezúttal nem a hagyományos értelemben használt „két kultúra” nem egyszerűen a mással, az idegennel találkozás értelmezését, hanem az „idegenség”-fogalom újragondolásának szükségességét igényli, számolva avval, hogy egy iszlámból eredeztethető kultúra nem a szokványos módon kerül megkerülhetetlen kapcsolatba európai hagyománytörténetekkel, és a mindkét fél részéről megfogalmazódott klisék és sztereotípiák lebontása teszi csak lehetővé az értelmes dialógust, melynek során a másik megismerése egyben az önmegismeréshez járul hozzá. A klisék, a sztereotípiák egy teljesen homogén kultúrafelfogás részei, mely homogeneitás a maga kizárólagosságát és önelvűségét hirdeti. Ennek ellenében a német-török irodalom – mint azt forrásom kifejti – egy hibrid konstelláció létesítésére kínál kiváló alkalmat. Ez a hibriditás korántsem abban nyilvánkozik meg, hogy megalkotja vagy megkísérli megalkotni a német és a török kultúra szintézisét. Inkább egy interkulturális konstellációt próbál „kialkudni” (a német szövegből kölcsönöztem az idézőjelet), melyben a német és a török kultúra az individuális alkotói folyamat számára relevánsnak és termékenynek mutatkozik.

Az eredmény mindenképpen a Homi Bhabha leírta „harmadik tér”-hez lesz fűzhető. A német-török irodalom szerzői szembeszállnak a német olvasók jórészenek elvárásaival, melyek az „orientalizmus” címszóval foglalhatók össze, mint amilyen a keleties képgazdagság és képzelet/képzelőerő. Inkább provokálják ezeket az elvárásokat, ezáltal hoznak létre valami újat. Ugyanakkor ennek az irodalomnak a helyzete arra készíti a német-török irodalom szerzőit, hogy az új szituátságoknak megfelelően tekintsenek a megváltozott szerepekre, melyek az NSzK-ban élő, ott megtelepedett törökökre várnak, és a művekben olyan önazonosulási lehetőségeket körvonalazzanak, amelyek a feltételezett török olvasók elvárásaira is felelnek. A német-török irodalom kétféle olvasót láthat maga előtt, akik más-más kulturális hagyományok felől érdeklődnek egymás iránt, esetleg éppen úgy, mint ama szembesülés, együttélés, világszemlélet és értékfelfogás iránt, amellyel (tetszik, nemetszik) naponta találkozniok kell. A német értekező pragmatikusan kezeli a német-török irodalom fogalmát, a származásra van tekintettel és a kulturális jegyekre. Ezeket azonban nem a nacionalizmus aspektusából vezette elő, amely változatlan, sőt változtathatatlan identitással számol, hanem vonatkoztatási keretet vázolt föl, olyan kiindulópontot, melyből továbbhaladva a rögzödni készülő identitásokon túl lehet lépni. A szerzők viszonylatában alkalom nyílik annak megállapítására, hogy a német irodalom résztvevőivé válnak, részesülnek ennek az irodalomnak alakulástörténetéből, szereplői lesznek az irodalmi életnek, díjazottjai német irodalmi díjaknak. Az 1990-es évekre tudatosodott, hogy a német irodalomban olyan szerzők kértek és kaptak helyet, akiknek anyanyelve nem német, ám akik nem egyszerűen bebocsátásra vártak, hanem irodalmukkal (hasonlóan más, távolabbi régiók irodalmához) a német irodalom összetettsége, egy rendszeren belüli többrendszerűség tényére hívták föl a figyelmet. Anélkül természetesen, hogy e többrendszerűség centrifugális

vagy centripetális erőként működne, de anélkül is, hogy az „olvasztó tégely” metaforája érvényes volna. Ilyenmódon nem (bármily tetszetős) „rezervátum” épül, hanem a német irodalomba saját jogán integrálódik a német-török irodalom, egyszerre mutatva föl a közöset (nyelv) és a különöst/sajátot (hagyomány), hogy aztán a hagyomány német-török legyen, úgy török irodalom, hogy nemcsak a cselekmények színhelye német vonatkozású.

Innen nem nehéz visszatérni a „világirodalom”-ról töprengőkhöz, s ebben nem kevés segítséget kapunk a *Recherche littéraire / Literary Research* 2016. nyári, tematikus számától, mely diszciplínánk fontos tényezőit, vitatott fogalmait szerencsésen választott címmel fogja össze: „*From World Literature to Postcolonial Studies: Comparative Journeys*”,²³ melyet több témába vágó esszé követ. Számomra az első tetszik a leginkább tanulságosnak, a mainapság e téren igen aktív Theo D’haené, a louvaini katolikus egyetem professzoráé, akinek hazájában, Belgiumban módja van szemlélni és kommentálni nyelvek és nyelvi kultúrák békés-békétlen együtt/egymás mellett élését. A folyóirat új szerkesztője, a brüsszeli Marc Maufort rövid beköszöntőjében a tematikus blokk létjogosultságát azzal igazolja, hogy a közölt dolgozatok a diszciplínának, mármint a komparatiztikának alapvető elkötelezettségét mutatják a dialógus iránt, Theo D’haen a kortárs tanulmányok seregszemléjét kínálja *Worlding World Literature* címen, mások, mint César Dominguez, Gerald Gillespie, Hans Bertens és Randolph Pope (a komparatiztikai „világ” jól ismert, becsült személyiségei) olyan műveket szemlélnek, amelyek a globalizáció és a világirodalom kérdéseit különféle kulturális kontextusban vizsgálják. Az a legkevésbé sem meglepő, hogy egy komparatiztikai vállalkozás különféle nyelvi kultúrákból származó, különféle tudományos hagyományokból előlépő, eltérő szemléletű, kutatási tervekkel rendelkező munkatársakból toborzódik, a folyóiratban mégis közösségként látszó együttes, hiszen a határátlépések diszciplínájának, a komparatiztikának ez az egyik jellegzetessége. A másik, amely Theo D’haen tanulmányából kiolvasható: az újabb tudományos és nem pusztán tudományos, nemcsak irodalomtörténeti, hanem irodalmi „helyzetekben” nem lehet belenyugodni az alapfogalmak változatlanságába, szüntelenül és éberén figyelni kell, mikorra lesz gátja a fogalom (de egy módszer, egy szemlélet is) az új helyzetekre történő produktív reagálásnak, új irodalmi jelenségek megközelítőleg adekvát értelmezésének. Hogy a goethe-i világirodalom-fogalom sem kivétel, arról a kutatás már több ízben szólt, pontosabban: minthogy Goethe leírt, megállapított, észrevett, részben kikövetkeztetett mozzanatokat, jelenségeket, részint az irodalom/irodalmi összefüggések világából, részint a „világ”-ból, szétszórt megjegyzéseiben értelmezvén azokat, nem változtat azon, hogy antológiákba tömörített kommentárjaihoz fűzött utószavak, jegyzetek készítették a mind újabb elgondolásokra a „világirodalom-tudomány” és a komparatiztika munkáisait. Az például elfogadható, hogy a szellemi termékek útja és cseréje függ a közlekedéstől és a kereskedelemtől, ez utóbbiak hihetetlen és utópiákban megjósolt fölgyorsulása az irodalmi mechanizmusra is hatással volt. Az azonban viszonylag ritkábban fordult elő, hogy ne a világirodalom fogalmi megközelítése legyen állandó vitatéma, hanem maga a világ. Az amerikai „world literature” nem ugyanazt jelenti, mint a „Welt-

literatur”, a különbség nem árnyalatnyi, hanem lényegi: a „teaching world literature”²⁴ a legtöbb európai komparatiztikai tanszéken nehezebben értelmezhető, jóllehet az európai egyetemek „világirodalmi” olvasmánylistája eligazításul szolgál a komparatiztikai kurzusokra beiratkozott hallgatóknak. Emellett a világirodalomnak az egyetemi gyakorlatban értelmezése inkább megtévesztő, mint eligazító, ilyen például a magyar irodalomtörténetnek határozott szétválasztása a világirodalom történetétől, más tanszékek oktatják, más oktatók kompetenciája, azt sugallhatja egy merevebb hozzáállásban, hogy a magyar irodalom nem része a világirodalomnak. Theo D’haen a világirodalom (pontosabban a World Literature) jelentésében beállott eltolódásokkal foglalkozik, de kiindulópontja a worlding, melynek első fölbukkanását Heideggernél, *A műalkotás eredete* (1935) című művében jelöli meg, idézván, hogy a műalkotás aktualizálódását egy néző, egy hallgató, egy olvasó végzi el. Ennek következtében a világ ebből az aktualizálásból emelkedik föl. A tanulmány szerzője angolul idézi a *da weltet Weltet: world worlds: ott világlik (világol?) a világ*. Az irodalmi mű olvasással, interpretálással szüntelen változásban, levésben van, minden olvasás interpretációs cselekvés. E jól ismert megállapítás jelentőségét elsősorban a „criticism” (irodalmi gondolkodás) és „literary historiography” (irodalomtörténet) tanúsítja. Megtudhatjuk, hogy Edward Said *The Text, and the Criticje* (1983) a szövegek életútjára vonatkozólag jut hasonló következtetésekhez (Heideggert nem említi), majd Gayatri Chakravorty Spivak *Three Women’s Texts and a Critique of Imperialism* (1985) c. művében viszi tovább Said téziseit, a worldinget és a Third Worldet látván egymás közelében. Míg Goethénél az irodalom, az irodalmi kölcsönösség meg a „külső” világ haladása szintén feltételezték egymást, az újabb világfelfogásokat tekintve e téren jelentékenyebb a távolság, annak ellenére, hogy a „távolságok” Goethe korához képest számottevő mértékben csökkentek, s a kulturális egymásra csodálkozás, egymáshoz közelítés állandó témává lépett elő, immár nem kizárólag a fordítások és ismertetések ösztönzik a régóta megkezdődött dialógust. A továbbiakban olyan kritikai szemlével kápráztatja el az érdeklődőt az esszé szerzője, amely nem csupán ismereteinek tágasságát árulja el, hanem a lenyűgöző mennyiségű olvasmány rendszerezésével is bámulatba ejt. Viszonylag kevesebb szó esik irodalmi művekről (melyek származási helye – nem túlzással – szinte az egész világ), mint inkább kritikai/komparatiztikai irányokat jelző kötetekről, valamint a kelet–nyugati, észak–déli, Európa–harmadik világbeli összehasonlító könyvekről. Külön érdekességként hívom föl a figyelmet César Dominiquez *Literatura europea comparada* (2011) c. művére, mely a maga intenciója szerint „eurocentrismo metodologico”, s ezen a téren közelít Dionýz Ďurišinhoz, aki különféle, egymással egyenrangú centrismo létezését föltételezte, midőn az irodalomközi együttesek különféle-képpen működtetett sajátosságait munkatársaival körvonalazta. Más példa Pheng Cheah-é, aki szintén beszédes című művével (*What is a World? On Postcolonial Literature as World Literature*) felelni látszik David Damrosch: *Mi a világirodalom?* c. kötetére. Azok az írók, akiknek könyveiből építkeznek, Cheah számára azt bizonyítják, hogy a posztkoloniális irodalom vitázva-ellenkezve képviseli a kortárs globalizálódásban a „worldly causality-t”. Ennek a világnyi irodalmi kauzalitásnak forrása a garma-

tosítás előtti hagyomány heterotemporalitása, amely túlélte a rabszolgaságot, a vallási etikát, az alattvalói sorsot, s a világ alternatív térképének fölrajzolásához járul hozzá.

A különféle téri viszonyokra jellemző eltérő temporalitások jó példája lehet a latin-amerikai és az európai irodalmi „időszámítás”, amely az Alejo Carpentierrel induló „mágikus realizmus” úttörésével kísérelte meg annak az időszerkezetnek átrendezését, amely rádöbbenhet az európai és a latin-amerikai regények különböző időfelfogásában érzékelhető, nemcsak az időviszonyokat érintő epikai változásokra. Ez összefüggésbe hozható a téridős szerkezetek különféle helyi, regionális jellegzetességeivel, az elbeszélés ütemének gyorsulásával-lassulásával; ennek fényében egyfelől az európai modernség és posztmodern rokon vonásaival írható le, ami a latin-amerikai realizmus, modernség, posztmodern körébe tartozik, másfelől viszont a latin-amerikai szerzőkben az a „szorongás” (anxiety) is munkál, amelyet az európai–észak-amerikai minták esetleges (szorosabb) követése válthat ki. Éppen ezért az időiségekben (időfelfogásokban, időszerkezetben, időértelmezésekben) mutatkozó különbözőségek jelentősége megnő már csak a rokonulásokhoz viszonyítva is. E kettősség, az európai modell alkalmazása meg a hatástól szorongás egyébként megjelenik a latin-amerikai szerzőknél, a modernség globális rendjéhez alkalmazkodás éppen úgy, mint a radikális eltérés kísérlete. A világirodalomba becsatlakozás során így végigjátszhatja e följebbi kettősség okozta problémákra reagálás állomásait. Héctor Hoyos műve, *Beyond Bolaño. The Global Latin American Novel* (2015) vissza- vagy előkapcsol Jorge Luis Borgeshez, akinek *Alephje* olyan pont a térben, amely minden pontot magába foglal. A latin-amerikai irodalom globalizációs tendenciája ezzel a példával írható le, a nemzeti, a regionális és a globális szembesülése átírja a hagyományos centrum–periféria előfeltételezéseket, így az európai irodalmaknak van mit tanulni a latin-amerikaitól, ideértve azt a fajta világirodalom-szemléletet, amely a latin-amerikai irodalmakból tűnik elő, amiként a különféle örökségek szabad felhasználásával megteremtik a maguk oly ismerős és mégis újszerűnek-meglepőnek mutatkozó „világ”-át. Az integrálásnak és elkülönülésnek ez a kölcsönössége hozza létre a művek végeérhetetlen sorát, amely a bábeli könyvtárat segít fölismerni, s amely tovább hatott – nem pusztán Latin-Amerikában, hanem más, európai irodalomban. A Theo D’haen hivatkozta Carpentier *Földi királysága* (*El reino de este mundo*, 1949.) előszavából²⁵ idézek egy részletet, amely a „mágikus realizmus” programjának volna fölfogható, akár az európai örökséget nem csupán szuverénül fölhasználó, hanem egy latin-amerikai történet (szemlélet) aspektusából átszerkesztő irodalmi cselekvésforma dokumentálásaként funkcionálhat:

„Santo Domingo szigetén, egy bizonyos korban, egy emberöltőnél rövidebb idő alatt végbement rendkívüli események sorát mondja el, hagyta, hogy a csodás szabadon áramoljon abból a valóságból, amelyhez a legkisebb részleteiben is ragaszkodtam. Mert le kell szögezmem, az itt olvasható történet a lehető legalaposabb dokumentáción alapszik, nemcsak tiszteletben tartja az események történelmi valóságát, a szereplők, mi több a mellékszereplők, helyek és utcák nevét is, de látszólagos időtlensége mögött dátumok és kronológiák aprólékos összevetése áll. És ennek ellenére, az események drámai rendkívülisége, a Fokváros mágikus útkeresztződésében összetalálkozó sze-

replők fantasztikus személyisége miatt a történet annyira csodálatos, hogy Európában ilyesmi elképzelhetetlen volna, ám mégis annyira valóságos, mint akármely jeles történelmi esemény, amelyet okulásul, pedagógiai cézzal tesznek közzé az iskolák tankönyveiben.” A posztkoloniális és a latin-amerikai történésekre alapozott világirodalom a táguló és kitágult jelen globalizálódó világának áramlatait és irányzatait érteti meg, olyan értelemben, hogy egyrészt megszűnik a központok között a hierarchia, másrészt centrum és periféria nemcsak olykor fölcserélődik (az újabb elemzések a Monarchia-irodalmak kutatási tapasztalataiból is leszűrtek valami hasonlót, egyúttal egy reflektálatlan „európai irodalmak”, „eurocentrizmus” tézisei után is kitéve a kérdőjelet), nem kevésbé nyitván ki a teret a hagyomány személyes, helyi, konfrontatív és újra-strukturálására törekvő értelmezése előtt. Ehhez képest némileg eltolódik a hangsúly a kelet-ázsiai, kínai irodalmak összehasonlító vizsgálatakor. Theo D’haen bőséges anyaggal szolgál, mikor áttekinti az olyan monografikus vállalkozásokat, amelyek ennek a régióknak igen sokszínű és esettanulmányokban rendkívül gazdag irodalomalkulásait hozzák a szakértők elé vitára, a magamfajta tökéletesen tudatlan érdeklődő elé megfontolásra. Olyan művek legalább cím szerinti bemutatása történik, mint amilyen például Karen Thornberé, aki a kínai, koreai, tajvani transzkulturális mozgásokról számol be a japán irodalomban, vagy az olyan komparatistikai elgondolásokat alkalmazza a számomra merész (és persze, ellenőrizhetetlen) összevetésekre, mint Alexander Beecrofté: *Szerzőség és kulturális identitás a korai Görögországban és Kínában* (2010), vagy Wiebke Deneckeé: *Classical World Literatures: Sino-Japanese and Greco-Roman Comparisons* (2014). Míg Thornber egyfelől egy area integrált kulturális egységeről szól, másfelől bemutatja, hogy a japán irodalom a Meiji-restaurációt követően alkalmazkodni látszott az európai vonalhoz, és Dominguez terminológiájával élve a kelet-ázsiai centrismo reprezentánsának minősíthető. Beecroft viszont nem kultúrákat hasonlít össze, hanem azt, miként funkcionál a szerzőség a korai Görögországban és Kínában.

A továbbiakban a kritikus kitér olyan művekre, természetesen a prózai epikára, amelyek nyilvánvalóan abból a célból készültek, hogy lefordítsák más nyelvekre („many novels do not simply appear in translation... they have been written for translation from the start.”) A fordítás nem másodlagos folyamat, de elsődleges, nem egy közülük reflektál a fordításra. A történelmi példa természetesen Cervantesé, de idesorolódnak J. M. Coetzee kései művei, Haruki Murakami vagy Orhan Pamuk néhány alkotása. Szemléletesen példázza a guadeloupe-i író Maryse Condé, akinek műve, *La migration des coeurs*-je (1995) francia átírása az *Üvöltő szeleknek*, amelyet az író férje, Richard Philcox ültetett át *Windward Heights* címen angolra (2003). Még egy mozzanat kívánczik ide. Sok egyéb mellett az áttekintő tanulmányban befejezésül újra hangsúllyal említődik az irodalom és a geopolitika közötti viszony. Az idevonatkoztatható, nem feltétlenül irodalomkritikai/történelmi művek rövid bemutatását követően a tárgykör egyik megalapozásául számító könyvről emlékezik meg D’haen, Mads Rosendahl 2008-ban kiadott *Mapping World Literature*-jéről. Ama bizonyos konstellációban, amely a művek világából létrehozza a worldinget, ugyanúgy megelhetjük Marco

Polót, mint Italo Calvinót, mindenkit, aki az „Indiák”-ról írt. A különféle utakon érkező írások hozzájárulnak a világ világlásához, akképpen, mint Goethe tette a maga korában.

Mint azt a folyóiratszám bevezetőjéből megtudhatjuk, Theo D’haen egy olyan irodalomtudományos műfaji alakzat meghonosításával próbálkozik, amelyet áttekintő, számos műről beszámolót alkotó ismertetésnek nevezhetünk; nem egyetlen kötetéről készít alapos, vitázó beszámolót, hanem igyekezett összefogni azokat az újabb fejleményeket, amelyek a „világ” különböző régióiban a World Literature fogalmi meghatározását, e fogalom különféle megközelítését, az összehasonlító irodalomtudomány eltérő módszerű, de hasonló célzatú tervezeteit írják le. Méghozzá olyképpen, hogy a tárgyalt könyvek egymásra vonatkoztatásait, egymáshoz viszonyítását is igyekeznek demonstrálni. Noha a tudományköziség korántsem újdonsága a komparatistikának, a világirodalom kutatása mint a geopolitikára figyelő irodalmi újra-térképezés ezen a téren is figyelmeztet a rokon tudományok felől érkező inspirációk termékenyítő befogadásának hasznára. Nem meglepő, hogy a kritikus a tárgyalt műveket angol nyelven olvasta, a legújabb idők tudományos lingua francája egyben lehetőséget kínál a nézetek cseréjére s a terminológia konszenzusos kialakítására, kevésbé az egységesség megőrzésére a fordításokban. Ugyanakkor az a tény, hogy az egyes esettanulmányok a legkülönfélébb helyeken született alkotások összehasonlíthatóságának feltételeit próbálják meg kidolgozni, ezáltal olyan művekre hívni föl a figyelmet, amelyek a modernség és a posztmodern gondolkodás, irodalmi cselekvés körét a lehető legszélesebbre vonják, az első megközelítésben akár meghökkentőnek vélhető összehasonlítások produktív esélyeit állítják a figyelem középpontjába. Ezáltal viszont arra derülhet fény, hogy a többrendszerség elméletének bőségesen akadnak még kijátszatlan lehetőségei. Egy mű nemzeti irodalmi meghatározottságával az értelmezésnek kevésbé rétegzett, szűkebb jelentéspotenciállal rendelkező sajátosságait mutathatja föl, viszont különféle, nem nemzetek fölötti, hanem nemzetek közti (transznacionális) együttesekben, művek sugallta transznacionalitásban derül fény arra, ami sokféleségében összeköti és/vagy elválasztja előzményeitől, kortársaitól, ami az irodalmak, szövegek közötti utóéletében tetszik föl. Emellett különféle irodalmi együttesek részeseként, netán reprezentánsaként nem egyszer a centrismot vitató és/vagy igenlő résztvevőként olyan felhívási struktúrát formál meg, amelyre csak egy megújult komparatistika felől érkezhetsz érdemi felelet. Nem pusztán a tágabb érdeklődés, melynek segítségével az eddig kevésbé kutatott, az „összehasonlítás”-ból kimaradt irodalmak, kultúrák megismerését köszönhetjük, terjesztheti ki, teheti hitelesebbé a világirodalomból a „világ”-ot, így nem szűkíti a „nyugati kánon” válogatott darabjaira. Mindazonáltal a Monarchia-irodalmak, Kelet-Közép-Európa irodalmi (legalább is Theo D’haen beszámolóját olvasva ez a benyomás támadhat) változatlanul terra incognitának számítanak, pedig erről a területről származó művekből (például Kertész Imréiből) sokszor sokféle fordítás készült, a Nobel-díjas cseh, lengyel, szerb, magyar, osztrák, „bánati sváb” szerzők hozadéka sem jelentéktelen. Nyilván hiba lenne, ha úgy gondolnánk, hogy Theo D’haen a komparatistika „fő” vonala mentén halad; megkockáztatható, hogy miként az irodalomban sem csak egyet-

len „fő” vonallal számolunk, a komparatistikában is több, olykor egymással érintkező, egymást átható „fő” vonal létezik. Annak feltételezése sem reménytelen, hogy „fő” vonalak helyett csak „vonalak”, kutatási előfeltételezések, egyenrangú régiós együttesek és kutatások léteznek. Mindabból, ami Theo D’haen vázlatosan és hiányosan bemutatott áttekintéséből itt megismerhető volt, számos olyan tézis vagy gondolatmenet akadhat, amely más irodalmi, nemzetek közti együttesek bemutatásakor is felhasználhatónak bizonyulhat. A szellemi termékek cseréjébe minden irodalmi kultúra bekapcsolódik a maga módján, az emigráció és a migráció szinte minden (hogy példánál maradjak) kelet-közép-európai irodalmi kultúrát valamiképpen érintett, s a nyelvre meg a személyiségre vonatkozó előfeltételezéseknek a modernségben történt „lereagálása”-ban éppen ez a régió vállalt kezdeményező szerepet (Freud, Mach, Mauthner), mint ahogy a kétnyelvűség, a kettős honosság, sőt a regionális megközelítések fogalmi kísérleteit bőségesen regisztrálhatjuk. Az más kérdés, hogy nem bizonyosan csak a kezdeményezés érdemli meg az elismerést (persze, megérdemli), az alkalmazás, a továbbgondolás legalább oly fontos tényezője az önazonosság újabb alakzatait megfontolásra ajánló regionális komparatistikának.

Ebből a nézőpontból nincs tanulság nélkül, ha (akár egy esettanulmányt mint hozzájárulást) közelebről szemügyre vesszük Kertész Imre egy nyilatkozatát, amely számos félreértésre, kevéssé jóindulatú félremagyarázásra adott okot, jóllehet egyáltalában nem enigmatikus a nyilatkozat, inkább – minthogy naplójegyzet – természeténél fogva kifejtetlen, és bár nem metaforikus, tömörsége miatt különösen megfontolt értelmezést igényel. A következőket írja naplójába Kertész: *„A magyar irodalomhoz nem tartozom, és soha nem is tartozhatom oda. Én valójában ahhoz a Kelet-Európában létrejött zsidó irodalomhoz tartozom, amely a Monarchiában, majd az utódállamokban, főként németül, de sohasem a nemzeti környezet nyelvén íródott, és sohasem volt része a nemzeti irodalomnak. Kafkától Celanig húzható meg ez a vonal, és ha folytatni lehet, velem kell folytatni.”*²⁶

Az első pillantásra megállapítható, hogy nem a nyelvi megalapozottságú nemzeti irodalomba sorolja magát Kertész, egyáltalában kérdőjelet tesz azután, amely az idézett régió, a Monarchia irodalmi között nyelvi alapon tesz különbséget. Ellenben elismeri egy „nemzeti” környezet létét, elismer egy nyelvközösséget, amelyből az általa feltételezett irodalom kikülönül. Minthogy csak két név neveződik meg, a naplórészlet olvasójának kell továbbkérdeznie: ugyanis Kertész egy tagadó és egy állító megjegyzést tesz, a tagadást láttuk, az állítás: „zsidó irodalom”;²⁷ s erről nem tudható, hogy a nemzeti környezet által meghatározónak tekintett fölismerési jel-e, vagy van a vallásnak, évezredes szokásoknak, netán világszemléletnek olyan öröksége (anélkül, hogy az Ótestamentumra közvetlen utalás történe), amelynek elfogadása, amelynek „szellemé”-ben munkálkodás hozzájárulhatna – mondjuk így – egy irodalomközi együttes létesüléséhez, amely jellegénél fogva többnyelvű. Persze, kérdés, hogy a Kertész által ötletként, az önazonosítás lehetséges feltételeként elgondolt mondat vajon nem egyszerűen szűk és tág arra, hogy innen kiindulva egy irodalomközi együttes körvonalazódhassék. S az idekívánczó nevek és életművek esélyt kínálnak-e a kérdés legalább

részleges érvényű megválaszolásához? A magam részéről kissé rögtönözve a trieszti Italo Svevót és a drohobyczi Bruno Schulzot említem, az előbbit olasz, az utóbbit lengyel irodalomtörténeti fejezetek tárgyalják, mint koruk legjelentősebb szerzőinek egyikét. Az előbbi olaszul írt egy példásan soknyelvű, többkultúrájú városban (noha érezte a feszültséget a „toszán” szó és dialektusa között), az utóbbi lengyel nyelven alkotott, Kafka fordítója volt, műveiben továbbvitte, még hozzá a lengyel irodalmi groteszk felé, Kafka „abszurd”-ját. Hozzáteszem, hogy Kafkánál is, Schulznál is beszélhetünk arról a vallási-szellemi örökségről, amelyhez Kertésznek (saját megnyilatkozásai szerint) nincsen sok köze,²⁸ Svevo a Triesztben olasz utóéletét megkezdő freudizmust építette bele regényeibe. Ami viszont megfontolandó, hogy Kertész megjelöli annak az irodalomnak kontextusát, amelyben művei jobb értelmezhetőségét elgondolja, s ez nem más, mint az Osztrák–Magyar Monarchia és öröksége, mely azonban különféleképpen jelenik meg olyan „Monarchia-szerzők”-nél, mint Krúdy Gyula, Joseph Roth, Stefan Zweig vagy a lengyel Galícia-irodalom képviselői, Miroslav Krleža – hogy csupán, nem egészen találomra, néhány számottévő nevet említsek. Igaz, Kertész fontosságot tulajdonít annak, hogy zsidó írókról van szó. Olyanokról, lehetne továbbfűzni a gondolatot, akiket csak környezetük tartott annak, szemben az ugyanolyan nyelven alkotó „nem-zsidó” írókkal, meg olyanokról, akik, mint Bruno Schulz, annak a zsidó kisvárosnak történéseit dolgozták föl, mely szintén a maga módján „világ” volt. A Monarchia feltétlenül kontextus, a Monarchia öröksége vállalt, elutasított, nosztalgiával fölelevenített és visszafelé irányuló utópiaként elgondolt, „hivatalosan” megszűnt – megszüntetett közös emlékezet, mely lehetővé tette a legkülönbébb önmeghatározások létrejöttét, s ezáltal a több rendszerbe tartozást, a nemzeti irodalmiba, a birodalmiba, a közép-európaiba, az európaiba, a vallásiba stb. A Monarchiában a nemzeti irodalom ugyan választás elé állította az írástudót, de a kétnyelvű író sem volt ritka, és éppen Kafka (vagy Rilke) jelzi, hogy önmagában a nyelv nem határozza meg a hovatartozást.²⁹ Ugyanakkor Svevo magánéleti kétnyelvűsége, részvétele a Monarchia gazdaságában nem volt akadálya sem irredenta érzelmeinek, sem olasz nyelvű irodalmi munkásságának. A Kertész megpendítette problémára tehát nemigen lehet megnyugtató feleletet adni, viszont továbbgondolni érdemes. A kizárólag magyar nyelvű írásbeliségből szerte közvetlenül nem vezethető le regényírása, innen nincsen közvetlen „őse”, így „senkivel nem rokon”, legalábbis amennyiben intencióját fontosabbnak véljük, mint egy lehetséges „szoros olvasás”-t.

Különös tekintettel arra, hogy Kertész idézett megállapítása retrospektív jellegű, regényeinek készítését csak részben kíséri hasonlóképp olvasható kommentár. Efféle: „*Nem elég nem tartozni valahová, lehetőleg pontosan tudni kell azt is, hogy hová nem tartozunk.*”³⁰ Idegenségérzete olyan (negatív) hagyomány tagadásában is jelentkezik, mint a 20-21. század kimondatlanul is tartósan jelen lévő megosztottság-tudata. S ha az Ady-versből Kertésznel mintha kimaradna a „*Szeretném, ha szeretnének*”, följegyzéséből a „*minden titkok*” alkalmazott változata is kiolvasható: „*Vettem egy könyvet, amely a magyarországi úgynevezett 'népi-urbánus' problémát taglalja; ez olyan egzotikus, annyira idegen, mintha – mondjuk az elefántok nemi életéről szóló szakmunkát olvas-*

nék. – *A csöndes elégedettség, hogy teljesen idegen vagyok hazámban, idegen emberek közt, idegen világban. Feladatokat egy másik világ küldötteként teljesítem – miközben e másik világról sem tudok semmi pontosabbat: legföljebb annyit, hogy nem léteznek.*³¹ Elutasítom azt a tetszetős gondolatot, miszerint ama „harmadik tér”-ről volna szó, bár teljesen lehetetlennek nem tartom. Ehelyett azt a negativitást emelném ki, amely a valahová és a senkihez nem tartozás közötti térbe helyezné Kertész munkásságát. Vitatni lehetne természetesen, mennyire perdöntő (és figyelembe veendő) egy szerző irodalmi önmeghatározása, nyilván egészen mellőzni aligha célszerű, inkább együtt-olvasandó a regényekkel, a naplókkal, a fordításokkal és a kritikai befogadással. Annyi megkockázatható, hogy Kertész semmiféle rendszerbe besorolást nem igényel, a kritika meg indulhatna abból, hogy mind epika- és kultúraszemléletére (szigorú tagadását is bele számítva) a nyitottság jellemző, a naplókban hivatkozott (köztük magyar nyelvű) alkotók „mennysége” és egymástól távolsága további szempontokat kínál (Krúdy és Márai emlegetése például). Kertész másutt olvasható önjellemzése, „műhelyvallomása” más besorolási esélyeket kínál föl. Így Adorno olvasása nyomán döbben rá, hogy a *Sorstalanság* „technikája a tizenkét fokú, illetve szeriális, tehát az integrált komponálás módszerét követi. Megszünteti a szabad jellemeket és az elbeszélés szabad fordulatainak lehetőségét. A jelleme itt olyan tematikus motívumok, amelyek a regényen kívülről uralkodó totális struktúrában jelennek meg, minden ilyen témát tehát a Struktúra nívélál, az individuum minden látszattmélységét megszünteti, és e témák kizárólag a kompozíciós vezérelvhez: a sorstalansághoz való viszonylatukban 'fejlődnek' és variálódhatnak.”³² Az irodalom és a zene összelátása, a zenekultúra lefordítása a regény nyelvére viszont olyan műveket idézhet meg, mint Thomas Mann *Doktor Faustus*a, Hermann Hesse *Üveggyöngyjátéka*, Marguerite Duras *Moderato Cantabile*je. Itt sem csak a tematikai hasonlóság munkál, hanem – ha úgy tetszik – a kompozíciós technika, egy nem-irodalmi elv irodalmi lehetőségeinek próbája, ideértve annak környezeti-társadalmi vonatkozásait. Ez és ehhez hasonló megnyilatkozások azonban a 20. század irodalmi nézőpontból szemlélt történetének olvashatóságát és megírhatóságát akképpen kérdőjelezik meg, hogy kétségbe vonják az addig regényalakzatként fungáló műnem lineáris továbbgondolását, és a regény új nyelvének új rendszerként elfogadtatását sugalmazzák. Ez ismét más viszonylatokba állítja Kertész életművét, amelyet sokan hajlamosak pusztán a tematika felől értelmezni. Csakhogy az elmozdulás a kínálkozó alakzatoktól ösztönözte Kertészt, hogy kilépjen a hagyományos próza kínálta epikai világból, és részben választott–megélt tematikája másképp elbeszélésével közelített a 20. század más jellegű, de ugyancsak másképp elgondolt tematika feldolgozásával kísérletező alkotásokhoz. A „világkisebbségi” státus,³³ amelyet Kertész adott önmagának, egyben a sérelmi regényírástól eltérő következtetéseket vont maga után, távoli, sántító hasonlattal élve a posztkoloniális regény sem maradt a sérelmi regénypolitizálásnál, hanem tudatosította ama „hibriditás”-t, amelynek révén a globalizációs-integráló törekvésekkel szemben a saját és idegen konfrontálása meggyőzőbbnek tűnhetett.

A Kertész-életműben természetesen nem kizárólagosan megjelentetett „Vészkorszak” aligha volt a hagyományos módon elbeszélhető. Ember Mária kevesebbet emlegetett *Hajtűkanyarja*³⁴ dokumentum és fikció vegyítésével vitte színre a deportálás, a munkatábor, a túlélési stratégia világát, melynek egyik szenvedője, a gyermek nézőpontja is érvényesül. Kertész radikalizálta ezt a nézőpontot, az emlékezés és a felejtésképtelenség „sz szenvedéstörténetét” a tárgyszerűségre törekvő elbeszélő olykor ironizáló nézőpontján keresztül láttatta. Mindenesetre tematika és regénytechnika összefüggései olyan térbe kerültek, amely a regényt nyitotta tette távolabbi tematika és regénytechnika összefüggései irányában. Ilyen módon ama „másik világ”, melynek képviselőjét úgy vállalta, hogy létezéséről nem volt tudomása, többek között azokkal a regényekkel és vállalkozásokkal akart rokonulni (Kafkával és a lírikus Celannal, akiket maga jelölt meg, s akikhez a kutatás más neveket és életműveket szokott társítani, akár Canettiről is szó lehet), akik az idegenné lett világban valamilyen módon kisebbségiként, a hivataltól elkülönülve „idegenként” nem nyugosznak bele a történet(ek) elbeszélhetetlenségébe, noha saját történetük elbeszélhetőségében is kételkednek. Ennek a ki- és elbeszélhetetlennek, amely – tetszik-nem tetszik – világtörténelemmé lett, regénynyelvét kísérletezték ki, a Camus tolmácsolta sziszifoszi mítoszt a regényíróra/írásra alkalmazva. A regény – mint tudható – nyelvek rendszere, persze, sosem azonosképpen az, egy mű szűkebb-tágabb kontextusa sosem hagyható figyelmen kívül. A valahová nem tartozás akartása és az irodalom önmozgása nem mindig találkozik, de nem egyszer érintkezik. A kritikus feladatai közé tartozik többek között ezeknek az érintkezési pontoknak föllelése, értelmezése. Az írók nincsenek mindig segítségünkre. A művekben azonban bízhatunk, azok sosem hagynak cserben. Ehhez azonban nem árt felülvizsgálni megrögzött ítéleteinket, s a nemzeti irodalomra vonatkozó kutatásaink mellett számba venni a transznacionalitás felől érkező ajánlatokat.

2018. 11. 04.

1. A tanulmány első megjelenése: *Irodalmi Szemle*, 60(2017):11. sz. 24-47.
2. Krleža, Miroslav: *Zászlók, I kötet*. Ford.: Csuka Zoltán. Európa, Budapest, 1965. 447.; Krleža, Miroslav: *Zastave, II*. Priredio za štampu Anđelko Molinar. Zora, Zagreb, 1974. 93-94.
3. Arcübasev botrányt okozó nihilista-erotikus regénye (1907) nem egy klasszikus modern szerző olvasmánya volt, népszerűsége azonban nem bizonyult tartósnak.
4. A belső monológban összekeverednek Krleža esszéiben, naplójában feltűnő, pozitívan vagy negatívan értékelt szerzők. A felületes, szórakoztató budapesti íróként megítélt Molnár Ferenc és az értékelt Hofmannsthal, az értékvákuumot az operett és a bécsi műdal képviseli, a filozófiai tájékozódást Nietzsche.
5. Krleža szavával élék: *U nemirina današnje njemačke lirike*. Krleža, Miroslav: *Eseji*. Knjiga prva, Zora, Zagreb, 1961. 123-150.

6. Allan Janik tézisét alkalmazza a feltehetőleg a szerkesztőktől származó bevezetés az alábbi kötethez: *Die Wiener Moderne. Ergebnisse eines Forschungsgespräches der Arbeitsgemeinschaft Wien um 1900 zum Thema „Aktualität und Moderne“*. Hg.: Brix, Emil – Werkner, Patrick. Verlag für Geschichte und Politik, Wien – R. Oldenbourg Verlag, München, 1990. 10.
7. Fejtő Ferenc: *Érzelmes utazás*. Magvető, Budapest, 1973. 160-169.
8. Corbineau-Hoffmann, Angelika: *Einführung in die Komparatistik*. Erich Schmidt, Berlin, 2004. 18-19.
9. Erről részletesebben Gillespie, Gerald: *By way of Comparison: Reflections on the Theory of Comparative Literature*. Honoré Champion Éditeur, Paris, 2004.; Gillespie, Gerald: North/South, East/West and Other Intersections. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée*, 35(2008): 3. sz. 201. (Megismétli a kötet állításait, ezúttal utalásszerűen.) [<https://journals.library.ualberta.ca/crcil/index.php/crcil/issue/view/692>] (2018.11.04.)
10. Fried István: Weltliteratur, World Literature – változó fogalmak. *Helikon*, (2016). 485-496.
11. Bachmann-Medick, Doris: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2006. 238-283. A kulturális kapcsolatok, a vallások közötti érintkezések és konfliktusok, a multikulturális társadalmak integrációs stratégiái eleve feltételezik a kulturális folyamatok fordítását és elemzését. A fordítás kiszélesült fogalmat feltételez, az átfogó fordítástudományi fordulatot tudományközi, metodológiai, az életvilágra vonatkozó síkon s a kultúrák összehasonlításának új szemlélete jegyében igényli a módszertanilag erőteljesebbé vált komparatiztika. Bachmann-Medick: *Cultural Turns* i.m. 238–239.
12. Goethe, J. W.: *Schriften zur Weltliteratur*. Mit Buchillustrationen aus der Goethezeit. Hg.: Günther, Horst. Insel, Frankfurt am Main, 1987. 293. (Beszélgetés Eckermannal, 1827. július 15-én)
13. Csáky, Moritz: *Das Gedächtnis der Städte—Kulturelle Verflechtungen, die urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Böhlau, Wien, 2010.
14. Fried István: *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Lucidus, Budapest, 2012.
15. Ďurišín, Dionýz a kollektív: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá, I–V*. Veda, Bratislava, 1987–1993.
16. Etiemble, René: *Essais de littérature (vraiment) générale*. Gallimard, Paris, 1974.; Etiemble, René: *Quelques essais de littérature universelle*. Gallimard, Paris, 1982.
17. Musil hatástörténetéhez vö. Hackl, Wolfgang: Die Erben des Törless. Österreichische Internatsgeschichten von Josef Haslinger bis Wolf Haas. In: *Die Wege und die Begegnungen. Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag*. Hg.: Horváth, Géza – Bombitz, Attila. Gondolat, Budapest, 2006. 182-195.
18. Corbineau-Hoffmann: *Einführung* i.m. 29.
19. Peter V. Zima tézisét gondoltam tovább. Fried István: Meghatározók és meghatározottak. Az Osztrák-Magyar Monarchia szövegisége. In: *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Főszerk.: Sipos Lajos. Krónika nova, Budapest, 2006. 226-232.
20. Lorenz, Dagmar: *Wiener Moderne*. Metzler, Stuttgart – Weimar, 1998.; Irsigler, Ingo – Orth, Dominik: *Einführung in die Literatur der Wiener Moderne*. WBG, Darmstadt, 2015.; Fried István: *Bolyongás a (kelet-)közép-európai labirintusban. Egy soknyelvű, sokműveltségű régió „természet”-rajza*. Lucidus, Budapest, 2014.
21. Márai Sándor: *Judit... és az utóhang*. Akadémiai – Helikon, Budapest, 1992.

22. Hoffmann, Michael: *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*. W. Fink, Paderborn, 2006. 195-236. Az alábbiakban erre a műre, adataira, fejtegetéseire támaszkodom.
23. Monfort, Marc: Worlding World Literature; D'haen, Theo: From World Literature to Postcolonial Literary Studies: Comparative Journeys. *Recherche littéraire / Literary Researches*, 32(2016). 2-6, 7-23. [<http://www.ailec-icla.org/wp-content/uploads/2016/07/RL-LR-vol-32-2016.pdf>] (2018.11.04.) Az innen vett adatokat, megállapításokat a továbbiakban külön nem hivatkozom.
24. Vö. Fried: *Weltliteratur, World Literature* i.m.
25. Carpentier, Alejo: *Földi királyság*. Ford.: Gulyás András, az előszót ford.: Dész Mihály. GloboBook, Budapest, 2015. 9-10. Az előszövegek között szerepel Lautréamont, Maldoror énekei, a lovagregények, Cervantes; az olvasmányélmények szembesülnek Haiti történetével, „mitológiájával”, a „csodás való”-t termő tájjal, szokásvilágával.
26. Kertész Imre: *Mentés másként. Feljegyzések 2001–2003*. Magvető, Budapest, 2011. 74.; vö. még: „Más dolog hazátlanak lenni itthon, mint idegenben, ahol hazátlanságunkban otthonra találhatunk.” Kertész Imre: *Valaki más*. Magvető, Budapest, 1997. 74. Lásd még: uo. 93.
27. Egészen más nézőpontból Reich-Ranicki, Marcel: Die verkehrte Krone oder Juden in der deutschen Literatur. In: *Meine Geschichte der deutschen Literatur. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Hg.: Anz, Thomas. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2014. 36-54.
28. Kertész: *Mentés másként* i.m. 13-24, 19-21.
29. Éppen a zsidó irodalom (jüdische Literatur) az egyik példa a „világirodalmi” szöveggént funkcionáló nyitott irodalmi nemzetköziségre. Lamping, Dieter: *Internationale Literatur*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 2013. 91-98.; A másik példa az 1945 utáni német irodalom „amerikanizálódása”. Uo. 98-108.
30. Kertész Imre: *Gályanapló*. Magvető, Budapest, 1992. 217.
31. Kertész: *Gályanapló* i.m. 225.
32. Kertész: *Gályanapló* i.m. 22.
33. Kertész Imre: *A száműzött nyelv*. Magvető, Budapest, 2001. 107. („Világkisebbségi helyzetben élek.” Nem rokonítható-e a világirodalom újraértékelendő fogalmi megközelítéséből eredeztethető, a peremlét „világ”-át a centrumba emelő szerzői önmeghatározásokkal?)
34. Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Szépirodalmi, Budapest, 1974.

Tézisek Kelet-Közép-Európáról¹

Fried István

Először is a névmagyarázat: Közép-Európa keleti részéről van szó, „konkrétabban” az orosz és a (birodalmi) német között elterülő, nyitott, változó határokkal rendelkező irodalmi tájról (Literaturlandschaft), ahol a keleti és a nyugati kereszténység találkozik, „metszi” egymást.

Földrajzilag nagyjában-egészében Európa középső vidéke, amely a kora középkortól kezdve polilingvális, és amely polikulturalitását még akkor is megőrizte, amikor a latinítás – az államigazgatásban, a kultúrában, az irodalomban – megteremtette a közös gondolkodást, a közös kulturális–irodalmi formákat, megalapozta a később nemzetivé váló terminológiát, s nem utolsósorban lehetővé tette a más európai kultúrák integrálásának lehetőségét.² Közép-Európa keleti része történelmileg távoli időpontban, 1335-ben, a visegrádi királytalálkozó alkalmából,³ az első ízben tudatosította a három középkori királyság – a cseh, a lengyel, a magyar – azonos érdekűségét és fölvetette a más európai területekkel szemben kialakítható önállóságot, kollektív szuverenitást, azáltal, hogy tagadta: a nyugati vagy a keleti érdekszférákba tartozna.

Nem mellékesen szólva: ezt az elképzelést, ezt a később valójában csak szellemi területen alakot kapó „ideológiát” és (művészeti) gyakorlatot igyekezett cáfolni mind a „Kelet”, mind a „Nyugat”; Magyarország esetében a mohácsi csatavesztés a 16. században szolgáltatva ki a Habsburg- és a török aspirációknak az államot, Csehország esetében a fehér-hegyi csatavesztés számolta föl nem csupán az önálló cseh államot, hanem vonta kétségbe a cseh szellemiség jogát a létezésre, emigrációba kényszerítve a megmaradt legjobbakat, a 18. században pedig Lengyelország háromszori felosztása keleti és nyugati birodalmakba tagolta be az államtöredékeket. A cseh és a magyar művelődésben a 18. század végén kezdődött meg a – nyelvi és irodalmi – küzdelem a nemzeti művelődés, az anyanyelv európai emancipációja érdekében, a lengyeleknél ez viszonylag töretlenül folyt. A cseh és a magyar „Sprachanschluss”⁴ összekapcsolódott a „fordítói” mozgalommal, amely aztán az „eredeti”-t igénylő romantikában teljesedett ki, a klasszicista „imitatio”-elvet fölvaltotta a teremtés, a recepció helyett a kisugárzás „akarása”; Karel Hynek Mácha és Vörösmarty Mihály már teljes műfaji rendszert – lírát, epikát, drámát – célzott meg tevékenységével, kétségbe vonván a klasszicista mimetikus poétika korszerűségét. Míg a lengyeleknél egy hanyatlóban lévő – az ún. varsói – klasszicizmus ellenében hozta a romantikus áttörést Adam Mickiewicz, aki megalapozta a lengyel romantika európai áttörését.⁵

Visszatérve a névadásra: a középkori Cseh, Lengyel és Magyar Királyság, amelynek már kora újkori változata a korábbihoz hasonló lehetőségeket sejtetett, a Jagellók cseh, lengyel és magyar vonatkozásai révén az egymást segítő államközösségek lehetőségét tette meg eséllyé, a (történelmi) valóságban, nem utolsósorban a neolatinitás pozíciójában, szinte kizárólag a „dunai” együttműködés során jutott el a konkrét realizálódás kísérletéhez, a 18. században a rendkívül szoros tudóskapcsolatok segítségével vezetett el a nemzeti mozgalmak első fázisához, egyben a szlavisztika és a finnugrisztika megteremtődéséhez. (Beszédes példa, hogy Jozef Dobrovskýról nem csupán mint a szlavisztika egyik „atyjára”-ról, hanem mint finnugristáról is készültek igen fontos tanulmányok.)⁶ S bár a 19. században a hatalmi politikai érdekek inkább – például – a cseh–magyar ellentétet tudatosították, szellemi területen a középkori királyságok területén a regionális szellemi közösség kevésbé elméletileg, mint inkább művekben, irodalmi irányok feltűnő párhuzamosságokban és erősítő tényezőként: irodalmi–művészeti kapcsolatokban jött létre.⁷ Igaz, a Habsburg Monarchia föderatív átalakítását célzó tervek – Kossuth Lajosé, František Palackýé – a méltányosabb politikai rendezés igénye mellett is az előtérbe állították, még hozzá meglehetősen látványosan, az ellentétet. Mindez azonban nem gátolta meg a szellemi élet képviselőit abban, hogy egy szellemi Közép-Európa érdekében ne munkálkodjanak. Ismétlem, ennek szükségességét szórványos előzmények után a 20. század irodalmi eseményei igazolták vissza. Az, hogy a magyar modernség címszereplőjéül elfogadott Ady Endre költészete a nemzeti-ségi kérdés radikális megoldását sürgette, verseiben, publicisztikájában a közös közép-európai sorsról töprengett, népek és kultúrák egymáshoz közeledését, közelítését szorgalmazta, csupán egyik és nem bizonyosan legfőbb oka annak, hogy költészetének visszhangja⁸ nem az osztrák, német, francia stb. irodalomban található, hanem a szlovák (Roy, Krčméri, Lukáč, Smrek stb.), a horvát (Krleža), a szerb (Crnjanski) és a román (Goga) költészetben, ugyanott talált értő fordítókra (a német irodalmak közül az erdélyi szászban!),⁹ mivel a cseh és a lengyel modernséggel párhuzamban a szecessziós, a késő szimbolista, helyenként már az expresszionizmust előlegező lírája, szerelmi és (nagy)városi költészete, a német irodalomtól eltérően francia orientációja (Baudelaire és Verlaine), a historista–eklektikus, romantizálóan nemzeti költészetfelfogásokkal szemben egy új közép-európaiságot, új – korszerű –, kihívó, költői nyelv- és művészet-szemléletet hirdetett meg. Az avantgárd kezdemények hasonló módon osztották meg a cseh, a lengyel, a magyar művészeti közvéleményt, és Közép-Európa visszaperlésének szándéka mindenekelőtt cseh, magyar és lengyel „disszidens” értelmiségiek révén fogalmazódott meg (Kundera, Michnik, Konrád).¹⁰ Korábbra visszatekintve: a történelmi tematika az irodalomban, a festészetben, a zenében szintén egy cseh–magyar–lengyel párhuzamos gondolkodást jelez (ehhez a horvát és többé-kevésbé a szerb és a szlovák törekvések is hozzátehetőek), Sienkiewicz, Jirásek¹¹ és Jókai Mór cseh, lengyel, magyar, horvát, szlovák és jórészt román sikere érzékelteti, hogy miféle történelemfelfogások irodalmi formája, regénytípusa volt, és bizonyos mértékben még ma is közvéleményformáló. S ezek ellenében egyfelől a groteszk és az abszurd „szabadságharca” a nemzeti sztereotípiák, az auto- és hetero-image-ok ellenében miként igyekezett egy másfajta szemléletet elfogadtatni (Havel, Mrožek, Örkény, Rózewicz). Megemlítendő,

hogy Márai Sándor műveinek cseh és lengyel sikertörténete sem teljesen analóg a nyugati befogadás eseményeivel: a lengyeleknél például *A gyertyák csonkig égnek* iránti érdeklődést elősegítette az ún. Galícia-regények Monarchia-meg-idézése; a katonaiskola mindhárom irodalomban szerephez jut, a századfordulón tematizálódott szétesés, a nyelv elégtelenségének élménye nem kevésbé a közös ihletkörre utal vissza. A magyar Švejk-recepciónak is megvan a maga külön története; a magyar olvasókat a legcsekélyebb mértékben sem zavarta a cseh regény messze nem egyértelmű magyarságképe: s minthogy a Hašek-mű a Kafka-regényekkel az ellenkező pólusra tétetett, a magyar – és hosszú történettel rendelkező – Kafka-recepció mintegy a személyiségfelfogások analóg hatását jelezte, főleg a cseh és lengyel (Bruno Schulz) irodalmi viszonylatokat figyelembe véve. Itt jegyzem meg, hogy mindhárom kultúrában mellőzhetetlen tényező a „hazai” németiség közvetítő tevékenysége: a 19. században a prágai *Ost und West*, a 20. században a *Pester Lloyd*, illetőleg a *Prager Tagblatt* meg a *Prager Presse* bőséges anyagot kínált a magyarul, csehül nem tudó érdeklődőknek (az 1840-es esztendő pesti német sajtójában J. K. Tyl-elbeszélést olvashattak az olvasók), az egymásról alkotott ismeretek „lingua francá”-ja a német volt, a budapesti, a prágai, a krakkói német nyelv nem csekély árnyalatában különbözött a bécsitől, a berlintől vagy a zürichitől.

A példák, az esettanulmányok a végtelenségig szaporíthatók: annyi legalábbis elfogadhatóvá tehető, hogy az egykori három középkori királyság kultúrájának reprezentánsai közvetett vagy közvetlen ismeretekkel rendelkeztek egymásról, ezek az ismeretek számos esetben a kiemelkedően fontos fordításokban realizálódtak (a 19–20. század fordulóján például a magyar műveket csehre adaptáló Vrchlický az egyik legtöbbször magyarra fordított költő);¹² az olvasóközönség és még inkább a kritika recepciója azt látszik igazolni, hogy ezek a fordítások ritkán hatnak a meglepetés erejével; az feltételezhető, hogy a fordítások kiegészítik, kipótolják a nemzeti irodalom esetleges „üres hely”-eit; az ismerőség érzésével fogadja az olvasó meg a kritika a műveket, az irodalomtörténet pedig a feltáró munka folyamán nem győz rácsodálkozni a mind inkább fölbukkanó párhuzamosságokra, a tudatosodott vagy rejtett – mert a politizáló tendenciák által elfedett – hasonló gondolkodásfolyamatokra.

Az induló tézisekhez visszatérve, még egyszer hangsúlyoznám hogy „köztes” kulturális–művészeti tér Kelet-Közép-Európa.¹³ Ez a köztesség egyben nyitottságot tételez föl: talán nem árt figyelmeztetni, hogy a 19–20. század „krizeológia”-ja is itt született meg, azokban a nyelvileg, a mentalitást tekintve, a kulturális előfeltételezéseket is számba véve sokszínű városokban, mai szóval élve „hibrid kommunikációs terek”-ben,¹⁴ amelyek egyfelől lépten-nyomon, akarva-akaratlanul voltak kénytelenek a világ elé tárni, közvetíteni a nyelv- és személyiségfelfogásokban alakot kapó, egyetemes szorongássá később növekvő elbizonytalanodást, azt nevezetesen, hogy az én – Freud felismerését nem korlátozva a személyiségre és a századfordulóra – nem úr a maga házában (sem a szubjektum, sem a nemzetszemélyiség!), másfelől a „végiáték” egyben kulturális/művészeti fénykor: a cseh, a lengyel, a magyar modernség, a pszichoanalízis, a filozófia (Lukács György!), a zene (Janáček, Bartók), az irodalom, amelynek történetében többnyelvű szerzők is vannak) a szlovén Cankar, a lengyel Rittner, az ukrán

Franko – mind Bécshez kapcsolódik), az új típusú folyóirat (a magyar *Nyugat*, a cseh *Moderní revue*, a lengyel *Życie* etc.),¹⁵ mind-mind annak dokumentumai, hogy Párizs és Szentpétervár mellett, azokkal teljesen egyenrangú módon Bécs–Budapest–Prága–Krakkó–Zágráb–Trieszt nem csupán a nemzeti kultúra új fázisának adnak teret, hanem részint annak a régiónak megformálódását is segítik létrehozódni, amelynek a magam részéről a Kelet-Közép-Európa nevet ajánlottam (Ostmitteleuropa, East-Central Europe), részint az európai kultúra, a fausti kultúra letéteményeseként, megfogalmazójaként, megkerülhetetlen korszakalkotójaként újra- és továbbírják azt a történetet, amely történelmileg a középkor dinasztikus kapcsolataiban kezdődött, s amely a Jagellók idején a Sodalitas litteraria danubianával, majd Komenský befogadástörténetével folytatódó, a felvilágosodás Tudós Köztársaságával (Gelehrtenrepublik)¹⁶ egyik csúcspontjára érő, majd a romantikában új periódusba lépő, a párhuzamosságokat deklaráló, régióspecifikumként elismertető szellemiség. A régióképződésnek – mint ismeretes – többféle keletkezéstörténete lehetséges.¹⁷ Az állami–politikai azonosság, az egy országba tartozás kialakítja a hivatalosságnak minden lakosra kötelező intézményrendszerét, sugallhatja az azonos mentalitások elsorvadásának célszerűségét, s a hivatalos nyelv hatását eredményezheti. A középkori királyságokban főleg a latinitás és anyanyelviség viszonya egyensúlyozta a kultúra középpontosodásának már akkor jelentkező formáit. Az időben előrehaladva a nemzeti és a nemzeti–kulturális mozgalmak szegültek a centralizáló tendenciák ellenébe. Ugyanakkor ez a „birodalmi” egységbe tagolódás nem zárta ki a hasonló kulturális múlt tudatosodását, az állami–politikai keretektől legalább részben független kulturális átszövődéseket, az egy régióhoz tartozás vagy egy régióba történő besorolódás irodalmi–kulturális dokumentumait. Ehhez bizonyára erősen hozzájárult a földrajzi tér, amely az érintkezés lehetőségeit biztosítja még a nehézkes közlekedés periódusában is; szintén fontos tényező a történelmi sorsközösség (amelyet a középkori állam és utóélete fokozatos felszámolódása okozhat); az egy-nyelvi „aréa”-ba tartozás, amely a más-más nyelvi rokonsággal rendelkező népek között a nyelvi egymásra hatásban jelentkezik (még ha ez szlovák–magyar, horvát–magyar, szerb–magyar viszonylatokban jóval jelentősebb is, mint a cseh–magyarban vagy a lengyel–magyarban). A vallás- és egyháztörténet is számos dokumentumot őriz: a reformáció–ellenreformáció hasonló elterjedtsége, ténykedése, belső küzdelme, a radikális antitrinitáriusok működése (főleg lengyel–magyar relációkban), az irodalomban a francia törekvésektől nem egészen független (neo)katolikus szellemiség és irodalom a 20. században, a lengyel–magyar–horvát parasztregevény és ideológiája a 20. században – s ez csak néhány példa – olyan sajátosságokat tudatosít, amelyek egyszerre jelzik a társadalom- és a kultúratörténet összecsengéseit, de természetesen eltéréseit is.

Egy perdöntően fontos érvet csak idejegyezni tudok, kifejtteni nem. Joseph Roth egyik művének hőse szerint Ausztria, a Habsburg Birodalom lényegét nem a centrum képviseli, hanem a periféria.¹⁸ Valójában a centrum és a periféria közötti oszcillálás a régió, Kelet-Közép-Európa talán egyik leglényegesebb megkülönböztető sajátossága. A történelmi fejlődés során kialakulnak a centrumok (például a fővárosok), amelyek a nemzeti, anyanyelvi művelődést reprezentálják. Más kérdés, hogy ezek meglepően hasonló-

tanak egymásra (kiváltképpen a városrendezést, az emlékezet helyeit, a köztéri szobrokat etc. illetőleg). Ezek a centrumok azonban többnyelvűek, polikulturálisak, hiszen a perifériából odaigyekvők a szülőföld emlékével érkeznek a városba mint kommunikációs térbe: ottlétük annak az ambivalenciának lesz kifejeződése, amely az otthonos – idegenszerű, a hazai – vegyes összetételű lakosság, a néphez fűződő – több néphez fűződő, a meghitt nyelven kommunikáló – a város megsztott nyelvén kommunikáló ellentétét, egymásnak feszülését átélve kívánja a valahová tartozás dilemmáit érzékelteni, azonban megoldani, feloldani nagyon kevésbé van lehetősége. Ugyanez a helyzet a „Nyugat”-hoz való viszonyban: Gombrowicz és Márai naplói tanúsíthatják az elveszített hazát követő otthontalanság kérdéseit, amely a befelé fordulásban, az emigrációban a 20. századi létezés alapformáit képes fölfedezni. A cseh, magyar, lengyel emigráns irodalom hasonló magatartásformákat körvonalaz. Márai emigránsregénye, a *San Gennaro vére*¹⁹ szólaltatja meg a száműzötteket, a magyaroknak, a lengyeleknek, a románoknak, a cseheknek más-más írásjeleik vannak, de vannak saját írásjeleik, amelyekhez ragaszkodnak, és amelyeket a nyugati hatóságok nem értenek. A „mellékjelek” elvesztésével lesznek cseh muzsikuskok, magyar értelmiségi hazátlanná, mert nemcsak egy hazát veszítenek el, hanem egy kultúrát is, saját (írás)képük torzul.

Kelet-Közép-Európa virtuális szellemi tér, amely fogalmilag ritkán kap határozott kontúrokat, szellemileg, a művekben, a kultúrában és a kulturális közösségekben, összeshívódottságban azonban létező, munkáló tényező, amely hirtelen-váratlan rendkívüli – szellemi, irodalmi – sikerekkel – persze, nemcsak azokkal – azt a ráismerést érzékelteti, amikor a sajátban megbúvó idegen és az idegenben megbúvó saját tudomásul veszi a maga összetettségét.

2018. 11. 14.

1. Megjelent: *Irodalmi Szemle*, 55(2012): 6. sz. 54-59.
2. Könyveimben részletesen, a szakirodalmat lábjegyzetekben felsorolva írok a tézisekben említett kérdésekről: *Ostmitteleuropäische Studien*. Szeged, 1994.; *East-Central European Studies*. Szeged, 1997.; *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest, 1984.; *Irodalomtörténesek Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 1999.; *A közép-európai szövegüniverzum*. Budapest, 2002.; *A névadás lehetőségessége*. Pozsony/Bratislava, 2004.; *Egy irodalmi régió ábrándja és kutatása*. Budapest, 2010.; *Gibt es ein literarisches (Ost-)Mitteleuropa?* Leipzig, 2010.
3. Pražák, Richard: *Dejiny Uher a Maďarsko v dátech*. Praha, 2010. 70; 409.
4. Becker, Henrik: *Zwei Sprachanschlüsse*. Leipzig–Berlin, 1948. Vö. még: Gáldi, László: La néologie en Europe centrale et orientale. In: *Littérature hongroise – littérature européenne*. Réd. Sőtér, István – Süpek, Ottó. Budapest, 1963. 273-285.

5. Fried, István: Die Fragen des Überganges vom Klassizismus in die Romantik in der Dichtung von Mickiewicz, Mácha, Prešeren und Vörösmarty. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19 (1973). 27-38.
6. Pražák, Richard: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-ugrist*. Brno, 1967.; Pražák, Richard: Dobrovský a Kazinczy. K typologii českého a maďarského kulturne politického a literárního vývoje na přelomu 18. a 19. století. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, řada literárnovedná, D 17-18*. Brno, 1971. 45-60.
[https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/108275/D_ScientiaeLitterarum_17-1970-1_4.pdf?sequence=1] (2018.11.14.)
7. *Dějiny a národy. Literárněhistorické studie o československo-maďarských vztazích*. Vědecký redaktor: Dolanský, Julius. Praha, 1965.
8. Sziklay László: Ady és szomszédaink. *Irodalomtörténet*, 59(1977): 4. sz. 787-813.; Vujičić, Stojan D.: Ady et les écrivains serbo-croates. In: *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2 (1959). 185-201.
9. Gedichte von Andreas Ady. Übersetzungen von Eduard Schullerus. *Die Karpathen*, 5(1911): 15. 1. [<https://www.difmoe.eu/d/view/uuid:63c9a717-5d17-4349-81ef-a9f1fc4238bb?page=uuid:403cadab-af12-49fd-be8e-c43ebc47c8f5>] (2018.11.14.); Facsimilében részletet közöl Ritoók János: *Kettős tükör. a magyar-szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*. Kriterion, Bukarest, 1979. 96-97.
10. A közép-európai kérdés politikai, szellemi, irodalmi etc. vitakérdéseiről: *V klestích dejín. Střední Evropa jako pojem a problém*. Red.: Trávníček, Jiří. Host, Brno, 2009.
11. Sziklay László: Romantika és realizmus a századforduló történeti regényeiben. Sinkiewicz, Jirásek, Gárdonyi. In: *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk.: Csapláros István – Hopp Lajos – Reychman, Jan – Sziklay László. Budapest, 1969. 509-547.
12. A magyar modernség egymást követő nemzedékei fordították K. J. Vrchlický líráját, így Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc.
13. Vö. a 2. számú jegyzetben idézett művek. Korábbi idevonatkozó tanulmányok: Klaniczay, Tibor: Die Möglichkeit einer vergleichenden Literaturgeschichte Osteuropas. In: *Vergleichende Literaturforschung in den sozialistischen Ländern 1963–1979*. Hg.: Kaiser, Gerhard R. Stuttgart, 1980. 41-53.; Sziklay, László: Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte... In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9 (1963). 311-335.
14. Csáky, Moritz: *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Wien – Köln – Weimar, 2010. 104-109, 361-364.
15. *Die Wiener Moderne in slawischen Periodika der Jahrhundertwende*. Hg.: Simonek, Stefan. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford – Wien, 2006. 131-149, 161-180.
16. Macůrek, Josef: České a uherské dejepisectví v počacích českého a maďarského národního obrození. K otázce prvých zájmů J. Dobrovského o Uhry a Maďary. In: *Josef Dobrovský 1753–1953. Sborník studií k dvoustému výročí narození*. Praha, 1953. 473-494.; Macůrek, Josef: *Bohémika v budapeštských archivech a jejich význam pro česke dejiny. Zvláštní otisk vestniku České akademie věd a umení*. Praha, 1950.

17. Ďurišin, Dionýz a kolektív: *Systematika medziliterárneho procesu*. Bratislava, 1988.; Ďurišin, Dionýz a kolektív: *Teória medziliterárneho procesu*. Bratislava, 1985.; Ďurišin, Dionýz a kolektív: *Osobitné medziliterárne spoločenstvá I–V*. Bratislava, 1987-1992.
18. J. Roth regényeinek hősei – a Trotta család, Morsztyn gróf – a perifériáról származnak, onnan hozzák magukkal a Monarchia-tudatot: *Radetzkmarsch* (1932); *Büste des Kaisers* (1934); *Die Kapuzinergruft* (1938). *Werke I–IV*. Hg. eingel. von: Kesten, Hermann. Berlin, 1975-1976.
19. Márai Sándor: *San Gennaro vére*. New York, 1965.; Márai, Sándor: *Das Wunder von San Gennaro*. Übertr. aus dem Ungarischen von: Podmaniczky, Tibor und Mona. Baden-Baden, 1957.; Márai Sándor: *Das Wunder des San Gennaro*. Übers. und mit einem Nachwort von: Simányi, Tibor. München–Zürich, 2004.

Élet a széleken

Törzsök Erika

Néhány hete könyvbemutatón voltam: Tompa Andrea *Omerta*,¹ Losoncz Márk *Ki vagy te vajdasági magyar?*² és Vida Gábor *Egy dadogás története*³ című művei kerültek bemutatásra. A kötetek kapcsán folytatott beszélgetések tanulsága számomra az volt, hogy Magyarországon a valóságérzékelésünk katasztrofális, hogy megállt az idő, hogy a Rákosi-korszakban, a Kádár-rezsim idején nem zárkóztunk be oly mélyen nemzeti sérelmeink, gyűlölködésünk, önsajnálattunk csapdáiba, az apátiába, a megadásba, a szellemi tunyaságba, mint a 2010-es évek óta. Napról napra feladva reményeinket s a még létező gondolkodás szabadságát.

A legszebb, hogy erre az egyre mélyülő szellemi válságra is kívülről kell felhívni a figyelmünket – említett szerzőink mindhárman határon túli magyarok. Mi, határon belüli magyarok szűkülő / szűkülő köreinken belül nap mint nap egy folyamatos választási kampány dühében és apátiájában élve, nem látunk ki arra világra, mely körülvesz bennünket, s hihetetlen tempóban változik... Bezárkóztunk szuverén nemzettudatunkkal, illúzióinkkal, vágyainkkal, dezinformáltságunkkal, köldöknézésünkkel, s nem vesszük észre, hogy egyre mélyülő szellemi válság közepén vagyunk.

Csak az apátiánk és az önsajnálattunk versenyez az önzés és elaljasodás lejtőjén haladva. Nem véletlen, hogy a „határainkon átnyúló nemzetegyesítés” mára egy fizikai pengekerítésben testesül meg. Az ország miniszterelnöke pedig kijelenti: „*Nem akarunk bevándorló ország lenni.*” S igen, ez a kerítés mögé utalása az országnak a maga nemében sikeres. Amennyiben sikernek nevezhető az, hogy aki nem óhajt bezárkózásban élni, az elmegy. Kivándorló ország lettünk, s ma már a „htm”-ek sem Magyarországra jönnek, hanem ők is inkább „migránsok” lesznek a hanyatló Nyugaton.

Pedig nem így indult.

2004-ben, 14 évvel a rendszerváltás után, 13 évvel ezelőtt, írtam egy tanulmányt *Kiszabadulva a félelem fogságából* címmel.⁴ Abban az illúzióban éltem, hogy meg lehet haladni a 20. század tragédiáit a kelet-közép-európai térség országaiban, hiszen szinte nincs olyan ország a térségben – lásd Lengyelország, Csehország, Magyarország –, melyet ne daraboltak, vagy osztottak volna fel a század során... És most itt a nagy lehetőség! A térség európai uniós integrációja valamennyi országnak és népnek egyformán érdeke, lehetősége. Megszabadulhatunk félelmeinktől, a területi követelésektől, nacionalizmusainktól, s hogy nagyhatalmi érdekek játékszerei legyünk.

Magyarországon 1990 után, ha követtek is el hibákat a magyar kormányok, úgy vélem, azokat ki lehet javítani. Sőt közös gondolkodással *a kisebbségpolitikában* is ki

lehet alakítani olyan hosszú távú, kiszámítható koncepciót és megvalósíthatósági tervet, amit minden érdekelt féllel egyeztetve el lehet kerülni az újabb buktatókat, félelmeket. Együttműködve magyarországi és határon túli magyarok, közösen alakíthatjuk a sorsunkat az integrálódó Európában.

Ismertetek ebből a 2004-es koncepcióból néhány gondolatot – amikor még szinte mindenki híve volt az EU-s integrációnak, majd jelzem, mi lett ezekből. Hogyan változott és változik hónapról hónapra, hétről hétre, sőt napról napra az európai integrációs gondolat, illetve folyamat, különös tekintettel a Brexit utáni Európában, a katalánok és a lombardiaiak autonómián túli törekvéseire? Hogyan érintik ezek a változások a magyar kisebbségi közösségek jövőjét, különös tekintettel a magyar kormány etnikai homogenitást, nemzeti szuverenitást hangoztató kijelentéseire?

Abból indultam ki, hogy a magyar kormányoknak a határon túli magyarsággal kapcsolatos politikájában is új lehetőségei nyíltak a 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozásunk nyomán. A Közösség kohéziós politikai tervei / forrásai ugyanis kiemelt figyelmet fordítottak a határokon átívelő együttműködésre. Ez komoly lehetőségeket jelentett a határon túli magyarokkal való regionális kapcsolatok bővítésére, kiteljesítésére. Azonban az 1990 utáni közel másfél évtized negatív politikai tapasztalatai számos fontos problémára figyelmeztettek. Ezek alapján vontam le azt a következtetést, hogy (a) nem a régiókat kell etnicizálni, hanem az etnikumot regionalizálni. (b) A határon túli magyar kisebbségek helyzete a többség nélkül nem megoldható. (c) Az autonómia nem cél, hanem eszköz.

Miért jutottam ezekre a megfontolásokra?

A határon túli magyarokkal kapcsolatosan 1990 után „[a]z első és legfontosabb változás, hogy szomszéd országoként más és más helyzet alakult ki, aminek egyenes következménye, hogy nem lehet egyetlen, egységes üdvözítő megoldást találni, bár ilyen törekvések menetrendszerűen megjelentek az egymást követő magyar kormányok és a határon túli magyar kisebbségi politikai elitek törekvéseiben is. Holott a 'nemzetstratégia', az 'egységes magyar nemzet' hangoztatása önmagában véve üres szólam.”

Miért?

„Kelet-Közép-Európa 20. századi fejlődése után – amely szigorú határokkal elválasztott, homogén, egynemű nemzetállami törekvésekkel, autark gazdasági berendezkedésekkel volt terhes és a szomszédos országokban élő magyarsággal kapcsolatosan a be nem avatkozás politikája volt érvényben – az európai uniós integráció évtizedes határokat bont le az Európai Unió alapelveinek megfelelően. Ezek ugyan lehetővé teszik a térségben élők számára a tőke, a munkaerő, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlását, de a start helyzet rendkívül eltérő az egyes országokban, s következményei is másként és másként hatnak. Lehetséges következmény lehet az is, hogy a Kárpát-medence azon országaiban, melyek az EU-bővítés során Magyarországgal együtt kerültek az Európai Unióba (2004), vagy várhatóan az évtized végéig kerülnek be, az ott

élő magyarok és az adott országokban élő többség fejlődési lehetőségei, gazdasági érdekei egybeesnek. Így azok a térségek, melyek az I. világháború után létrejött államokban többnyire a központoktól viszonylag távoli, határ menti, periférikus területekké váltak, elvesztették természetes gazdasági, kereskedelmi, kulturális központjaikat, aminek következtében gazdaságilag, kulturálisan az átlaghoz képest is leépültek, az új lehetőségek mentén viszont revitalizálhatókká válnak” – gondoltam 2004-ben.

Annál is inkább, mivel „[a]z Európai Unió kohéziós politikájával kapcsolatos alakuló tervei kiemelt figyelmet fordítanak a határokon átívelő együttműködés erősítésére. Ez lehetővé teszi olyan fejlesztési koncepció, illetve stratégia kidolgozását, mely élni kíván a határokon átnyúló regionális együttműködés lehetőségeivel azokban a közép-kelet-európai országokban, ahol magyarok élnek az adott régiókban.” Ezért gondoltam tehát, hogy ennek érdekében abból kell kiindulni: nem a régiókat kell etnicizálni, hanem az etnikumot regionalizálni; a határon túli magyar kisebbségek helyzete a többség nélkül nem megoldható.

Mi az, amit megold az európai uniós integráció, és mi az, amit nem?

Empirikus tapasztalataim alapján úgy láttam, hogy „[j]elentősen megkülönbözteti a térségben élőket az, hogy az Európai Unión belül, vagy kívül élnek-e? Jogaik, kötelességeik, lehetőségeik ennek függvényében alakulnak. Ebben az összefüggésben ez azt jelenti, hogy a Kárpát-medence különböző országaiban élő magyaroknak és az adott országok többségének fejlődési lehetőségei, gazdasági érdekei egybeesnek. Jóban is, rosszban is.” Úgy véltem, hogy „a régiók közötti együttműködés komoly mértékben hozzájárulhat a fejlettségi szintkülönbségek kiegyenlítéséhez, a régiók gazdasági növekedésének dinamizálásához, de legalábbis megteremtődött az esély.”

Mára nyilvánvaló vált, hogy nem így történt. Nem tudtuk kihasználni ezeket az esélyeket. Sőt! A régiók között az egyenlőtlenségek elmélyültek, újabb egyenlőtlenségek alakultak ki.

2004-ben úgy véltem, „[f]ontos tudomásul venni, nem lehet figyelmen kívül hagyni a 20. századi kelet-közép-európai történelem egyik legfontosabb tanulságát, miszerint a kisebbségi kérdés a többség nélkül nem megoldható.” Épp ezért indultak a továbbiakban a közös kormányülések és kisebbségi vegyes bizottságok románokkal, szlovákokkal stb. – igaz, alacsony hatékonysággal, de mégiscsak lépésről lépésre haladva a kulturális autonómia és az oktatási intézményrendszer vonatkozásában nem reménytelenül.

Az 1989 utáni első időszakban, amikor a határon túli magyar intézmények rohamos revitalizációja és az intézményteremtési robbanás volt a jellemző, az általánosan elfogadott elképzelés szerint az intézményalapítást segíteni kell, amit majd a kisebbségi társadalom a későbbiekben fenntart és működtet. Ugyanakkor az évtized végére világossá vált, hogy a Magyarország határain kívül kialakult magyar intézményrendszert jelentős mértékben mindmáig magyarországi támogatásokból próbálják működtetni. Olyan hosszú távú működési stratégiát, amely nem csupán támogatási forrásokban, hanem gazdasági és intézményi együttműködésekben, fejlesztésben is gondolkodik,

mely ténylegesen biztosíthatná a kisebbségi társadalmak intézményeinek autonómiáját, sem az egyik, sem a másik oldalon nem alakítottak ki.

Tehát ekkor úgy gondoltam, nem szimbolikus politizálást kell folytatni, hanem „*két szempontot kell szem előtt tartani: a szabad költözködés jogát és a szülőföldön maradás jogát. Élni kell azzal a lehetőséggel, hogy az európai integrációs folyamat következtében még azoknak az országoknak a vonatkozásában is, amelyek 2004 után nem lesznek az EU tagjai, lehetővé válik, hogy új alapokra helyezzük a kisebbségpolitikát. Ez nem azt jelenti, hogy az uniós integráció magától megoldja a problémák sorát. De lehetővé teszi, hogy az ideologizált sémák menetrendszerű megjelenése – státustörvény, kettős állampolgárság, csak etnikai alapon szerveződő autonómia – helyett, a dolgokat a saját okaira visszavezetve, az egyes országok irányába egyedi stratégiák kidolgozásával végre továbblépjünk a 20. század traumáin. Fel kell ismerni, hogy az egyes országokban (Szlovákia, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Ausztria, Ukrajna) más és más a magyar közösségek civilizatorikus, gazdasági és társadalmi helyzete. Tudomásul kell venni, hogy hol tartanak a reálfolyamatok (a kisebbségi társadalmak is újrateremtődnek), hogy rosszul folytatott, kisszerű, gyarmatosító jellegű, infantilizáló politikával, az eltartott, kiszolgáltatott státusra törekvéssel csak demoralizálni lehet a szomszédos országokban élő magyarságot. A paternalista, kézivezérelt, megosztó, politikai kalandorokkal terhelt, a magyarországi belpolitikai harcokat exportáló gyakorlat veszélyes folyamatokat indított el. Ehelyett ebben a térségben a 21. század elején nem két világháború közötti példákat kell hangoztatni, hanem világosan látni kell, hogy az adott országok centralizáltságával szemben az autonómia nem cél, hanem eszköz a hatalmi kompetenciák megosztására.*”

Gazdasági téren számolni kell azzal a realitással, hogy a közép-kelet-európai vállalkozások jelentős hátrányokkal veszik fel a versenyt a történelmi, gazdasági és kereskedelmi központokban, a töretlen fejlődés körülményei között létrejött vállalkozásokkal, a hatalmas erőforrásokkal gazdálkodó nemzetközi nagyvállalatokkal szemben. Ezek megjelenésével Kelet- Közép-Európa versenyhátránya ugyan fontos területeken csökkenthető, de a térségen kívüli központokból működtetett multinacionális cégek által generált fejlődés jelentős kockázatokkal jár. Úgy gondoltuk – véltem akkor, 2004-ben –, hogy csakis gazdaságilag erős és/vagy a munkaerőpiacon versenyképes kisebbség teremtheti meg és tarthatja fenn saját intézményrendszerét, ami előfeltétele az egyenrangú együttműködésnek, az új intézményekben való részvételnek. Az a stratégia, amely a magyarországi kis- és középvállalkozók megtakarításait kormányzati forrásokkal erősíti meg és keresi az együttműködés lehetőségét a szomszédos országok gazdasági szereplőivel az egyes régiókban, az új európai uniós intézményrendszerek kialakításában is szerepet vállalhat.

Megfontolandónak tartottam a határon átnyúló együttműködések hatékonyabbá tételének szempontjából a hasonló adottságú, de a határ két oldalán fekvő régiók *közös fejlesztési régióiban* való egyesítését. Így – gondoltam – elkerülhetővé válhatna a párhuzamos intézmények létrehozása, az EU-s források öncélú elherdálása a határ két oldalán egymás-

tól néhány kilométerre. Ez az együttműködés kiterjedhetne a régió ipari átalakítására, a szolgáltatási szektor (egészségügy, közszolgáltatások, biztosítási rendszer) fejlesztésére, az oktatásra, a munkaerő-átképzésre, az infrastrukturális beruházásokra, a régió pénzügyi újjászervezésére. E célok megvalósításához, úgy vélem, a két- vagy többnyelvűség megvalósítását szolgáló oktatási intézmények megteremtése elengedhetetlen feltétel.

Úgy láttam, a régióban hatalmas kiaknázatlan potenciál van. A fejlettségi különbségek miatt várható egy nyugat–keleti mozgás, viszont a régió az Európai Uniótól jelentős felzárkózási támogatást kap ennek kezelésére. Ezért is célszerű egyre nagyobb hangsúlyt helyezni a kutatás–fejlesztésre, a vállalati szolgáltató központok, informatikai és szoftverfejlesztő központok, vagyis az innovatív gazdaság fejlesztésére.

Ezzel szemben mi történt?

A magyarságot váratlanul és felkészületlenül találta az európai integráció. 1990 után 2004-től, illetve 2007-től – ismét tőlünk függetlenül – kerültünk új történelmi helyzetbe. Nyolc és fél évtized után a magyarság jelentős része került ugyan újra egyazon nagy politikai–gazdasági egység, az Európai Unió keretein belülre, s Magyarország határai nagyrészt virtuálissá váltak, illetve válnak, de szinte állva maradtunk. A kisebbségpolitika belpolitikai játszmák részévé vált. Ez is az egyik oka annak, hogy a 2004. december 5-i referendumon ugyan Magyarországon megbukott az etnikai nacionalizmus, ám ezt, a határokon kívüli magyarság nagy többsége érzelmi és emancipációs kudarcként élte meg. Máig nem tudjuk, kinek vagy kiknek az érdekében állt ebben a történelmi helyzetben a referendum generálása a kettős-állampolgárságról, aminek előre tudható egyetlen következménye csak is a magyar közösségek szembeállítása lehetett. Holott az új helyzet, mint jeleztem, nem remélt lehetőségeket hordozott, ám a bennünk megrekedt traumákat, mentális határokat nem voltunk képesek lebontani. Jobbról népszavazással kampányoltak a kettős-állampolgárságról, balról 23 millió románnal riogattak. Az etnonacionalizmus a populizmussal kelt versenyre, mígnem napjainkra, 2017-re, a kettő győzedelmesen egyesül (kiegészülve a xenofóbiával, migránsozással). A Fidesz fiókpártok létrehozásával gyengítette az egyes térségekben létező magyar érdekképviseletet ellátó pártokat, aminek következtében az RMDSZ két tűz közé szorult Bukarest és Budapest között. A Híd–Most negligálása pedig – bár bent van a szlovák parlamentben – folyamatos, mivel nem tiszta etnonacionalista alapon szerveződött és működik. A szlovákiai magyarok megosztottsága nem tesz jót egy egyre előregedőbb, fogyatkozó közösségnek. Ugyanez elmondható a romániai és a vajdasági magyarság helyzetéről is.

Az ún. „támogatáspolitiká” a rendszerszintű korrupció határon túli magyar közösségek felé való kiterjesztése. A források felhasználása nem átlátható, nem tervezhető az érintetteknek. Az osztogató politika nem tud versenyképes, hatékony, fenntartható fejlődést generálni, hanem kiszolgáltatott alattvalók előállítására szolgál. Nem teremt közösséget. Sőt, inkább szétveri azt. Akadály bármilyen autonómiának. Kvázi „gyarmatosítás” folyik, a szomszédos országokban is a hazai fideszes klientúra tör előre. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a magyar szupremácia-tudatot bántó módon, mind Szlovákia, mind Románia gazdasági fejlődése megelőzve a magyarországit, a

határ menti térségekben a szomszédos országokban felértékelődtek az ingatlanok a magyarországiakhoz képest, és Magyarországról járnak át dolgozni Kassára, Nagyváradra, Aradra, Temesvárra, Szatmárra a lepusztult magyar vidékekről az ott élő magyarok. Bekövetkezett tehát az, amit előre lehetett látni, de a magyar kormányok nem kívánván vele foglalkozni, az egykori határokkal elválasztott régiók és régióközpontok, illetve megyeközpontok és annak környéke egységesül, egymásra talál ugyan, de nem jön létre az a szinergia, ami csökkentené az egyenlőtlenségeket, a régi zárványok feloldását, újak létrejöttét. Így aztán ahelyett, hogy a határok két-két oldalán közös régiófejlesztési programokkal, az EU-s források okos felhasználásával revitalizátuk volna ezeket a térségeket, a képzettséggel rendelkező fiatalok jelentős tömegei elvándorolnak Nyugat-Európába, Amerikába. Ez bizonyos térségekben valódi exodus, visszafordíthatatlan folyamat, mint pl. a Vajdaságban. Tehát hiába nyomott át a magyar kormány 50 milliárd forintot a VMSZ-en keresztül, a kettős állampolgárság – Korhecz Tamás szavával – a „*kegyes nemzethalált*” gyorsította fel. Ezt 50 milliárd forint nem fékezi. Persze van remény, de nem számunkra! – ahogy az ott élő fiatal generáció fogalmaz.

Ellenben ezek a furcsa pénzosztogatások és a NER soha nem látott megosztottságot eredményezett az ún. anyaországiak és az ugyancsak ún. „htm”-ek között. Lehet tehát, hogy a kettős állampolgárság üveggyöngyéért Orbán Viktorra fognak szavazni sokan a Székelyföldön, de ezzel az ő sorsuk nem oldódik meg, viszont a magyarországiak soha nem látott indulattal gondolnak rájuk.

Mert hiába propagálja Szili Katalin az autonómiát a Székelyföldön, az autonómia nem cél, hanem eszköz, amit a román kormánnyal való tárgyalások során lehetne tágítani, de Budapestről „megadni” nem lehet. Már csak azért is Caragiale tollára való történet ez az autonómia-kampány Romániában, mert miközben ott autonómiáért küzdünk, Magyarországon a minden téren folyó centralizációs politika mindenféle (intézményi, önkormányzati) autonómiát megszüntetett az Orbán-kormány jóvoltából.

Illúzióknak bizonyultak tehát azok az elképzelések, melyek az Európai Unióhoz csatlakozó országok esetében a lehetséges kapcsolódási pontokat, tereket a magyarországi határon átnyúló regionális fejlesztési programként képelték el. Holott a „*tér szerepe a gazdaság szerveződésében, a Föld erőforrásainak felhasználásában és a társadalom működésében is átalakul. A különböző területegységek (ország, adminisztratív régió, csomóponti régió, makrorégió, kontinentális integrációs és kooperációs övezetek, határrégiók, városok stb.) szerepe és súlya a globalizálódó, ugyanakkor egyfajta új regionalizmus tüneteit is felmutató, multipolarizálódó világban számottevően átalakul. A hagyományos nemzeti politikák és szabályozás által determinált terekkel szemben a csomóponti és hálózati terek felértékelődnek, a globálissá alakuló gazdaságban főként a mobillá váló termelési tényezők és a tudásalapú innováció versenyzteteti a régiókat, miközben a társadalmi és környezeti fenntarthatóság is új értelemben minősíti fel vagy le a különböző földrajzi tereket. Erre az átrendeződésre szükségszerűen a közszféra, annak helyi, regionális, nemzeti és szupranacionális szereplői is reagálnak. A térrel kapcsolatos politikai irányítás és befolyásolás, a tér tudatos tervezése és menedzselése új formákat ölt világszerte.*”⁵

Ennek az átalakulásnak a szem elől tévesztése annál is fájóbb, mert az EU megteremtette azt a joganyagot is, az Európai Területi Társulást (European Grouping for Territorial Cooperation, rövidítve: EGTC), ami a változások kihasználásának egyik eszköze lehetne. Ami a regionális együttműködés lehetőségeit biztosíthatná a gazdaságban, az oktatásban, a regionális intézményfejlesztésben, az ön-kormányzatok együttműködésében ahhoz, hogy az eddig határokkal elválasztott térségekben élő közösségek tagjai – túllépve a röghöz kötöttség állapotán – kihasználják az EU-integrációban rejlő dinamizmust és revitalizálják, modernizálják az adott térségeket.

A változások – szinte a magyar kormány ellenében – persze folynak, természetesen jóval lassabban és esetlegesen mind a határon túli magyar közösségek, mind a magyar határ menti térségekben élők esetében. Sokkal inkább az egyes térségekben megjelenő multik, mintsem átgondolt kormányzati politika határozza meg immár a lehetőségeket. Sőt miután a magyar kormány következetesen négyszer-öttször nagyobb forrásokat biztosít egy-egy multinacionális cégnek egy-egy munkahely megteremtésére, mint a kis- és középvállalkozóknak, ezzel sem a magyar közösségek tagjait támogatva, hanem épp ellenkezőleg – új kiszolgáltatottságokat teremt.

Jászi Oszkár *A nemzeti államok kialakulása* című munkájában írja 1912-ben: „egyfelől hat a nemzeti szerveződés, másfelől hat az integráció. A gazdasági egységesedés és a demokrácia elvei alapján megteremthető a két tendencia összhangja. A történelem logikája a 20. században a hatalmi erőviszonyok és érdekek, a nacionalista önzés direktíváit követte, nem engedte az optimális és észszerű, a demokrácia, a nemzeti egyenjogúság, a szabadkereskedelem alapján álló alternatíva megvalósulását. Minden, a térségben élő nép drágán fizetett érte.”⁶

Vajon most, amikor az egyes EU-s tagállamok gazdagabb régiói – Katalónia Spanyolországban, Lombárdia Olaszországban – elégtelennek tartják autonómiáikat, és szuverenitásuk hangoztatásával ki kívánnak szakadni az adott országból, mi lesz az európai uniós integrációból, a kohéziós alapokból, melyek az egyenlőtlenségek csökkentésére irányultak? És mi lesz a szolidaritásból? Mi lesz ezen törekvések hatása Kelet-Közép-Európa térségeiben?

Egy rossz válasz már biztos született, amikor „[ő]rtüzek gyűjtására hívja Székelyföld népét az SZNT elnöke.” Semmilyen tüzzel nem kellene játszani.

A 21. század további évei vajon esélyt adnak valamilyen összhang megteremtésére?

2017. 10. 30.

1. Tompa Andrea: *Omerta. Hallgatások könyve*. Jelenkor Kiadó, 2017.
2. Losoncz Márk: *Ki vagy te, vajdasági magyar? Írások az identitásról és annak hiányáról*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 2017.
3. Vida Gábor: *Egy dadogás története*. Magvető, Budapest, 2017.
4. Törzsök Erika: Kiszabadulva a félelem fogságából. *Európai Tükör*, 9(2004): 9. sz. 16-27.
5. Salamin Géza (szerk.): *A gazdasági térszerkezet vizsgálatát elősegítő dimenziók, illetve az ezzel kapcsolatos módszerek kutatása. I. sz. részjelentés*. VÁTI, Budapest, 2003.
[http://www.terport.hu/webfm_send/309] (2017.10.30.)
6. Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Nap nyomdája, Budapest, 1912.

Közel szabadon

Visszatekintés a magyar közösségek önszerveződésére

Hódi Sándor

A magyar kisebbségi közösségek rendszerváltás utáni mozgásterét illetően Borbély Zsolt Attilának van egy találó kifejezése. Az *RMDSZ 25 éve* című tanulmányában¹ elismeréssel nyugtázza, hogy Romániában az egyéni és a közösségi mozgáster feltételei a rendszerváltozással megváltoztak – javultak, kiszélesedtek, bővültek –, de hozzáteszi, hogy ez az *elmozdulás közel sem jelentett tényleges cselekvési szabadságot a magyar kisebbségi közösség számára*. Elmozdulásról legfeljebb abban az értelemben beszélhetünk, állítja a szerző, hogy a magyarok „közel szabadon” érezhették magukat a korábban tapasztalt etnokratikus elnyomáshoz képest. A rendkívül kemény etnokratikus nyomás enyhülése már önmagában véve is a szabadság látszatát keltette, a tényleges szabadságtól azonban továbbra is áthidalhatatlan szakadék választotta el a határon túli magyar közösségeket. Meglátásom szerint a „közel szabadon” kifejezés is megszépítése a valós helyzetnek, hiszen a magyar kisebbségi közösségek még az autonómia (az önkormányzatiság) lehetőségével sem élhettek.

Gondoljuk csak el – folytatja okfejtését a szerző – hogy mi lett volna, ha 1990-ben az erdélyi magyarság politikai vezetőinek egy része nyíltan kiáll a határmódosítás célkitűzése mellett. Mérget vehetünk rá, mondja Borbély Zsolt Attila, hogy erre a román hatalom perrel és börtönnel válaszolt volna. Ez a feltevés érvényes más külhoni magyar nemzetrészekre is. A szabadság látszatának romantikus idealizálása ellenére nem akadt kisebbségi politikus, aki ennyire elrugaskodott volna a valóságtól. Más kérdés, hogy ilyen törekvésekre maguk az említett közösségek sem mutattak hajlandóságot, hiszen a kisebbségi magyar pártok szerveződése idején a nagy többség hallgatag maradt, s dermedt, szorongó állapotából csak fokozatosan lehetett felrázni és társadalmi szerepvállalásra bírni.

Már a magyar pártok létrehozásának gondolata is félelmet és ellenállást váltott ki az emberek többségéből, akik legfeljebb valamilyen „érdekvédelmi szervezet”, „mozgalom”, „közösség” elképzelésével próbáltak megbarátkozni. A nem minden alap nélküli általános fenyegetettség-érzés és a politikai színrelépéstől való ódzkodás ellenére a többpártrendszer bevezetésével a „tettek mezejére” kellett lépni. Mindenütt akadtak emberek, akiknek józan valóságérzéssel, politikai hisztériakeltés, felelőtlen ígérgetés

és nagyozolás, titkos bosszúvágy vagy fölénytudat nélkül sikerült a magyar kisebbségi közösségeket a társadalmi-politikai önszerveződés irányába terelni.

Az önszerveződésnek köszönhetően – hosszabb-rövidebb hezitálás, körömrágás után – megszülettek az első autonómia-tervezetek, amelyek a magyar kisebbségek részéről a többségi néppel való konfliktuskezelés és konszenzuseresés, a társadalmi alkudozás és az érdekérvényesítés ideális módjának ígérkeztek. Ez a vitathatatlan előrelépés mindenütt megtörtént. Sajnos a többségi társadalom (mondjuk azt, hogy „demokratikus hagyományok híján” és nem pedig zsigeri gyűlöletből) szinte azonnal elutasította a „békejobbot”, s ezzel az utódállamokban gyakorlatilag kudarcba fulladt a demokrácia nagy próbatétele. Hangsúlyozom, a magyar nemzeti közösségek részéről felkínált politikai kezdeményezések (autonómia-tervezetek) mentesek voltak az illúzióktól és a mesianisztikus ígéretektől: intézményesen, konstruktív keretek között kívánták rendezni a kisebbségek helyzetét. Sajnos a többségi társadalom elutasító magatartása miatt részünkről önáltatás maradt minden politikai és szellemi törekvés, amely a helyzettel való megbékélésre, a csendes önfeladásra próbálja rávenni az agonizáló magyar nemzetrészeket.

A remények szertefoszlásával, a súlyos történelmi helyzetből való kilábalás lehetősége nélkül a határon túli magyarok körében megerősödött a „mártír nemzet” érzése. Okkal és joggal éreztek (és éreznek) veszve mindent, hiszen (és ezt fontos tisztán látnunk!) önmagában már a kisebbségi autonómiákra vonatkozó javaslat is „engedmény”, afféle „kiegyezés” lett volna részünkről, amit voltaképpen a nemzeti önfeladás irányába tett lépésként is értelmezhetünk. *Nevezhetjük ezt józan belátásnak, reálpolitikának, ésszerű önkorlátozásnak, bárminek: ettől függetlenül ez a nemzeti szuverenitás hiányában a nemzeti önfeladás irányába tett első (kényszerű) lépés.* Egyébként nem véletlen, hogy a nagy politikai körültekintéssel „kiizzadt” autonómia-tervezetek sem találtak kedvező fogadtatásra a többségi társadalmak részéről, amelyek hozzá voltak szokva, hogy különféle politikai-ideológiai konstrukciókkal évtizedeken át sikeresen elfedték a valóságot, megtévesztették a világot, más szóval a magyar közösségek jogfosztottságát voltaképpen „természetesnek” tekintették. Sajnos, jobbra már maguk az érintettek is így tekintenek helyzetükre, ami az önfeladás megannyi formájában jut kifejezésre.

Visszatérve Borbély Zsolt Attila fejtegetésére, okfejtésére, a szerző helyállóan állapítja meg, hogy az egyéni és közösségi mozgástér a „rendszer váltással” valamelyest javult a magyarság számára, a szó valódi értelmében azonban szabadságról, önrendelkezésről, de még a fenyegetettség-érzet megszűnéséről sem beszélhetünk. *A határon túli magyar közösségekre változatlanul továbbra is olyan etnokrata nyomás nehezedik, hogy jószerevével még az önrendelkezési (önkormányzati) törekvések látszatára sincs lehetőségük.*

Komprádor elit

Ezen az áldatlan helyzeten a rendszerváltással végbement „elitcsere” sem változtatott semmit az elmúlt negyedszázadban. Azok a „módszerek”, amelyek útján az új elit

„rendezni” kívánta a helyzetet, a kisebbségek számára nem kínált jövőt. A demokrácia illúziójának áldozatai vagyunk valamennyien. A széthullott rendszer romjain látszólag új politikai erők tűntek fel megváltást ígérő teóriáikkal és eljárásaikkal. A rendszerváltó elit valójában se új eszmével nem rendelkezett, se felkészülve nem volt a demokrácia gyakorlati érvényesítésére. A régi-új politikai vezetők a múlttal voltak viselősek, alkalmatlannak bizonyultak nem csak a jövő építésére, de arra is, hogy döntéseik következményeivel szembenézzenek. A demokratikusnak nevezett választásokkal erőszakos és manipulatív politikai erők kerültek felszínre, amikkel szemben a társadalom gyakorlatilag védtelenné vált. A politikai, közéleti hivatás árucikké degradálódott. Elég egy pillantást vetni a kialakult helyzetre, hogy felfedezzük, a formálódó új világban a gyengék, az elesettek, a kisebbségek semmiféle irgalomra nem számíthatnak. Az uralkodó szemlélet egyenesen feltételezi föláldozásukat. Névlegesen ma csak a piac számít, és valójában annak leple alatt harácsolás folyik. Az új politikai értékrendből (ha volt) eltűnt az erkölcs, a tisztesség, az együttérzés, a méltányosság, a társadalom iránti felelősségtudat. A józan szkepszis és a bennünket körülvevő valóság látványa azt mondatja velünk, hogy a kisebbségi magyar közösségek sem elég anyagi, sem elég mozgósítható személyes erőforrással nem rendelkeznek ahhoz, hogy talpon maradjanak.

Beszéljünk most csak ez utóbbiakról. Ebből a szempontból figyelemreméltó az, amit Borbély Zsolt Attila a komprádor értelmiségről mond. Közismert, írja, hogy *„a szocialista rendszerben kialakult komprádor elitek a térség államaiban kisebb-nagyobb mértékben átálltak a Szovjetunió szolgálatából a globalista háttérhatalom szolgálatába.”*² A médiában ma is azok a hangadók, akik – akárcsak a kommunista években – azonnal tüzelnek mindenre és mindenkire, ami és aki a nemzeti önrendelkezési törekvésre emlékezteti őket. Ez a jelenség sajnos a magyar kisebbségek körében is megfigyelhető. Anélkül, hogy a bűnbakképzés gyanújába keverednénk, *be kell látnunk, hogy a kisebbségi magyar közösségeknek 26 év után sem sikerült teljes egészében megszabadulniuk saját komprádor értelmiségüktől. A „demokratikusnak” nevezett változások is inkább az ellenlábasoknak kedveztek, semmint a nemzetben gondolkodó kevés értelmiséginek.* Nem véletlen, hogy a – látszat ellenére – a szellemi élet nem a magyar érdekeket, nem a közösségi célokat, nem a nemzeti értékeket tartja szem előtt, hanem a globalista elit elvárásaihoz igazodik. Ez a mindennapi életben súlyos – olykor drámai – feszültségekhez vezet. Ilyen viszonyok között nagy erők működnek mind társadalmi, mind lokális szinten avégett, hogy újra és újra hatástalanítsák a nemzeti identitás megtartására irányuló gyenge és szórványos erőfeszítéseket. Noha szavakban elsőbbséget élvez a nemzeti identitás megtartásának támogatása, ebben a vonatkozásban a valóság meglehetősen tagolt és zaklatott képet mutat. Sőt, ennek a célkitűzésnek olyannyira az ellentéte valósul meg a gyakorlatban, hogy kisebbségi körülmények között (társadalmi, kulturális, egzisztenciális) öngyilkosságot követ el az, aki ezt a feladatot komolyan magáénak tekinti.

Érthető, hogy az utódállamok, amelyek Trianon következtében jelentős javakat, területet, népességet zsákmányoltak, mindvégig kerékkötői voltak egy autentikus kisebbségi

magyar értelmiségi réteg létrejötte. Ezen túlmenően elsőrendű politikai feladatuknak tartották egy olyan értelmiségi réteg kinevelését, amely fittyet hányt a kisebbségbe került magyarság gondjaira és vergődésére. Ez az értelmiségi réteg nemcsak, hogy soha nem volt egy érzelmi, közérzületi hullámhosszon saját nemzeti közösségével, hanem ellenkezőleg, kulcsszerepet vállalt a kisebbségeket alárendelt helyzetben tartó önminősítési–önmeghatározási identitáskeretek kialakításában. Ennek folyamányaként a kisebbségi magyar közösségek tele vannak tehetséges, ámde a tudás értékét lerontó, megingott, széthullóban lévő identitású emberekkel. Abból az erősen foghíjas, vékony, identitásában bizonytalan, a közösségért felelősséget nem vállaló értelmiségből, amelyet a magyar közösség vérrel és verítékkal kiizzadt, nehezen állt össze egy autentikus élcsapat, amely a kisebbségi magyar közösségek vezetésére alkalmassá vált volna. Ha lehet, a helyzet ezen a téren ma még rosszabb.

A hatalom szolgálatában

A II. világháború után színre lépő vajdasági magyar értelmiség nagy része első generációs értelmiségi volt, akik *a rendszer kádereként nevelkedtek, és politikai–ideológiai elvárásokat közvetítettek a magyar közösségek felé*. Nemhogy nem álltak ellen a hatalom akaratának, hiszen a szolgálalkúság feltétele volt társadalmi érvényesülésükének, de sokszor eléje mentek a hatalom ki nem mondott elvárásainak. *A hűségért és a hatalom szolgálatáért természetesen nem maradt el a jutalom, lehetőséget kaptak nemcsak a szakmai felemelkedésre, hanem mindenféle becsvágyuk kiélésére*. Ezen a téren az 1990-es politikai fordulattal annyi változás történt, hogy az időközben felnevelkedett fiatal értelmiségi rétegre a történelmileg bukott rendszernek már nem volt szüksége, de az új idők politikája sem tartott rájuk igényt. Az „új demokrácia” a fiatal magyar értelmiségiek számára végképp nem kínált érvényesülési lehetőséget, így azok hamar lapátra kerültek. Ez az átstrukturálódás nagyjából egybe esett a vajdasági magyar kultúra korábban hangadó értelmiségi rétegének a kiöregedésével. A korábban „pozícionált értelmiségiek” kiöregedtek, érvényesülési lehetőség híján viszont megindult a fiatal értelmiségiek elvándorlása a vajdasági magyar politikai és kulturális szinterről. A helyzetet súlyosbította, hogy szűkös lehetőségeire („forráshiányra”) hivatkozva a vajdasági magyar kisebbségi „politikai elit” is feladta azt az elképzelést, hogy a széthulló magyar közösség megmaradásához, regenerálódásához, az identitás újjáépítéséhez feltétlenül szüksége lenne jól képzett, nemzetének elkötelezett fiatal értelmiségiekre. Az áldatlan helyzet hosszas és bonyolult fejtegetése helyett leszögezhetjük, hogy ma ugyanott tartunk, ahol 25 évvel ezelőtt. *Erősen megfogyatkozva, felhígulva, vértelenné válva, önmagában elbizonytalanodva a magyar kisebbségi értelmiségnek jószerével ahhoz sincs már ereje (bátorsága), hogy a rendszerváltás elején megfogalmazott célkitűzések mellett kiálljon*. Sőt, a vázolt előzmények után ebben a strukturálatlan önmeghatározási–önminősítési helyzetben a kisebbségi magyar közösségek rosszabb állapotban vannak, mint negyed (fél, vagy háromnegyed) évszázaddal ezelőtt.

Ismétlem, embert próbálóan nehéz feladat a magyar kisebbségeket személyes érdekelt-ség híján valamiféle előremenekülő identitás megfogalmazásának ügye mellett felsora-koztatni. Az identitás kérdése jószerével csak mint elvont fogalom kerül szóba, csepp-folyós és bizonytalan, amelybe kapaszkodva nehéz a gyakorlati problémákat áthidalni. Nemzetben gondolkodó értelmiség híján viszont már észre sem vesszük, hogy az átélt társadalmi és egyéni tapasztalataik alapján az emberek mindennél többre kezdik be-csülni személyes függetlenségüket, autonómiájukat, még inkább egzisztenciájukat. Látnunk kell, hogy az önreflexióban jóval kifejezettebb a személyes érdekelttség, mint a szociális és nemzeti identitáselemek, amelyek egyre több bizonytalanságot és kétér-telműséget rejtenek magukban, ami a kisebbségek kínos útkeresésében szinte kézzel-foghatóvá teszi a magyar közösségek atomizálódását, dezintegrációját, szétesését.

Hogyan és miként is tudnánk ezeket a negatív folyamatokat kedvező irányba terelni? Vannak, akik abban látják a kisebbségi közösségek tévelygésének (úttévesztésének) az okát, hogy demokrácia hiányában nem jött létre a politikai és szellemi élet belső nyil-vánossága, amely lehetőséget kínálna az eltérő nézetek szembesítésére. Lényegében véve azt fájlalják, hogy a körülmények folytán elmaradt, vagy félbeszakadt az értelme-zési közösségek kialakulása, amelyek szisztematikusan reagálhattak volna a vajdasági magyarság társadalmi dinamikájának alakulására.³ Tény és való, hogy az a (kisebbsé-gi) politika, amely nem számol az emberek tömegessé összegződő személyes dilemmá-ival, önmeghatározási problémáival, önmaga lehetőségeit is korlátozza. Tanácsos tehát figyelembe venni azt a folyamatot, ami a (kisebbségi) társadalom mélyrétegeiben zaj-lik. Elsősorban a személyes identitáson belüli változásokra, az egyéni sajátságokra gondolok. A modern demokrácia sem nélkülözheti a tömegek akarátát, ennek ellené-re a társadalmi azonosságtudat kialakításában és fenntartásában az autentikus nemzeti értelmiség kulcsszerepet játszik. A magam részéről ezért tartom legnagyobb gondnak azt, hogy *a határon túli magyarságnak nincs „a saját véréből való és lelkével azono-sult” értelmisége, illetve akik vannak, azok magukra hagyva, politikai ellenszélben próbálnak boldogulni, utat törni maguknak.* Másként fogalmazva, szellemi honvéde-lemre, a közösségért felelősséget vállaló, nemzetben gondolkodó értelmiségre volna legnagyobb szükség.

Kollektív és egyéni jogok

A megfelelő értelmiségi réteg hiánya gondot jelentett már a rendszerváltás elején is, a célok megfogalmazásakor. Utólag úgy tűnik, hogy ezen könnyen túltettük magunkat. Salat Levente írja, hogy egyenesen csodaszamba ment az a gyorsaság, amivel az erdélyi magyarság a romániai fordulatot követően megszerveződött, s hogy az RMDSZ, amely egyszerre volt különböző ideológiai platformokat magában foglaló ernyőszer-vezet, sikeresen ötvözte magában a párt központi vezetését és a területi képviselőket. Ugyanakkor hatékonyan mozgósította a választópolgárokat és szép eredményeket ért el a választásokon, ami nagy előnyt biztosított számára a kinnal-bajjal kialakuló romániai többpártrendszerrel szemben. Ez a helyzeti előny azonban hamar semmivé foszlott, írja

a szerző, amikor az RMDSZ megpróbált beilleszkedni a román politikai életbe. Világossá vált, hogy az erdélyi magyarság közösségi megmaradási törekvéseinek a romániai politikai szinten nem lehet érvényt szerezni. *Az erdélyi magyarság megmaradásának garanciáit a kollektív jogokra alapozta volna, a román politikusok viszont mereven elutasították minden követelést, ami túllépett az egyéni jogok szintjén.*

Ez történt más utódállamokban is, ahol magyarok élnek. Noha az álláspontok összehághatatlannak voltak (és maradtak), Salat Levente szerint az elmúlt 26 év alatt az RMDSZ-nek fölöttébb látványos eredményeket sikerült elérnie. Ezzel kapcsolatban arra hivatkozik, hogy 931 jogszabály foglalkozik valamilyen formában kisebbségvédelmi előírásokkal. Aligha jutna eszébe bárkinek is kétségbe vonni ezeket az eredményeket, a mozgástér megnövekedését, ez azonban nem cáfolja azt, hogy *az erdélyi magyarság az önrendelkezést illetően térdre kényszerült.*

Salat Levente maga is azt vallja, hogy a „látványos eredmények ellenére (...) az erdélyi magyar közgondolkodás uralkodó trendjei szerint az erdélyi magyar kisebbségpolitika kudarcos és célt tévesztett.”⁴ Az említett hiányérzet elsősorban az autonómia teljesületlen ígéretéhez kötődik, de más is beárnyékolja a közhangulatot. *A magyar kisebbségpolitika sem Romániában, sem másutt nem akarta tudomásul venni, hogy az újonnan létrejövő többpártrendszer voltaképpen csak cirkusz.* A többségi pártok épp olyan konok következetességgel képviselik a román állami s nemzeti érdekeket, ahogyan az korábban a nemzeti kommunizmus legsötétebb éveiben történt. Magyarán, fel kellett volna ismerni, hogy a román nemzet- és államépítési stratégia szemben áll a magyar törekvésekkel. Természetesen nem csak a románokról van itt szó. *A közösségként való megmaradás garanciajaként elképzelt közjogi autonómia megvalósítását mint az önrendelkezés és önkormányzatiság minimumát a szomszédos országok sehol sem teszik lehetővé.* (Szerbiában sem, noha a kulturális autonómia valamilyen formájával rendelkezünk.)

Ebben az értelemben tehát a korábbiakhoz képest nem történt előrelépés. *A magyar kisebbségek mindenütt térdre kényszerültek.* Pontosabban, Trianon óta térdere vannak kényszerítve. Ezt az égbekiáltó igazságtalanságot eddig „sorscsapásként”, elnyomás-ként, a közösségen tett erőszakként élték meg, most viszont az a látszat, mintha ez a kiszolgáltatottság csupán saját tehetetlenségünk következménye lenne. Annak érdekében, hogy a kisebbségi magyar pártok valahogyan mentsék a mundér becsületét, saját közösségüket próbálják alkura (belátásra, önfeladásra) rábírní. A kisebbségi magyar közösségek számára azonban *a történet nem politikai alkukról szól, hanem a nemzeti közösség alapjainak meglazulásáról, a hit és a közösségi érzés megingásáról, történelmi tudat és az identitás feladásáról.*

Kis magyar világok

Beszélhetünk persze politikai céltévesztésről, kihagyott történelmi lehetőségekről, önfeladásról, érdektelenségről, a kérdés ugyanaz marad: azok az álmok, amelyeket a ha-

táron túli magyarok Trianon óta dédelgetnek magukban, egyáltalán teljesíthetők-e? Szembe tudunk-e nézni a ténnyel, hogy *„az erdélyi magyar kisebbség tagjai kevés eséllyel maradhatnak meg magyarnak Romániában, ha úgy szocializálódnak, mintha Magyarországon élnének”* – kérdezi Salat Levente.⁵ Azt gondolom, hogy a fennmaradás esélyeinek megkérdőjelezése jogos a többi határon túli magyar közösség esetében is. Az elszakított nemzetrészek „szocializációjára” vonatkozó megállapítást azonban szerintem aligha lehet a sajátos kisebbségi körülmények magyarázataként elfogadni. A magyar nemzetrészek megmaradását nem az veszélyezteti, hogy társadalmi szocializációjuk során nem „idomulnak” kellőképpen a sajátos romániai (szerbiai stb.) viszonyokhoz, hanem, hogy magyarként nem hagyják őket élni, ők viszont ennek ellenére magyarként kívánnak élni. Itt nem a *más* nemzetiségen van a hangsúly. Nem az a baj, hogy a románok, szerbek mások, mint a magyarok, vagy hogy a magyarok nem érzik jól a románok (szerbek stb.) között magukat, vagy nem tudják közöttük föltalálni magukat, hanem hogy a román (a szerb stb.) állam tudatosan – politikai, gazdasági, kulturális – akadályokat gördít a kisebbségek (mint kollektívák) útjába. Semmi okunk ennek vagy annak a politikusnak a jó szándékában kételkedni, a közösséget hátrányosan érintő törvények miatt azonban számos erdélyi, vajdasági magyar dönt szülőföldjének elhagyása mellett, mert az állam részéről tapasztalt idegenkedést, hatalmi döllyöt a maga részéről sérelmesnek érzi, sőt: elviselhetetlennek tartja. Nem az a gond, ahogyan Salat Levente véli, hogy a magyarok képtelenek Romániában (Szerbiában, Ukrajnában stb.) megtalálni azt a világot, amelyet Magyarország kínál számukra, hanem hogy az említett államok nemzeti hovatartozásuk miatt velük szemben eleve – tudatosan és célzatosan – hátrányos megkülönböztetést alkalmaznak.

A hátrányos megkülönböztetés kapcsán félreérthető, sőt félrevezető azt a lelki habitust kifogásolni, amely az anyaországban természetes a magyar emberek számára, mondván, hogy Romániában (Szerbiában stb.) más világ van. A gondot az jelenti, hogy az állam nem tehet különbséget az emberek között hitük, nyelvük, tudatuk, szokásaik alapján, akkor sem, ha azok kollektivitásukhoz ragaszkodnak. Ha mégis különbséget tesz, ebből nem az következik, hogy hibázik az emberek identitása, hogy nem megfelelő a szocializációja, hanem hogy az állam bizonyos embercsoportok szükségleteit és sajátos érdekeit rosszul kezeli, sőt: megbosszulja.

Perverz nemzetközi jogrend

Ha jól értem, Salat Levente a határon túli magyar kisebbséggel kapcsolatban az „otthonosság-érzés” hiányáról beszél. Ez az érzés azonban korántsem az uralkodó nemzethez „igazodó” szocializáció „hiányosságainak”, hanem a hatalom arroganciájának a következménye. Ebből kifolyólag elsősorban *nem a román (a szerb stb.) többséggel kialakított és fenntartott mindennapi emberi kapcsolatok sérelmesek a magyar kisebbség számára, hanem a hatalom arroganciája az, ami elviselhetetlenné teszi a helyzetet.* Az arrogancia viszont a hatalom természetéből fakad, ami megzabolázható, s amelynek a nemzeti sajátosságokhoz semmi köze.

Ki kell mondanunk végre azt is, hogy a határon túli magyarok sérelmes helyzetével kapcsolatban nem elég a román (szerb stb.) hatalom arroganciáját felhozni, ha maga a mintaadó nemzetközi jogrend a perverz, amely csakis és kizárólag a hatalmat ismeri, csakis és kizárólag az erőszak nyelvén ért, s csak a hatalommal egyezkedik. Ennek a perverz jogviszonynak a leplezését szolgálja a fülénél fogva előrangot kapott „nemzeti kérdés”, a sokszor „kárhoztatott” nemzeti érzés, amely úgy mond „zavarja” a népek „közleledését és együttélését”. Ez a csúsztatás és mellébeszélés a különböző társadalmi entitások (többek között az etnikumok) szabadságjogainak követelésétől való idegenkedést igyekszik leplezni.

Látnunk kell és nevének kell neveznünk a nemzetközi jogrendnek azt a perverz sajátosságát, amely számos tanújelét adja a népek kiskorúsításának, az etnikai törekvések negligálásának. Ez a perverz jogrend az, ami fájdalmasan érint bennünket, mert nehezen (sehogy sem) egyeztethető össze önrendelkezési törekvéseinkkel. Illúzió azt gondolni, hogy az erdélyi, vajdasági magyarság az autonómiák kiharcolása révén „*békében és jólétben éldegélhet a maga kis magyar világaiban*”,⁶ függetlenül attól, hogy Európában közben mi történik, s milyenek a románok (szerbek stb.) számára adott, irányadó politikai jogviszony. A párizsi békekonferencia szelleme valójában ma is él. Nem csak azok voltak „aljas gazemberek”, akik a trianoni „békét” Magyarországra ráerőltették, hanem azok is, akik a békediktátum beteljesülése fölött máig örködnek.⁷

Elszoruló torokkal vettük tudomásul, hogy a nemzetközi igazságosságnak, a népek szabadságának nagy eszméje, amelyet a szövetséges hatalmak oly fennén hirdettek, már Trianonban porba hullt. De csaknem száz év után továbbra is azt hallani, hogy még mindig mi, magyarok vagyunk „történelmi léptékesztésben”, s hogy a „veszélyt” a magyar kisebbségek felettből mértéktartó önrendelkezési törekvései jelentik. Felesleges hajbókolás és törleszkedés helyett be kell látnunk, hogy maga a nemzetközi „főirány” elhibázott. *Azt a nemzetközi jogrendet kell kárhoztatni, amely alapvetően közösségellenes, népellenes, nemzetellenes, emberellenes, és amely a modern uralmi rendszer megteremtését a nemzeti közösségek felszámolásától, a manipulált tömeg létrehozásától, az arc nélküli klónoktól reméli.*

Kettős mércé

A nemzetközi jogrend perverz sajátosságáról beszélve hadd utaljunk a nemzeti önrendelkezés elvi tisztázatlanságára és a gyakorlatban megfigyelhető kettős mércére. A nemzetközi jogrend szerint, mint ismeretes, minden népnek joga van önrendelkezéshez, azonban – ahogyan Salat Levente írja – a vonatkozó dokumentumok homályosak a tekintetben, hogy mely embercsoportokat lehet népnek tekinteni. Mitől nép a nép? Ki, mikor és mitől válik néppé? Kié a döntő szó ebben a kérdésében?

A következetesség és a tárgyilagosság minimuma is hiányzik ezeknek a kardinális fontosságú kérdéseknek az eldöntéséhez. Erre vonatkozóan érdemes Salat Levente gondolatmenetét tovább követni. Elvileg minden népnek joga van az önrendelkezéshez. E jog

értelmében a népek szabadon határozhatják meg politikai rendszerüket, és szabadon biztosíthatják gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket.⁹ Európa 49 állama közül tíz rendelkezik kisebb népességgel, mint az erdélyi magyarság lélekszáma, további ötnek pedig hasonló a lélekszáma az erdélyi magyarsághoz. Ugyanakkor Európa 49 államában 20 körülire tehető azoknak a nemzeti közösségeknek a száma, amelyek egymillió fölötti lélekszámmal rendelkeznek, és magukat népnek tekintik. További 30 kisebbség is valamely néphez tartozónak tekinti magát, akik mintegy félmillió lélekszámmal rendelkeznek.

Világos, hogy az államalkotás, az állami keretek megszerzése és megőrzése a kollektív jogok elismerésének lehető legmagasabb formáját jelenti. *Ezt a jogot azonban békés eszközökkel, politikai tárgyalások útján nagyon nehéz, valljuk be, csaknem lehetetlen kivívni.* Nem véletlen, hogy a (perverz) *nemzetközi jog a kollektív jogok helyett következetesen egyéni jogokról beszél,* nehogy valamelyik etnikumnak, népcsoportnak, kisebbségnek eszébe jusson magát közösségnek tekinteni, és közössége elismerése, fennmaradása érdekében politikai, közigazgatási intézményrendszert (államot, autonómiát, önkormányzatot) létrehozni.

Ebben az ellentmondásoktól terhes, zavaros politikai és jogi helyzetben természetes, hogy ha valamelyik kisebbségi közösség kifejezi önrendelkezési igényét, akkor az „nemzetközi feszültségekkel” jár. Lévéen, hogy békés eszközökkel, politikai tárgyalások útján nehéz kollektív jogokra szert tenni, a közösségi érdekérvényesítés vagy egy független állam egyoldalú kikiáltásával, vagy egy másik államhoz való csatlakozással érhető el. Egyik út sem járható katasztrófális következmények nélkül.

Több mint naivitás tehát azt hinni, hogy az önrendelkezés bármely formájának kivívását a „nemzetközi jog” támogatja, elősegíti, vagy előnyben részesíti. A közelmúlt fejleményei arra engednek következtetni, hogy erőszak nélkül mind a függetlenség kikiáltása, mind egy másik államhoz való csatlakozás lehetetlen. Ellenben *azok, akik az erőszak eszközeihez folyamodva próbálnak államalkotó néppé (nemzetté) válni (akár önálló államot létrehozni), nagyobb sikerrel járnak, mint azok, akik – a nemzetközi jogban bízva –, békés politikai eszközök útján kívánnak önrendelkezési törekvéseiknek érvényt szerezni.* Salat Levente ezzel kapcsolatban utal Will Kymlica frappáns kijelentésére, mely szerint az önálló államok létrehozására irányuló törekvés „*a nemzetközi jogrend perverz követelménye*”.¹⁰ A magam részéről roppant találónak tartom ezt a megállapítást, mely rámutat a dolgok lényegére. Nevezetesen arra, hogy *bár maguk az önrendelkezésre törekvő közösségek dialógus által szeretnék a helyzetüket rendezni, azaz békés úton töreksenek jogalanyiságuk elismerését kieszközölni, erre éppen maga a nemzetközi jogrend nem nyújt lehetőséget, vagyis akarva, nem akarva, de erőszakos fellépésre sarkallja őket.*

Ebben a vonatkozásban összehasonlíthatjuk például a Kárpát-medencében élő kisebbségi magyar közösségek önrendelkezési törekvését (*mondjuk inkább azt, hogy ezt célzó vergődését*) az albánok erőszakos függetlenségi mozgalmával, amely a Balkánon egy új állam, Koszovó létrehozásához vezetett. Nekik új állam járt harcias fellépésükért,

míg a kisebbségi magyar közösségek békés eszközökkel történő „érdekérvényesítési törekvése” eddig a legcsekélyebb eredménnyel sem járt. Eddig – mondom, nem mintha várható lenne, hogy ezután jobbak lesznek a kilátásaink, de a történelemnek – minden ellenkező vélemény ellenére – még nincs vége. Tény azonban, hogy a magyar közösségek az elmúlt huszonvalahány évben (az asszimiláció, a kivándorlás, az öngyilkosság következtében, illetve utódnemzés hiányában) nagyobb (vér)vesztéséget szenvedtek, mint amit a koszovói albánok hoztak függetlenségük érdekében. Természetesen ez „nem felhívás keringőre”, hanem annak a fájdalmas ténynek a felismerése, hogy *a politikai erőviszonyok átrendeződése nélkül nincs az a kisebbségi politikai élcsapat, amely önmagában – hathatós külső segítség nélkül – ezt a „meccset” megnyerhetné.* Ez a sajnálatos körülmény azonban nem mentesít bennünket attól, hogy saját hibáinkkal, gyengeségeinkkel és mulasztásainkkal szembenézzünk.

Nemzetépítő projektek

Bakk Miklós *Narratíva, avagy a megértés evolúciója* című írásában ugyancsak arról a „politikai törésről” beszél, amely a kisebbségpolitikában bekövetkezett.¹¹ A szerző véleménye szerint az RMDSZ célja („teoretizáló és ideológiai kerete”) „az első időszakban” még határozottan az „önkormányzati modell” volt. Ez a gyakorlatban a „belső önrendelkezés” igényét jelentette, ami később „valamiért elbukott”. Ezt a „bukást” Bakk Miklós a „politikai beszédmód” változásával hozza összefüggésbe, amit bevalom, nem egészen értek. A fejtegetést igen, mely szerint „az RMDSZ nem tudta megteremteni azt a közéleti nyelvet, amely összekapcsolta volna a politikai képviselőt és a társadalomépítést, azaz a kettő közötti közvetítéshez szükséges közpolitikai nyelvezetet”.¹² Jóllehet igaza lehet abban, hogy a nyelvpolitika a kisebbségpolitika igen elhanyagolt területe, mégsem hiszem, hogy maga a politikai bukás „nyelvpolitikai” kérdés lenne. Ezt a megállapítását a későbbiek során maga Bakk Miklós is helyesbíti, amikor leszögezi, hogy az „önkormányzati modell kimerülése” *voltaképpen az RMDSZ román pártrendszerbe való erőteljes integrációjának volt a következménye.*

Bakk Miklós írását azért idézem, mert ezek szerint a romániai magyarság körében ugyanaz ment végbe, mint a Vajdaságban. *A magyar kisebbségpolitika – a győztes többségi párttal való sikeres együttműködés reményében – hátat fordított „a kisebbségi nemzetépítés paradigmájának”.* Ezt a „pártpolitikai fordulatot” aligha lehet kizárólag a magyar kisebbségi pártok nyakába varrni, hiszen a kisebbségi magyarság politikai képviselőitök ügye végső soron a Magyarországgal szomszédos országokban történő „demokratikus kibontakozás”, vagy mondjuk inkább, hogy a különböző „demokraciatípusok” kialakulásának és formálódásának a függvénye. Ennek ellenére, meglátásom szerint, a kisebbségi „nemzetépítő politika” (pontosabban annak hiánya) elsősorban az adott kisebbségi közösség önértékelésének és politikai-ideológiai érettségének a kérdése. *Márpedig mind a közösség önértékelése, mind politikai érettsége vitathatatlanul gyenge pontja a magyar nemzetrészeknek.* Elsősorban ezek az okok vezettek oda, hogy *a kisebbségi politikában a párt, mint eszköz elvesztette nemzetépítő jellegét.*

Hozzá kell tenni, hogy ezt a „pálfordulást” részben az eredményes politizálás keretei kényszerítették ki. A nemzetépítés feladása volt a feltétele annak, hogy a kisebbségi magyar pártok kormányzati tényezővé váljanak. Másrészt a magyar pártok azért vették el nemzetépítő jellegüket, mert azok vezetői magát a politizálást (a kormányzati szerepvállalást) fontosabbnak és a maguk szempontjából előnyösebbnek tartották annál, hogy nemzeti közösségük érdekeinek következetes és bátor képviselése miatt netán „rendszerellenes nemzetpolitikus” gyanújába keveredjenek. Megfelelési kényszerről beszélek, amelyhez *az ideológiai magyarázat az volt, hogy az államépítésben, a közjogi rendszerben való részvétel fontosabb mindenféle „nacionalista” elkülönülési törekvésnél.*

A nemzetvédelmi magatartásnak csak addig volt értelme, amíg a magyar kisebbség „ellenzékéből” politizált. „Bátor kiállás” csak addig volt, míg a magyar pártok számíthattak a nemzeti érzelmű közhangulat egyértelmű támogatására. Miután azonban a kezdeti lelkesedés elpárolgott, az osztatlan támogatottság csökkent, kérdésessé vált, hogy voltaképpen miben is áll a sikeres pártpolitika? Meddig lehet a kisebbségi érdekvédelem terén anélkül elmenni, hogy az a pártpolitikai sikertelenségéhez vezetne? Paradox módon – adott körülmények között – a „siker” zálogát egyre inkább a nemzeti érdek fokozatos feladása jelentette. *Így kerültünk a 22-es csapdájába: maga a nemzeti érdekvédelem vált a sikeres pártpolitika akadályává, a politika (ilyetén) „sikeressége” viszont rövid úton elvezetett a valós közösségi érdekek feladásához.*

A kollektív kiállás hiánya

Anélkül, hogy a kisebbségi magyar közgondolkodást megosztó ellenségeskedést élesztgetném – amely annak megítélése körül formálódik, hogy vajon túl nagy árat fizettünk-e a nemzet újjászületéséről szőtt álmainkért, vagy ellenkezőleg, nem tettünk érte eleget (semmit) –, vissza kell térnünk az alapkérdéshez. Mit is akartunk tulajdonképpen? Mi volt az, amit a kisebbségi magyar pártok vezetői eldöntöttek? És mi volt az, amit az „öket követő nép” ebből meghallott és megértett? Lehetséges, hogy „lent a nép” meg sem hallotta, hogy „fent a vezetői” mit akartak? Csakugyan rossz volt a kommunikáció, ahogyan azt Bakk Miklós gyanítja? Más kérdésekre is jó lenne választ kapni. Tudjuk-e, hogy kik közül verbuválódtak a kisebbségi magyar közösségek legújabb kori vezetői? Kik voltak? Mit akartak? Mit tartottak (és tartanak) fontosnak, közlésre érdemesnek, célszerűnek, alkalmasnak? Mikortól datálódik a demokrácia iránti elkötelezettségük? Milyen indulatok és ambíciók feszítik őket? Hiteles-e a magyar trikolórba való öltözésük? Egyáltalán: a meglehetősen siralmas állapotban levő magyar közösségek létérdeke köszönőviszonyban van-e a följük nőtt régi-új intézményekkel, pártpolitikai törekvésekkel? Megannyi kérdés, amelyekre nincs válasz.

Ha a múlt század 90-es éveinek az elején Európában megkérdeztünk volna tíz embert, hogy a nemzeti identitás megőrzése céljából mit tartanának a legmegfelelőbbnek, tizből kilenc minden bizonnyal az autonómia valamelyik formáját említette volna. Mi is ezt az utat választottuk, noha ezen a téren meglehetősen járatlanok voltunk. Amikor a

„hármás autonómiatervezettel” előálltam,¹³ sokan a szememre vetették, hogy túl bonyolult a tervezet, az emberek nem értik, a szerbek meg félnek tőle, rosszallják, mert számukra az „autonómia” szó mást jelent: szeparatizmust, elszakadást, szembenállást.

Magyarázkodtam, ahogyan tudtam.¹⁴ Többször elmondtam, hogy az autonómia lenne az a közjogi keret, amely – elvileg – hosszú távon lehetővé tenné a magyar identitás megőrzését. Csakhogy az identitás fogalma is új volt, az egyszerű ember számára semmit sem mondott. A beszélgetések során gyakran nekem szegeztek a kérdést: konkrétan nekem milyen hasznom lesz az egészből? Különböző társadalmi csoportok, rétegek, régiók, települések, nem mindig ismerték fel az autonómiában az érdekérvényesítés lehetőségét. Miután valahogyan megértették, hogy az autonómia nem azt jelenti, hogy az állam mindenből többet juttat majd mindenkinek, hanem hogy együttesen lehetőséget kapjunk anyanyelvünk és kultúránk megőrzésére, sokan a továbbiakban nem tulajdonítottak fontosságot a kezdeményezésnek. Ez talán érthető is, hiszen a rendszerváltás a térség népeinek elsősorban a „jobb élet” ígérését, és nem a nemzeti megújulás lehetőségét jelentette. A vajdasági magyarságot sem a nemzeti közösség megerősödése és felemelkedése érdekelte, hanem a nyugati jómódú kapitalista élet lebegett a szemük előtt. Azok az emberek, akik a magyar autonómiától csörgő pénzt reméltek, csalódottan hallgatták az arról szóló fejtegetésemet, hogy már az is előrelépést jelent, ha saját kezünkbe vesszük az állami gondoskodás és újraelosztás fogyatkozó eszközeit. Mint az autonómia gondolatának egyik kezdeményezője és szószólója, be kell ismerem, hogy a tervezet kollektív kiállás hiányában „koraszülöttnek” bizonyult.

A rendszerváltás úgy ért bennünket, hogy a kollektív tudat nyomokban ugyan még megvolt a magyar nemzetrészekben, de ez a kollektív érdekérvényesítéshez kevésnek bizonyult. A határon túli magyarság nem ismert olyan társadalmi egyesülési módot, amely a nemzeti tudat feladását ne követelte volna meg az egyéni boldoguláshoz. *Az etnikai önszerveződéssel, önrendelkezéssel, önkormányzatisággal kapcsolatos ismeretek – tapasztalatok – hiánya mellett súlyosan érintett bennünket a médiatámogatás elmaradása, de a félelemkeltés és riogatás, a félreértelmezések, találgatások is csökkentették a helyi és nemzeti érdekek melletti kollektív kiállás fontosságának felismerését.* Kétségtelen, hogy nagyobb médiatámogatással, a magyar értelmiség hathatósabb szerepvállalásával talán sikeresebb lett volna az autonómia eszméjének társadalmi beágyazása.

Előre-, vagy visszalépés?

Az első szabadon választott magyar kormány abból a (hamis) előfeltevésből indult ki, hogy *„az európai politikában fokozatosan előtérbe kerül a kisebbségek ügye”*,¹⁵ és lehetőség nyílik a kisebbségben élő magyar nemzetrészek önszerveződési törekvéseire, amelyek majd fontos részét képezik a térség társadalmi–politikai átszerveződésének. Ebbe a folyamatban illeszkedtek volna bele a különféle magyar autonómia-törekvések. Ezek az álmok, tudjuk, kútba estek. A nemzetközi politika merőben más irányt vett. A mai Európai Unió törekvései szinte semmiben sem emlékeztetnek a tíz, húsz, vagy

harminc évvel ezelőttiekre, s ennek tükrében az immár történelemmé vált közelmúlt is sok tekintetben más értelmet nyert.

Az Európa-szerte történt változások, amelyeket az Unió mai vezetői lazán csak „fejlődésnek” szoktak nevezni, számunkra a korábbi kulturális tér beszűkülését jelentette, ugyanis a különböző nyelvi kultúrával és tradíciókkal rendelkező közösségek a többségi államnyelvre kényszerültek áttérni. A „kényszer” ma már más formában jelenik meg, mint régebben. Azt, amit a politikusok, katonák régebben szuronnyal, börtönnel kényszerítettek ki, ma a pénzvilág és a média végzi el. Talán megbocsátható, ha ezt a kényszert mi, határon túli magyar kisebbségek, képtelenek vagyunk „történelmi haladásként” értékelni.

Ezzel szemben a 2010-ben meghozott, a magyar állampolgárság könnyített megszerzését lehetővé tevő törvény kétségkívül olyan aktus volt a magyar kormány részéről, amely politikailag átrendezte a határon túli magyar közösségek életét. Ezzel a döntéssel a magyar állam olyan jogviszonyba lépett a határon túl élő magyar emberekkel, amely jelentősen hozzájárult nemzeti identitásuk megerősítéséhez. A magyar állampolgárság megadása egyéni szinten jelentős előrelépés, maguknak a kisebbségi közösségeknek a helyzetén azonban lényegében véve nem változtatott semmit. Mivel ez az új jogviszony az állampolgárságot nem köti autonómiához, mint ahogyan azt mi annak idején elképzeltük, az önrendelkezés kivívásának útján egy jottányit sem jutottunk előre.

Válaszra várva

Talán ismeretes, hogy a kettős állampolgárságra vonatkozó igény először itt nálunk, Vajdaságban fogalmazódott meg az egykori Magyarok Világszövetsége Jugoszláviai Országos Tanácsa részéről. Mi, vajdasági magyarok voltunk tehát az első javaslattevők, azzal a megszorítással, hogy a magyar állampolgárság megszerzését a magyar autonómia megvalósításához (támogatásához) kötöttük. Nem kétséges, hogy ez esetben sokan máig is várnának a magyar állampolgárság megszerzésére, de aligha kétséges, hogy jelentős hátszelet kapott volna a magyar önrendelkezésre irányuló törekvés is. Nem ez történt. Egyetérték Salat Levente véleményével, mely szerint azt gondolni, hogy a magyar állampolgársággal rendelkező erdélyi, vajdasági magyarok nagyobb eséllyel szerezhetnek érvényt közösségük jövőjével kapcsolatos elképzeléseiknek a román, szerb állammal szemben. Ez minden alapot nélkülöző feltételezés lenne.¹⁶ *Az állampolgárság kiterjesztésének a politikai üzenete (és következménye) nem a határon túli magyarok szülőföldjének megőrzésére irányuló törekvés, nem is a kisebbségi kollektív jogok megszerzése, nem a nemzeti önrendelkezés, hanem épp ellenkezőleg, a szülőföld feladását, a kisebbségi magyar nemzetrészek felbomlását gyorsítja meg.* Elismerem, hogy fájdalmas dolog ezt tudomásul vennünk, hogy az állampolgárság megadása is – bizonyos értelemben – a „nemzet határok feletti egyesítését” jelenti. Lehetséges, hogy a „nemzeti integráció” ezen a szinten sem jön létre, ha vakon ragaszkodunk a térségben élő magyar nemzeti közösségek új struktúrájának kiépítéséhez, az őshonos területek autonómia formájában való megőrzéséhez. Jelen formájában viszont

„a nemzet határok feletti egyesítése olyan integrációt jelent, amelynek egyetlen központja Budapest”,¹⁷ szögezi le Salat Levente, aki rezignáltan jegyzi meg, hogy ezzel a döntéssel, úgy látszik, az önmagát (korábban) megszervezni akaró, az önrendelkezés valamilyen formájára igényt formáló határon túli magyar közösség számára az autonómia ügye végképp lekerült a napirendről.

Tűnődhetünk, hogy ennek a döntésnek vajon mi a valós üzenete? Azt jelentené, hogy a határon túli magyarok helyzetét az anyaország nem kívánta a szomszédos országokkal érdemben rendezni, hanem a magyar kisebbségeket szülőföldjük (és közösségük) feladására, Magyarországra való átköltözésre, vagy kivándorlásra szólította volna fel őket? Nem hiszem. Inkább talán azt jelenti, hogy a jelen körülmények között csak erre a lépésre volt lehetőség.

A magam részéről továbbra is hiszem, hogy a nemzetközi politikai erőviszonyok változásával a határon túli magyarok önrendelkezési törekvése előbb-utóbb ismét napirendre kerül. Salat Levente nálam borúlátóbb. Nem hiszi, hogy a mindenkor magyar kormány az autonómatörekvéseket valaha is támogatni fogja. Szerinte ezt támasztja alá az tendencia is, ahogyan a magyar állam egyre több területen vállalja át a román, a szerb állam terheit, azok kormányzatának a feladatait. De szerinte ez irányba mutat az a folyamat is, hogy a határon túli magyarok érdeklődésének súlypontja Bukarestról, Belgrádról Budapestre helyeződik át.¹⁸

Lehetséges, hogy igaza van, és az új magyar nemzetstruktúra, amelyről álmodoztunk,¹⁹ kútba esett volna? Találgathatunk, mérlegelhetünk, de óvakodnunk kell attól, hogy túlságosan a jelen dimenziójához, a konkrét társadalmi–politikai szituációhoz kössük a jövőt. Ha eltekintünk attól a naiv utópiától, hogy a „történelemnek vége”,²⁰ és mi magyarok is megszabadulunk a „sorsszerűség” képzetéből fakadó kiszolgáltatottság-érzésünktől, kedvező fordulattal minden „sorsdrámának” véget vethetünk. Elvégre nem csak mi kerültünk veszélybe, nem csak az EU-hoz fűzött remények bizonyultak illúzióknak, nem csak az egész rendszerváltás végződött kudarccal, de az emberi létezés végső, nagy dilemmái is ott feszülnek az európai ember szorongásaiban – és válaszra várnak.

2018. 06. 01.

1. Borbély Zsolt Attila: Az RMDSZ 25 éve: a magyar nemzeti önkormányzattól a román versenypártig. *Magyar Kisebbség*, 20(2015): 1-2. sz. 65.
2. Borbély: Az RMDSZ 25 éve i.m. 65.
3. Dr. Losonc Alpár: A vajdasági magyar értelmiségi szerepkörrel kapcsolatos dilemmák. In: *Kisebbségi létjelenségek*. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén – Mírnics Zsuzsa. Verzal, Szabadka, 2003. (MTT Könyvtár, 7.) 248.

4. Salat Levente: Az RMDSZ 25 éve – a célok tükrében. *Magyar Kisebbség*, 20(2015): 1-2. sz. 15.
5. Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 23.
6. Salat Levente: Az RMDSZ 25 éve i.m. 23.
7. Ismeretes, hogy a trianoni békediktátummal Magyarország elveszítette területének kétharmad és népességének majdnem kétharmad részét, és hogy a megmaradt Magyarországtól megvonták az addigi gazdasági fejlődés majdnem összes feltételét és lehetőségét.
8. Vö. Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 13.
9. Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 13.
10. Vö.: Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 13.
11. Bakk Miklós: Narratíva, avagy a megértés evolúciója. *Magyar Kisebbség*, 20(2015): 1-2. sz. 80-88.
12. Bakk: Narratíva i.m.
13. Hódi Sándor: *Magyar autonómia. A VMDK állásfoglalása az önkormányzatról*. LOGOS, Tóthfalu, 1992.
14. Az autonómiaigény és az önrendelkezési törekvés a decentralizálás és szubszidiaritás gondolatára épült. Szerettük volna elérni, hogy a Délvidékről befolyt adók ne Belgrád zsebébe kerüljenek. A központosított államot akartuk gyengíteni, s helyette a községi önkormányzatokat felerősíteni, illetve a kisebbségi nemzeti tanácsokat felruházni bizonyos jogkörökkel, hatáskörrel és az ehhez szükséges forrásokkal.
15. *Útkeresés és integráció. Határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumai*. Szerk.: Bárdi Nándor – Éger György. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000. 662.
16. Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 27.
17. Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 27.
18. Salat: Az RMDSZ 25 éve i.m. 27.
19. Hódi Sándor: *Mi fán terem a nemzetstratégia? Tézisek egy új nemzeteszményhez*. Széchenyi István Stratégiakutató Intézet, Ada, 2012. (Stratégiai füzetek, 7.)
20. Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.

Keleti szomszédunk – Ukrajna

Az ukrán politika és a kárpátaljai magyarság¹

Fedinec Csilla – Gönczi Andrea

A híradókban és hírlapokban nap mint nap találkozunk az orosz-ukrán konfliktus fejleményeivel. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy honnan erednek az ellentét a gyökerei, és milyen irányba tarthat a jelenlegi helyzet.

Fedinec Csilla Érdemes kicsit visszanyúlni az időben, hogy mi és miért történik ma Ukrajna és Oroszország között. A Szovjetunió felbomlásával Ukrajna megörökölte a határait; a mai Ukrajna területét ugyanis korábbi államiság hiányában a szovjet időszakban rakták össze. Ezen a megörökölt területen rögtön kirobbant a Krím-félsziget hovatartozásával kapcsolatos konfliktus. Ez az ország egyetlen olyan régiója, ahol nem az ukrán etnikum van többségben, ezért már ekkor felvetődött, hogy a Krím Oroszországhoz fog csatlakozni. Végül egy kompromisszumos megoldás született, a Krím-félsziget autonóm státust kapott. Ez az autonómia valójában nagyon korlátozott, és a Krím alkotmányában sincs lefektetve, hogy pontosan mit is jelent.

Ide tartozik, hogy a terület őslakosságát, a krími tatárokat a II. világháború végén a szovjetek teljes egészében kitelepítették Kazahsztánba és Szibériába. Ők az 1980-as évek végétől kezdtek visszatelepülni a Krím-félszigetre. A helyzetüket nagyban nehezítette, hogy ugyan törvény szól arról, hogy visszatelepedhetnek, de amíg nincs munkavállalási engedélyük, nem kaphatnak állampolgárságot, viszont nem kaphatnak munkavállalási engedélyt, ameddig nem rendelkeznek állampolgársággal. A krími tatárok így nagyon kényes helyzetbe kerültek: az oroszokat nem szeretik, mert kitelepítették őket, és nem szeretik az ukránokat sem, mert nem rendezik a helyzetüket.

A másik kérdés Ukrajnával kapcsolatban, hogy oroszbarát vagy európai integrációs politikát folytat-e. Az ország 1995 óta az Európa Tanács tagja, azaz gyakorlatilag függetlensége elnyerése óta létezik az európai orientáció, a különbség csak abban tapasztalható, hogy ez mekkora hangsúlyt és nyilvánosságot kap a különböző kormányok és államfők politikájában. 2014-ben amiatt robbant ki konfliktus, hogy bár Ukrajna eljuttott odáig, hogy aláírja a társulási szerződést az Európai Unióval, ezután azonban a kabinet bejelentette, hogy nem vesz részt az EU-csúcstalálkozón és nem írja alá a társulási szerződést. Ekkor zavargások törtek ki, mire válaszul 2014 márciusában Oroszország elfoglalta a Krím-félszigetet, áprilisban pedig Ukrajna keleti megyéiben háború tört ki, amely mind a mai napig tart. A harcok intenzitása – ellenétben a magyar közhi-e-delemmel – azóta sem csökkent, bár az egyre inkább hasonlít egy állóháborúra, egé-

szen a legutóbbi incidensig a Kercsi-öbölben. A halálos áldozatoknak csak a hivatalos száma meghaladja a 10 ezer főt, és ne feledjük, hogy ezen a háborús területen továbbra is emberek élnek – mindez az ország mentális állapotát is súlyosan befolyásolja. A harcok kiterjedtségét jól érzékelteti, hogy a Krím és kelet-ukrajnai megyék egy fél magyarországnyi területet tesznek ki.

A háború nagypolitikai tétje – ahogyan a szíriai háborúé is –, hogy meddig tart az Egyesült Államok és a NATO felségterülete, és hol kezdődik Oroszország érdekszférája. A 2019-ben esedékes ukrán választás arról szól, hogy az ország az Európai Unió és a NATO felé orientálódik, miközben az Eurázsiai Unió is beengedi az „előszobájába”. A távlatok azonban egyáltalán nem látszanak.

A háborús helyzettel és a belpolitikai válsággal függ össze az ukrajnai népesség kivándorlása is. Milyen tendenciák figyelhetők meg?

Fedinec Csilla Először is Ukrajnában megjelent egy belső vándorló népesség: a hivatalos adatok szerint is több mint egymillió ember kényszerült elhagyni az otthonát különböző okok miatt és telepedett le az ország más területein. Emellett egy kifelé irányuló vándorlás is zajlik. Oroszország területén hivatalosan 1 millió, nem hivatalos források szerint pedig több mint 3 millió ukrán állampolgár él (a Krím-félszigetet nem számítva). Egy részük a konfliktus kirobbanása idején éppen Oroszországban dolgozott, és már nem tért vissza a konfliktusterületre, más részük pedig épp a háború elől menekült Oroszországba. Ezeket az embereket Oroszországban kvóta szerint osztották el a megyék között.

Ukrajna lakossága 1993-ban még meghaladta az 53 milliót, ez a szám jelenleg 44 millió, de ebbe beleértik a Krím-félszigetet és a háborús területet is, a tényleges népesség tehát mindössze 40 millió körülire tehető. Hatalmas tragédia, amit megél ez az ország, elsősorban egy politikai játszma eredményeként – de közben ne feledkezzünk meg arról, hogy emberekről van szó, akiknek élniük kell, úgy, hogy nincs munkalehetőség, nyugdíj, egészségügyi ellátás. Ennek ellenére nem a szegénység az igazán szembeötlő, hanem az, hogy hiányoznak az emberek, különösen Kárpátalján: alig látni valakit az utcákon, a buszokon.

A határ menti régiókból – nemcsak Kárpátaljáról – zajló kivándorlásnak különösen nagy lendületet adott a katonai sorozás. A sajtó előszeretettel írt arról, hogy Kárpátalján több behívót küldenek ki, mint más régiókban. Ez nem igaz, ugyanis arról van szó, hogy kvótákat állapítottak meg, hogy az egyes megyékből a lakosságszám arányában hány embert kell behívni a hadseregbe. A központi területeken az emberek nehezebben mozdultak, ott a hatóságok gyorsan megtalálták az előírt mennyiségű embert. A határ menti területeken élők viszont könnyebben el tudták hagyni az országot, így ott sokkal nehezebb volt ugyanazt a mennyiségű embert megtalálni, több behívót kellett kézbesíteni ahhoz, hogy a kiszabott kvótát teljesíteni tudják.

A háborús konfliktus és a drámai népességmozgások természetes módon befolyásolják az ország lakosságának mentális állapotát. Ilyen körülmények között milyen stá-

diumban van az ukrán nemzetépítés? Hogyan értékelhetőek ebben az összefüggésben a magyarságot ért atrocitások?

Gönczi Andrea Nagyon nehéz lehet egy nagy országot birtokló népnek azzal szembe-sülnie, hogy nagyon rövid a történelmi múltja, és – ahogyan ez más kelet-európai népek-nél is történik – ilyenkor kreálni kell maguknak valamilyen történelmi múltat a mai Uk-rajna határait ábrázoló mamutsonttól egyéb hihetetlen kalandokig.² Szinte törvényszerű ilyen esetekben, hogy valaki mással szemben akarják magukat meghatározni. Az sem véletlen, hogy a konfliktus éppen a Krímen és a keleti területeken bontakozott ki, hiszen itt a legnagyobb az orosz anyanyelvű lakosság aránya. Amikor pedig egy nép-csoportot egyik napról a másikra törvényileg megfosztanak az anyanyelv használatá-nak jogától és lehetőségétől, akkor természetesen konfliktushoz vezet.

Nemzeti színek. Egy építési terület deszkakerítése Kijevben
(Tina Hartung felvétele. Forrás: unsplash.com)

Arról se feledkezzünk meg, hogy a Krím egy véletlennek köszönhetően vált az Ukrán SzSzK részévé. Az ukrán származású Hruscsov a perejaszlavi szerződés 300. évfordu-lója alkalmából jókedvében ajándékozta oda az Ukrán SzSzK-nak ezt a területet. A Szovjetunió-n belül ugyan nem volt jelentősége, hogy melyik tagköztársasághoz tarto-zik, de II. Katalin óta, aki Oroszországhoz csatolta a Krímet, szerves, elszakíthatatlan részét képezte az Orosz Birodalomnak. Az orosz cárok számos palotát építettek, itt nyílt meg Oroszország első botanikus kertje, az országban először a Livadia palotában vezették be az áramot – tehát a Krím története rengeteg szálon fonódik össze az orosz

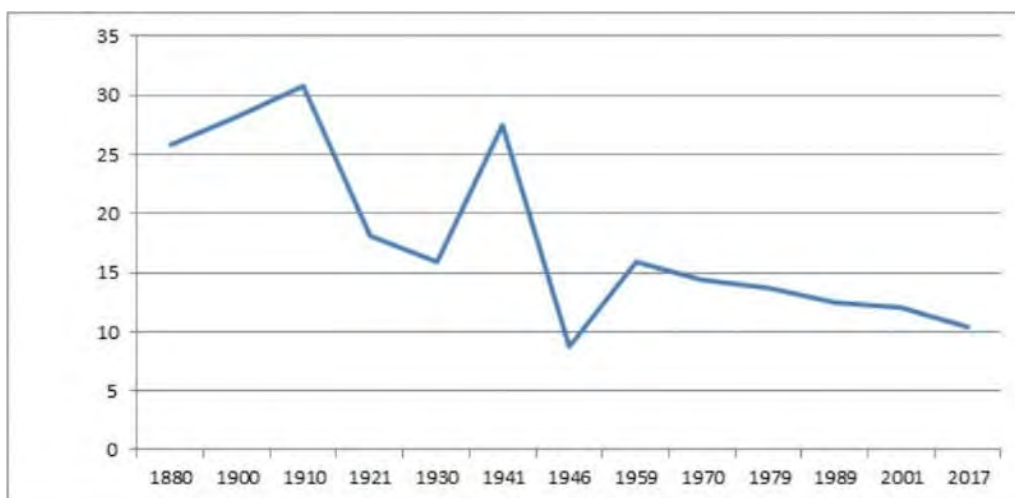
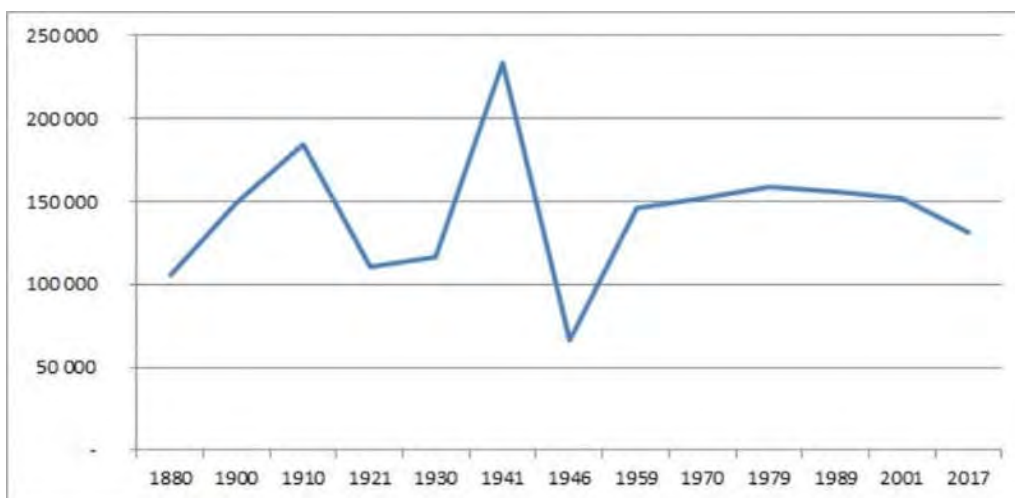
történelemmel és művelődéstörténettel. Ráadásul az ukránok 1991 után nem is tettek különösebb erőfeszítéseket ennek a térségnek a fejlődéséért, az csak hanyatlott.

Ami Kárpátalját illeti, amíg a nyelvhasználat kérdése nem került előtérbe, helyi szinten nem volt igazán lényeges, hogy melyik politikai közösséghez fog tartozni Ukrajna, mert ennél a béke fenntartása mindig is fontosabb volt. Amikor a Délvidéken és a Felvidéken verték a magyarokat, büszkén mondhattam a kárpátaljai helyzetről érdeklődő ismerőseimnek, hogy ilyen szempontból mi vagyunk a legszerencsésebbek, mert Kárpátalján annyi nemzetiség él évszázadok óta, hogy szinte értelmetlen a kérdés, kinek mi az anyanyelve, mi a nemzetisége. A mai helyzet számunkra, és a Kárpátalján maradt rokonaink számára teljesen szokatlan: ami addig természetes volt, az most bűnné vált.

Fedinec Csilla Igaz ugyan, hogy az ukrán államiság története meglehetősen hézagos, legfeljebb államkezdeményekről beszélhetünk, és a független Ukrajna csak 1991 óta létezik, de az nem igaz, hogy az ukrán népnek ne lenne több évszázados, nagyon színes története. De az a fajta nemzetállamiság, amit az ukránok 1991-ben tulajdonképpen örököltak a Szovjetuniótól, új volt a számukra, és a határokon belül élő etnikumokat nagyon nehéz volt összebékíteni. Azt látni kell, hogy ez nem egy „multikulti” ország: nagyon sok náció lakja, de az ukránul és oroszul beszélők összessége meghaladja a lakosság 95%-át, az összes többi etnikum létszáma összesen sem éri el a népesség 5%-át. Ez utóbbiak közül a magyarság a 2001-es népszámlálás és egy tavaly megejtett „árnyéknépszámlálás” szerint 130–135 ezer fő körül mozog (ez az összlakosság 0,3%-át jelenti), míg a krími tatárok kétszer ennyien vannak.

Ráadásul a kevesebb mint 5%-ot kitevő kisebbség jelentős része nem is beszéli az anyanyelvét. Például érdektelen kérdés az, hogy vannak-e lengyel iskolák, mert nincsen lengyel gyermek, aki oda járna; legfeljebb vasárnapi iskolák működnek. Sőt, a krími tatárok orosz anyanyelvűek. A 250 ezer krími tatárnak az ukrán időszakban összesen nyolc iskolája volt, és abból is négyet bezártak az oroszok, mert nincs beiratkozó tanuló, annyira kevesen beszélik már a krími tatár nyelvet. Lényegében csak három olyan nemzetiség „látszik” a térképen, amely nagy arányban beszéli a saját nyelvüket: az oroszok, a románok és a magyarok.

Az irányítja a figyelmet a kisebbségekre, hogy – ami Európában elképzelhetetlen – Ukrajnában államnyelv csak az alkotmány szerint van, a valóságban nem létezik, mert sokan egyáltalán nem beszélik. A jelenlegi belügyminiszter minden fórumon oroszul nyilatkozik, ukrán szavakat keverve a beszédébe, lévén hogy nem tud ukránul. Ezt a helyzetet szeretné megoldani az ukrán állam, egyetlen törvénnyel kötelezővé téve az ukrán nyelv ismeretét.

A kárpátaljai magyarság látszámának és számarányának alakulása³

Az ukrán–magyar ellentét neuralgikus pontja az oktatási törvény és a kettős állampolgárság megítélése. Egy 2016-ban készült felmérés szerint a kárpátaljai ukránok mindössze 9%-a ítéli el a magyarok kettős állampolgárságát, és ennél is többen vannak, akik ha tehetnék, maguk is felvennék a magyar állampolgárságot.⁴ A mindennapi életben mennyire érezteti hatását a homogenizációra törekvő ukrán politika, mennyire terheli meg a helyi közösségek életét?

Gönczi Andrea A beregszászi főiskola ad otthont annak a felnőttképzési programnak, amelynek keretében magyarul és ukránul beszélő oktatókat küldenek ki Kárpátaljaszerte az ukrán városokba, hogy magyarra tanítsák az ott élő felnőtteket. A gyerekeket pedig az állami iskolarendszerben íratják be magyar nyelvórákra, mert megéri nekik magyarul beszélni. Vagyis, hála Istennek, a mindennapokban, az átlagemberek szintjén ez nem meghatározó, hisz mindig is a politikusok eszköztárába tartozott a nemzetiségek közötti ellentétek szítása.

Fedinec Csilla Ukrajna soha nem ismerte el a többes állampolgárságot, bár törvényileg nem szabályozta ezt a kérdést (a parlament többször is tárgyalta, de törvény soha nem született arról, hogy mit kezdjenek vele és hogyan szankcionálják). Most már bárhol is szabályozzák a kettős állampolgárságot, mindig számolni kell avval a kérdéssel, hogy mi legyen azokkal a krími lakosokkal, akik nem önként mondtak le az ukrán állampolgárságukról, illetve szereztek orosz állampolgárságot.

Miközben azt mondjuk, hogy az ukrán állam milyen szörnyű lépéseket tesz, abba is gondoljunk bele, hogy a túléléséért küzd. Ugyanazt a nemzetépítési folyamatot, amit a nyugat-európai nagy birodalmak cseppet sem kíméletes módon véghezvittek, az ukránok sem feltétlenül tudják alkotmányos keretek között megvalósítani. Ennek a következménye például az oktatási törvény, amivel látható módon az Európai Unió szervei sem tudnak és nem is akarnak mit kezdeni.

Gönczi Andrea Annyival szeretném ezt kiegészíteni, hogy a nemzetépítés következtetésével kapcsolatban kérdéseket vet fel, hogy egy egyszerű közhivatalnokot üldöznek, miután kiderült a kettős állampolgársága, míg a kormány miniszterei több állampolgársággal is rendelkeznek.

Fedinec Csilla A kettős állampolgárság kérdése valóban aggályos, különösen mivel a 2013–2014-es időszak óta az ukrán kormányzatban is megjelentek külföldiek, valamint a kormány közelében feltűnt a Grúziában megbukott Szaakasvili. Az egészségügyi miniszter asszony amerikai állampolgár, de ő csak megbízott miniszter; arra a kérdésre soha nem ad választ, hogy miért csak megbízott miniszter, de nyilvánvaló, hogy nem akar lemondani az amerikai állampolgárságáról. (Egyébként a szabályozás minden olyan országban, amely megengedi a többes állampolgárságot, azaz Magyarországon is hasonló: szabadon lehet több állampolgárságom is, de ez azzal jár, hogy bizonyos pozíciókat nem tölthetek be.)

Egy 2017-ben készült felmérés szerint 2001 óta a magyarság 13%-a eltűnt Kárpátaljáról,⁵ és a továbbra is ott élő magyaroknak sem kedvezőek a demográfiai jellemzői. Milyen kilátásaik lehetnek a kárpátaljai magyaroknak, akár kulturális hagyományaik őrzése, akár a többségi társadalomban való érvényesülés tekintetében?

Gönczi Andrea Én ezt a kérdést végtelenül negatív színben látom, nagyon reménytelennek tartom a helyzetüket. A lakosság egyrészt elmenekül a katonai behívók miatt. Az én szülőfalumban, Verbőcön rengeteg ház eladó, mert a lakóik elköltöznek – és még örülnünk kell, hogyha Magyarországra költöznek és nem nyugatabbra, hiszen akik egyszer belekóstoltak a nyugati életbe, már nem fognak visszatérni keletre.

Másrészt a helyi magyarság éppen az érvényesülési lehetőségek hiánya miatt hagyja el az országot. Aki Ukrajnában diplomázni szeretne, bármelyik szakra is felvételizik – akár a Beregszászi Főiskola magyar szakára –, annak először emelt szintű érettségi vizsgát kell tennie ukrán nyelvből. Az érettségin pedig nem tesznek különbséget között, hogy valaki idegen nyelvként tanulja az ukránt, vagy ez az anyanyelve. Ukrajnában az ukrán csak anyanyelv lehet, idegen nyelvként nem oktatják. Így fordulhat elő az

az anomália, hogy egy kárpátaljai magyar gyerek megnyeri az országos angol nyelvi versenyt, de megbukik az ukrán emelt szintű érettségien, hiszen nem megfelelő módszerekkel tanítják őt az ukrán nyelvre. Így ezek előtt a fiatalok elvesztik az esélyt, hogy felvételt nyerjenek egy felsőoktatási intézménybe; akiben eléggé ambíciózus, vagy a szülei elég tehetősek, az kénytelen elhagyni Kárpátalját. Én ezért senkit nem is tudok elítélni, hiszen én is itt vagyok; mindenkinek csak ez az egy élete van.

Ha az Egán Ede Gazdaságfejlesztési Programra gondolunk,⁶ az egy végtelenül dicséretre méltó gesztus a magyar kormánytól, de komoly hátulütői is vannak. Azoknak az embereknek, akik elnyerik a pályázati támogatásokat, ki kell váltaniuk a vállalkozói engedélyt, és komoly adókat kell fizetniük az ukrán államnak. Azaz lassanként „viszsaadják” az ukrán államnak azt, amit a magyar államtól támogatásként kaptak.

Fedinec Csilla Azt én nem tartom ördögtől valónak, hogy egy államnyelvet tudni kell, hiszen ha nem beszélem az államnyelvet, az nem az államnak fáj, hanem nekem. A problémát abban látom, hogy ezzel kapcsolatosan rendre politikai, és nem oktatás-módszertani viták folynak.

A magyar lakosság földrajzi elhelyezkedése is magyarázza, hogy hogyan állhatott elő az a helyzet, hogy döntő részük egyáltalán nem beszéli az államnyelvet. A magyarok több mint 60%-a faluhelyen él, ahol nem találkoznak az államnyelvvvel mint nyelvi közeggel.

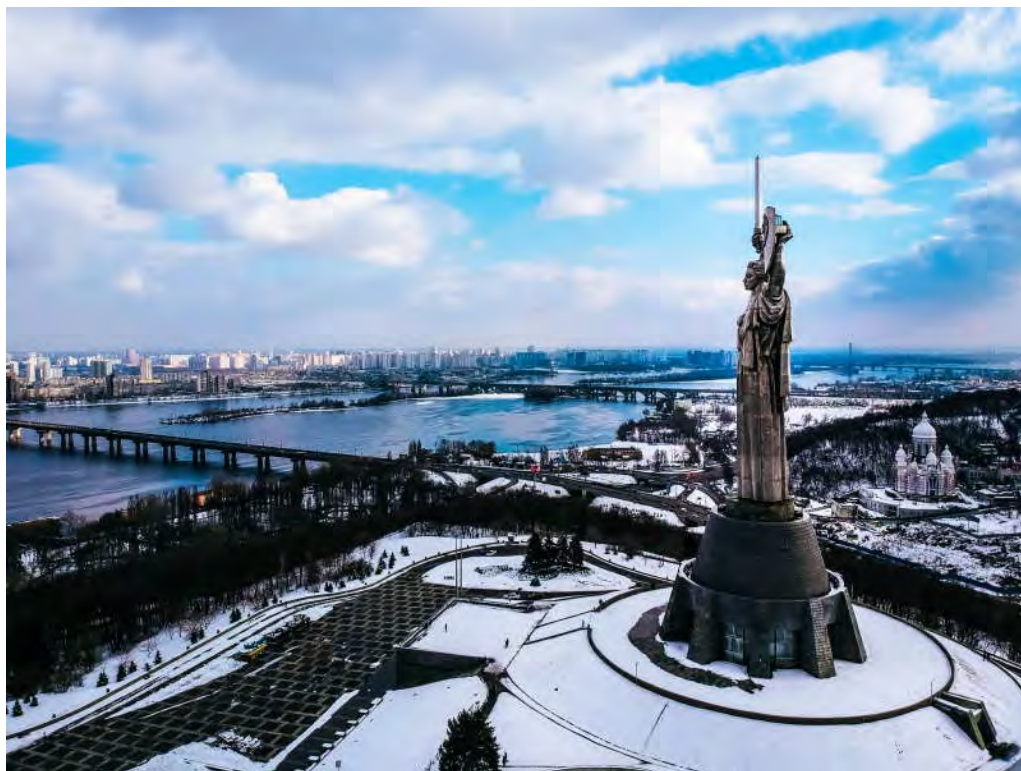
A földrajzi mellett természetesen történelmi oka is van annak, hogy a szomszédos államok közül Kárpátalján a legalacsonyabb az államnyelv ismerete. Az összes többi országban az államnyelv hosszabb időn át ugyanaz volt, Kárpátalja viszont több alkalommal került más-más országhoz, így minden nemzedéknek új államnyelvet kellett volna megtanulnia.

A már említett 2016-os felmérés mutatta ki, hogy a Kárpátalján élő magyarok 39%-a nem általánosan magyarként, hanem kárpátaljai magyarként, 19%-a pedig kárpátaljaként határozza meg magát. Ez utóbbi kategória az ukránok körében még magasabb arányban jelenik meg.⁷ Értelmezhetjük ezt úgy, hogy kialakulóban vagy erősödőben van egy sajátos kárpátaljai regionális identitás?

Fedinec Csilla Ez nem kárpátaljai sajátosság, hanem egész Ukrajnára jellemző: a történetileg kialakult régiók egységtudata mind a mai napig létezik, a lakosság különböző csoportjai a regionális kötődést tartják elsődlegesnek.

Ez az elkülönülés a térképre vetítve is látszik. Nyugaton európai típusú településhálózatot találunk, falvakkal és városokkal. Mivel Kárpátalján nincsenek elkerülő utak, minden egyes településre be kell hajtani, a lassú haladás miatt végtelen nagynak tűnik ez a térség. Ahogy kelet felé haladunk, ez a fajta térérzet átalakul. A galíciai és bukovinai településeken építészeti is nyomot hagyott a Rzeczpospolita és a Habsburg Birodalom idősza, ezért ez a térség teljesen más képet mutat, mint Kárpátalja, és itt a településhálózat is szellősebb. Ahogy a központ és kelet felé tovább haladunk, a nagy sztyeppe vidéken még inkább ritkul a településhálózat és a keleti területeken már

nincs más, csak a nagy városok és egy-két falu. A háború Donyeck és Luhanszk megyét érinti, Donyeck és Luhanszk város lakossága az agglomerációval együtt – a konfliktus előtti, 2013-as adat szerint – ötmillió ember: fél magyarországnyi ember lakik egy fél magyarországnyi terület két városában.

Kijev (Denis Rodionenko felvétele. Forrás: unsplash.com)

A sokféle identitás-mintázat egyidejűségére és a nyelvi kérdésre visszatérve, ugyanez a probléma kárpátaljai viszonylatban, de a sajátos helyzetben lévő ruszinok esetében más aspektusokra is ráirányítja a figyelmet.

Fedinec Csilla Ukrajnában nagyon nagy a szórás abban a tekintetben, hogy az anyanyelv és az etnikum nem feltétlenül van fedésben egymással. Ez a sokféle átmeneti identitás legkülönbözőbb változatait hozza létre, nem is beszélve a kevert, pidgin nyelvekről és a dialektusokról, melyek közé a ruszin nyelv is tartozik. A vita lényege az ő esetükben, hogy önálló etnikumról van-e szó, vagy a ruszin csak egy tájszólása-e az ukrán nyelvnek. Ennek a kérdésnek elsősorban politikai tétje van: az ukrán állam álláspontja szerint nem engedhető meg, hogy az amúgy sem teljesen egységes nemzetállamban még további csoportok létezését is elismerje. A 2012-es ukrán nyelvtörvény érdekes módon biztosította a ruszin regionális nyelvi státuszát – ez a törvény viszont ma már nincs érvényben, így a ruszin regionális nyelvi státuszát is eltörölték. Mindent felülír tehát az ukrán államnyelv elsődlegessége, amiről úgy gondolják, hogy ez lehet a legfőbb nemzeti kohéziós erő.

A kérdésnek nagy múltja van. A történeti munkákban azt szokták vizsgálni, hogy mi-
kor melyik etnikumot, nyelvet ismerik el hivatalosnak, míg a nyelvészeti munkák az
egyres nyelvek grammatikai jellemzőit elemzik. Csernicskó István nyelvészsel közösen
összevetettük a különböző politikai folyamatokat, törvényeket és a ruszin nyelv fejlődését
a korabeli újságok és tankönyvek alapján.⁸

A kutatásból az derült ki, hogy a dualizmus korában létezett egyfajta ruszin nyelv, s
ekkor a Kárpátok mindkét oldalán élő népességet ruszinoknak nevezték. Ugyanekkor
Galícia területén útjára indult az az ún. nemzeti mozgalom, amely felvetette az önálló
államiság gondolatát. Ennek képviselői kezdték el ukránoknak nevezni magukat, s ők
kezdték arra törekedni, hogy (18. századi kezdetekre építve) egy népnyelvhez közeleli,
de az oroszról eltérő nyelvváltozatot standardizáljanak.

Az I. világháborút követően a mai ukrán területek Lengyelországhoz és a Szovjetunió-
hoz, Kárpátalja pedig Csehszlovákiához került. Az 1930-as években a Lengyelországból
politikai okokból elmenekült ukránok elindítottak egy önálló politikai mozgalmat.
Amikor 1938 őszén Bródy András vezetésével Csehszlovákián belül megalakult az
autonóm Kárpátalja első kormánya, még azt a ruszin irányvonalat képviselték, amely
szerint a jövőjüket a Magyar Királyságban látták. Bródyt nagyon gyorsan eltávolították,
és a következő kabinet már a galíciai, az önálló ukrán államiságot hirdető irányvo-
nalat támogatta. A csehszlovák időszakban az újságok és az iskolai tankönyvek nyelve
kicsit közelebb állt az ukránhoz, mint az oroszhoz, de jól láthatóan elkülönült mindket-
tőtől.

A magyar időszakban még csak nem is ruszinoknak nevezték a ruszinokat; egy zárt
miniszterelnökségi ülésen született döntés alapján a magyarországi lett a hivatalos elne-
vezés (azt ugyanis a több tízmilliós ukrán népesség közelsége miatt politikailag érzé-
kenynek tartották, hogy a népnév által a kárpátaljai szlávokat az ukránokkal azonosít-
sák). Az első ruszin tankönyvet, amely még hasonlított a dualizmus és csehszlovák
kori tényleges helyi népnyelvre, nagyon gyorsan kivonták a forgalomból, az utána be-
vezetett ruszin tankönyv pedig szinte orosz nyelvű volt, és a Kárpátaljai Tudományos
Társaság kiadványai is gyakorlatilag orosz nyelven jelentek meg. A gyerekeket gy-
akorlatilag orosz nyelvre tanították, azért, hogy a ruszinság ne közeledjen az önálló ál-
lamiságban gondolkodó ukrán politikához.

A szovjet időszakban nem volt hivatalos államnyelv, viszont a népek közötti érintkezés
nyelvének tekintették az oroszot. Az oktatásban az orosz volt a kötelező nyelv, míg a
köztársaságok nyelvét nem kellett tanulni. A ruszin nyelv az orosz „árnyékában”, mi-
vel nagyon különbözött attól, élt és virágzott mint a helyi beszéd nyelve, annak ellené-
re is, hogy hivatalos státuszt nem nyert el. Ebben hozott változást Ukrajna, az ukrános-
sítás politikájával. Mivel az ukrán nyelv a ruszinhoz sokkal közelebb áll, az államnyelv
gyakorlatilag felszívja a ruszint.

Véleményem szerint nem állja meg a helyét az a régi gondolat, hogy „nyelvében él a
nemzet”, hiszen ha összevetjük az elméleti szakirodalmat és a gyakorlatot, azt láthat-
juk, hogy ahhoz, hogy egy etnikum önálló entitásnak tekintse magát, nem feltétlenül

szükséges önálló nyelvvvel rendelkeznie. Ehhez a sajátos történelmi és kulturális hagyományai is elegendőek lehetnek.

Gönczi Andrea A ruszinok a keleti szlávok legnyugatibb csoportjába tartoznak, nyelvészetileg, néprajzilag és genetikailag megegyeznek a Kárpátok túlsó oldalán, Galíciában és Bukovinában élő szláv néppel, amelyet szintén ruszinnak neveztek. Hogy megkülönböztessék magukat, a Magyarországon élő ruszinokat nevezték magyarorosz, uhro-ruszinnak, kisorosznak, sőt hazai oroszoknak is. A nép körében elterjedt volt a ruszin, illetve rusznyák elnevezés, a köznyelv pedig a latinból átvett rutén megjelölést használta. A 20. század elején az erősödő asszimilációs törekvések hatására feltűnt egy újabb elnevezés, a görög katolikus magyar, mivel a ruszinok döntően ennek a hitnek voltak a követői.

Egyes vélemények szerint azonban a ruszinokat nem tekinthetjük önálló nemzetiségnek, mivel sem nyelvileg sem néprajzilag nem mutatnak olyan sajátosságokat, amik ezt alátámaszthatnák. Eszerint a (valóban nem egységes) ruszin nyelv csak az ukrán egyik változata. Figyelembe kell azonban venni, hogy a ruszinok önmagukat mindig önálló népnek tekintették, és vallásuk is megkülönböztette őket a pravoszláv ukránoktól. Jelentős részük gondolkodásmódját ráadásul mindmáig erős ukránellenesség hatja át, így a nyelvészeti érvek ellenére el kell fogadnunk, hogy amennyiben szerintük létezik a ruszin nemzet, akkor azt mi sem vonhatjuk kétségbe.

2018. 12. 17.

1. A szöveg a 2018. december 17-én Pécsen, a Pannon Magyar Házban, a Határokon Túli Magyar-ságért Alapítvánnyal közösen szervezett pódiumbeszélgetés anyagának szerkesztett változata.

2. A Mezsirics falunál előkerült, Kr.e. 15. századra datált mamutagyar karcolt mintáiról feltételezik, hogy ez Ukrajna területének első „térképes” ábrázolása. A lelet a földrajz tankönyvekbe is bekerült. Bojko, V. M. – Gyitesuk, I. L. – Zasztavecka, L. B.: *Földrajz. Tankönyv az általános oktatási rendszerű oktatási tanintézmények 8. osztálya számára*. Bukrek, Csernyivci, 2016. 17.

[[https://kmksz.com.ua/tankonyvek/8-oszt/Foldrajz%20\(Bojko%20V.%20M.,%202016\).pdf](https://kmksz.com.ua/tankonyvek/8-oszt/Foldrajz%20(Bojko%20V.%20M.,%202016).pdf)]
(2018.12.17.)

3. Forrás: Molnár József – Molnár D. István: *Kárpátalja népe és magyarsága a népességi és népmozgalmi adatok tükrében*. Poliprint, Beregszász, 2005.

[http://konyvbirodalom.at.ua/term_tud/Molnar_Jozsef_-_Karpatalja_nepessege.pdf] (2018.12.17.); *Summa 2017. A kárpátaljai magyarság demográfiai felmérése*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, [2017.] [http://bgazrt.hu/npki/kutatasok/summa_2017/] (2018.12.17.)

4. *Tandem 2016. Kárpátaljai szociológiai felmérés*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, [2016.] 17. [http://bgazrt.hu/npki/kutatasok_en/tandem_2016_en/] (2018.12.17.)

5. *Summa 2017*. i.m.

6. <https://www.eganedo.com/> (2018.12.17.)

7. *Tandem 2016*. i.m. 12.

8. Csernicskó István – Fedinec Csilla: A mai Kárpátalja területének történeti-nyelvi viszonyai a 19–20. század fordulóján, kitekintéssel a mára. In: „*Indivisibiliter ac inseparabiliter*” – „*Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul*”. *A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai*. Szerk.: Szakál Imre. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2018. 141–182. [http://real.mtak.hu/88591/1/141_PDFsam_DUALIZMUS-KONF-KOTET-2018.pdf] (2018.12.17.)

6.

Visszatekintő

Szerb – magyar összefüggések a századfordulón¹

Fried István

Božidar Kovaček emlékének

Noha az irodalomtudomány nem egy irányzata másodrendűnek, lebecsülő hangsúllyal kevésbé lényeginek minősíti a genetikus kapcsolatokként számon tartható, két- vagy többoldalú összefüggéseket, és a pozitivista komparatiztika területére utalja át, a „történelmi sorsközösség” címszava alá sorolt, több évszázadon át egy államközösségben élt népek/nemzetek szellemi (és természetesen nemcsak szellemi) létezésének, egymásra vonatkozathatóságának tényezői nem kerülhetők meg anélkül, hogy az irodalom, a művészetek, a társadalmi gondolkodás párhuzamai, kapcsolatai, nem egyszer közös tevékenységi területei ne sérülnének. Mindennek függvényében a szellemi és a hétköznapi körülmények igényelte kétnyelvűség, kettős honosság részleteire, jellegzetességeire ne derülne fény. Hogy a szerbek „nagy vándorlás”-a (seobe) következtében, de már jóval előbb is (például a népköltészetben) föltetsző kulturális emlékezetben közös történelmi hősök, állandó, nem minden esetben pozitív események miféle szerepet játszottak részint a fokozatosan alakuló nemzeti tudatok, illetőleg a sokáig megőrzött közös tudatok történetében, arról már számos tanulmány, gyűjteményes kötet megemlékezett,² idevonatkozatható nyelvészeti, irodalomtörténeti, filológiai, történeti stb. értekezések csupán egy még el nem készült, bár kívánatos többkötetes bibliográfiában regisztrálhatók. Mindazonáltal az az általánosnak mondható megfontolás az eddiginél valószínűleg hangsúlyosabban érvényesítendő, hogy éppen az egymástól eltérő célkitűzéseket megfogalmazó nemzeti tudatok egymás ellen szegezett érvei sem képesek elnémítani a szellemi kapcsolatok építését célzó törekvéseket. Ezek olykor intézményes eszközökkel segítik a szellemi termékek cseréjét. Már itt jelzem, hogy a 19-20. századi magyarországi városi kultúrának része a szerb művelődés, a nagy vándorlást követő be/letelepülés városképileg (szerb templomok építése), a kultúra más területeit érintve: a szerb polgári közköltészet révén, mely tematikailag mutat hasonlóságokat a magyar nyelvű közköltéssel, majd magyar részről lényegi tényező a megnövekedett érdeklődés a Vuk Karadžić által kiadott szerb népköltészet iránt, mely nem csupán az olykor német nyelvből, máskor „eredeti”-ből készült fordításokkal jeleskedett, hanem magyar nyelvű verselési mód – szerbus manier – népszerűvé válásában, majd az ún. népies irány elméleti előfeltevései kidolgozásában.³ Szerb részről viszont a magyar gimnáziumokba, Pest egyetemére járó fiatalok ismerkedhettek meg korszerű művelődési anyagokkal, tanúi lehettek a magyar főváros gyorsított ütemű fejlődésének, a ma-

gyar kulturális intézményrendszer differenciálttá válásának, nem utolsósorban a magyar irodalmi, képzőművészeti, zenei élet kínált követésre méltó példát.⁴ Mindeközben mód nyílt arra, hogy fordítások révén megteremtődjék a lehetőség az európai irodalmi/művészeti trendek megismerésére, befogadására, az anyanyelvi kultúrához történő integrálására. Jól ismert példa a Jovan Jovanović Zmajé, aki a magyar irodalom legjelesebb műveinek szerbre adaptálásában részint a szerb irodalom rétegzését, műfaji rendszerének kiteljesítését ösztönözte, míg a maga költészetének, kulturális tevékenységének (bökversek, humoros lapok stb.) megtervezésekor szintén eredményesen kamatoztatta magyar irodalmi ismereteit.⁵ Bár bökverseiben szóvá tette a magyar politika visszásságait, ez nem volt akadálya annak, hogy magyar hivatalos elismerésekben részesüljön (a Kisfaludy Társaság tagja lett), versei ne jelentek volna meg magyar fordításokban. Az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* című, Rudolf trónörökös irányította monográfia-sorozat sem mellőzte a szerb részvételt, a szerbre sűrűn fordított Jókai Mór közvetített a szerkesztőség és a kiszemelt szerb közvetítők között,⁶ akik a helytörténeti, folklorisztikai, irodalmi fejezetek megfelelő részeinek elkészítését végezték el. Szerb részről Jókai Mór regényírói népszerűsége jódarabig töretlennek mutatkozott, s nem csupán Jókai szerbtárgyú művei miatt, hanem elsősorban a romantikus prózai epika adaptálási lehetőségeinek példája okából. A távlatos magyar vállalkozás, az *Egyetemes Irodalomtörténet* szláv irodalmak történetét bemutató kötetében alapos fejezet tárgyalja a szerb irodalmat, méghozzá avatott, szerb szerző tollából.⁷

Újvidék, Rákóczi Ferenc utca (a mai Pozorišni trg) 1914-ben
(Forrás: fortepan.hu / Schermann Ákos)

A modernség megjelenése⁸ az irodalmi kapcsolatok művelése számára nem túlságosan kedvező időben a 19. század végére, a 20. század elejére tehető, ekkor nem csupán a magyar és a szerb politikai elit képzelte másként az ország, a régió jövőjét, hanem a Szerbiában lezajlott uralkodóváltás is problémaként jelentkezett Magyarországon, Szerbia szláv/oroszlós orientációjának erősödését a Monarchia nemigen nézte jószemmel. A berlini kongresszus (1878) felhatalmazása nyomán a Balkánon érdekeit érvényesítő Monarchia Bosznia-Hercegovina okkupációjával, majd annexiójával, hatalmi-politikai vitákat gerjesztett, miközben a kulturális kapcsolatok újabb fejezetének megnyitására is mód nyílt. Erről röviden csak annyit, hogy a magyar lapok bőségesen mutatták be a háborús események mellett a térség kultúráját, folklorisztikáját, természeti viszonyait, múltját, egykori magyar történeti kapcsolatait: az egymást követő, kötetekben megjelenő útleírások mind a mai napig értékes, tapasztalati úton szerzett információkat tartalmaznak. Visszatérve a modernségekre, közös vonásként említendő, hogy az eddig inkább a német-osztrák kultúrára irányuló érdeklődés mellett egyre inkább előtérbe kerül a francia irodalom és művészet megismerésének, befogadásának, „felhasználásának” igénye, egymástól olykor függetlenül, máskor a magyar kezdeményezésektől ösztönözve, ritkábban közös vállalkozások keretében. Ennek jelentőségét akkor érezhetjük, amikor a „hivatalos” kulturális felfogásoktól, melyek egy konzervatívabb világnézet jegyében álltak, eltérően olyan irányzatok integrálásának szorgalmazására került sor, mint a naturalizmus, a szimbolizmus, az impresszionizmus, és mindez nincs ellentétben azzal, hogy (erősebben a magyar művelődésben) a Jung Wien, a szecesszió (a Jugendstil) sem kerülte el a századforduló alkotóinak, gondolkodóinak a figyelmét. Ezen a helyen azonban érdemes kitérnünk arra a látszólagos ellentmondásra, mely a szerb-magyar (irodalmi) összefüggésekben esetleg egyensúlyzavarként könyvelhető el. Általában elmondható, hogy a szerb kulturális élet jelesei, akik magyar iskolákat látogattak, vagy Budapesten jártak egyetemre, kiválóan megtanulták a magyar nyelvet, alaposan megismerkedtek a magyar irodalommal, így a magyar verstani kérdésekkel is tisztában voltak, nemcsak az érintkezés magyar nyelven nem esett nehezükre, hanem az anyanyelvi kulturális elkötelezettség perspektívájából nem úgy tekintettek a magyar kultúrára, mint valamely merőben idegen jelenségre, hanem megbízható tudással, a külső kapcsolatoknál mélyebb ismerettel. Ennek nem kizárólag a fordításokban látták hasznát, még akkor is, ha ezek a fordítások nemcsak a nyelvi-szerkezeti eltérések miatt voltak olykor adaptációk, hanem a magyar kultúra szemléletében, az olvasási stratégiák tekintetében a magyar költőtársakkal rokon vonások jellemzik őket. Előrevetítve egy későbbi példát: Todor Manojlović számára Ady Endre modern „áttörése” többé-kevésbé ugyanazt jelentette, mint magyar kortársai számára. Annak ellenére, hogy Manojlović a francia avantgárd oly személyiségeinek jelentőségére is rádöbbsent, mint Apollinaire és Picasso, noha ezek művészetét Ady nem látszott tudomásul venni, nem reagált rájuk, az ő modernségének (melynek visszhangja a szerb mellett a horvát, a szlovák és a román költészetben, irodalmi gondolkodásban is érezhető) „rejtett” avantgárdjára kevesen figyeltek föl, általában szimbolizmusként, Baudelaire lírájának magyar továbbgondolásaként fogták föl, olykor még Verlaine nyomait is fölfedezve.⁹ Manojlović jóval többet látott Adyban, mint magyar kortársainak egy része, nem is

szólva az akadémiai körök értetlenségeiről, az érthetatlenség, hazafiatlanság és erkölcsstelenség vádjairól. A korszak legjelentősebb magyar költői nem pusztán azért nem viszonzták több szerb szerző gesztusát, mivel nem tudtak szerbül, hanem azért, mivel a magyar és a szerb irodalom „interferenciái” következtében a modern irodalom magyar megépítésében nem volt szükség a szerb tényezőre, a francia és az angol irodalomhoz maguk is eltaláltak, s a szerb irodalomban, ha kerestek volna (de nem kerestek), nem leltek (volna) olyan mozzanatokat, amelyekre feltétlenül reagálni kellett volna, illetőleg, amely „üres helyek” kitöltésére ösztönözte volna őket. A szerb irodalom jelesei közül többen maguk meglették az utat ahhoz az irodalomhoz, kultúrához (elsősorban a franciához), melynek példájából számos elemet áttemelhetek a maguk törekvései közé (Jovan Dučić), és akadtak olyan költői kísérletek, melyek igénybe vették a magyar közvetítést (például Dušan Vasiljev Adyét).

Ugyanakkor nem állítható, hogy a szerb írók fordítói tevékenységére ne érkezett volna magyar irodalmi válasz. Más kérdés, hogy az elsősorban a hivatalos intézmények segítségével történt. Ennek volt előnye: a megjelentetés bizonyossága. De volt hátránya: a magyar fordítók nem tartoztak a magyar irodalom élvonalába, költészeti–nyelvi felfogásuk inkább a 19. század elavulóban lévő metodológiájáról tanuskodott, s a dicséretesen jószándékú igyekezet nemigen párosult korszerű esztétikai érzékenységgel. Elsősorban olyanokat találunk a fordítók között, akik kétnyelvű vidékről származtak, így mindkét nyelv birtokában voltak (ugyanaz mondható el a többi szláv nyelvből készült fordításról, oroszról a leginkább azok fordítottak, akik ruszin–ukrán vidékről valók, jóllehet a budapesti egyetemen 1849 óta működött szláv tanszék). Ez egyben azt eredményezte, hogy a tisztességesen elvégzett fordítói munka nem készítette az irodalom iránt érdeklődőket, hogy a szerb fordításokat tartalmazó köteteket a kezükbe vegyék, mivel olyan költői nyelven szólaltak meg, amelyet a kortárs magyar epigon líra művelőitől fölös bőségben már megtapasztaltak. Ennek az lett a sajnálatos következménye, hogy azok a folyóiratok, melyek az idegen nyelven megszólaló modernségről vagy azok magyar fordításairól egyébként szívesen közöltek kritikákat, nem tartották érdemesnek, hogy ezt a kissé antikváriusi fordítói szemlélettel készült poézist ismertessék. A következtetés eképpen szólhat: a szerb modernség fontos reprezentánsai beható tudásra tettek szert a magyar irodalom mozgásirányait tekintve, míg a magyar modernség reprezentánsainak törekvései ugyan párhuzamosságokat mutatnak a szerb írók érdeklődésével (Rilke), azonban a szerb vonatkozásoktól függetlenül, azokról mit sem tudva végezték munkájukat. Annak ellenére, hogy 1910-ben egy sokak által olvasott, népszerű sorozatban antológiában volt olvasható a válogatás „*Szerb költőkől*”,¹⁰ mely az irodalomtörténeti adatokat Jovan Grčić művéből (*Istorija srpske književnosti*, 1903) vette, és mely köszönettel nyugtázta Tihomir Ostojić (újvidéki tanár), Milan Popović (óbecsei orvos) és Nikola Belestin (óbecsei ügyvéd) segítségét. A fordított költők névsora tanúsítja, hogy egy virtuális szerb irodalomtörténet illusztrációját kapjuk, Laza Kostić azért hiányzik, mert a fordítót hivatali munkája gátolta antológiája kiteljesítésében. Az első költő a sorban: Branko Radičević, őt követi Djura Jakšić, Jovan Jovanović Zmaj. Dimitrije Popović, Milorad Popović Šapčanin, Nikola Petrović Njegoš, Jovan

Grčić, Aleksandar Santić, Mileta Jakšić, Milorad P. Petrović. Az előszó 1906-os. Szász feladatvállalásul a népköltészeti átültetések után a műköltészetet hozná közelebb a magyar olvasóhoz, kultúráközvetítői aspektusból tekintve a szerb-magyar viszonyokra. „*A magyar és szerb múzsának összeölelkeztetésével ugyanis hozzá akarok járulni a régmúltban megkötött, de közben megszakadt magyar-szerb barátság szorosabbá tételéhez.*” Az egyes költőket rövid bevezető jellemzi, életrajzi adatok, a kor kurta bemutatása, műveik magyar fordítóinak felsorolása. Ezt követik a szemelvények. A gondosan szerkesztett kötet azonban nem ér célba a kevésbé tehetséges magyar fordító nyelvi korlátai miatt, jóllehet felismeri, hogy a kortárs magyar költők hangján megszólalva, a szerb vers ismerőssé tehető: Jakšić *Oszmán Aga* című versének fordításakor a fordító mintha Arany-imitációval kísérletezne. A könyvecske időszerűségét bizonyítja, hogy horvát és szerb részről szintén kísérleteztek a kulturális közeledés leginkább célszerűnek vélt formájával, olyan folyóirat létesítésével, amelynek poetikai törekvéseit az ismeretterjesztés teljesíti ki.¹¹ A szakirodalom már több ízben tárgyalta, de éppen a költői anyag megjelenítéséről viszonylag kevesebbet szóló kutatás a *Croatia* című, 1906-ban egy fél esztendőn keresztül megjelentetett folyóiratból szokta idézni az előzőhöz hasonló kijelentést: a folyóirat „*célja (...) a horvát–szerb és magyar testvérművek között barátságos jó viszony, testvéri szeretet ápolása (...) a horvát–szerb viszonyok ne legyenek a magyar publikum előtt terra incognita.*” Arról azonban a kutatás nem szólt, kit ért el a folyóirat, mint ahogy azt sem tudjuk, ki forgatta (és milyen haszonnal?) Szász István kötetkáját. A magam részéről hiába kerestem a kortárs magyar sajtóban a *Croatia* nyomait. Pedig 1906 neves esztendő, nem Szász István előszavának keltezése miatt, hanem Ady Endre első igazi kötetének a magyar irodalomba való berobbanásáért. Ady további köteteiben, publicisztikájában nem kevésbé, nem a politikai elit nemzetiségi politikájához igazodott. Éppen ellenkezőleg, nagyhatású, máig sokat emlegetett verseiben és újságcikkeiben folyamatosan, megalkuvás nélkül hirdette a „Dunatáj” népeinek szükséges megbékélését, a népek azonos érdekűségét és egymásra utaltságát, a különféle (nagy)hatalmi–kizárólagos törekvésekkel szemben. Ady modernsége abban az elfogulatlanságban is megnyilatkozott, mely éles ellentéte volt a történelemre hivatkozó nemzeti nagyelbeszélésnek, a magyar–szláv–román „bánat” rokonságát, a szellemi kultúrák rokonulását hirdetve. Csakhogy ez feltehetőleg a rokonszenv megnyilatkozásokon kívül aligha lett volna elegendő a 20. század elejének talán legjelentékenyebb kelet-közép-európai hatástörténetéhez, amely Manojlovićtól és Veljko Petrovićtól Miroslav Krležáig, a szlovák modernségig (Emil Boleslav Lukáč), a román költészetig (Octavian Goga) ívelt. Mindehhez szükséges volt, hogy felismerhető legyen a kortárs európai költészeti törekvésekkel rokonítható költői nyelvi forradalom. Lehet, hogy nem csupán a véletlen szeszélyes játéka: a *Nyugat* megjelenésének évében Veljko Petrović 1908-ban, a *Brankovo Koloban* tette közzé a szerb irodalom első Rilke-fordításait, míg az első magyar Rilke-fordítás 1906-os, a Todor Manojlovićtyal baráti kapcsolatokat ápoló Juhász Gyulától.¹²

Az eddig írtak alapján két kérdés fogalmazódik meg, mely részint a kutatási irányokat érinti, részint a kontaktológia versus irányzatpoétikai megfontolás problémakörének összetettségét hangsúlyozza.

1) A csupán a genetikus érintkezésekre alapított kutatás¹³ igen hasznosnak bizonyulhat abban a tekintetben, hogy segít feltárni a különféle nyelveken alkotó írók, költők személyes kapcsolatait, ennek függvényében azt a törekvést, amely a különféle irodalmak, kultúrák egymáshoz közelítését, egymásból merítését tudatosítja. Továbbá messze nem elhanyagolható annak bemutatása, hogy mindez mennyiben járult hozzá ahhoz, hogy egy irodalmi régió, egy Literaturlandschaft azonos periódusban működő szerzői kialakítsák egy korszak összképét. Ugyanakkor ez a fajta kutatás nincs tekintettel együttélő népek irodalmainak interferenciáira, arra nevezetesen, hogy anyanyelvi hagyomány és különféle okokkal magyarázható, másféle jellegű, regionális szempont milyen, a látványos hasonlóságok ellenére is, sajátos folyamatokat generál. Egyszerűbben szólva: a pusztai érintkezési kapcsolatokat hangsúlyozó elgondolás nem egyszer az egyébként rokonszenves egymáshoz közelítések aktánsait felülértékeli, pusztán azért, mert céljaikkal a politikai ellentéteket az irodalmi rokonulás nemes előmozdításával igyekeznek ellensúlyozni, s kevéssé vannak tekintettel az irodalmiságnak a haszonelvűségre nem egyszerűsíthető tényezőire, például az esztétikai minőség kérdésére. Márpedig a szerb–magyar érintkezések bővelkednek az olyan jószándékú, de különböző okok miatt kevéssé hatásos, mára inkább történeti dokumentumokká lett megnyilatkozásokban, amelyek az irodalom *elé* helyezték a kulturális közeledést és az egymás közti megértést, melynek jelentőségét nem szabad tagadnunk, ám ezt fordítások, ismertetések segítségével vélték elérni. A kétnyelvű, szerbül és magyarul egyaránt publikáló Antonije Hadžićot méltatja egy újságcikk. „*A szerb nép és a magyar haza közművelődési érdekeit szíven viseli s minden alkalommal őszintén azon működött, hogy szerb honfitársainknál testvéri szeretet váltsa föl a különben is mesterségesen szított fajgyűlöletet s ezáltal erősödjék a közös haza iránti ragaszkodás és hűség.*”¹⁴

Egy idealizált és a 20. század elején sehol Európában nem létező (állam)közösség ábrándja vezeti a szerző tollát, ehhez méri Hadžić valóban – a korban jelentékenynek bizonyuló – kulturális közvetítő szerepét, ugyanakkor a kétféle tevékenység, a fordítói–kulturaközvetítői és a hivatali munkálkodás olykor ellentmondásokat artikuláló helyzetét elhallgatja. Ennél konkrétabb Rohonyi Gyula antológiájának megállapítása: „*A magyar irodalom eddig kevés gondot fordított az itt velünk együtt lakó testvérnépnek irodalmi termékei, költészete lefordítására, ismertetésére./ Pedig ez oly mulasztás, melyet mielőbb helyre kell hoznunk.*”¹⁵ Az antológia mintegy válaszul készült Blagoje Brančić *Iz mad'arskog perivoja* kötetére, amely a Matica kiadásában 1907-ben jelent meg.¹⁶ Csakhogy sem Brančić, sem Rohonyi Gyula, sem mások, ismétlem, jószándékú vállalkozása nem volt képes újabb híveket toborozni az általuk egyébként jól válogatott, de mérsékelt sikerrel fordított költészetnek. Kapcsolattörténeti érdekességük vitathatatlan, és nyilván nem maradhatnak ki egy olyan bibliográfiából, amely a kölcsönös fordításirodalmat és ismertetéseket regisztrálná. Ugyanakkor szerepük részint az anyanyelvi irodalomban, részint a párhuzamokat, átfedéseket jelző regionális irodalmi

együttesekben nem értékelhető túlságosan magasra. Annak érdeme viszont tudatosításra vár, hogy egy olyan törekvésről ad számot, amely az anyanyelvi irodalmat nem elzárkózásában, nem önmagába fordulásában képzelel el, hanem nyitottságában. Olyképpen, hogy (ezúttal szerb–magyar viszonylatban) az ismerkedés, a fordítás révén új mozzanatok épülhetnek be, olyan új terület megszemlélésére kínálkozik alkalom, mely az anyanyelvi irodalom műfaji, hangvételi stb. gazdagodását eredményezi. Míg a közvetlen haszon emlegetése (irodalom)politikai jellegű (és némileg naiv is, az irodalomtól várván a politikai ellentétek csökkentését), az irodalmi értékek cseréje, más irodalmak tanulmányozása az anyanyelvi irodalom tájékozódását jelentékeny mértékben szélesíti, a regionális irodalmi tudat honosítására utalhat.

2) Ennél mai nézőpontból minden bizonnyal érdekesebb, egyben mindkét, azaz a szerb és a magyar irodalom alakulástörténete szempontjából lényegesen több tanulságot rejtő, ha olyképpen keressük a tipológiai analógiákat (adott esetben a fin de siècle irányzatpoétikai jellegzetességeit, valamint azt a stíluspluralizmust, amely az 1890 és 1918 közötti periódus szerb–magyar változataira jellemző), hogy a genetikusan érintkezések belekomponálódására is figyelünk. Annyi az eddigi szakirodalomból kitetszik, hogy a franciás érdeklődés fölerősödése poétikai paradigmaváltást eredményezett, részint a költői magatartásokat, társadalom és művész viszonylehetőségeit illetően, részint a (késő-)szimbolizmus, a szecesszió, majd az avantgárd „nemzeti irodalmi” integrációját elfogadva. S bár némi eltolódás vehető észre a szerb és a magyar irodalom adaptációs stratégiájának kronológiájában, valójában a genetikusan érintkezések jellege mutatja igen beszédesen, hogy nagyjában-egészében egy irányba tart a két irodalom, a francia- (és részben angol: Oscar Wilde!) költészettörténetekhez közeledve, megvalósul a konzervatív–népies irodalmi elgondolásoktól távolodó, a hazai tájírától és az idillikus–régimódián historista elképzelésektől idegenkedő, Nietzsche-t olvasó, szecessziós festőiséget megvalósító költészet legitimálása. Ebből nem hiányzik a korszak alapvető motívumainak (femme fatale, a tékozló fiú, az elvadult-átkozott földként szemlélt „haza”) lírává építése. A szerb és a magyar modernségnek ezért válhatott jellegadó költői személyiségévé Ady Endre, aki Todor Manojlović modern irodalmakat feldolgozó,¹⁷ esszéisztikusan fogalmazott történeti munkájában szintén olyan költőként jelenik meg, mint aki a 19. századi francia poéták nyomába lépve egymással ellentétes tényezőket mutat föl, még hozzá az ellentétek kereszteződési pontján, a régi kifejezéssel élve a locus terribilis és locus amoenus vidékeit bejárva, erotikus és metafizikus, pogány és keresztény szólamaival egy új vizionárius líra megszólaltatója, a modern európai életérzésnek éppen úgy reprezentánsa, mint a tragikus kettősség másikjának, az ázsiai nosztalgiának, azaz Kelet és Nyugat összeütközésének, egy dionysosi nyelviségnek és mentalitásnak jelződése. Isten, lázadás, nő, bor, haza egyidejűleg, összefonódottságában, életigenlő és szatirikusba hajló pátosszal jut kifejeződéshez. Az 1918-as demokrácia és köztársasági Magyarország teljes joggal ismerte el a magáénak Adyt.

Ezek a lelkesült sorok szembeíthatók egyfelől Manojlović életrajzi adataival, nagyváradi jelenlétével, melynek során a magyar modernség meghatározó kiadványának (*Holnap-antológiák*) szereplőivel találkozhatott, Adyval, Juhász Gyulával, továbbá a német verse-

iből fordító Emőd Tamással.¹⁸ A kutatás megkezdte temesvári (irodalmi) kapcsolatainak feltárását, németnyelvű verseinek gyűjtését.¹⁹ Egyszóval: a baráti, a későbbi emlékezésekből²⁰ kitetszően, másfelől a modernség meghonosításáért, elfogadtatásáért küzdő személyiségek közös céljaiban tetten érhető kapcsolatok a több irodalomban való részvételben tárgyiasultak, Manojlović többnyelvűsége, otthonossága a szerb, a német és a magyar irodalomban a nagyváradi és a temesvári szerzőkkel való szövetségben dokumentálódott. Ez a fajta többnyelvűség tette lehetővé, hogy Manojlović ne külső résztvevőként legyen részese egy olyan szerveződésnek, amely ugyan a magyar irodalmi modernség áttörését szorgalmazta, de amely a magyarul olvasó-értő nem-magyar írástudók számára nem kevés tanulságot hozott. Ugyanakkor a két- és többnyelvűség nem pusztán a szerb modernség képviselőinek megkülönböztető sajátossága, Todor Manojlović mellett például Veljko Petrovićnak, aki csak egy darabig haladt együtt az irodalom és irodalmi gondolkodás megújításán munkálkodókkal (például Adyval), hanem hasonló jelenségek a magyar művelődést is jellemzik: Zalai Béla magyar írói körökből indult, hogy a *német* nyelvű bölcelet művelője legyen, Balázs Béla és Lukács György későbbi nagyívű pályáját a *német* kultúrában német egyetemi stúdiumaival, elmélyülését a német irodalomban magyar nyelvű esszéivel alapozta meg. És általában: a magyar irodalmi modernség a világirodalom újfajta szemléletével, a maga válogatási ajánlataiban igazolta saját modernségének jogosultságát, akár a szerb. Természetesen jókora hiba volna, ha a szerb–magyar érintkezésekre, tipológiai analógiákra szűkíteni a két irodalom modern irányzatainak értelmezését és értékelését, a szerb irodalomban a magyar tényező azonban jóval fontosabb szerepet játszik, mint ahogy az a szerb kutatások egy jelentékeny hányadából kitetszene, ellenben a magyar irodalomtörténetnek egy szintén számottevő része teljesen elhanyagolja a regionális nézőpont érvényesítését, és pusztán a francia és/vagy osztrák jelenségekhez méri, azokkal hozza összefüggésbe a magyar modernség alakulástörténetét, nem is szólva a kétnyelvűség, kettős otthonosság, általában a szűkebb értelemben vett nemzeti irodalmon túllépő, transznacionális kérdéseket fölvető szerzők több (irodalmi) alrendszerbe sorolhatóságáról.

E két problémahalmazt végiggondolva, néhány esettanulmány fölvázolásával érzékeltetném a kontaktológiai kutatások lehetőségét, illetőleg a szerb–magyar analógiák elemzésének talán célszerűbbnek ígérkező módját.

1) A Budapesten helyet kapó szerb intézmény, a Tököliánum (Tekelijanum) az örök-hagyó, magyar nemességét őrző Sava Tekelija-Popović szellemében biztosította egyrészt a magyar fővárosban tanuló szerb egyetemi hallgatók részére a szálláslehetőséget, másrészt, hogy megőrizhessék szerb identitásukat.²¹ A budapesti egyetem különböző fakultásain hallgatói státusban lévő diákok így alaposan megismerkedhettek a magyar kulturális–tudományos élet eseményeivel, a rendkívül magas színvonalú orvosi és jogi képzés a tudományszak legújabb európai eredményeit közvetítette. 1878 és 1914 között 167 hallgató fordult meg az intézményben, innen került ki a vezető szerb értelmiség jónéhány kiemelkedő képviselője, Radivoj Kašanin matematikus, Marko Maletin, a *Letopis* szerkesztője, Tihomir Ostojic irodalomtörténész, a Matica titkára, Jovan Pavlović publicista, Veljko Petrović. Nem egy orvos és joghallgató iratkozott be a szla-

visztika professzorának, a főleg nyelvészettel foglalkozó Asbóth Oszkárnak a kurzusára. A Tekelijanum szerb diákjai két-, illetve többnyelvűségük révén nem egyszerűen betekintést nyertek a magyar és a német nyelvű kultúrába, és ezt kihasználva mintegy közvetítettek a két kultúra között, Budapesten kiépült kapcsolati hálójukat kihasználván, aktívan vettek részt az anyanyelvi művelődés mellett a magyarban is. Beszédese példa Tihomir Ostojic adatközlése az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, mely nem pusztán kapcsolattörténeti okokból jelentékeny.²² Veljko Petrovic – mint ismeretes – megpróbálkozott a magyar verseléssel is; noha ezen a téren teljesítménye talán kevésbé jelentős, de szerb és horvát költők magyar fordítására is vállalkozott – s munkáját jó színvonalon végezte. Ezzel érkeztünk el a következő állomásra.

Budapest, a Tabán és Krisztinaváros 1903-ban (Forrás: fortepan.hu / Budapest Főváros Levéltára)

2) A *Croatia* című lap megjelenése és számainak érdekes tartalma nem kapta meg a megérdemelt visszhangot. A Juraj Gašparac horvát joghallgató által szerkesztett folyóirat célkitűzését (ismétlem) emígy fogalmazta meg: „*a horvát–szerb és magyar testvérnemzetek között barátságos jó viszony, testvéri szeretet ápolása (...) a horvát–szerb viszonyok ne legyenek a magyar publikum előtt terra incognita*”.²³

A folyóirat vegyes tartalmúként funkcionált, elsősorban a közeledést szolgálva, némileg e célnak rendelte alá az irodalmi–esztétikai vonatkozásokat. Minthogy sok irányban érdeklődött, és sokfélét közölt, olyan olvasókra számíthatott, akiket a „közeledés” minden formája érdekelt. Ezúttal az irodalmi szemelvényekről ejtek néhány szót: bizo-

nyára nem tévedés, ha a válogatásban, a fordítók kijelölésében Veljko Petrovićnak tulajdonítom a főszerepet. Itt jegyzem meg, hogy az 5-6. szám Skrbics Tivadart jegyzi felelős szerkesztőnek, ő Nušić magyar fordítójaként szerzett érdemet,²⁴ a 7. szám felelős szerkesztője Veljko Petrović. Az ő munkálkodásához fűződik Mihovil Nikolić, Andrija Milčinić, Sima Matavulj, Silvije Strahomir Kranjčević, Jovan Dučić, Svetislav Stefanović verseinek fordítása, valamint jórészt ő írta azokat a rövidebb prózai ismertetéseket, amelyek az egyes szerb és horvát szerzőket mutatták be. Az említetteken kívül Dórits István és a népköltészet átültetőjeként nevet szerzett Dömötör Pál található a fordítók között. Általában elmondható, hogy a válogatás híven tükrözi a modernség költőinek törekvéseit, nemcsak a válogatás, hanem a szemelvény, majd a rövid bemutatás együtt akár mai nézőpontból is kielégítőnek minősíthető. A szorgalmas és figyelmes olvasó (s ez jórészt a magyar irodalommal ismerős Veljko Petrovićnak köszönhető) a fordításokban rácsodálkozhatott az Ady előtti magyar modernséggel rokon jelenségre, inkább a szerb, mint a kevesebb közlés révén töredékesen közvetített horvát irodalom vonatkozásában. S ez aképpen is értelmezhető, hogy Veljko Petrović elsajátította a modern magyar költői beszéd egy változatát, és ennek a szerb költészettel való vélt vagy valódi hasonlóságára építette magyar fordításait. Külön érdekesség Kranjčevićnek a szerb költő tolmácsolásában publikált magyar verse, mely tágabb regionális megfontolásokra utalhat. Annyi talán ebből a vázlatos előadásból is kitetszik, hogy Veljko Petrović szerb költőként olyan magyar költői magatartással rokonul, amely az 1906-os esztendő megelőző periódusban semmiképpen nem lehetett ismeretlen; így földerengett annak lehetősége, hogy ezekben a fordításokban föltetsző analógiák további együttműködésre ösztönöznek. A „hivatalosság” (mely magyar részről kezdetben megelégedett Jovan Jovanović Zmaj, a 19. századi romantikus, valamint a magyar szereplőket és motívumokat a maga körébe vonó népköltészet átültetésével) kevéssé volt fogékony olyan lírára, amelynek művelői a modern francia irodalom felé fordultak. Ady franciás érdeklődése vita tárgya lett, a modernség képviselői pedig harcban a hivatalossággal, önnön legitimációjukért küzdöttek, saját irodalom- és világirodalomfelfogásuk elismerését kívánták elérni. Köztük Ady Endre volt az (mint volt róla szó), akinek költői programjában (új időknek új dalai) helyet kapott a dunatáji népekkel való együttgondolkodás, a „nemzetiségi” problémák méltányos–demokratikus kezelése. Mindkét célkitűzés: az európai modernséggel együtthaladás és a dunatáji népekkel való szövetkezés erőteljesen visszhangzott a szerb költészetben, és ennek következménye Ady lírájának olyan szerb értékelésében volt érzékelhető, mely Adyt fenntartás nélkül az európai modernség élvonalában látta. S ezzel egy újabb állomáshoz érkeztünk, olyan szerb–magyar viszonylathoz, melybe tekintve megállapíthatjuk: a kapcsolattörténeti adalékok poétikai összefüggésekké lesznek, a recepció pedig olyan ön- és irodalomközi értelmezéssé, melynek „következményei” egyként (volnának) értelmezhetők a szerb és a magyar irodalom történeti jelenségeit vizsgálva, amennyiben a kutatás fölfigyelne a transznacionalitásnak erre a különleges, ám a tipikus felé tartó eseményeire.

3) Ady Endrének mind karizmatikus személyisége, mind még ennél is karizmatikusabb költészete végigkísérte Todor Manojlović egyrészt önnön modernsége meghatározása folyamatát, másrészt a különféle (történelmi) korszakok során felmerülő önlegitimációs aktusait. Ady számára a francia irodalom és Párizs „nagyvárosa” orientációs pont volt; azzá lett a leginkább akkor, amikor a hazai politikai, kulturális, társadalmi, művészeti helyzettel kellett szembesítenie. Manojlović Párizs-élménye összetettebbnek tetszik Adyénál, mivel az élmény költői reakciójába belefoglalja Ady felismeréseit, a neki tulajdonított „franciás”-ságot is. Ez jól érzékelhető *Pariska jutra*²⁵ című versében, melyben összelátja Apollinaire és Ady „újító lelkesültség”-ét, az általuk megélt, versbe foglalt párizsi reggel szerb versbe adaptálásával együtt a klasszikus modernség úttörését ünnepli, szélesesen áradó verssoraiban ugyan Apollinaire poétikai eljárása szerint nyilatkozik meg, ám a *Zone*-ban (Égöv) zárásul megidézett korareggelben a két költő meggyújtotta tüzek világítanak. A vers egy másik helyén az Ady-költészet során feltáruló szimbolikus helyszínen játszódnak le a mitológiába hajló történetek:

*Kroz Bulevar Sen Mišel jezdili su pegazi
Koje ste vi i oslobodili iz akademskih štala...*

*A Boulevard Saint Michelen pegazusok nyargaltak,
Az Akadémia istállójából Ti szabadították ki őket.*
(Csuka Zoltán ford.)

A vers másik részében fölhangzó keresztnevek (Guillaume, Endre) immár a saját költészetbe integrált más költői világgal azonosuló, az integrálásban sajátját emelt új líra személyes dokumentációjára ismerhetünk. További vizsgálódást igényel Manojlović versbeli helyesírása, vajon van-e szerepe az Ady-lírának abban, hogy allegorikusan értett főneveit (Život, Ljubav) nagy kezdőbetűvel írja? Az intenzív foglalatosság az Ady-költészetrel bukkan ki Manojlović különféle korszakaiban, az önigazolásra előhozott célzások, allúziók, idézetek (egy esetben magyarul!) az Ady-poézis egészének nyomon kíséréséről tanúskodnak. Míg a *Proljeće u kljalu* Adyt beállítja egy Mallarmé–Dante–Rimbaud-sorba, Ady érzéki és halálos tubarózsáiról szólva (*Tuberoze Andrija Adija erotično i samrtno*), a *Pesma o letećem kamenu* (az ének a felszálló köről) első versszaka rájátszás Ady *A föl-földobott kő* című versére, olyan továbbírása Ady vallomások egyikének, amely a megváltozott történelmi helyzetben is működőképesnek bizonyulhat, *A Čovek usred nečovečnosti* az *Ember az embertelenségben* verscímét és -sorát idézi, a világháborúban vergődő költő reményen túli reményét Adyra hivatkozva írja tovább. Gondoljuk hozzá Manojlović értekező és emlékező prózáját, melyben Ady mellett a poeta doctusként tisztelt Babits Mihály, a nagyváradi jóbarát Juhász Gyula, akit Heredia és Samain közelébe emel, valamint a futuristák mellé helyezett Kassák Lajos²⁶ lényeges szerephez jut. Manojlović csak részben feltárt német nyelvű, eddigi ismereteim szerint a *Ver sacrum* világához hasonló „ornamentális” versformálását tanulmányozva a több irodalomhoz közvetlen kapcsolatot kiépítő, egy lehetséges irodalomközi együtttest megcélzó költői személyiség portréja bontako-

zik ki, aki az európai modernség kihívásaira éppen önnön regionalitása tudatosításával képes adekvát válasszal szolgálni.

Az eddig írtakat figyelembe véve kibontakoztatható volna a szerb és a magyar irodalom „tipológiája”, melynek fényében a szerb és a magyar irodalmi modernség értelmezését egy kissé más szemszögből láthatjuk/láttathatjuk. Új fejezetként a két világháború között a külső körülmények szorítása következtében lassan alakuló-eszmélő vajdasági magyar irodalom és olyan szerb szerzők munkássága lép be történetünkbe, mint amilyen magyar részről Csuka Zoltáné, szerb részről Mladen Leskovacé.²⁷

2018. 11. 14.

1. A tanulmány megjelent: *Tiszatáj*, 72(2018): 9. sz.
2. Szintézis igényű: *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Sztoján, Vujicsics D. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
3. Fried István: *A délszláv népköltészet magyar recepciója Kazinczytól Jókaiig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.; Fried István: *Recepcija srpskohrvatske narodne poezije u madjarskoj književnosti*. In: *Uporedne istraživanja*, 2. Beograd, 1982. 5-83.
4. Petrović, Danica: *Srpski muzičari u Budimu i Pešti u XIX i početkom XX veka*. In: *Iz istorije srpsko–madjarskih kulturnih veza*. Glavni redaktori: Kovaček, Božidar – Lastić, Radomir. Matica Srpska, Novi Sad – Budimpešta, 2003. 213-223.
5. Popovics Lázár: *Zmáj-Jovánovics János és a magyar költészet*. Franklin Társulat, Budapest, 1913.; Póth István: *Jovan Jovanović Zmaj és a magyar költészet*. In: *Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Sztoján, Vujicsics D.. Budapest, 1972. 369-391.
6. A vállalkozás számára Jókainak sikerült megnyernie Antonije Hadžićot, aki a Jókai szerkesztette napilap, *A Hon* mellett a *Vasárnapi Ujságban*, a *Fővárosi Lapokban*, a *Kisfaludy Társaság Évlapjaiban*, a *Magyar Szalonban* publikált.
7. Popovics Pál [Pavle Popović]: *Szerbek és horvátok*. In: *Egyetemes Irodalomtörténet, IV. kötet*. Szerk.: Heinrich Gusztáv. Franklin Társulat, Budapest, 1911. 113-142.
8. Palavestra, Predrag: *Istorije moderne srpske književnosti*. SKZ, Beograd, 1986.
9. Már itt jelzem, Todor Manojlović irodalomtörténeti szintézisének magyar irodalmat bemutató fejezetét: *Osnove i razvoj moderne poezije*. Beograd, 1987. 130-132, 191.; Manojlović emlékezése Aladics Lajos lejegyzésében: *Hid*, 32(1968): 6. sz 634-635.
[http://adattar.vmmi.org/cikkek/9490/hid_1968_06_02_todor.pdf] (2018.11.14.)
10. Szász István: *Szerb költőkől*. Budapest, 1910. (Olcsó Könyvtár [U.F.] 1554-1555.)
11. A *Croatiáról*: Sztoján, Vujicsics D.: „Croatia”. Délszláv–magyar közeledés. *Helikon*, 15(1969): 1. sz. 106-108.; Udovički, Ivanka: *Veljko Petrović és a Croatia*. In: *Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Szeli István. Újvidék, 1972. 232-239. Mita P. Kostić cikke Veljko Petrovićről és a

„Croatia” (1906) budapesti szerb–h orvát folyóirat kapcsolatairól, ford. Csuka Zoltán. In: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Szerk.: Kemény G. Gábor. Budapest, 1961. 633-634.

12. Veljko Petrović magyar kapcsolatairól: Lőkös István: Kosztolányi és Veljko Petrović „üzenetváltása”. In: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1984. 435-442.; Lőkös István: A Veljko Petrović-jelenség. In: *Déli szláv–magyar szellemi kapcsolatok*. Miskolc, 1997. 143-148.; Bori Imre: Veljko Petrović és a „helyi színek”. In: *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról*. Újvidék, 1987. 243-246.

13. A komparatiztika területeiről vö. Fried István: *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Lucidus, Budapest, 2012.

14. [pp]: Hadzics Antal. *Vasárnapi Ujság*, 1901. febr. 2. 113-114.

15. Rohonyi Gyula: Szerb költőkből. Műfordítások bevezetésekkel. *A Kisfaludy Társaság Évtalajai, Új folyam*, 44(1909-1910), 113-142. (Branko Radičević, Jovan Jovanović Zmaj, Laza Kostić, Aleksa Santic, Mileta Jakšić verseit tartalmazza). Négy szerb elbeszélés magyar fordítását adja közre: *Négy elbeszélés*. Szerb eredetiből ford.: Dórits István. Budapest, 1902.

16. Blagoje Brančić: *Iz mad'arskog perivoja (A magyar virágoskertből)*. Novi Sad, 1906. Rövid előszó után Berzsényi és Kisfaludy Károly egy-egy, Vörösmarty nyolc, Petőfi 34, Arany hét, Gyula Pál hat versét adja közre.

17. Manojlović, Todor: *Osnove i razvoj moderne poezije*.m.

18. *Emőd Tamás versei*. Officina, Budapest, 1939. 152-154. (Üzenet Nausikaanak)

19. Manojlović, Todor: *Pesme, priredili Milivoj Nenin, Zorica Hadžić*. Zrenjanin, 2005. 376. Vö. még Kubán Endre: A „Dél” Irodalmi Társaság emléke (Franyó Zoltán és Manojlović Tódor). *Híd*, 32(1968): 6. sz. 638-642.; Franyó fordításában közli Manojlović eredetileg németül írt három versét. Ezt veszi át és publikálja Cindori Mária szerb fordításában: *Pesme* i.m. 359-361.

20. Juhász Gyulából és Manojlovićéből: In: *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Szerk.: Kemény G. Gábor. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961. 671-672, 947-949.; Péter László írása: 949-951. Juhász úgy emlékszik, hogy Manojlović Adyt németre fordította, német verseit az Insel Verlag készült kiadni.

21. Adataim forrása: Božidar Kovaček: *Tekeljanumske istorije XIX veka*. Novi Sad, 1977.

22. Ostojčić, Tihomir: Arany János levele Jovan Jovanovičhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 25(1915): 2. sz. 242. [http://epa.oszk.hu/00000/00001/00107/pdf/ITK_EPA00001_1915_02_242.pdf] (2018.11.14.)

23. *Croatia*, (1906): 1. sz.; Ugyanebben a számban közlik F. Šupilo nyilatkozatát a közeledés és megbékélés ügyében. A lap fél esztendőn át létezett, kései felfedezése jelzi visszhangtalanságát.

24. Nušić, Branislav: *Egy káplár emlékeiből (Képek és rajzok a szerb–bolgár háborúból)*. Ford.: Skrbics Tivadar. Franklin Társulat, Budapest, 1903. (Olcso Könyvtár [Ú.F.] 1269-1270.)

25. Manojlović, Todor: *Pesme, priredili Milivoj Nenin*, i.m.; Manojlović két magyar tárgyú versének magyar fordítása: *Híd*, 31(1967): 2. sz. 159.

26. Manojlović, Todor: *Osnove i razvoj moderne poezije*.m.

27. Itt jegyzem meg, hogy Rilke kelet-közép-európai hatástörténetéről az alábbi kiadványban találok adatokat: *Rilke, die Donaumonarchie und die Nachfolgestaaten. Vorträge der Jahrestagung der Rilke-Gesellschaft 1993*. Hg.: Szász, Ferenc. Budapest, 1994.

7.

Globális kihívások

A fejlődéstől a fenntarthatóságig

Julian Huxley és az UNESCO filozófiája – hetven év múltán¹

Lányi András

1. A fenntarthatóság téveszméje

Fejlődésnek nevezzük az élő rendszerekben zajló belső átalakulást, melynek eredményeként a környezet kihívására idővel egyre összetettebb, rugalmasabb, változatosabb választ tudnak adni, növelve önállóságukat és javítva fennmaradási és reprodukciós esélyeiket. Fejlődésről akkor beszélünk, ha a teljesítmény javulása a rendelkezésre álló erőforrások gyarapodásával jár. Ha a teljesítmény javulása a rendszer megújulásához nélkülözhetetlen erőforrások felemésztésével párosul, vagy azok elérhetetlenné válnak a további működés számára, akkor nem fejlődésről, hanem egyensúlyvesztésről, válságról, hanyatlásról beszélünk. A fejlődés fogalmába tehát eleve beleértendő a fenntarthatóság követelménye, ezért fenntartható fejlődésről beszélni felesleges szószaporítás. A kifejezés ideologikus célt szolgál: azt a szellemi vákuumot hivatott betölteni, ami a civilizáció fejlődésébe vetett hit összeomlása és a hanyatlás riasztó jeleinek belátása között keletkezik, és az utóbbiak felismerését hivatott késleltetni.

A földi élővilág gazdag változatosságának és változékonyságának az emberi beavatkozás következtében végbemenő rohamos, immár földtörténeti léptékű romlása nem fejlődésre, inkább evolúciós zsákutcára vall. Az emberhez méltó élet nélkülözhetetlen feltételeit romboló, részben ezek pótlására kieszelt technikák rohamos elterjedése jelzi, hogy az önpusztító tendenciák túlsúlyba kerültek civilizációnkban. Ennek bizonyágaként ki szokták emelni az atomenergia, a nanotechnika, a génmanipuláció elterjedését, a kemikáliák és szintetikus anyagok felelőtlen használatát, a fosszilis energiaforrásokkal való visszaélést, az informatika és a mesterséges intelligencia okozta gyökeres életforma-változást, valamint a felsorolt technikák alkalmazását igazoló és igénylő társadalomszervezési módszerek érvényesülését: az ellenőrzés túlközpontosítását, a kommunikáció elszemélytelenedését, a közösségi önszerveződés ellehetetlenülését, a társadalom atomizálódását, a pazarló fogyasztás kultuszát és a szélsőséges erkölcsi relativizmust.

Legyen az indíték jámbor jóakarát, vagy tudatos megtévesztés, fenntartható fejlődésről beszélni a közelgő katasztrófa árnyékában súlyos következményekkel járó tévedés: akadályozza a kiútkeresést, a túlélés erőforrásainak mozgósítását. Tény, hogy boly-

gónk nem képes eltartani 7-8 milliárd embert vagy annál is többet biológiai kapacitásának súlyos és visszafordíthatatlan fogyatkozása, az ökoszisztémák összeomlása nélkül. Az emberiség létszámának csökkenését pedig nagy valószínűséggel csak a nélkülözés szélsőséges formái által gerjesztett háborúk, járványok, valamint a bekövetkező természeti katasztrófák (fajpusztulás, klímaváltozás) fogják kikényszeríteni, mert a tudatos önkorlátozásról szóló globális megegyezés egyelőre kilátástalannak tűnik. A kimerülő természeti források korlátlan helyettesíthetőségével kapcsolatos techno-optimista képzelgésekre nem érdemes szót vesztegetni.

Semmi kétség, a technológiai gondolkodás küszöbön álló forradalmának hatalmas szerepe lesz civilizációnk túlélésében – vagy összeomlásában, amennyiben a fordulatra tett kísérlet megtörik a politikai–gazdasági intézményrendszer ellenállásán. Mert a még több, még hatalmasabb, még gyorsabb és még pusztítóbb beavatkozás eszközeit nem a tudomány fejlődése adja a kezünkbe – a tudomány éppenséggel fejlődhetne egészen más irányba is –, hanem a hatalomközpontú ipari állam és a növekedés-kényszertől üzött kapitalista gazdasági rend működésének kérlelhetetlen logikája kényszeríti ki. A „fenntartható fejlődés” jelszava a hatékonyság: az erőforrások gazdaságosabb kiaknázása a stabil, vagy növekvő teljesítmény érdekében. Az ökológiai rendszerváltozás jelszava ezzel szemben a szabad technológiaválasztás, a felszabadulás a bőség alól. A „szabad technológiaválasztás” (mármint a nyereségelvű gazdasági verseny kényszerűségétől szabad) utat nyit a kíméletes, a környezethez rugalmasan alkalmazkodó, kisléptékű, egészséges és az emberi kreativitást ösztönző – nem pedig helyettesítő – eljárásoknak. A „felszabadulás a bőség alól” arra utal, hogy az élet minőségét nem a fizetőképes kereslet növekedésén mérjük, és értelmét nem a fogyasztásban keressük. Felismerjük, hogy a technika-függő életmód áldásait és a pazarló fogyasztás lehetőségét kárpótlás gyanánt kaptuk – már aki megkapta –, cserébe azért, amit a rendszer nem tud nyújtani: értelmes munkát, tartalmas emberi kapcsolatokat, biztonságot, egészséges környezetet. A fejlődést tehát nem fenntartani kell, mert ami van, az nem fejlődés többé és nem is fenntartható, hanem új alapokon újrakezdeni.

2. Kulturális fejlődés vagy evolúció?

De vajon nem merülnek-e fel zavarba ejtő kérdések mindjárt magával a fejlődés közkeletű fogalmával kapcsolatban? Fejlődés és haladás a felvilágosult modernitás jelszavai voltak két évszázadon át, s gyakori emlegetésük, ahogyan ez lenni szokott, nem segítette értelmük tisztázását. Még a haladás-eszmével kapcsolatos posztmodern kétségeinket sem tudjuk tisztességesen megfogalmazni a nélkül, hogy ne próbálnánk előbb kideríteni, pontosan mi az, amiben többé nem hiszünk, amikor szerényen fenntarthatóságot emlegetünk fejlődés helyett. Értelmezési kísérletemhez referenciaként használom a fejlődés-eszme tudós képviselője, az evolúcióbiológus Julian Huxley hetven évvel ezelőtt papírra vetett gondolatait. *Az UNESCO célja és filozófiája*² megírását az ENSZ kulturális világszervezetének alakulása inspirálta. A mai olvasó számára fontos kordokumentum: elgondolkozhatunk rajta, vajon egy letűnt korszaké, vagy sem.

Az nem vitás, hogy a fejlődés általánosan elfogadott vonásai ráillenek az általunk ismert kultúrák történetére: mintázatuk az időben előrehaladva differenciálódik, és egyre összetettebb, egyre sajátosabb teljesítményre képesíti az azt hordozó népcsoportot, vagy akár egymást felváltó, egymás nyomába lépő népeket. De mi jelzi hanyatlásukat, és mi magyarázza a leépülés és a széthullás folyamatát? Belső feszültségek és külső hatások, melyek odáig így vagy úgy ösztönzőleg hatottak az adott civilizáció fejlődésére, miért vezetnek egy ponton túl a látszólag szilárd szerkezetek összeomlásához, leplezve képtelenségüket a megújulásra? Az izgalmas kérdés vizsgálatára e dolgozat nem vállalkozhat, de nyilvánvaló, hogy a civilizációk életének ugyanolyan velejárója a hanyatlás és a pusztulás, mint az élő szervezetének. Vajon a Földközi-tenger keleti medencéje körül kibontakozó, majd lassan egységesülő antik civilizáció nagyszabású másodvirágzása, a modern Európa és az európai mintára épült mostani Kozmopolisz, fiatal kora dacára nem érkezett-e máris a dekadencia stádiumába, nem kell-e összeroppannia a példátlanul gyors fejlődést, erőszakos terjeszkedést kiváltó belső ellentmondások terhe alatt?

A kínzó kérdés elől kétféleképpen is kitérhetünk. Mondhatjuk először azt, hogy a mi tudásunk különb, a mi teljesítményünk magasabb rendű a többiekénél, ezért is tudtunk legyőzni és beolvasztani minden más civilizációt. Ezzel a válasszal az a baj, hogy nem rendelkezünk olyan külső nézőponttal és mértékegységgel, melynek segítségével a különböző civilizációk teljesítményét összemérhetnénk. Biztosak lehetünk abban, hogy az egyiptomi Újbirodalom vagy Athén fénykorának bölcselői számos olyan szempontot tudnának felhozni, melyek a mi tudásunk silányságát, életformánk alantasságát bizonyítanák az ő szellemi vagy éppen testi fölényükhöz képest. Konfucse vagy Lao-ce pedig kétségeesetten konstatálnák, hogy mindaz bekövetkezett, amitől ők meg akarták kímélni a népet. Mi esetleg nevetségesnek találnánk az ő érveiket, de hát éppen erről beszélek: minden nagy civilizáció a maga módján, a saját értékrendje szerint különb a többinél. Ami pedig világméretű terjeszkedésünket illeti, az éppen nem a siker bizonyítéka. Ezt nem az özönfajok és gyorsan eltűnő hódító birodalmak példája mondatja velem, hanem az általunk felidézett, de ellenőrzésünk alól máris kicsúszott pusztító folyamatok, mint az ökológiai válság és az Európát elsöpörni készülő új népvándorlás tapasztalata.

Mondjuk inkább azt, hogy a halandóság csak a zárt, helyi kultúrák múltbeli fejlődésére érvényes, és velünk valami merőben más kezdődik, mert mi nem egy véges civilizáció vagyunk a sok közül, hanem az emberiség közös jövője. Mint látni fogjuk, közvetlen elődeinket, a huszadik század humanista gondolkodóit (és imperialista politikusait) éppen ez a meggyőződés töltötte el olyan bizakodással, amit két világháború borzalmai sem tudtak megingatni. Különben hogyan írhatta volna le 1947-ben, Hiroshima és a haláltáborok után két esztendővel, az Egyesült Nemzetek kulturális világszervezetének alapdokumentumában az angol tudós, Julian Huxley az alábbi sorokat: „...*minél egységesebb az emberi hagyomány, annál gyorsabb haladásra van lehetőség: több elkülönült vagy versengő vagy akár kölcsönösen ellenséges hagyomány nem lehet olyan ha-*

tékony, mint egyetlen, közös, az egész emberiséget lefedő hagyomány (...) a legjobb és az egyetlen mód, amellyel ezt biztosíthatjuk, az a politikai egység megteremtése.”³

Huxley kijelentése mindenesetre tárgyi tévedésen alapul. A kulturális fejlődés legnagyobb korszakai, mint köztudott, környezetüktől elzárkózó nagy birodalmakhoz (Kína, Egyiptom), szomszédaikkal élet-halál harcot folytató városállamok kiváltságokkal védett, zárt világához (Hellasz, európai középkor), vagy kiválasztottságuk tudatában élő kicsiny vallási közösségekhez (ószövetségi zsidóság, korai kereszténység) kötődnek, melyeket összetartott a közös hagyomány beható ismerete, s ahol az egymást követő nemzedékeknek évszázadok álltak a rendelkezésére az életformák, eszmék és eljárások tökéletesítésére. Minden történész tisztában van ezzel: a kultúra fejlődése a különbségek elmélyülésével jár – ahogyan egy-egy közösség sajátos karaktere fokozatosan kibontakozik –, és nem az egység, hanem a különbség magyarázza a nagy kulturális teljesítmények szellemi kisugárzását, az egymással versengő civilizációk egyre élénkülő párbeszédét.

Szerzőnk biológus, a tisztán természettudományos alapokon nyugvó haladás-hit jellegzetes képviselője. Tévedése a természettudományos világnézet alapját érinti – bár abból nem okvetlenül következik –: sok más modern gondolkodóhoz hasonlóan a történelmi haladást ő is a biológiai evolúció egyenes folytatásának vélte. Márpedig a biológiai evolúció csak fajokat ismer és a fajhoz tartozó egyedeket. Az egyes csoportokon belül öröklődő sikeres mutációk elterjedésének biológiai mechanizmusa nem analóg a kulturális közösségekben lejátszódó folyamatokkal. A fajok fejlődése során az új tulajdonság kialakulásában és átörökítésében a konkrét közösségek nem játszanak, nem játszhatnak ekkora szerepet. Míg a természetes kiválasztódás reprodukcióra képes egyedekkel, egyedi változatokkal dolgozik, addig a kulturális fejlődés közösségekkel, melyek tagjai egymást megértik, közös normákat alkotnak, és tudásukat tanításként adják át a következő nemzedéknek. Maga a közösség lényegét tekintve nem egyéb, mint a társakkal megosztható közös értelem létrehozására tett folyamatos és rendszeres erőfeszítés; tagjainak személyisége is nyelvi, azaz társadalmi alkotás, nem fizikai, hanem szellemi realitás. Huxley, úgy tűnik, a társadalmi személyt, az erkölcsi cselekedetek alanyát összetévesztette a biológiai faj egyedével. Az igazsághoz alighanem a történetfilozófus Leo Strauss megállapítása áll közelebb: *„Egy nyitott, vagy átfogó társadalom a humanitás alacsonyabb szintjén fog állni, mint egy zárt társadalom, amely generációk során át hatalmas erőfeszítéseket tesz az emberi tökéletesedésért. A jó társadalom esélyei ezért jobbak, ha több független társadalom létezik egymás mellett, mintha csak egy független társadalom létezne. Ha az a társadalom, amelyben az ember elérheti a tökéletesedést, szükségképpen zárt, akkor az emberi faj egymástól független csoportosulásokba való tagozódása is természet szerint való.”⁴*

3. A Természetes Ember megjelenése

Az UNESCO célja és filozófiája című röpiratában Huxley az ember felsőbbrendűségét *biológiai* ténynek nevezi, és állítását biológiai érvekkel támasztja alá, mintha az emlő-

sök és a hullók közti különbségtételről volna szó. A homo sapiensnek a biológiai evolúció egységes rendszerén belül tulajdonít felsőbbrendűséget más fajokhoz képest, és ezt képességeivel, végső soron jobb felszerelésével magyarázza, megfélemlítve arról, hogy ezek az értelmi–nyelvi képességek már nem a természetes kiválasztódás, sokkal inkább a kulturális fejlődés vívmányai. Amikor fejlődésről beszél, Huxley az evolúciós biológiában beigazolódott fejlődés-fogalmat alkalmazza minden további nélkül a társadalomban végbemenő változásokra, ezért nincs tekintettel a fajnál kisebb populációs egységek (kulturák) döntő szerepére a fejlődés folyamatában. Egyike azoknak, akik úgy vélték, hogy a természeti folyamatok mintájára elképzelt történelmi fejlődést a természet törvényei, vagy azokhoz hasonló, univerzális szabályok irányítják. Kantnál az egyetemes okság elvéből levezetett erkölcsi törvény, Hegelnél, Marxnál a történelmi, másoknál közvetlenül a biológiai szükségszerűség: ösztönkésztetések, szükségletek, úgynevezett természetes hajlamok.

A biológiai tényből azonban nyomban ezután morális következtetést von le: az emberiség haladásának érdekében szerinte jogos és szükséges a természet leigázása, mert enélkül, úgymond, nincs többé fejlődés. A történelmi haladás ugyanis nem csak egyes folytatása a biológiai evolúciónak, de annak egyedüli lehetséges folytatása is. Az ember, mint írja, „*az evolúciós haladás egyetlen örököse*”. Hogy miért és miképpen vált fajunk „*a jövőben elérhető bármilyen haladás egyetlen letéteményesévé*”,⁵ miközben evolúciós sikere vagy sikertelensége a szó biológiai értelmében az eltelt idő rövidsége miatt egyelőre megítélhetetlen (és a meccs pillanatnyilag, valljuk be, nem áll nyeresre), erre a kérdésre a röpirat nem ad választ. És mi történhetett közben a többiekkel? Leállt volna a fejlődésük?

Az érvelés hézagait a meggyőződés ereje tölti ki: Huxley abban a tudatban készíti el a kulturális világszervezet stratégiáját, hogy az emberiség egyesülése a tudományos–technikai haladás egyetemesen ésszerű elvei jegyében nemcsak fajunk üdvét szolgálja, ez egyúttal a földi élet evolúciójának soron következő lépcsőfoka. Ebben az okoskodásban természet és tudomány hirtelen szerepet cserélnek: a tudományos csúcsragadó Darwin után száz esztendővel az evolúció felfedezőjéből annak egyedüli letéteményesévé lép elő.

Ha valamiben, abban biztosan igazat kell adnunk az ökológiai válság történelmi gyökereiről érkező Lynn White-nak, hogy ez az egyszerre redukcionista és imperialista elképzelés valójában a zsidó–keresztény emberkép illetve történelemfelfogás szekularizált változataként szilárdult meg a kora újkortól fogva.⁶ A Teremtő képmására alkotott lény követel itt magának feltétlen elsőbbséget, csakhogy most már a biológia rendszerében; és az üdvtörténet transzcendens tájékozódási pontjaitól megszabadított idő halad tovább rendületlenül a maga kijelölt, egyenes útján – ezentúl végtelenből végtelenbe. Ami nem változott, az a kiválasztottság büszke öntudata, morális gátlások nélkül, hiszen nem tartozunk többé számadással senkinek és semminek. A haladás ügyének szolgálata lett a legfőbb erkölcsi jó, a haladás értelme pedig az ember tökéletessége. A tökéletesedés mutatója tudományunk növekvő hatalma a természet és az embe-

ri természet felett. A tökéletesedés érdekében a huszadik század derekán, Huxley kortársainak többségénél a tudományos tervezés lép a természetes kiválasztódás helyébe, és kérlelhetetlenül kijelöli kinek-kinek képességei és pszichológiai alkata szerint az őt megillető helyet a társadalomban. Az emberi természet mélyebb megértése alapján „szükség esetén helyesen járunk el, ha figyelmen kívül hagyjuk az egyik vagy másik típusba tartozó emberek elgondolásait.” Például „nem szabad engedni, hogy azzal foglalkozzanak, ami felé a vágyaik egyébként valószínűleg a leginkább hajtják őket, vagyis hogy ne ítélhessenek erkölcsök felett”, olvashatjuk az aszténiások egy típusáról.⁷ Kár, hogy az angol tudós nem olvashatta *Az ember tragédiájának* falanszter-jelenetét. Madách ellenben már egy évszázaddal korábban felismerte a tudományos elbizakodottság riasztó perspektíváit. A tudósok állama, úgy tűnik, Platónól Huxley-ig mit sem változott.

4. A haladás ideológiája

A haladásba vetett hitet a diadalmas nyugati civilizáció új világvallásként terjesztette el az egész földkerekségen. A haladás szolgálata lett a társadalmi rend legitimitásának forrása, és ezen az alapon értékelhetőek most már az egyéni teljesítmények is. Korunk mitikus Nagy Elbeszélésének hőse a tudomány, amelynek egyedüli célja a technológiai haladás és a jólét előmozdítása. A technika pedig arra szolgál, hogy egyre célszerűbben, azaz hatékonyabban tudjuk előállítani a javak és szolgáltatások lehető legszélesebb választékát. Mert a jólét: szükséglet-kielégítés. A bőséges kínálat és a tisztán racionális társadalomszervezés – ami egyesek szerint a piaci mechanizmusok spontán érvényesülését jelenti, mások szerint éppen ellenkezőleg, tudományosan megtervezett elosztási viszonyokat – együtt gondoskodnak majd arról, hogy az emberek ne egymás rovására, hanem egymástól függetlenül választhassanak nekik tetsző életformát. Ezt az állapotot szabadságnak nevezik, a jó társadalom célja ennek az állapotnak az elérése. A haladás-hit fenti dogmái közül egy sem akad, melynek tarthatatlanságára ne derült volna fény, mondjuk az UNESCO megalakulása óta eltelt hetven esztendő leforgása alatt. Mégis ezeket a lejárt szavatosságú hiedelmeket tanítják az iskolában, ezekre hivatkoznak a politikai döntéseknél, ezekkel vigasztalódik a médiafogyasztó (aki arról sem értesül, hogy a tudás nem valami olyasmi, amit egyáltalán „fogyasztani” lehetne, így amit ő ténylegesen fogyaszt, az már meghatározása szerint is maga a nemtudás). Röviden szólva, ezért rohanunk megállíthatatlanul a pusztulásba. Soha az írástudók hallgatása, mellébeszélése, felelőtlensége és gyávasága nem járt olyan végzetes következményekkel, mint napjainkban.

Mi történt tehát?

- A tudás ismeretté silányult: adatok és az adatokkal végezhető műveletek ismeretév. Így egyre kevésbé vagyunk képesek arra, hogy megértsünk másokat – vagy önmagunkat –, hogy rákérdezzünk a dolgok értelmére, és elképzeljük: ami van, másképpen is lehetne.

- Cselekvőképességünk az élet valamennyi területén technológiai szolgáltatások használatára korlátozódott; ez egyre növeli kiszolgáltatottságunkat a technikának és a szakértelmükre hivatkozó, ellenőrizhetetlen apparátusoknak.
- Racionális társadalomszervezés címén a gazdasági észszerűségnek nevezett hatékonyság-kényszer, ténylegesen az üzleti nyereség-elv és az erőszakos politikai központosítás gyűrt maga alá minden más célt, ellehetetlenítve a közösségek önrendelkezését.
- A pazarló fogyasztással azonosított jólét társadalmában az erőfeszítések egyedüli legitim célja a világ minél sebesebb elhasználása lett – magyarán a dolgok átalakítása hulladékká. „Termelés” az alkotó munka értelme, a szabadságé: „fogyasztás” és kielégülés. Az eszköz lett a cél.
- Miután a célok és értékek világát privatizálták, és az mindenkinek a magánügye lett, a politikának mint a közjó megállapításáért folyó vitának semmi értelme többé, a közhatalom eszközeinek megkaparintásán kívül.

Nem mellesleg, a haladás diadalútját példátlan méretű hullahegyek szegélyezik s az erőszak ellenőrizhetetlen terjedése kíséri. Hála a racionális társadalomszervezési technikáknak, az elképesztően gazdagokat az elviselhetetlenül szegényektől elválasztó szakadék világszerte elmélyült, gyakorlatilag áthidalhatatlanná vált. A technikai uralom szolgálatába állított tudományos vívmányok e közben a természeti források kimerüléséhez, elszennyeződéséhez és eróziójához vezettek.

Cím nélkül (Illés Anett felvétele)

5. „Maximális haladás minimális idő alatt”⁸

Az idézet ezúttal is Julian Huxley művéből, az UNESCO alapvetéséből való, és jelzi, hogy a haladás – bármit is értünk alatta – valami olyasmi, amit a haladás ügyének elkötelezett tudós mérni tud: a megtett út elosztva az eltelt idővel. A képletbe behelyettesítve azután a haladás szempontjából sikeresnek és sikertelennek minősülő nemzetek jól megkülönböztethetőek, mondjuk az egy főre jutó jövedelem vagy az IQ-teszt eredményei alapján, és a lemaradózók a helyes útra szelíd rábeszéléssel vagy gazdasági nyomással, esetleg a tengerészgyalogság bevetésével ráterelhetőek. Eszünkbe juthat, persze, hogy az idézett formula – maximális teljesítmény minimális ráfordítással –, nem egyéb, mint az üzleti befektetés hatékony megtérülésének mutatója, és korántsem bizonyos, hogy a kulturális haladás mértékegységeként is beváljon. Huxley számára mindenesetre „*a (biológiai) evolúcióra épülő haladás elemzése olyan kritériumokat nyújt, amelyek alapján elbírálni lehet céljaink vagy tevékenységünk helyességét vagy helytelenségét*”.⁹ Arra a következtetésre jut, hogy a haladás szempontjából legelőnyösebb a nemzeti hovatartozás és a nacionalizmusok meghaladása volna, a teljes szuverenitás átadása egy világszervezetnek, amelynek a nemzetközi nevelésügyi, tudományos és kulturális együttműködés eszközeivel „*egységes hagyományt kell létrehoznia az emberi faj egésze számára*” és „*meg kell próbálnia beengedni a fényt a világ sötét szegleteibe (...) ahol a babona és a törzsi gondolkodás uralkodik a tudományos haladás és a lehetséges egység eszméi helyett*”. A szerző egy percig sem hagy kétségben a felől, hogy az emberiség kulturális egységének „*kötelezően magában kell foglalnia az egyesített, közös világszemléletet és a közös célok rendszerét*”,¹⁰ ugyanis maximális haladást minimális idő alatt csak egy világnézetileg egységes emberiség érhet el – állítja, nem, nem a marxista-leninista esti egyetem tankönyve, hanem egy liberális angol tudós a huszadik század közepén.

Korábban jeleztem súlyos elvi fenntartásaimat „*az egész emberiséget lefedő közös hagyomány*” lehetőségével kapcsolatban. Ezúttal már csak a politikai következményekre utalnék. A kulturális imperializmus és tudományos elbizakodottság e mai szemmel döbbenetesen őszinte dokumentuma alig számol azzal, hogy a hagyomány ténylegesen nem egységes, és a népek, különösen a világ „*sötét szegleteiben*”, ragaszkodnak a saját kulturális örökségükhöz. Azzal sem törődik, hogy hagyományt egészen egyszerűen nem lehet teremteni, mert a hagyomány egy-egy közösség életében spontán formálódik. Semmi kétség, Huxley a maga részéről elutasított volna minden erőszakos megoldást. Az egyetemes ésszerűség tudományos hitében nevelkedett más értelmiségiekhez hasonlóan egyszerűen el se tudta képzelni, hogy az élenjáró tudomány vívmányait a népek ne áldásként fogadnák. S azt még kevésbé, hogy a kötelezően egyesített közös világszemlélet másként nem teremthető meg, kizárólag durva kényszerrel. Pedig a nemzeti és nemzetközi szocializmus kortársaként már találkozhatott ennek figyelemre méltó bizonyítékaival.

*

Azóta eltelt hetven év. Most látjuk csak, mekkorát változott a világ! A nyugati értelmiség időközben elveszítette a saját civilizátori küldetésébe vetett hitét. A haladás diadalútjáról szóló ünnepi beszédek kimentek a divatból, helyüket a szónoki emelvényeken a fejlődés fenntarthatóságáról szóló homályos ígéretes foglalta el. A tudomány pedig az emberiség jötevőjéből az emberiségre leselkedő legnagyobb veszélyek forrásává lett.

Ami mégsem változott, s ha más érvekkel és más alakban is, de változatlanul képes híveket vonzani, az maga a kozmopolita világszemlélet: a gyanakvás a szükségképpen részleges és exkluzív kulturális közösségekkel szemben, a kultúra lényegét alkotó különbségek jelentőségének elhanyagolása. A fordulat leginkább figyelemre méltó mozzanata, hogy a keresztény univerzalizmus, aufklér kozmopolitizmus, kapitalista imperializmus és proletár internacionalizmus helyébe lépő új világpolgári eszmény, napjaink multikulturalizmusa – szöges ellentétben valamennyi elődjével – milyen jól elvan bármiféle világnézet nélkül. Nem akar semmit átadni, csak mindent befogadni; nem hisz világmegváltó alternatívákban, de hisz a korlátlan alternativitásban. A radikális elköteleződés régi vágású, türelmetlen hőseit felváltották a radikális el nem köteleződés határtalanul nyitott apostolai. Ezek, úgy tűnik, többé nem egyik vagy másik kulturális software sikerében érdekeltek, hanem az egyetlen hálózattá egyesített globális hardware működtetésében.

2018. 04. 25.

1. A tanulmány első változata megjelent: *Pannonhalmi Szemle*, 25(2017): 4. sz. 69-77.
2. Huxley, Julian: *UNESCO, Its Purpose and Its Philosophy*. Preparatory Commission of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, 1946.
[<http://unesdoc.unesco.org/images/0006/000681/068197eo.pdf>] (2018.04.25.) (A szöveg magyarul megjelent az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága gondozásában, 2017-ben.)
3. Huxley: *UNESCO* i.m. 13.
4. Strauss, Leo: *Természetjog és történelem*. Pallas – Attraktor, Budapest, 1999. 97-98.
5. Huxley: *UNESCO* i.m. 12.
6. White, Lynn: Ökológiai válságunk történeti gyökerei. In: *Környezet és etika*. Szerk.: Lányi András – Jávor Benedek. L'Harmattan, Budapest, 2005. 167-177.
7. Huxley: *UNESCO* i.m. 20.
8. Huxley: *UNESCO* i.m. 12.
9. Huxley: *UNESCO* i.m. 12.
10. Huxley: *UNESCO* i.m. 17.

A fenntartható fejlődés két útja: globalizmus vagy lokalizmus¹

Tóth I. János

1. A fenntartható fejlődés

Korunk egyik kulcsszava a fenntartható fejlődés, mely a nyolcvanas évek végén jelent meg a közbeszédben. A klasszikus meghatározás a norvég miniszterelnöknőtől, Gro Harlem Brundtlandtól származik. A harmonikus vagy fenntartható fejlődés eszerint „*a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek a kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit a saját szükségleteinek a lehetőségeitől*”.² A brundtlandi meghatározás nagy előnye, hogy összekapcsolja a jelent a távoli jövővel, ami a fenntarthatóság lényege. További fontos hozadéka, hogy a növekedés helyett a fejlődést, az életszínvonal helyett az életminőséget, a nagy (big) helyett a nagyszerűt (great) hangsúlyozza. Ez elvi szinten feloldja a véges Föld és a végtelen növekedés igényéből származó ellentmondást. Eszerint a növekedésnek nem a fizikai térben és az extenzív paraméterekben, hanem a bölcsesség belső tereiben és az intenzív mutatókban (pl. hatékonyságban) kell bekövetkeznie.

Később egy amerikai közgazdász, Herman Daly a következő definíciót adta: „*a fenntartható fejlődés a folytonos szociális jólét elérése anélkül, hogy az ökológiai eltartóképességet meghaladó módon növekednénk*”.³ Az eltartóképesség az ökológia tudományterületéről származó fogalom, mely azt mutatja, hogy egy adott ökoszisztéma a környezet károsodása nélkül egy adott időszakra, általában egy évre vonatkoztatva maximálisan mennyi egyedre képes az adott fajból eltartani. Az ember esetében az eltartóképesség helyett az ökológiai lábnyom fogalmát javasolta Mathis Wackernagel és William E. Rees. A két fogalom közötti szoros kapcsolatra utal, hogy kezdetben ezek a szerzők az elsajátított eltartóképesség fogalmát használták. „*Az ökológiai lábnyom (ÖL) egy olyan számítási eszköz, mely lehetővé teszi, hogy felbecsüljük egy meghatározott népesség vagy gazdaság erőforrás-fogyasztási és hulladékfeldolgozási szükségleteit termékeny földterületben (globális hektár – gha) mérve*”.⁴ Ez arra a földterületre utal, ami károsodás nélkül meg tudja termelni az aktuális életvitelünkhöz szükséges javakat. A termékeny földterület fogalmát a különböző természeti potenciállal rendelkező földterületeknek az átlagából képezték. Ebből következik, hogy ez a mutató egy konkrét földterület termékenységét csak pontatlanul ragadja meg.

Brundtland, illetve Daly definíciója szó szerint csak a fenntartható fejlődés lényegét fogalmazza meg. Hallgatólagosan azonban ezeknek a definícióknak, illetve általában a

fenntartható fejlődés gondolkörének etikai implikációja is van. Egyrészt az, hogy a jelenlegi gazdasági növekedés nem fenntartható, azaz fenntarthatatlan, s ez rossz. Másrészt az, hogy a fenntarthatóság a kívánatos, a morálisan helyes és jó állapot. Tehát a fenntartható fejlődés paradigmája burkoltan tartalmaz egy erkölcsi felszólítást arra vonatkozóan, hogy minden embernek a fenntartható fejlődés megvalósulása érdekében kell cselekednie.

Az etikai imperatívuszok mindig az egyes embert szólítják fel egy meghatározott magatartásra. Például Hans Jonas a fennmaradás imperatívuszát a következőképp fogalmazta meg: „*Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai összeegyeztethetők legyenek a valódi emberi élet földi megmaradásával*”.⁵ Ennek mintájára a klasszikus fenntarthatósági definíciók is megfogalmazhatók erkölcsi parancsként: „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai elégítsék ki a jelenleg élő generációk szükségleteit, anélkül, hogy közben veszélyeztetnék a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ők is kielégíthessék szükségleteiket”, illetve: „Cselekedj úgy, hogy cselekvésed hatásai biztosítsák az emberek számára a folytonos szociális jólét elérését, anélkül, hogy cselekvésed az ökológiai eltartóképességet meghaladó növekedést eredményezne.”

A fenntartható fejlődés rendkívüli jelentősége abból fakad, hogy megőrzi a modernitás alapvető célját, azaz a jólét folytonos növelését, azonban ezt egy növekedési korláttal egészíti ki. Brundtland korlátozó tényezőként a jövő nemzedékek szükségleteit, míg Daly az ökológiai eltartóképességet emeli ki. Ez utóbbi pedig az ökológiai lábnyom segítségével számszerűsíthető. Azonban már itt érdemes kiemelni, hogy minél nagyobb régióra alkalmazzuk az ökológiai lábnyom fogalmát, annál inkább csak egy félrevezető átlagértéket kapunk. Az átlagolás pedig elmosza az egyedi különbségeket, ahogy arra Beck is felhívta a figyelmet: „*Aki az átlagra kérdez, már ezzel is kizárja társadalmilag egyenlőtlen veszélyeztető helyzetek létezését. Nem léteznek-e csoportok és életfeltételek, amelyek számára az 'átlagban nem aggasztó' ólom- stb. tartalom éppenséggel életveszélyes?*”⁶

Ráadásul a cselekvők (emberek, nemzetek, osztályok) mindig lokálisak, akiknek a befolyása nagyon különböző mértékű. Például a világ vagyonának az 50%-val rendelkező nagytőkések kis csoportja rendkívüli befolyással rendelkezik. Mint általában a befolyásos szereplők, ők is arra törekszenek, hogy önös érdekeiket univerzális értékekkel leplezzék. Így például a nagytőke nem azon érdekét hangsúlyozza, hogy bőségesen legyen olcsó munkaerő a fejlett világban, hanem olyan univerzálisnak feltüntetett értékről beszél, mint a nyílt társadalom vagy a határok nélküli országok megteremtése.

2. A túllövés megoszlása

Az emberiség környezeti hatása az 1980-as évek közepén érte el a Föld biokapacitását, azóta az *ökológiai hiány* folyamatosan nő. 2010-ben az emberiség ökológiai lábnyoma 50%-kal haladta meg a Föld biokapacitását.⁷ A becslések szerint a 200%-os túllövést (overshoot) 2030-ra érjük el. Fontos hangsúlyozni, hogy nemcsak az ökológiai láb-

nyomunk folyamatos növekedésével, hanem a biokapacitás folyamatos csökkenésével is szembe kell néznünk. A Föld biokapacitása jelenleg az 1970-es értéknek csak a 80%-a.⁸ 2013-ban az egy főre eső ökológiai lábnyom 2,8 globális hektár volt, miközben minden emberre átlagosan 1,5 hektár jutott. Ez a deficit is mutatja, hogy több erőforrást használunk és több hulladékot termelünk, mint amennyit a Föld biokapacitása hosszútávon lehetővé tesz.⁹

Magyarország egy lakosának ökológiai lábnyoma 2,92 globális hektár és az ország rendelkezésére álló biokapacitását személyenként 0,75 globális hektárral hasznosítjuk túl. A legmagasabb ökológiai lábnyomú országok csökkenő sorrendben a következők: Luxemburg (ökológiai lábnyom: 15,82 globális hektár/fő, deficit: -14,14 globális hektár/fő), USA (ÖL: 8,22, deficit: -4,46), Kuvait (ÖL: 8,13, deficit: -7,58), Egyesült Királyság (ÖL: 7,93, deficit: -7,37). Ezzel szemben a világ legkisebb ökológiai lábnyomú országai: Etiópia (ÖL: 1,02, deficit: -0,44), Angola (ÖL: 0,93, ökológiai többlet: +1,61), Afganisztán (ÖL: 0,79, deficit: -0,3), Banglades (ÖL: 0,72, deficit: -0,32) és Eritrea (ÖL: 0,49, ökológiai többlet: +0,88). Érdekes, hogy a fentebb említett országok többsége ökológiai deficitben van, azaz fenntarthatatlan életformát követ. Ez azt mutatja, hogy nemcsak a gazdag, nagy fogyasztású országok, hanem a szegény országok is lehetnek fenntarthatatlan pályán. A szegény és kis ökológiai lábnyomú országok egyrészt demográfiai okok miatt (népességgrobbanás, magas népsűrűség), másrészt a szegénységből következő környezetpusztító életforma (pl. erdőirtás, túllelgetetés, túlhalászás stb.) okán kerültek ökológiai deficitbe.

Ökológiai többlettel általában a ritkán lakott, nagy biokapacitású országok rendelkeznek, mint Kongó (ÖL: 1,96, többlet: +9,63), Bolívia (ÖL: 2,96, többlet: +13,77); Brazília (ÖL: 3,71, többlet: +5,97), Finnország (ÖL: 5,87, többlet: +7,57), Kanada (ÖL: 8,17, többlet: +7,83) és Ausztrália (ÖL: 9,31, többlet: +7,26). Ezek az országok nem belső és immanens, hanem a fentebb említett külső és esetleges okok miatt fenntarthatóak. Vannak azonban olyan országok, amelyek kimondottan törekszenek arra, hogy fenntartható életformát folytassanak, mint például Costa Rica, ahol az ökológiai lábnyom 2,84 globális hektár/fő, bár az ország még mindig ökológiailag deficites -1,31 globális hektár/fő értékkel.¹⁰

3. A fenntartható fejlődés útjai

Az emberiség fenntarthatóságát alapvetően két különböző úton lehet megvalósítani: politikai globalizmus vagy lokalizmus által. A fenntartható fejlődés jelenleg uralkodó értelmezése a politikai globalizmusra épül, miszerint ahhoz, hogy az emberiség mint egész fenntarthatóvá váljon, egy egységes modellt kell követni. Ebből a nézetből az következik, hogy minden egyes embernek erkölcsi kötelessége a viselkedését a globális fenntarthatóság homogén és univerzális modelljéhez igazítani. A globalista értelmezés összhangban van a jelenleg uralkodó neoliberális állásponttal, mely szintén eltekint az individuumból és az emberiség között meglévő számtalan köztes közösségtől. Véleményem szerint ez a megközelítés veszélyes és nehezen kivitelezhető helyzetet eredmé-

nyezhet. Ezért megfontolásra javaslom a fenntarthatóság lokalista értelmezését, melynek lényege, hogy a fenntarthatóságot nemzetállami szinten kell megvalósítani.

(i) A fenntarthatóság globalista értelmezésnek több súlyos hibája és kockázata is van. Egyrészt a politikai globalizmus egy univerzális fenntarthatósági modellt javasol, ami figyelmen kívül hagyja, hogy az emberiség különböző kulturális, fogyasztási, technológiai, demográfiai és környezeti stb. sajátosságokkal rendelkező politikai közösségek-ből áll. Ebből következik, hogy az univerzális modell csak a sokszínűség erőszakos felszámolása útján realizálható. Megjegyzem, még ha az emberi közösségek sokszínűsége fel is számolható, a környezeti, ökológiai és klimatikus feltételek változatossága akkor sem szüntető meg. Ezért szinte elképzelhetetlen egy olyan univerzális jellegű fenntarthatósági modell, amely a szélsőségesen különböző ökológiai és környezeti feltételek mellett egyaránt kiválóan működik.

Másrészt az ember identitása szükségképpen lokális, amit olyan tényezők határozhatnak meg, mint a tőke, az osztály, a nemzetiség, a rassz, a vallás, a világnézet stb. Egy személy identitása és érdekei pedig mindig befolyásolják a globális fenntarthatóságról vallott felfogást is. Ez az összefüggés különösen erős a politikusok esetében, akiknek eleve az a hivatásuk, hogy a saját közösségük érdekeit képviseljék. Ebből következik, hogy nincs és nem is lehet konszenzus abban, hogy az emberiség globális fenntarthatósága szempontjából mi lenne a legjobb univerzális modell, mivel a különböző nagyhatalmak különböző globalista politikusai (Bush, Clinton, Merkel) ezt különbözőképp interpretálják. Ezek a nagyhatalmú vezetők a saját globalista értelmezésüket akarják a befolyásuk alatt álló kisebb politikai egységek körében elterjeszteni. Lányi ezzel kapcsolatban a kulturális imperializmus fogalmát használja.¹¹ Ez az új típusú gyarmatosítás azért olyan veszélyes, mert a nagyhatalmi érdekeket jól lehet leplezni a globális fenntarthatóságra, vagyis a globális közjóra való hivatkozással. Mint minden gyarmatosítás, ez is a nagyhatalmak közötti rivalizációval, illetve az azok befolyási övezetébe került kisebb nemzetek identitásának erőszakos felszámolásával fenyeget.

Harmadrészt a globális fenntarthatóság jelenlegi liberális értelmezését egy illuzórikus optimizmus hatja át. Az elgondolás ugyanis azon a feltevésen alapszik, hogy a különböző, önmagában fenntarthatatlan politikai közösségek pont úgy fogják kiegészíteni egymást, hogy az emberiség mint egész majdan fenntarthatóvá válik. Erre azonban semmilyen biztosíték nincs. Például egy európai globalista bízik abban, hogy az európaiak fenntarthatatlanul magas ökológiai lábnyomát és fenntarthatatlanul alacsony termékenységi arányszámát kompenzálni fogja az afrikaiak rendkívül alacsony ökológiai lábnyoma és fenntarthatatlanul magas termékenysége. Nagyon valószínűtlen azonban, hogy ezek a fenntarthatatlanságok pont úgy egészítsék ki egymást, hogy az egy kevert, de mégis fenntartható euro-afrikai populációt eredményezzen.

Végül két példa segítségével szeretném igazolni azon megállapításum, hogy a fenntarthatóság globalista értelmezése a sokszínű emberi közösségek esetében nehezen alkalmazható. A jelenlegi világátlag szerint a termékenységi arányszám 2,5 gyermek/nő, miközben a demográfiai fenntarthatóság szempontjából fontos az állandó vagy

legalábbis csak lassan változó népesség, amihez 2 gyermek/nő termékenységi arányszám körüli érték lenne szükséges. A globalista a helyzetet úgy értelmezi, hogy az átlagember fenntarthatatlanul sok gyermeket vállal, ezért azt mondja, hogy minden nőnek a statisztikai átlagot tekintve 0,4 gyermekkel kevesebbet kell vállalnia, azaz 15%-kal csökkentenie kell a gyermekvállalási hajlandóságát. Egy ilyen követelmény azonban rendkívül hátrányos az európai és kelet-ázsiai emberekkel szemben, akiknek a termékenységi mutatója amúgy is fenntarthatatlanul alacsony (1,6 gyermek/nő). Ráadásul nem oldja meg Afrika népességrobbanását, ahol a termékenységi arányszám 4,6 gyermek/nő.¹²

A statisztikai átlag szerint minden egyes embernek dupla akkora az ökológiai lábnyoma (2,8 globális hektár), mint ami rendelkezésére áll (1,5 globális hektár). Erre a problémára a globalista megközelítés szerint két különböző válasz is adható. (1) Minden egyes embernek 50%-kal csökkentenie kell az ökológiai lábnyomát. Ez a morális elvárás rendkívül igazságtalan az afrikai emberekkel szemben, akiknek az ökológiai lábnyoma amúgy is rendkívül alacsony. (2) Mivel statisztikai átlag értelmében minden egyes embernek 1,5 globális hektár áll a rendelkezésére, ezért az átlagembernek erre az értékre kell csökkentenie az ökológiai lábnyomát. Ez a morális elvárás szintén problematikus, hiszen az emberek nem egy absztrakt, hanem egy konkrét ökológiai térben élnek, amelynek a kapacitása lehet ennél nagyobb vagy kisebb. Ráadásul az adott természeti környezet megőrzése mindig konkrét és célirányos viselkedést igényel, aminek a lényege nem fejezhető ki az ökológiai lábnyom csökkentésével vagy növelésével.

Cím nélkül (Illés Anett felvétele)

(ii) A fenntarthatóság lokalista értelmezése elsősorban azt teszi az egyes ember erkölcsi feladatává, hogy a saját politikai közösségének a fenntartható fejlődésére törekedjen. Ebből a nézőpontból a fenntarthatóság tekintetében sokkal realisabb elvárásokat lehet megfogalmazni. Például egy dél-alföldi fiatalnak általában csökkenteni kell az ökológiai lábnyomát, hogy ne veszélyeztesse a helyi ökoszisztémák fennmaradását. A csökkentés konkrét célértékét mindig az adott régió kapacitása és sajátosságai határozzák meg, ami többnyire eltér a globális, illetve a nemzeti átlagtól. Továbbá ennek a fiatalnak legalább három gyermek vállalására kellene törekednie, hogy ellensúlyozza a régió elnéptelenedését és a népesség természetes fogyását. Ezzel szemben egy nigériai fiatalnak maximum két gyermeket szabadna vállalnia, hogy mérsékelje az országra jellemző népességrobbanást (5,5 gyermek/nő); továbbá a technológiai előrehaladás révén csökkentenie kell az ökológiai lábnyomát, és így az országra jellemző ökológiai deficitet, amelynek értéke jelenleg -0,47 globális hektár/fő.

A fenntarthatóság lokalista értelmezésnek több előnye is van. Egyrészt csak ez a felfogás teszi lehetővé a sokszínű, helyspecifikus fenntartható gyakorlatokat, amelyek messzemenően figyelembe veszik a helyi közösségek kulturális, környezeti és demográfiai sajátosságait. Másrészt mindig a lokális ismeretekkel rendelkezőknek van a legpontosabb tudásuk saját magukról és így csak nekik van esélyük arra, hogy megtalálják a fenntarthatóságukat biztosító legjobb helyi gyakorlatot. Ráadásul ezeket a gyakorlatokat a lokális közösségek szabadon és autonóm módon alakíthatják ki, a nagyhatalmak pressziója nélkül. Harmadrészt, ha minden egyes lokalitás fenntarthatóvá válik, akkor ennek járulékos következményeként az emberiség is fenntartható állapotba kerül.

4. Az Európai Unió és a fenntartható fejlődés

A fenti megfontolások alapján most válaszoljunk arra az aktuális kérdésre, hogy az Európai Uniónak a fenntartható állapotot a politikai globalizálódás vagy a lokalizálódás útján kellene-e megvalósítania. A fenntartható fejlődés globalista értelmezése nyilvánvalóan az Európai Unió politikai globalizálódását – vagyis az Egyesült Európai Államok kialakulását – szorgalmazza a vezető európai országok irányítása alatt. Ez az út azonban a már említett problémákat (egységes fenntarthatósági modell bürokratikus kikényszerítése, kisebb európai országok gyarmatosítása stb.) veti fel ismét. Ráadásul ebben az esetben az is kérdéses, hogy az Európai Unió valóban lépéseket tenne-e a fenntarthatóság felé, vagy megmaradna a jelenlegi fenntarthatatlan állapotában. Az ebből fakadó problémákat pedig más területek erőforrásainak a bevonásával kompenzálná. Erre jó példa, hogy az Európai Unió magállamai a demográfiai hanyatlásukat a környező országok népességének elszívásával biztosítják.

Európában a fenntarthatóság szempontjából is óriási különbségek vannak az egyes nemzetek és régiók között. Csak lokális szinten (helyi, regionális, állami) található meg az adott közösség kulturális hagyományaihoz és az adott ökoszisztémához igazodó legsikeresebb fenntarthatósági gyakorlatok. A környezeti gondolkodás mindig is

hangsúlyozta a lokalitást és a regionalitást, amit a fenntarthatóság esetében is érvényesíteni kell. Az Európai Unió csak úgy válhat kizsákmányolás és gyarmatosítás-mentes módon fenntarthatóvá, ha minden egyes régiója és nemzete fenntarthatóvá válik, ehhez pedig az szükséges, hogy minden egyes nemzet rendelkezzen a fenntarthatóság megteremtéséhez szükséges szabadsággal.

2018. 07. 08.

1. A tanulmány alapját képező előadás elhangzott „A megvalósulatlan álmok? – Az európai értékek” című konferencián, melyet a Pécs–Baranyai Értelmisségi Egyesület és az Ethosz Tudományos Egyesület szervezett Pécsen, 2018. május 17–18-án.
2. *Közös Jövőnk*. Szerk.: Persányi Miklós. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1987.
3. Daly, Herman E.: Elements of Environmental Macroeconomics. In *Ecological Economics: The Science and Management of Sustainability*. Ed.: Costanza, R. Columbia University Press, New York, 1991. 32-46.
4. Wackernagel, M. – Rees, W.: *Ökológiai lábnyomunk*. Föld Napja Alapítvány, Budapest, 2001. 21-22.
5. Jonas, Hans: *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. The University of Chicago Press, London, 1984.
6. Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Bp., 2003. 35.
7. How many Earths do we need? *BBC News*, 16. June 2015. [<https://www.bbc.com/news/magazine-33133712>] (2018.06.12)
8. *Living Planet Report*. WWF, 2014. [<https://www.worldwildlife.org/pages/living-planet-report-2014>] (2018.06.12)
9. Global Footprint Network, 2018. [<http://data.footprintnetwork.org/#/>] (2018.06.12)
10. List of countries by ecological footprint, 2018. *Wikipedia.org* [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_ecological_footprint] (2018.06.12)
11. Lányi András: A fejlődéstől a fenntarthatóságig. *Közös dolgaink*, 2018. ápr. 25. [<http://kozos-dolgaink.hu/fejlodestol-fenntarthatosagig>] (2018.06.12)
12. *2017 World Population Data Sheet*. Population Reference Bureau, 2017. [<http://www.prb.org/Publications/Datasheets/2017/2017-world-population-data-sheet.aspx>] (2018.06.12)

Szándékos vakság környezeti ügyekben – és ahogyan visszanyerhetjük látásunkat

Erdős László

Ma már szinte unalomig ismételt közhelynek számít, hogy az emberiség túlnyomó többségének életmódja fenntarthatatlan. Az általunk létrehozott nyugati civilizáció, amely ma már a bolygó nagy részét uralja, kizárólag a jövő nemzedékek, a szegény népek, a természet és a nem-emberi élőlények kizsákmányolása révén tud létezni – még ideig-óráig. Hatásunk ma már globális léptékben is olyan nagy, hogy számos kutató (köztük a Nobel-díjas légkörkutató, Paul J. Crutzen) új földtörténeti korról, az antropocénről beszél.¹

De ha mindez napjaink tájékozott polgárai számára közismert, akkor mi akadályozza meg a váltást? Miért rohanunk teljes gőzzel a szakadék felé? És miért nincs komoly foganatja a környezetvédők, természetvédők és állatvédők újra és újra felhangzó, már-már unalomig ismételt figyelmeztetéseinek?

Persze a pozitív folyamatok tagadhatatlanok. Az a tény, hogy sok szó esik a zöld ügyekről, már önmagában is eredménynek tekinthető. A környezetkímélő technológiák szédületes gyorsasággal fejlődnek. Egyre nagyobb az igény az olyan termékekre, amelyek sem egészségünket, sem környezetünket nem károsítják. Néhány szomorú kivételtől eltekintve világszerte jellemző a környezet-, természet- és állatvédelmi jogszabályok szigorodása. Összességében mégis túl lassúnak tűnik a változás, és a helyes irányba tett lépések legfeljebb a szakadék felé való száguldás gyorsulási ütemét fogják vissza némileg.

Politikai síkon a változás hiánya könnyen magyarázható. A politikusok többsége nyilvánvalóan rövid távon gondolkodik, legfeljebb egy-két ciklusra tekint előre. A sikert a közvélemény-kutatási adatokkal és legfőképpen a szavazatok számával mérik, nem pedig a valós eredményekkel. A problémák megoldása ebből a szempontból nem kifizetődő. A választók félretájékoztatása sokkal egyszerűbb és hatékonyabb módja a szavazatszerzésnek, mint bármilyen valós teljesítmény elérése. A helyzetet tovább rontja a politikában szinte általános kontraszelekció, amely miatt a fontos pozíciók többségét képzetlen és érdektelen emberek töltik be. Különösen jellemző ez a környezeti ügyekre, ahol olyanok kerülhetnek döntési helyzetbe, akik a zöld ügyekhez közömbösen, vagy akár kifejezetten ellenségesen viszonyulnak. Ennek hatása érezhető a teljes állami zöld szférában, hiszen a szakemberek közül, aki csak teheti, hanyatt-homlok menekül ebből a közegből.

A politikai dimenzióánál talán izgalmasabb téma, hogy a döntéshozói pozícióktól távol, az emberek mindennapi élete során miért nem történik komolyabb változás zöld ügyekben. Miért van az, hogy még a képzett, jól informált polgárok többsége is marginális, sokadrangú kérdésként tekint a környezeti ügyekre?

Az okok sokfélék, ahogyan mi, emberek is sokfélék vagyunk. Vegyünk sorra néhányat a lehetséges magyarázatok közül, aztán időzzünk el az egyik legfontosabbnál!

Bár a rövidlátást kétségtelenül a politikusok fejlesztették tökélyre, a jövő leértékelése az emberi gondolkodásra általánosságban is jellemző. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok, tartja a közmondás. Hogy mi lesz néhány év vagy évtized múlva, azzal hajlamosak vagyunk kevésbé törődni. A többséget hidegen hagyják az olyan kérdések, mint hogy elfogy-e a magyar nép a következő kétszáz év során, vagy mi lesz a Kárpát-medence természeti értékeivel fél évszázad múlva. Az pedig szinte senkit sem érdekel, hogy százezer év múlva mire és milyen veszélyt jelent majd a most eltemetett nukleáris hulladék.

Meghatározó tényező a szegénység is. Aki nem tudja, lesz-e mit ennie holnap, vagy miből fizeti be a számlákat jövő héten, az aligha tud a környezeti válság megoldásának rá eső részével foglalkozni.

A környezet tisztításához nagyban hozzájárul az emberi felsőbbrendűség téveszméje. Kultúránkban nagyon mélyen gyökerezik az a hit, hogy az ember különleges élőlény, értékesebb, mint a többi faj, és az egész természet csupán arra való, hogy minket szolgáljon. E nézet szerint nincsen erkölcsi vonatkozása annak, hogyan használjuk ki a többi (nem-emberi) élőlényt és a természeti forrásokat. Bár Darwin óta pontosan tudjuk, hogy az ember nem áll a természet fölött,² és semmivel sem különlegesebb, mint bármely más élőlény a baktériumoktól a tölgyfán át a bálnáig, a teremtés koronájáról szóló régi elképzelés makacsul tartja magát a közgondolkodásban.

Többen felhívták a figyelmet a megszokás negatív szerepére. Bármilyen pusztító hatású is némely hétköznapi tettünk, nem sokat törődünk a következményekkel, ha ezt tarjuk normálisnak. Nyilvánvalóan úgy véljük, nem lehet komoly gond az olyan gyakorlattal, ami a dolgok megszokott menetéhez tartozik hosszú ideje (évtizedek, vagy akár évszázadok óta). A megszokás ráadásul elveheti a kedvünket életmódunk módosításától. Sőt, az a legegyszerűbb, ha elhittetjük magunkkal, hogy valamely rossz dolog feltétlenül szükséges, azon nem lehet változtatni. Ekkor ugyanis nem kell tennünk semmit. Ha elfogadjuk, hogy energiaszükségletünk nem fedezhető megújuló forrásokból, ha bebeszéljük magunknak, hogy élelmiszereinket csak ipari módon, tömeges állatkinzással és bőséges vegyszerhasználattal lehet előállítani, akkor minden mehet tovább úgy, ahogyan eddig.

A fentiekhez szorosan kapcsolódik a felelősség megoszlása. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a ránk eső erkölcsi felelősség annál csekélyebb, minél többen veszünk részt valamilyen rossz dologban. Ha rosszalkodás közben óvódásként rajta kaptak va-

lamin, mindig jobban éreztük magunkat, ha volt még legalább egyvalaki, aki velünk együtt rosszkodott. Mintha a tettestárs jelenléte felére csökkentené bűnünk súlyát.

Környezeti válsággal kapcsolatos tétlenségünknek azonban a fentiekén kívül van még legalább egy oka. Egy olyan ok, amiről nem szeretünk beszélni, amit még önmagunk előtt is letagadunk, ha tehetjük: tetteink szörnyű következményeinek láthatatlansága. Cikkemben nemcsak azért szeretnék erre koncentrálni, mert méltatlanul kevés figyelmet kap, hanem azért is, mert ennek legyőzése önmagában is sokat javíthatna a helyzeten és jobb helyé válóztathatná bolygónkat.

Gyakran a leghétköznapibb tetteinknek is szörnyű következményei vannak. Amíg azonban ezek láthatatlanok, addig nem érezzük szükségét annak, hogy változtassunk cselekedeteinken. Láthatatlanság alatt nem az ismeretlenséget értem. Éppen ellenkezőleg: a legnagyobb gond azokkal a tetteinkkel van, amelyek következményei viszonylag jól ismertek, csak éppen nem akarunk tudomást venni róluk. Láthatatlanná teszik, és mi is szeretnénk láthatatlannak gondolni őket, mert így sokkal kényelmesebb. Ha becsukjuk a szemünk, elfordítjuk a fejünk, és bezárjuk a szívünk, akkor minden mehet tovább a régiben, és nem kell tetteinken elgondolkodnunk, semmi szükség megváltoztatni őket. A problémákat láthatatlanná tettük, a világban látszólag tehát minden rendben van, így nincs ok az aggodalomra, sem pedig jól bevált szokásaink erkölcsi újragondolására.

Bemegyünk egy üzletbe, leveszünk a polcraól egy terméket, hazavisszük, majd a csomagolás (plusz esetleg a termék maradéka) a kukába kerül. A hulladékot elszállítják, a termék pedig legközelebb ismét elérhető lesz a boltban. Látszólag minden rendben van, senkinek sem okoztunk kárt, vásárlásunknak semmilyen erkölcsi következménye nincsen. A következőkben felsorakoztatott és az ezekhez hasonló kínos kérdésekről igyekszünk megfélekedezni.

Pálmaolaj termelése érdekében kiirtott őserdő Jáván
(Hugo Matilla felvétele. Forrás: unsplash.com)

Hogyan állították elő a terméket? A leghétköznapibb termékek és használati tárgyak előállításához is komoly károkat és mérhetetlen szenvedést okozhat. Számos élelmiszer tartalmaz pálmaolajat, ami nagyrészt Délkelet-Ázsia esőerdeinek helyén létrehozott ültetvényekről származik. Az erdőirtás közvetlenül hozzájárul az éghajlatváltozáshoz, erdei élőlények tömegének tünteti el az élőhelyét, közben pedig néhány milliárdos üzletember és korrump politikai bankszámlájának gyarapodásához vezet. Az erdőben élő népcsoportok egykor gazdag kultúrája örökre elvész, az őslakosok hajléktalanná válnak, ahogyan a hozzájuk hasonlóan kihalással fenyegetett orángutánok is. A pálmaolaj hevítése során ráadásul rákkeltő anyagok jöhetnek létre. De amikor levesszük a polcra a pálmaolajat tartalmazó terméket, nem szeretünk erre gondolni.

A kozmetikai cikkek jelentős részét még ma is állatokon tesztelik. Nyulak, kutyák, macskák ezreinek kínszenvedése és halála révén készül el a legújabb sampon, a már meglévő bőséges választék mellé. Nincs olyan horrorfilm, ami érzékeltetni tudná a borzalmakat, amiket a kísérleti állatoknak ki kell állniuk rövidke életük során. De miközben kiválasztjuk a legújabb kozmetikai cikket, szeretjük elhessegetni a gondolatot, hogy vásárlásunkkal olyan cégeket támogatunk, amelyek állatok brutális kínzásából szerzik profitjukat. Túl sok időbe telne megkeresni az alternatívákat, azokat a termékeket, amelyekhez nem tapad vér.

Mennyi és milyen csomagolása van a választott árucikknek? Ma már teljesen általános, hogy néhány terméknek a csomagolása több erőforrást pazarol, mint maga a termék. A két darab almához hungarocell tálca és celofán fólia is jár. Külön zacskóba kerül a reggeli kifli és a lekváros bukta. Az üdítőt eldobható pohárból isszuk, aminek teteje is van, de esetleg szívószálat is kaphatunk mellé. Az ajándékokat is illik becsomagolni, bár semmi értelme sincs. A csomagolóanyagok jelentős részét csak néhány percig, sokszor csak néhány másodpercig használjuk – de évszázadokig is eltart, amíg lebomlanak.

Hogyan és honnan került a boltba az áru? A szőlő Olaszországból, az alma Spanyolországból, a barack Görögországból érkezett, de ha szerencsénk van, talán valami magyar gyümölcsöt is találhatunk. Minél messzebb szállítják a gyümölcsöt, annál több szén-dioxid jut a levegőbe, és annál fontosabb a romlást megelőző vegyszerek használata – amit aztán a gyümölcsrel együtt megeszünk.

Hogyan kerültem én a boltba? Autóba ülni sokak szerint elegánsabb, mint tömegközlekedéssel, gyalog vagy biciklivel közlekedni. Ez utóbbiak már-már póriásnak számítanak. Inkább a városi terepjáróval pöfögünk a csúcsforgalomban, de azzal ugrunk el a boltba a szomszéd utcába is. Az üvegházhatású gázok kibocsátására, a globális klímaváltozásra, a tenger által elöntött szigetekre és a vízbe fulladó jegesmedvékre nem szívesen gondolunk. Vagy ha mégis, akkor megnyugtató magunkat: mi ez a kis szennyezés a világ összes autójához képest? Pedig még a csekély szennyezés hatása is nagy lehet, ha sokáig marad a környezetben. John Nolt mutatott rá arra, hogy a kis szennyezés is nagy bajt okoz.³ Bármely légszennyezés hatása felfogható néhány tényező szorzataként. Egy rövidke autótút szén-dioxid kibocsátása elenyésző, viszont a szén-dioxid

molekulák attól fogva, hogy kijöttek a kipufogón, még évezredekig fogják a légekört melegíteni. A végeredmény, vagyis az összhatás borzasztó nagy, és akár emberéletekben is mérhető.

Nagyvárosi csúcsforgalom (Forrás: shutterstock.com)

A fentiekhez hasonló kínos kérdéseket még felvetni sem szeretjük, nemhogy megválaszolni. Vajon mi lehet a magyarázata annak, hogy nem akarjuk meglátni tetteink következményeit? Mickey Gjerris dán filozófus a fent ismertetett jelenséget szándékos vakságnak (willed blindness) nevezi,⁴ és a húsfogyasztás példáján keresztül mutatja be. Gjerris érvelése szerint szeretjük magunkat – hibáink ellenére – alapvetően jó embernek látni. Úgy véljük, ha nem is mindig sikerül, de az esetek többségében igyekszünk helyesen cselekedni. Ez az önkép azonban hibás, másként hogyan fordulhatna elő, hogy húst eszünk, ami rengeteg negatív következménnyel jár. Nyilvánvalóan nem mentegetőzhetünk az információ hiányával. Az ipari állattartás borzalmaira sokan felhívták a figyelmet, a klasszikusok közül többek közt Ruth Harrison, Peter Singer és John Lawrence Hill.⁵ A művelt és tájékozott emberek – bár a részletekkel nem feltétlenül vannak tisztában – bizonyára tudnak az ipari állattartásnak az állatokra, a környezetre és egészségünkre gyakorolt káros hatásairól. Közismert, hogy az állatok rendkívül szűk és sivár helyen, retentő túlszűfoaltságban vagy örök magányra kárhóztatva élnek egyhangú és rövidke életüket. Természetes viselkedésük eltorzul, gyakran többféle betegségtől is szenvednek, az újszülötteket rendszerint rövid időn belül elkülönítik anyjuktól, a „fölslegesnek” ítélteteket pedig születésük után azonnal „megsemmisítik”. Az ipari állattartás emellett jelentős környezetterheléssel is jár, többek között üvegházhatású gázok kibocsátásával, a vízkészletek pazarlásával és a talaj szennyezésével. A hústermékek előállításával járó szennyezés sokszorosan felülmúlja a növénytermesztéssel járó károkat, aminek háttérében ökológiai törvényszerűségek állnak. Minél magasabban helyezkedik el egy élőlény a táplálékpiramisban, annál nagyobb terület és

annál több erőforrás szükséges számára. Ez az oka annak, hogy egy adott területen rengeteg növény él, a növényevők száma is viszonylag nagy, ragadozókból ugyanakkor sokkal kevesebb van, a csúcsragadozók száma pedig egészen elenyésző. Némileg leegyszerűsítve tehát bármely állat számára két lehetőség adott: vagy növényeket eszik, és viszonylag nagy létszámot érhet el, vagy húsevő lesz, de akkor az egyedszámának alacsonynak kell maradnia. A húsevés és a nagy létszám együttesen általában nem lehetséges, globális léptékben pedig egészen biztosan nem működik. Márpedig az emberiség éppen ezzel próbálkozik. Végül, de nem utolsó sorban ma már azt is tudjuk, hogy a nyugati világban jellemző egy főre eső húsfogyasztás egészségtelen, különösen az ipari állattartásból származó termékeké. Ezek számos betegség, köztük a daganatos betegségek kockázatát jelentősen megnövelik, amint azt tanulmányok százai igazolták.

Az ipari állattartás egész termelési folyamata technológiai jellegű, mezőgazdaságról itt már nem beszélhetünk. Sem az állatokra, sem a termékeket fogyasztó emberekre nem biológiai lényként tekintenek. Az egyik csupán nyersanyag, a másik pedig vásárló, és mindkettő csak a profitot szolgálja. A tenyésztett állatok és az átvert emberek a futószalag két végén foglalnak helyet, de közös bennük, hogy életük, egészségük, jóllétük nem szerepel a modern agrobiznisz egyenletében.

Az ipari állattartáson keresztül bemutatott szándékos vakság a környezeti ügyek terén általánosan elterjedt. A szándékos vakság révén olyan dolgok részesévé válunk, amelyeket amúgy nem tartanánk elfogadhatónak. Legtöbbünk soha semmilyen körülmények között nem volna hajlandó önszántából állatot kínozni, embereket megmérgezni, vagy hátrányos helyzetűeket meglopni. Mégis részt veszünk benne, és pénzünkkel támogatjuk. Minden nap, a legegyszerűbb tetteinkkel is.

Itt fontos megjegyezni, hogy a szándékos vakság csak az olyan tettekre vonatkozik, amelyeken viszonylag könnyen változtathatnánk. Ha egy szerettünket sürgősen orvoshoz kell vinnünk, aligha követünk el hibát, ha nem várjuk meg a legközelebbi buszt, hanem autóba ülünk. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben a szándékos vakság esete szóba sem kerül. Nyilvánvaló azonban, hogy sokszor könnyedén változtathatnánk életmódunkon, mégsem tesszük. Gjerris szerint ennek egyik legfőbb oka, hogy félreértelmezzük a jólét fogalmát. A húsfogyasztást például a jólét egyik megnyilvánulásának tartjuk. A középosztályhoz tartozóktól szinte elvárt, hogy minden nap egyenek húst, a vasárnapi ebéd pedig teljesen elképzelhetetlen hús nélkül. A húsmentes ételeket szegényesnek, egyhangúnak és íztelennek gondoljuk. Következésképpen a húsról való lemondás sokak számára vállalhatatlannak tűnik. Akkor már inkább szenvedjenek az állatok, legfeljebb majd nem gondolunk rájuk. A jólét jele az autó is. Családonként kettő, de akár három autó fenntartása is egyre általánosabb. A gyaloglást és a kerékpározás sokan túl fárasztónak, no meg lassúnak, a tömegközlekedést kényelmetlennek, vagy kifejezetten „cikinek”, már-már alantásnak gondolják. Ebből a nézőpontból szemlélve az autózás csökkentése kellemetlen áldozatnak tűnik. Inkább melegegjen tovább a bolygó, majd megoldják valahogy az utódaink.

Pedig a jólét összeegyeztethető a húsfogyasztás csökkentésével és az autóval megtett kilométerek számának visszaszorításával. A húsmentes ételek kétségtelenül eltérnek a húst tartalmazóktól, ám semmivel sem rosszabbak azoknál. Aki nem eszik húst, az előtt a növényi élelmiszerek és az addig ismeretlen fűszerek gazdag tárháza nyílik meg. Az autózás helyetti séta friss levegőt, némi testmozgást, örömteli nézelődést, ismerősökkel való találkozást is jelenthet. Az is egyértelmű, hogy a valódi boldogság nem szenved csorbát, ha nem veszünk negyedévente új okostelefon. A hulladék szelektálásával vagy a környezetkímélő termékek kiválasztásával eltöltött időt bőségesen ellensúlyozza a helyes cselekedetből fakadó öröm.

Ideje tehát belátnunk, hogy a környezet-, természet- és állatvédelem mindennapi megvalósítása nem áldozatot, lemondást vagy aszkézist jelent. Aki jó irányba változtat életén, az nem boldogtalanabb lesz, hanem boldogabb. Élete nemcsak igazabbá, de teljesebbé is válik.

Mindez összhangban van Arne Naess nézeteivel. Naess mélyökológiai nézőpontjának kontextusában önmagunk kiteljesítése csak úgy képzelhető el, hogy közben mások (gazdagok és szegények, idősek és fiatalok, emberek és állatok) kiteljesedését is segítjük.⁶ Mindez pedig nem jár önmagunk korlátozásával, hanem éppen ellenkezőleg: így lehetünk igazán boldogok.

Itt már csak egyetlen gondolat akadályozhatja meg életmódunk megváltoztatását. A világ mai helyzetét szemlélve előfordulhat, hogy tehetetlennek érezzük magunkat. Úgy tűnhet, minden rosszul működik, és ebből a rendszerből nem tudunk kiszállni. De még ha ki is szállnánk, a nagy egészen egymagunk úgysem tudunk változtatni. Akkor talán nem is érdemes jobbá válni? A kérdésre Mahatma Gandhi szavaival felelhetünk: „*Te magad légy a változás, amit a világban látni szeretnél!*”

2017. 12. 07.

1. Crutzen, Paul J. – Stoermer, Eugene F.: The „Anthropocene”. In: *The Future of Nature: Documents of Global Change*. Eds.: Robin, Libb – Sörlin, Sverker – Warde, Paul Yale University Press, New Haven, 2013. 483-485.; Williams, J. – Crutzen, P. J.: Perspectives on Our Planet in the Anthropocene. *Environmental Chemistry*, 10(2013). 269-280.

2. Darwin, Charles: *A fajok eredete*. Typotex Kiadó, Budapest, 2008.; Rachels, James: *Created from Animals: The Moral Implications of Darwinism*. Oxford University Press, Oxford, 1990.

3. Nolt, John: *Environmental Ethics for the Long Term*. Routledge, New York, 2015.

4. Gjerris, Mickey: Willed Blindness: a Discussion of our Moral Shortcomings in Relation to Animals. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 28(2015). 517-532.

5. Harrison, Ruth: *Animal Machines: the New Factory Farming Industry*. Vincent Stuart, London, 1964.; Singer, Peter: *Animal liberation*. Random House, New York, 1975.; Hill, John Lawrence: *The Case for Vegetarianism: Philosophy for a Small Planet*. Rowman and Littlefield, Lanham, 1996.
6. Naess, Arne – Rothenberg, David: *Ecology, Community and Lifestyle*. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

A modern Kína a globális erőterben

Kasznár Attila

Mind több jele mutatkozik, a nemzetközi politikában, hogy a Kínai Népköztársaság egy, a nyugati világ számára teljesen szokatlan hatalomépítési gyakorlatot folytat. Ez a cselekvés nem csak szokatlan, de kezelhetetlen is a nyugati típusú demokráciák számára. Napjainkban a Kínai Népköztársaság olyan globális nagyhatalom, amely tökéletesen átalakítja a globális biztonságpolitikát.

Az új típusú pekingi törekvés első momentumaként lehetett feljegyezni, amikor 2004 nyarán Peking jelentős számú rendőri alakulatokat küldött az ENSZ békefenntartó akciójának keretében Haitiba, ahol jelentős kormányellenes zavargások zajlottak. Az első nemzetközi katonai, rendőri fellépést a későbbiekben még számos követte, és hamarosan a Kínai Népköztársaság békefenntartói mindennapos résztvevőivé váltak a világ válságövezeteiben szolgálatot teljesítő nemzetközi erőknek. A kínai világpolitikai törekvéseket jól jellemzi, hogy mindinkább globális hatalmi pozíciók betöltésére törekszik, bár ennek elérésében politikai és elsősorban katonai lehetőségei egyelőre korlátozzák.¹

Napjainkban a Kínai Népköztársaság elsősorban az ázsiai és a csendes-óceáni régióban rendelkezik kiemelkedő befolyással. Mindinkább elmondható azonban, hogy ebben a földrajzi övezetben az Egyesült Államokkal bipoláris hatalmi központot képeznek. Ennek egyik oka, hogy Japán szerepe az utóbbi időben folyamatosan csökken nemcsak a világpolitikában, de az ázsiai régióban is. India jelenleg nem képes olyan erőt felváltatni, amellyel képes volna befolyási övezetét a kelet-délkelet-ázsiai régió irányába jelentősen kitolni.

A gazdasági, politikai, katonai érdekérvényesítési törekvései azonban már egyre inkább érintkeznek, esetenként ütköznek több nagyhatalom – USA, Oroszország, Japán, India – és számos regionális, illetve középhatalom – Pakisztán, Indonézia, Vietnam – érdekeivel. Kína befolyása Ázsián kívül is rohamosan növekszik. Kína, pusztán a gazdasági kapcsolatok fejlesztésével alapvető befolyásolási szerepre tett szert gyakorlatilag az összes kontinensen.

A kínai vezetés jelentős erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy az ország minél több globális és regionális nemzetközi szervezetben súlyának megfelelő pozíciót kapjon. Törekvésében jelentősen segíti az ENSZ BT tagsága. Az ENSZ sürgető reformját Peking a fejlődő országok szerepének növelésével kívánja megvalósítani, de ellenzi az ENSZ BT állandó tagok jogosítványainak szűkítését, valamint a BT bővítését. A Népköztársaság az ENSZ reformjának meghatározó kérdéseiben kompromisszumokra

kész, a korábbi évtizedek merev kínai politikájától eltérő, konstruktív magatartást tanúsít. Egy kérdéskörben, a BT bővítésének ügyében ugyanakkor Peking hajthatatlan. A BT bővítését elsősorban a tagságra pályázó, úgynevezett G4 országok – Brazília, India, Japán és Németország – szorgalmazzák, azonban Peking, a Japánnal való konfrontáció elkerülése végett a bővítés kollektív elutasítását választja.

Peking a nemzetközi viszonylatban kiemelt feladatának tekinti Tajvan elszigeteltségének fenntartását. Ez az oka, hogy Peking tartja magát a több évtizedes stratégiájához, miszerint diplomáciai kapcsolatot csak azokkal az államokkal ápol, amelyek a kínai nép kizárólagos képviselőjének ismerik el. Tajpej diplomáciai elismerését az ország belügyeibe való beavatkozásként értékeli, és azonnali kapcsolat megszakítással szankcionálja. Tajvan függetlenségét mindössze huszonhárom állam ismeri el.² Ezek között nem található a nemzetközi politikai életben stratégiai jelentőségű ország. Elsősorban az anyagi támogatást remélő, szegény államok „kényszerülnek” Tajpej elismerésére. Az egyetlen kivételt a katolikus egyházi állam, a Vatikán jelenti. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy Tajvan gazdasági jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a legtöbb állam – köztük Magyarország is – úgynevezett Kereskedelmi Irodát működtet a szigetországban, amely gyakorlatilag nagykövetségként működik.

A távol-keleti állam távlati céljai között szerepel a világ gazdaságilag legfejlettebb államait összefogó Nyolcak Csoportjába³ történő felvétel elérése. A pekingi kormányzat számára azonban a „fejlődő ország” státuszából adódó jelentős gazdasági előnyök megtartása is haszonnal járhat, ezért Kína elzárkózik a G8-as tagság igényének hangsúlyozásától. Jelentős lépéseket tesznek ugyanakkor a Kínai Népköztársaság tekintélyének növelésére a fejlődő világ országai között.

A fent leírtak ellenére az európai ember ismeretei a modern Kínáról nagyon hézagosak. Az általános kép, amely a nyugati emberben az ázsiai országról él, meglehetősen elavult, a valósággal köszönőviszonyban sem lévő romantikus, az európai felsőbbbségtudat jegyében született téveszme. A tényleges kép ugyanakkor nagyon más. Kína földrésznyi ország, egy földrész minden problémájával, valamint jellegzetességével, ahogy a közismert mondás tartja: „Kínára minden igaz és annak ellentéte is.” Az ellentétek országában egyszerre van jelen a nyugati képnek megfelelő középkori állapot, ugyanakkor párhuzamosan ezzel a legfejlettebb high-tech technológia is mindennapos. Ahogy a mindennapos életvitelről, az ország tényleges fejlettségéről torz az elképzelés, ugyanúgy hamis a hitélettel kapcsolatosan is.

A Hans Kűng által meghatározott bölcséleti filozófiai–vallási rendszer – a konfucianizmus, a taoizmus és a kínai buddhizmus sajátos elegye – alapvetően befolyásolja a Kínai Népköztársaság nemzetközi politikában betöltött szerepét, amelynek eredményeként, Kína globális tevékenységével összefüggésben nem tekinthetők teljesen kompatibilisnek a nyugati államokkal kapcsolatban felállított szabályok.⁴ Ebből adódóan Kína globális nagyhatalommá válása nagy valószínűséggel más keretek között fog végbemenni, mint az a történelem során kialakult, korábbi nagyhatalmak esetében zajlott.

A családi alapú gondolkodás olyan új nagyhatalmi fellépést eredményezhet, amely merőben szokatlanul hathat a nemzetközi szinten. Az egyes államok nincsenek felkészülve arra, hogy az új típusú „hódítás” keretei között ellen tudjanak állni Peking fokozott globális térnyerésének. A globális kínai pozíciószerzés számos vonatkozásában nemzetbiztonsági kockázatokat hordoz magában, amely túlmutat az olyan közismert tényeken, mint például a hazai ipar ellehetetlenülése. Felmerülnek alapvető, a politikai rendszer működőképességét veszélyeztethető vonatkozások is. Ilyen veszélyforrásnak tekinthető például egyes államokban a kínai kisebbségek nemzetiségként való kezelése, illetve ennek hiánya, amely korábban sosem látott társadalmi feszültségek forrása lehet. A kínai migránsközösségek túlnyomó részt a saját – bölcséleti, filozófiai, vallási – szabályaik szerint élnek, amely többek között nagymértékben megnehezíti a velük kapcsolatos idegenrendészeti, társadalombiztosítási, rendvédelmi és adóhatósági fellépés sikerét.

Kína globális gazdasági térnyerése, minden esetben együtt jár a sajátos gondolkodású kínai migránsközösségek megjelenésével. Ezek a közösségek új típusú nagyhatalmi bázist teremtenek, amelyek hatékonyan járulhatnak hozzá a kínai „birodalomépítés” folyamatához. A „birodalomépítés” bölcséleti, filozófiai, vallási szabályok – elsősorban konfucianus szabályok – mentén zajló formája felveti annak a lehetőségét, hogy az ilyen módon kialakuló nagyhatalmak kevésbé vannak kitéve azoknak a kihívásoknak, mint amelyek a nyugati dogmák szerint épültek érik. Így lehetséges, hogy a Kínai Népköztársaság olyan szuperhatalommá válik, amely a nyugati társadalom számára minden korábbi nagyhatalomnál kiszámíthatatlanabb, ugyanakkor stabilabb és megingathatatlanabb szereplője lesz a nemzetközi politikai életnek.

A 21. században használatos biztonságpolitikai fogalmak alapján a Kínai Népköztársaság mindinkább a nagyhatalmi kritériumoknak megfelelő államalakulattá válik, mely nem csak közvetlen térségében, hanem globálisan is képes érdekei változatos eszközökkel történő érvényesítésére, és nagy valószínűség szerint kijelenthető, hogy minimum az adott évszázadban ez a képessége meg is marad.

Ugyanakkor számos vonatkozásban Kína a mai napig fejlődő államnak tekinthető, mely kiemelten az egészségügy és az oktatás helyzetében érhető tetten. Az egészségügyben mind több helyen megtalálható a nyugati színvonalat képviselő csúcstechnológia, ugyanakkor számos helyen a legalapvetőbb szolgáltatások sem érhetőek el. A kínai oktatás színvonalát is számos kritika éri, annak ellenére, hogy az ország mind több elit egyetemmel rendelkezik. Ma a felsőoktatásban folyamatosan növekszik azon kínai intézmények száma, amelyek hallgatójának lenni presztízst jelent nemzetközi viszonylatban is, ugyanakkor a kínai oktatási rendszer – elsősorban belső Kínában – a mai napig gyenge szinten működik. A két kiragadott példán túlmenően természetesen számos egyéb területet is lehet találni, amelyben Kína a mai napig nem éri el a fejlett országoktól elvárt minimum teljesítményt. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni azt is, hogy pekingi vezetők a nemzetközi szinten gyakran hivatkozási alapként tekintenek arra, hogy országuk fejlődő állam, ennek eredményeként pedig sikeresen odáznak el olyan

költséges, és a lakosság jelentős része számára kevésbé vonzó beruházásokat, mint például amelyek a környezetvédelemhez kapcsolódnak.

A világméretű kínai gazdasági térnyerés jellegzetességeinek elemzése során azonban szembesülni kell azzal, hogy az ázsiai ország a terjeszkedés tekintetében is rendkívül sajátos, teljesen egyedi utat választott, ugyanakkor az expanzió háttérben természetesen ugyanazon alapvető igények kielégítése – nyersanyag-biztosítás, piacszerzés – iránti szándék húzódik meg, amely bármely más állam hasonló tevékenységének is a mozgatórugóját jelenti. A Kínai Népköztársaság további nemzetközi térnyerése minden különösebb kockázat nélkül prognosztizálható. A globális nyersanyagkészletek kitermelési lehetőségének elmúlt évtizedekben zajlott átrendeződése – nagyrészt kínai kézbe kerülése – alapvetően változtatta meg a hatalmi viszonyokat, kérdésessé téve ezáltal a nyugati társadalmak további versenyképességét. A Kínai Népköztársaság a legtöbb állami relációban elsőszámú gazdasági – sok esetben pénzügyi – partnerré vált. A sajátos „hódítás” – amelyet nagymértékben elősegít a belső filozófiai–vallási környezet, valamint ennek megléte a kínai migránsközösségekben, továbbá a kelet-, délkelet-ázsiai államokban – jelenleg megállíthatatlannak tűnik.

A történeti kontextusok figyelembe vételével, Kína egyébként is többnyire a birodalom jelzővel írható le hűen. Ezen a ponton szükséges definiálni a birodalom fogalmát, amely *„olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt, gyakran igen távoli perifériákból áll.”*⁵ Illetve a bonyolult fogalmi rendszert lebontva úgy is értelmezhetjük, hogy a birodalmat *„olyan nagy kiterjedésű politikai egységnek tekinthetjük, amely eredeti határain kívül eső területeket és népeket is uralma alatt tart. A hatalmi központját általában az egész birodalom domináns etnikai, kulturális csoportjai alkotják, melyhez több peremterület kapcsolódik.”*⁶ Kína, mint földrésznyi területen elterülő államalakulat eleve magában hordozza a birodalmiság meghatározásának azon kritériumát, hogy nagy területen helyezkedjen el, illetve egy domináns központhoz peremterületek csatolódnak. A birodalmi definíció több népre vonatkozó kitétele is igaznak bizonyul Kína vonatkozásában, hiszen a jelenlegi állam ötvenhat különböző nemzet olvasztótégelyeként működik.

A fentiekén túlmenően, akár peremterületnek tekinthetünk olyan dél- és délkelet-ázsiai országokat is, mint Szingapúr, vagy Malajzia, amelyekben meghatározó államalakító tényezőként jelentkezett és jelentkezik a Kínával szoros kapcsolatot ápoló kínai nemzetiség.

Történelmi aspektusokból akár egy birodalom perifériájának lehetne tekinteni a világ számos pontján élő, jelentős kínai migráns közösségeket is. Ezek a közösségek, mint az fentebb jelzésre került, szorosan kötődnek az anyaországhoz, azzal folyamatos kapcsolatot tartanak, és mint a birodalom perifériáját alkotó közösségek tevékenykednek.

A nagyhatalmi/birodalmi lét sajátos kínai megvalósulása számos, új típusú biztonsági problémát hordoz magában. A kínai közösségek globális hálózati modellben működése jelentős nemzetbiztonsági kockázatot hordoz magában a befogadó országok vonatko-

zásában. Fentebb már említésre került a legáltalánosabban ismert a gazdasági függőség kialakítása, amelyet ezek a közösségek a Kínai Népköztársaságból származó áruk kapcsán kialakítanak a társadalomban, gyakran a hazai ipar kárára. Ez a negatív hatás azonban erősítheti a radikális közösségek kialakulását, ezáltal pedig a nemzetközi terrorizmusnak szolgáltat alapot. Egyben a terrorista térnyerés elleni háborút is veszélyezteti, mivel: *„Amennyiben a terrorizmus és a radikalizálódás előfeltételeinek felszámolásában – bármely okból és céllal – ellenérdekelt ország a többi koordináltan fellépő ország számára potenciálisan veszélyes lépéseket tesz bármely térségben, úgy ezzel hatványozottan kockáztatja a közös cél legrövidebb idő alatt, a legkisebb ráfordítások mellett való elérését.”*⁷

Ez a hálózati modell azonban olyan kompetenciák érvényre jutását is eredményezheti, amelyek a változó világ új típusú kihívásaival – többek között a terrorizmussal – szembeni fellépés során is sikeresebbé tehetik a Kínai Népköztársaságot. A stabil vallási–filozófiai bázison építkező, a befogadó állam gazdaságában meghatározó szereppel bíró kínai közösségek globális megjelenése ugyanis – elsősorban a saját érdekeltségek védelme mentén – jelentős szereppel bírhat a radikális csoportok megfékezésében.

Összegzés

A jövő várható társadalmi, gazdasági és politikai folyamataival összefüggésben elmondható, hogy a globalizáció hatásai alól – legyenek azok pozitívak, vagy negatívak – a Kínai Népköztársaság sem vonhatja ki magát. A nagy, globalizált világközösség gazdasági, kulturális, pénzügyi, jogi, valamint egyéb egységesítő folyamatai mindenképpen megjelennek és meg fognak jelenni a jövőben is a távol-keleti nagyhatalom mindennapjaiban. A valóságtól messze elrugaszkodott gondolat volna azt állítani, hogy a kínai társadalom képes lenne függetleníteni magát a nemzetek feletti folyamatoktól, amelyek az elmúlt évtizedekben végigsöpörtek a Föld országain. Egész biztosan kijelenthető, hogy a globalizáció további befolyásoló hatást fog gyakorolni a Kínai Népköztársaságra. A globalizáció által képviselt multikulturalizmus és a tradicionális kínai filozófiai–vallási rendszer összezapása elkerülhetetlen.

Nehezebben definiálható azonban az, hogy a globalizáció folyamatai milyen válaszleépésekre készítetik a pekingi vezetést, valamint az, hogy milyen reakciókat váltanak ki a kínai társadalomból. A reakciók sok tekintetben kiszámíthatatlanok, egyértelmű megválaszolásuk sok tekintetben lehetetlen feladat, sőt ezen túlmenően a tudományos szempontok figyelembevételével – nem csak a jelen, éveken keresztül zajló kutatómunka során feltártak alapján, de bármely más információs háttérforrásokra építő feltáró munka alapján is – felelőtlenségnek lenne minősíthető.

Elmondható, hogy a kínai filozófiai–vallási rendszer által irányított társadalom a történelme során vagy nem mutatkozott fogékonyak az őt kívülről érő hatások iránt, vagy amennyiben az interakció létrejött, akkor az a kínaiak részéről nem teljesen alárende-

lódó, hanem mellérendelődő szerepet eredményezett. Vagyis a kínaiakról akár azt is mondhatnánk, hogy nem befogadó nemzet, azonban ez csak részben lenne igaz. A kínaiak annak ellenére, hogy úgy tartják, az ősi tudósaiik minden leírtak, amit le lehet írni a világról – nem véletlen a Középső Birodalom elnevezés – mégis bizonyos értelemben befogadó nemzetként viselkednek. Hosszú történelmük során a tudás széles tárházát illesztették hozzá saját bölcsességükhöz, azonban mindig vigyáztak arra, hogy az általuk olyannyira vágyott egyensúlyi állapotban zavar ne támadjon. A kínaiak gondolkodása szerint viszont az általuk kidolgozott rendszerek, legyenek azok filozófiaiak, társadalmiak, gazdaságiak, politikaiak, vagy az emberi élet bármely más területéről valók, éppen az egyensúly – az univerzum és az ember egyensúlyának – eléréséhez vezető legtökéletesebb út követése érdekében kerültek kidolgozásra. Amennyiben ezt a kiindulási pontot vesszük figyelembe, akkor tökéletesen érthető, hogy a kínaiak minden, a határaikon kívülről érkező dologgal kapcsolatban kicsit bizalmatlanok. A bizalmatlanság azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének nyitottak arra, hogy megismerjék bizalmatlanságuk tárgyát. A megismerést pedig általában a saját céloknak megfelelő, a saját eszmerendszerbe illesztő felhasználás követi, ami egyenlő a kínaiak tételével.

A kínai migránsközösségek nemzetközi térnyerése ugyanakkor egy merőben új perspektívát jelent úgy a birodalmak és nagyhatalmak evolúciójában, mint a Kínai Népköztársaság nagyhatalmi és biztonságpolitikai viszonyaiban. Valószínűsíthető, hogy Peking jelentős előnyt szerezhet ebből a sajátos helyzetből a világ vezető államának pozíciójáért vívott csatában. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy mint szuperhatalom már jelentős felelőssége is keletkezik. Többek között felelősség a békéért, egyben felelősség a terrorizmus visszaszorításáért, amely a kínai, globális hálózati elven működő migráció egy újabb biztonságpolitikai vetületekkel rendelkező irányvonalát teremtheti meg.

2017. 10. 17.

1. Részletesen lásd: Kasznár Attila: *Vallás és kormányzat Kínában*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2016.
2. A Tajvan függetlenségét elismerő államok: Belize, Burkina Faso, Dominikai Köztársaság, El Salvador, Gambia, Guatemala, Haiti, Honduras, Kiribati, Marshall-szigetek, Nauru, Nicaragua, Palau, Panama, Paraguay, Saint Kitts és Nevis, Saint Lucia, Saint Vincent és a Grenadine-szigetek, Sao Tomé és Príncipe, Salamon-szigetek, Szváziföld, Tuvalu, Vatikán.
3. G8: Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Franciaország, Japán, Kanada, Németország, Olaszország, Oroszország.
4. Küng, Hans – Ching, Julia: *Párbeszéd a kínai vallásokról*. Palatinus Kiadó, Budapest, 2000.
5. Howe, Stephen: *Birodalmak*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 2004. 40.

6. Böröcz Miklós – Kasznár Attila – Vági Attila: Feltörekvő hatalmak megkülönböztető kompetenciái. In: Kristófné Gungl Rita – Kristóf Péter (szerk.): *Metszetek*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2012. 252.

7. Bács Zoltán György: A radikalizáció és a terrorizmus kapcsolata, egyes formái, gondolatok a megelőzés lehetséges perspektíváiról. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 5(2017): 1. sz. 23.

Mi történik velünk?¹

Hódi Sándor

A szürke rinocérosz

Hogyan ismerjük fel a világunkat fenyegető veszélyeket és hogyan szálljunk szembe velük? – teszi föl a kérdést Michele Wucker *A szürke rinocérosz* című könyvében.² A kérdés jogos, hiszen a közeledő veszélyt látnunk kellene, hiszen annak társadalmi előjelei legalább annyira szembetűnőek, mint egy héttonnás rinocérosz. Azt hihetné az ember, hogy a fenyegető veszély mindenkor kellő figyelmet kap, ám épp ennek az ellenkezője történik, képtelenek vagyunk hatékonyan fellépni ellene. Gyakran rosszabbul kezeljük nagyon veszélyes jelenségek közeledtét, mint a jelentéktelen kríziseket.

Miért van az, hogy az emberek képtelenek arra, hogy időben fölismerjék a veszélyt és fellépjenek ellene? Mintegy fél évszázada foglalkozom az öngyilkosság jelenségével. Ennek során figyeltem föl arra a körülményre, hogy bár a cselekményt megelőző személyiségjegyek megnyilvánulásai szembeötlőek, sőt, az öngyilkosság felé sodródó egyén közli környezetével szándékát, de segélykérése többnyire süket fülekre talál. Kézdi Balázs szerint az öngyilkossági szándék közlése azért hatástalan, mert a cselekményhez vezető konfliktus nem csak a konfliktust átélő egyénnek, hanem az őt meghatározó kultúrának is sajátja.³

Ez a megállapítás a nyilvánvaló veszélyekre általában érvényes. Az egyén és a kulturális tér egyaránt érzéketlen az interperszonális állapotváltozásokra. Egy kívülálló számára ezek a változások könnyen érthetővé válnak, míg az adott kultúrához tartozók kognitív állapotát egyaránt beszűkültség jellemzi bizonyos vonatkozásokban.

Wucker felhívja a figyelmet arra a veszélyre, hogy hetente egymillió ember költözik városokba, és 2050-ig a világ lakosságának kétharmada város lakó lesz. Ezt a túlterhelt közlekedési, energia, szennyvízelvezető rendszer, vízhálózat stb. nem viseli el. Az érintett városok nem tudnak olyan gyorsan reagálni, hogy a kívánalmaknak megfeleljenek. Más kérdés, hogy jószerével tehetetlenek a népességmozgással szemben. Vonatkozik ez az Afrikából Európába irányuló migránsáradatra is. Afrika lakosságának 60%-a már jelenleg is fiatal, akiknek a számaránya egyre növekszik, és a kontinens képtelen lesz (már ma is képtelen) munkára felkészíteni, munkába állítani őket. A szerző utal a kibertámadások veszélyére is. Az emberek nem próbálnak kitérni a várható katasztrófák elől. Gyakran csak akkor tesznek lépéseket a fenyegetéssel szemben, amikor már késő.

Ennek a tehetetlenségnek az okait nem kell hosszasan keresni. A kormányzati, az üzleti és a pénzügyi vezetők, akik tehetnének valamit a válság megelőzése érdekében, eddig

sem vették komolyan a jelzéseket, rendre figyelmen kívül hagyták a fenyegetést. Ők ma sem akarnak tudomást venni a problémákról, vagy úgy gondolják, hogy megéri vállalni a kockázatot. A profit reménye mindig felelőtlen viselkedésre bátorít

„Amit ma megtehetsz...”

Nem újdonság, hogy az ember néha előre nem látott kihívásokkal találja szemben magát. Ha nem vagyunk résen, lemaradhatunk valamiről, vagy a ránk leselkedő veszélynek nem tudjuk elejét venni. Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra – tartja a közmondás. Ennek ellenére az emberek viselkedésére nem ez a bölcs előrelátás jellemző.

A háritás, a halogatás okai között a nagyobb profit reménye áll az első helyen, de más lélektani tényezők is közrejátszanak a tétlenkedésben. Az emberek nem szívesen hagyják magukat kimozdítani komfortzónájukból. A vészmadarakat senki sem szereti. Megbélyegzik, üldözik, kiközösítik azokat, akik a várható veszélyekre figyelmeztetik őket, a rossz dolgok eljövételét jósolják. A nacionalistának, fajgyűlölőnek, antidemokratának, maradinak, migránsellenesnek bélyegzett emberek közül sokaknak csupán az a bűne, hogy szeretnék kortársaik és a hatalom figyelmét fölhívni a társadalmi változásokból származó veszélyekre.

A megbélyegzés nem csupán a rosszhiszemű emberek műve, hanem olykor maga a kulturális milió állít tabukat az emberek elé. A tabuk döngetése, a megrögzült véleményekkel, mintákkal, értékekkel való szembehelyezkedés heves agressziót vált ki a status quo védelmezőiből. Az agresszió pusztító érzelmi viharok formájában jelentkezik, amelyekben az előremutató meglátások, újító gondolatok és a régi vélemények csapnak össze. A társadalom többsége ösztönösen elutasítja azokat a nézeteket, amelyek a veszélyt jelzik, és a szükséges teendőkre hívják föl a figyelmet. Általában csak azoknak a nézeteknek adnak helyet, amelyek gond nélkül összeegyeztethetőek saját korábbi meglátásaikkal, azaz megerősíti őket már kialakított véleményükben.

Kollektív gondolkodás és csordaszellem

Ma a nyugati kultúrában a status quo megőrzésére való törekvés erősebb minden figyelmeztető jelnél. Michele Wucker az emberek konformitásra való törekvésével magyarázza ezt. *„Az emberek inkább együtt tévednek, mint hogy egyedül igazuk legyen”* – összegezi fejtegetését.⁴ Nehéz vitatkozni elmarasztaló véleményével, vagy tagadni azt, hogy a nyugati kultúrában a „jó válasz” nem a veszélyre való figyelmeztetés, hanem annak háritása.

A közösségek fennmaradása kollektív gondolkodás nélkül elképzelhetetlen. A kollektív gondolkodásnak azonban megvannak a maga buktatói is. A vélemények egyeztetése közösségi keretekben történik, következésképp a közösségek megszűnésével mind kevesebb lehetőség kínálkozik a kollektív gondolkodásra. Ezzel együtt megnő a tévedés lehetősége. Az „autonóm” (atomizálódó, magukra maradó) emberek félnek téved-

ni, hiszen a tévedés következményeit maguknak kell viselniük. A kollektív gondolkodás lehetősége híján egyszerűen magukévá teszik a többség véleményét. Pontosabban azt a látásmódot, értelmezést, véleményt, amit a fősodratú média közvetít felénk. A mai „modern” ember a média véleményét szajkózza. Az „autonómnak” mondott individuumnak egyszerűen nincs saját véleménye. Még akkor is a média által szájába rágott véleményt hajtogatja, amikor a feje fölött már ég a ház. Nehéz tehát egyetérteni azzal a föltevessel, hogy az emberek „természetüknél” fogva kevésbé nyitottak a veszélyekre és a tennivalókkal kapcsolatos javaslatokra. Sokkal inkább hihető, hogy a többség az üzleti és pénzügyi körök által irányított média hálójában vergődik, az üzleti és pénzügyi körök rájuk erőltetett akaratának van kiszolgáltatva.

A fősodratú média által létrehozott csordaszellem nem az emberi természet velejárója, hanem a társadalmi cselekvés irányítója, pontosabban a csordaszellem az ember társadalmi cselekvésképtelenségének a megnyilvánulása. Ezzel ellentétben azok a közösségi identitások, amelyek ma úgymond az autonóm ember útjában állnak, a kollektív gondolkodással elvileg a változás, a másképpen való élés lehetőségét kínálják.

A „Nagy Felcserélés”

A dél-franciaországi várkastélyában visszavonultan élő Renaud Camus francia író⁵ szerint ma világformáló erők dolgoznak a tömegek elbutításán és elszegényítésén, a migráció felerősítésén, az európai kultúra szétverésén. Az ő nevéhez fűződik a Nagy Felcserélés fogalma.

Camus a „felcserélés” kifejezéssel arra utal, hogy Nyugaton az uralkodó politikai és pénzügyi „elit” egy-két nemzedéknyi idő alatt a bennszülött lakosságot fokozatosan elszüllyeszt, megfullasztja, felcseréli. Nem irtják ki, még ha a bevándorlók megannyi merényletet és köztörvényes bűncselekményt követnek is el, hanem hagyják, hogy az őshonos lakosság demográfiailag és kulturálisan egyszerűen alámerüljön, így a népesség és a civilizáció felcserélődik. A Nagy Felcserélés fogalma voltaképpen a helyettesítés útján történő népiertást jelenti. Az uralkodó politikai és pénzügyi körök nemcsak hogy nem látják a közelgő társadalmi krízis veszélyét, hanem kifejezetten erőltetik a népek, kultúrák, civilizációk keveredést, amelyhez előbb magukat az embereket kell közösségi identitásuktól megfosztani és könnyen kezelhető egynemű masszává gyúrni. A tiltakozók hangja alig, vagy egyáltalán nem hallatszik. A valaha „szabad világban” néma elnyomás sújtja a népek keveredésének („a globális felcserélés”) ellenzőit, akiket mindenhol elüldöznek, s gyakorlatilag élőhalottakká válnak.

Kemény szavak, amelyek hitelességét az idő majd eldönti. Az író azonban ennél is tovább megy. Igyekszik rávilágítani – természetesen a maga szemszögéből – a globalizmus hátterére. Meglátása szerint a Nagy Felcserélés a globalizmussal kezdődött, illetve ebben rejlik annak lényege. Mindent valami másra, lehetőleg az eredeti ellenkezőjére kell felcserélni, amíg egynemű masszává nem válik az emberiség. Az igazat a hamissal, a valódit a hamisítvánnyal, a bennszülöttet a kívülről érkezővel, a természe-

test a mesterséggel, a költségeset az olcsóval, a bonyolultat az egyszerűvel kell felcserélni. A valós világot a másolattal, a márványt a forgácslappal, a fát a műanyaggal, az irodalmat az újságírással, az újságírást a „gyorshírekkel”. A kultúrát a szórakozással, a zenét a dübörgő zörejekkel, a hegyeket a gépi felvonókkal, a férfit a nővel. És így tovább. Az anyákat a béranyákkal, az emberiséget a „poszt-emberiséggel”...

A klónok tusakodása

Ezzel elérkeztünk az első jelentős társadalmi törésvonalhoz, amely napjainkat jellemzi. A globalizálódás felmorzsolja a kisközösségeket, az embert emberré formáló kultúrákat, megannyi, egymással felcserélhető atommá silányítva az egyéneket. A hagyományos kultúrákban az egyén a kisközösségek egész sorához tartozott: szakmai, helyi, vallási, nyelvi közösséghez. Ezen kívül sokféle szerepet töltött be, így ki-ki joggal érezhette úgy, hogy fontos helyet tölt be mások életében. Mindenki különbözött a többiekől, személye, tudása pótolhatatlan volt. Ebből adódóan a hagyományos kultúrákban nem csak hogy mindenki értékesnek tartotta magát, hanem bizonyos vonatkozásban személyét és életét mindenkinél előbbre valónak is tartotta. Nem azért, mert nagyobb hatalmat sajátított ki magának, több pénze volt, vagy nagyobb hírnévre tett szert. Az előnyt mindenki a különbözőségében találta meg. Ettől lett az egész kultúra színesebb, minden egyes ember értékesebb. Most, a közösségek szétesésével ennek az ellenkezője játszódik le. A pénz és a hatalom maga alá gyűr minden értéket, azt is mondhatnánk, hogy megsemmisít minden személyiséget. Az élet az egymással felcserélhető klónok tusakodásává válik, értelmét és célját veszti, illetve a hatalom- és pénzszerezésen kívül nincs más értelme. Kivételt talán azok a kevesek képeznek, akik abban különböznek másoktól, hogy nyitott szemmel járnak, semmit nem tekintenek természetesnek, magától értetődőnek. Mindenre rácsodálkoznak, rákérdéznek, a lényegtelennek tűnő dolgoknak is nagy fontosságot tulajdonítanak. Számukra az élet a kimeríthetetlen lehetőségek forrása, ellentétben a szellemileg rest emberekkel, akik szolgai hozzáállásuk miatt elvesztik szellemi szabadságukat, egész életükben vakon tapogatódnak, s csak azt látják, amit eléjük raknak.⁶

A közösségek térvesztése és az individualizmus térhódítása következtében az elmagányosodás lesz a következő évtizedek egyik legsúlyosabb társadalomlélektani kihívása. Az elmagányosodás egyaránt érint fiatalokat és időseket, férfiakat és nőket. A társadalmi nyilvánosság és az illetékes szakágak kizárólag azt hajlandóak tudomásul venni, hogy ez az idős személyek problémája. A megváltozott külső körülmények miatt ők természetesen maradnak magukra, és kénytelenek elköltözött gyerekeik, esetleg elhunyt házastársuk nélkül, egyedül boldogulni. Ami azonban most látszólag csak az idősebb generáció problémája, az csak a jéghegy csúcsa. Maholnap minden korosztályra ez a sors vár, elkerülhetetlen, hogy minden autonóm embert mint individuumot társadalmilag támogatni kelljen a társas kapcsolatok létesítésében. A társtalanság, az izoláció lelki jólétünket veszélyezteti. Ez a „hiánytünet” az anyagi jólétnél is jobban meghatározza szellemi, mentális és fizikai állapotunkat.

A „nemek osztályharca”

A közösségek felmorzsolódása és hiánya nemcsak a személyiség alapjául szolgáló kapcsolatokat és értékrendet semmisíti meg, nemcsak az egyén elmagányosodását vonja maga után, hanem megváltoztatja a nemek viszonyát is. Ez a másik jelentős törésvonal, amely már épp úgy jelen van a *kulturális mitológiában, mint az individualizmus térhódítása a közösségek rovására. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy napjainkban a férfi–nő viszonylatban, a „nemek osztályharcában” folyik az egyik leghévesebb vita, amely kilépve a különböző értelmezési keretektől, hovatovább a társadalmi reprodukció alapjait, az élet folyamatosságának fenntartását veszélyezteti.*

A hagyományos kulturális mítoszok szerint a két nem kezdettől fogva létezik és e kettősség nélkül semmi se lenne. E mitológia szerint a párok kettőssége a világmindenség kettősségét tükrözi, amely nélkül nincs mozgás, nincs haladás. Ez a kettősség, a két pólus ott van mindenben: a nappalokban és az éjszakákban, az égben és a földben, a tűzben és a vízben, az anyagban és a szellemben, az értelemben és a szeretetben. Kínában a Jin és Jang kettősségéről beszélnek, az egymás kiegészítő és egymással harmóniában levő örök princípiumokról. E szerint a Jang a világosság, a melegség, a magasság, az aktivitás, a férfiasság princípiuma, a Jin pedig az árnyék, a hideg, a mélység, a passzivitás, a befogadás, a nőiség princípiuma. Nagyon fontosnak tartották, hogy ne mossuk össze a kettőt! Aki nőnek születik, annak az a feladata, hogy női mivoltát a maga teljességében megélje, és fordítva, a férfinak is vállalnia kell a rá háruló férfias szerepeket. Mindebből – a kulturális mítosz szerint – az következik, hogy csak akkor működhet harmonikusan egy kapcsolat, ha mindkét fél harmóniában él saját nemiségével.

Nos, a mai modern európai kulturális mitológia szerint ennél elfogadhatatlanabb elképzelés nem létezik. Simoné de Beauvoir szállóigévé vált mondata szerint „[a]z ember nem születik nőnek, hanem azzá válik”.⁷ Vonatkozik ez a férfiakra is. Az új mitológia – az egyenlőség és a nemi egyenjogúság szellemiségében – értelmetlennek tartja a nemek megkülönböztetését. Korunk felfogása szerint az egyénre kell bízni a döntést, hogy mikor melyik nemhez tartozónak vallja magát, s hogyan viszonyul saját nemiségéhez és a másik nemhez. Akkor és attól számít ma „modernnek” valaki, ha igényt formál rá, hogy szabadon eldöntse, hetero-, homo- vagy transzszexuálisként létesít-e kapcsolatot. De dönthet úgy is, hogy egy „harmadik nemhez” tartozik, magyarán „nemtelen” ember.

A több mint fél évszázados ideológia elszánt harcot vív, hogy bevezesse a „társadalmi nem” fogalmát, háttérbe szorítva a biológiai nemiséget. Ennél fogva a gender – a mai modern európai kulturális mitológia – ellenez mindent, amely különbséget tesz a férfi és a nő hivatása, magatartása, érzelmi és intellektuális beállítódása terén, vagy a férfi–nő kapcsolatban, a házasságban, a családban betöltött szerepek között.

Napnál világosabb, hogy a „nemek osztályharca” mögött politikai és ideológiai célok húzódnak, amelyek voltaképpen egy átfogóbb hadművelethez kapcsolódnak, az egyén és a közösség viszonyával kapcsolatosak. Politikai és ideológiai céloktól függetlenül nem az egyik, vagy másik meglátást akarom értékelni, hanem arra a folyamatra és tár-

sadalmi törésvonalra szerettem volna rámutatni, amely a polarizált látásmódból kifolyólag nem kíván az egyén és a társadalom bonyolult kölcsönhatásáról tudomást venni, miközben bennünket, egyéneket úton-útfélen állásfoglalásra kényszerít. Ez viszont nem könnyű, hiszen a készen kapott klisék rendszerint megkérdőjeleződnek. A korábbi kulturális hatások túlértékelése éppúgy szorongást vált ki bennünk, mint a felkínált új klisék vállalása. Akárhogyan is döntsünk, az rendszerint büntudati elemekkel bővül.

Mi lesz veled, Európa?

Az újabb társadalmi törésvonalat a nagyarányú migráció jelenti. *A Föld népességének ideiglenes vagy tartós helyváltoztatása – tömegességénél fogva – jelenti talán a legdrámaibb társadalmi változást, amely kulturális következményeit tekintve felér azokkal a tektonikus mozgásokkal, amelyek szemünk előtt rajzolják át a világtérképet. Az sem közömbös tény, hogy ez a nagyarányú vándorlás nem önkéntes elhatározás eredményeképpen, hanem külsők tényezők szorító hatására következett be. A kedvezőtlen természeti adottságok, természeti csapások vagy katasztrófák rákényszeríthetnek bizonyos csoportokat korábbi lakóhelyük ideiglenes vagy végleges elhagyására, de a jelen esetben úgy tűnik, hogy Európa elárasztása haszonszerzés érdekében történő spekuláció eredménye.*

Az, hogy kit és hogyan érint a bevándorlás vagy a népességfogyás, attól függ, hogyan értékeli a társadalom kulturálisan átörökölt alapstruktúráját. *Otthonosan mozog-e kora és kultúrköre adományaiban, avagy ez a kultúra közömbös, idegen számára. Más szóval, szocializációjától és identitásától függően az adott kultúra kudarcát mint saját kudarcát éli-e át, ami veszélyezteti személyiségét, vagy az egy idegen közeg számára, amelynek inkább a változásától, pusztulásától várja létbeli problémáinak megoldását.*

Annak következményeit, hogy az elit módszeresen cseréli fel a tősgyökeres európai lakosságot nem európai eredetű népcsoportokkal, még senki sem láthatja tisztán. Ennek a népességcserének az előfeltételei azonban sokat elárulnak annak várható kimeneteléről. Azok, akik erőltetik a népek keveredést már régen megkezdték az emberi alapanyagot egynemű „masszává” gyúrni. Ahogyan Renaud Camus mondja: „*a bárgyúság elengedhetetlen*” feltétele a nagyarányú betelepítésnek. „*Egy nép, amely ismeri a klaszikusait, nem tűrné el zokszó nélkül, hogy a történelem szemétdombjára vessék*”. A „*magas kultúrát*” mint az egyenlőtlen világ „*furcsa maradványát*” a globalizmus hívei ma már nyíltan kétségbe vonják, már nem a kiművelt embert eszményítik, hanem az önmegvalósítást, amit a fogyasztási javak birtoklásával lehet mérni.⁸ A tömegek elbutítása – a média segítségével, az iskolákat is beleértve – soha nem látott méreteket öltött. Miközben az iskolában megalkuvásra, behódolásra, önfeladásra, sőt öngyűlöletre nevelik a tősgyökeres európai népeket, a tömeges bevándorlók otthonról felkínált és sugallt alapstratégiája a fehérek gyűlölete.⁹

Cím nélkül (Illés Anett felvétele)

Globalizáció és digitalizáció

A következő nagy társadalmi törésvonalat a digitalizálódó világ jelenti. Egyes meglátások szerint a fiatalabb generációk már nem képesek a digitális világot megkülönböztetni a „valós” világtól, ami pszichológiai szempontból azt jelenti, hogy számukra az érzékszerveink által reprezentált valóság és a képzeletük teremtette világ külön fogalomként már nem létezik. A virtuális és a valós világ szélesebben távolodik egymástól, és a kétféle valóság viszonyának alakulása nemcsak az általános szemléletünket írja fölül, hanem gyakorlati szinten is megváltoztatja életünket.

Az idősebb generációk két külön „térként” értelmezik ezeket a világokat. A „valódit”, az érzékszerveink által reprezentált világot érzik természetesnek, otthonosnak és értékesnek, a másik „tér”, azaz a virtuális világ ellenében. Velük szemben a fiatalabb generációk többségének a szemében a két dimenzió szétválasztása képtelenség, számukra egyetlen világ létezik, az, amelyik csupán a képzelet terméke. Ez a folyamat az emberiség (és a magánemberek) számára mind szélesebb távlatokat nyit meg, ugyanakkor ma még beláthatatlan veszély forrását jelenti.

Sokan úgy tartják, hogy digitalizált világ elsősorban a globalizáció térnyerését szolgálja, felgyorsítva annak folyamatát. Mások viszont azt hangsúlyozzák, hogy a digitalizált világ térnyerésével a korábbi pozitív értékek (humanizálódás, közvetlenség, személyes

kapcsolódás, egyszerűség, érzékelhetőség) mindinkább háttérbe szorúlnak. Ma még teljes bizonyossággal nem tudjuk, hogy a digitalizálódással kedvünkre alakíthatjuk-e a világot, a javunkat szolgálja, vagy ellenkezőleg, a gazdasági és pénzügyi körök befolyása alatt áll, amelynek útján egynemű masszává próbálják gyúrni a világot.

A digitális világ egyik legnagyobb ellentmondása, hogy miközben felgyorsítja az információszerzést és ügyintézést, kinyitja a teret, és földrészeket kapcsol össze, ugyanakkor lehetőséget teremt a bezárkózásra, elszigetel a való élettől, siettet a még létező valódi emberi kapcsolatok elvesztését, a védelmünket szolgáló közösségek szétesését.

Az okostelefon és más technikai újdonságok segítségével valós jelenlét nélkül is kapcsolatba kerülhetünk másokkal. Megesik viszont, hogy azokkal, akik a való világban épp jelen vannak, egy szót sem váltunk. Ezek folyamányaként a személyközi kapcsolatok is megváltoznak. Fokozódó egyedüllétünk elől fokozott kommunikációba menekülünk. Miközben teljes magány szakad ránk, naponta esetleg ötpercenként telefonálunk, ami még jobban elszigetel a valóságtól. Ennek kapcsán a pszichológia már egy új civilizációs betegségről beszél.

A nyelvi hadszíntér

Míg korábban a nyelv a valóság minél hívebb közvetésére tett kísérletet, a globalizmus térhódításával a tömegtájékoztató annak megkerülését, ha nem egyesén annak ellenkezőjét szolgálja. A legjellemzőbb nyelvi változás korunkban a „politikai korrektség” (political correctness, PC) követelménye, amelynek nyelvi megnyilvánulása a megfélemlített, agyamosott emberek egyik legfőbb ismérve. A kifejezés alatt elvileg azt kellene értenünk, hogy senkit sem nevezhetünk nevén, ha ezt az egyén vagy a csoport magára nézve sérelmesnek tartja. A gyakorlatban a PC jelentése ennél bonyolultabb. Aból a feltevésből indul ki, hogy a szavaknak teremtő erejük van, így elég bizonyos szavakat kiiktatni a közbeszédből, és eltűnik a hozzájuk tartozó negatív jelentés is.¹⁰ Az Egyesült Államokban ma ugyanaz a felfogás uralkodik, ami az egykori Szovjetunióban: ha bizonyos szavakat nem használunk, akkor igazságosabb lesz a világ.

Bizonyos szavakkal és kifejezésekkel kétségtelenül hatalmi helyzetet teremthetünk, például ha valamely csoport megnevezésében benne van azok lekicsinylése. Vitathatatlanul helyénvaló és méltányolandó, ha kerüljük, hogy ezeket a csoportokat úton-útfélen emlékeztessük társadalmi helyzetükre. Körmönfont sanda utalással azonban mindenki célba vehető, a társadalom bármely csoportja megbélyegezhető. Így adott esetben sérelmes lehet az életkorra, lakóhelyre, állampolgárságra, iskolai végzettségre, nemi irányultságra, foglalkozásra, vagyoni helyzetre, politikai állásfoglalásra, szellemi képességekre stb. való utalás is. Egyszóval – ha a helyzet úgy kívánja – minden besorolás, csoport-hovatartozás megnevezése kerülendővé válhat. A teljes diszkriminációmentesség az lenne, ha az emberről kizárólag saját személyi kvalitásai alapján beszélünk, lehetőleg kerülve a társadalmi, politikai, kulturális, szociális, nemi, erkölcsi besorolás („nyomás”) bármiféle eszközét. Így fordul végül mindig visszajára a legjobb szándék

is. A politikailag korrekt beszéd – a maga szélsőséges formájában, mondhatnánk forradalmiságának kiteljesedésében – azt a célt szolgálja, hogy kerüljük az ember bármiféle csoporthoz való tartozásának említését. Ez ideológiailag azt a célt szolgálja, hogy az ember önmeghatározása látszólag teljesen önkéntes alapon történjék, mindenféle társadalmi és pszichológiai megkülönböztetés nélkül. Valójában azonban ezzel az eljárással a hús-vér embereket saját lényegüktől, társadalmi beágyazottságuktól fosztjuk meg.

A PC beszéd követelménye azonban, függetlenül attól, hogy szószólói milyen csodálatos világot vizionálnak elénk, valójában azt a célt szolgálja, hogy semmi ne emlékeztessen bennünket társadalmi létünk fájó valóságára, a sokféle súlyos diszkriminációra, a bántó társadalmi igazságtalanságokra, az életünket keresztbe-kasul átszövő társadalmi ellentmondásokra – de legfőképpen a hierarchiára és a pénz hatalom uralmára. Az a mítosz tehát, hogy a PC beszédnek köszönve végre minden ember azonos értékűnek tarthatja, érezheti magát, pontosan az ellentétébe csap át: kizárja annak lehetőségét, hogy egyáltalán szóba hozzassuk azt, amitől szenved, amit sérelmesnek tart, és mindazt, amitől átkozottul rosszul érzi magát saját bőrében.

Valami tehát az eredendően jó szándék és szép elgondolás ellenére félrecsúszott. Teljességgel érthető, hogy a fejleményeket látva a *Chicago Tribune* egykori külföldi tudósítója, az Illionis Egyetem média fakultásának professzora, Ronald Yates így fakadt ki: *„Mi itt az Egyesült Államokban saját elnyomatásunk korszakát éljük, amikor valaki elveszítheti az állását, az előléptetését, a kinevezését, vagy egyáltalán a lehetőséget, hogy munkát kapjon, mert valamilyen »hagyományos nézetet« vall, vagy olyasmit, ami nem egyezik meg a PC-verőlegények hivatalos irányvonalával, akik jelenleg a médiában és speciális érdekvédő csoportoknál pozícióban vannak.»*¹¹ A politikai korrektség túlhajtásai végül is szembe mennek azokkal az elvekkkel, amelyekért a mozgalom létrejött. *„Hatalmi pozíciókból beszél, kényszert alkalmaz, és a nézeteik/véleményük alapján diszkriminál embereket.»*¹²

A fantomok

Ne feledjük: nem az a baj, hogy ilyennek, vagy olyannak látjuk a világot, hogy a dolgokról, jelenségekről így, vagy úgy vélekedünk, hogy ezt, vagy azt akarjuk. A világ önmagában véve semmilyen, nyugodtan formálhatunk véleményt mindenről helyzetünknek megfelelően. Lelkiállapotunk akarva-akaratlanul kisugárzik környezetünkre. Élnünk lehet és kell az aktivitás lehetőségével, hiszen aktivitásával az ember képes formálni környezetét. Bajainkért nem vádolhatjuk csak a körülményeket, hiszen azok formálásában mi is részt veszünk. Azt kellene jobban szem előtt tartanunk, hogy véleményünktől, beállítódásunktól, döntéseinktől függetlenül az ellentétek minden jelenségben ott vannak, és amit meggyőződéssel állítunk, vagy tagadunk, annak az ellentéte is igaz lehet. Csak idő kérdése, hogy minden a visszájára forduljon. Az ellentétek harca – függetlenül az általunk képviselt „megoldásoktól” – újabb ellentétek létrejöttének a forrása, amely másokat újabb és újabb „megoldásokra” sarkallnak.

Illúzió, hogy az emberi társadalom mozgásait, strukturálódását figyelmen kívül hagyva, mint individuumok ki tudjuk vonni magunkat azoknak a történelmi összeütközéseknek a következményei alól, amelyek éppen soron vannak. Az egyének – akaratuktól függetlenül – a makroszociológiai változásokba besorolódnak, illetve onnan kirekesztődnek, ha a sors úgy hozza. Ezzel kapcsolatban fontos tisztán látnunk, hogy a személyiségről, a típusról, a karakterről – egyáltalán pszichológiai kategóriákról beszélve – sosem mint egyoldalú relációról van szó. Ha a konkrét társadalmi viszonyoktól eltekinünk, a személyiség nem több, csak egy fantom, aminek nincs létalapja.

Tisztában kell lennünk vele, hogy a személyiség, a karakter, a típus, a tehetség – egyáltalán minden pszichológiai kategória – fantommá válik, ha magát a jelenséget leválasztjuk létalapjáról, ha a valóságot megkettőzve az embert mint a pszichológia tárgyát, elválasztjuk a társadalomtól, mint a vizsgált embert meghatározó létalaptól. Az ember nem választható el azoktól a társadalmi és termelési viszonyoktól, amelyeknek ő az alanya és hordozója, ahogyan azt a mai globalista pseudo-pszichológia tanítja.

Post festum

Mindenféle vágy és igény cselekvésre sarkall bennünket. Céljaink megvalósulásához nem elég, hogy ha csak makacsul rájuk gondolunk, cselekvésre kell szálni magunkat. A döntést megelőző tudásunk azonban „post festum” jellegű, csak utólag derül ki, hogy vágyaink egy szép napon valósággá válnak, vagy csak bajt hoztunk magunkra.

A ráció és a fanatizmus, a türelem és a hisztéria, a kreativitás és a pusztító uralomvágy között őrlődünk, végső soron az ember társadalmi létezésének újratermelése került veszélybe. Azt is mondhatnánk, hogy az ember társadalmi és szellemi léte, önmagára vonatkozó tudása, az élethez való viszonya került ellentmondásba egymással. Nyersebben fogalmazva: kérdéssé vált, hogy a gazdasági érdekeknek, a profitnak alárendelt világ megengedhető mértékben és megengedhető irányba sodorja-e a társadalmat. Az uralkodó elit, a pénzügyi körök számára létezik-e a profitszerzésnek határa? Ennek ellentételezéseként keretek közé lehet-e szorítani a celebek, a percemberek, a tömeg-társadalmak „autonómmá” váló embereinek parttalanná váló „önmegvalósítási” törekvéseit?

2018. 05. 17.

1. A jelen tanulmány a Vajdasági Magyar Tudományos Diákköri Konferencián (Újvidéki Egyetem, 2017. november 24–26.) elhangzott plenáris előadás szerkesztett és bővített változata.
2. Wucker, Michele: *A szürke rinocérosz*. Athenaeum, Budapest, 2016.
3. Kézdi Balázs: A tagadás igenlése. *Kortárs*, 31(1987): 10. sz. 1987. 81-82.

4. Wucker: *A szürke rinocérosz* i.m. 44. old.
5. Leimeiszter Barnabás: Mentsük Európából azt, ami még menthető! Renaud Camus a Mandinernek. *Mandiner.hu*, 2018. márc. 4. [http://mandiner.hu/cikk/20180304_renaud_camus_interju_europa_] (2018.03.21.)
6. Hódi Sándor: *A tehetség kérdőjelei*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2009.
7. Huszár Ágnes: Bevezetés a gendernyelvészetbe. *Könyv, egó, entrópia*, 2010. dec. 14. [http://e-konyv.blog.hu/2010/12/14/huszar_agnes_bevetes_a_gendernyelveszetbe] (2018.05.24.)
8. Leimeiszter: Mentsük Európából i.m.
9. Leimeiszter: Mentsük Európából i.m.
10. Krúdy Tamás: Égj, Zuckerberg! A PC-rendőrség figyel. *Elle Magyarország*, 15(2015): 7. sz. 106.
11. Krúdy: Égj, Zuckerberg i.m.
12. Krúdy: Égj, Zuckerberg i.m.

Miért nem teljesültek az álmok, hogyan változtak az európai értékek¹

Hantó Zsuzsa

Miért nem teljesült az európai egység álma?

Európa egyesítésének gondolata nem tekinthető vadonatújnak, hiszen az már a Római Birodalom bukása után felmerült, és Nagy Károly volt az első, aki a Frank Birodalom képében meg is valósította. Bár a Frank Birodalom 843-ban a verduni szerződéssel felbomlott, az ebből kifejlődött Német-római Birodalom kerekén ezer évig, 1806-ig állt fenn.

Az évszázadok során újabb és újabb kezdeményezések születtek, Victor Hugo például egy 1849-ben rendezett párizsi nemzetközi békekonferencián vetette fel az Európai Egyesült Államok gondolatát. *„Eljön a nap, amikor az ágyúkat múzeumokban fogják kiállítani, és az emberek azon tűnődnek majd, hogy vajon mi célt szolgálhattak. Eljön a nap, amikor két roppant csoport, az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Egyesült Államok, az egyik a másikkal kezét nyújtja a tengeren át, termékeikkel kereskednek, és megosztják egymással kereskedelmüket, iparukat, művészetüket és ötleteiket”.*² A béke és a demokrácia jegyében létrehozandó magasabb szintű közösség Viktor Hugó-i álmom maradt.

A 20. század első felében is több elképzelés fogalmazódott meg az egységes Európa létrehozásával kapcsolatban. Az első lépés a tényleges megvalósuláshoz a francia Jean Monnet ötlete alapján, Robert Schuman francia külügyminiszter nevéhez kötődve, Schuman-tervként vonult be a történelembe. Robert Schuman 1950. május 9-én kelt és Adenauer német kancellárhoz címzett üzenetében így vélekedett: *„Európát nem lehet egyszerre vagy egy egységes terv alapján megvalósítani. Tényleges eredményeket kell elérni, amelyek majd valóságos szolidaritást hoznak létre. Európa nemzeteinek összekovácsolása szükségessé teszi a Németország és Franciaország közötti évszázados ellentét felszámolását. Bármit teszünk is, mindenekelőtt erre a két országra kell tekintettel lennünk”.*³

Így jött létre az Európai Szén- és Acélközösség, a francia–német megbékélés jegyében, amely egyrészt a Marshall-terv útján megsegített Európa⁴ gyorsabb fejlődését eredményezte, másrészt az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó *Római szerződés* (1957. március 25.) alapjává vált.

Az egységes Európa álma és az álommal összefüggő értékek a *Római szerződésben* kerültek megfogalmazásra az Európa népei közötti szorosabb egység jegyében. Érté-

kek a kiegyensúlyozott kereskedelem és a tisztességes piaci verseny, az országok közötti fizetési mérleg egyensúlya, a szociális piacgazdaság, az integráció, amely a fejlettebb régióktól erőforrásokat csoportosít át a kevésbé fejlett régiókba, amely egyben az integráció feltétele is.

Az alapító hat ország gazdasága az 1973-as kőolajár-robbanásig átlagban évi öt százalékkal növekedett. Az egységes terv alapján a vámhatárok lebontását tíz év alatt hajtották végre és arra is ügyeltek, hogy az egységes piac létrejötte ne eredményezze a külső vagy a belső egyensúly megbomlását. A szerződés 104. §-a kimondja: „*minden tagállam olyan gazdaságpolitikát folytat, amely ahhoz szükséges, hogy a foglalkoztatás magas szintjének és a stabil árszínvonalnak a megőrzése mellett biztosítsa fizetési mérlege egészének egyensúlyát, és fenntartsa a valutája iránti bizalmat.*”⁵

Az együttműködés további elmélyítésének, a közös pénz létrehozásának gondolata 1969-ben merült fel. Pierre Wernert, Luxemburg miniszterelnökét bízták meg azzal a feladattal, hogy a közös pénz bevezetésének feltételeit kidolgozza. Az 1970-ben megjelent *Werner-jelentés* kiemelt fontosságot tulajdonított a Közösség belső egyensúlya biztosításának: „*A globális gazdasági egyensúly megvalósulását a szerkezeti különbségek veszélyeztethetik (...) Egy gazdasági és monetáris unióban a strukturális és regionális politikák nem kizárólag a nemzeti költségvetés kérdései*”. Így a területi egyenlőtlenségek kiegyenlítése érdekében szükségesnek tartotta jelentős pénzügyi transzferek alkalmazását.⁶ E pénzügyi transzferek nagyságát a Donald MacDougall skót közgazdász vezetésével létrehozott bizottság vizsgálta. Az 1977-ben publikált *MacDougall-jelentés* szerint az integráció egy kezdeti szintjén a GDP 2,0-2,5%-át, a gazdasági és monetáris unió megvalósítása esetén a GDP 7,5-10%-át, a teljes integráció esetén pedig 20-25%-át kell központosítani ahhoz, hogy az integráció működőképes legyen.

A monetáris unió megvalósításának az említett jelentésekben felvázolt feltételei a neoliborális korszak beköszöntével feledésbe merültek. A keynesiánus gazdaságpolitikát felváltó neoliberális gazdaságpolitika a kőolajár-robbanás által kiváltott inflációt neoliberális receptekkel kezelte, mely recepteket az 1992-es *Maastrichti szerződésben*⁷ is rögzítettek. Míg a *Római szerződés* kiegyensúlyozott kereskedelmet és tisztességes piaci versenyt deklarált, a *Maastrichti szerződés* az árak és szolgáltatások szabad áramlását szögezte le. A *Római szerződés* a szociális piacgazdaságot tűzte ki célul, amit a lakosság mind a mai napig a legfontosabb európai értékek közé sorol. Evvel szemben a *Maastrichti szerződés* a szabad versenyen alapuló nyitott piacgazdaságról szól, amely mind gazdaság-, mind társadalmpolitikai szempontból az előbbi tökéletes ellentéte.

A *Római szerződés* a szociális kérdések megoldását közösségi feladatként kezelte, míg az ún. maastrichti kritériumok kizárólag a költségvetési egyensúlyra koncentrálnak. A szerződés a költségvetési hiány GDP-hez viszonyított arányának 3% alatt és az államháztartási adósságnak a GDP 60%-a alatt tartását írja elő. Tiltja, hogy az országok gazdaságukat állami beavatkozással segítsék. Miközben a társadalmi problémák megoldása továbbra is nemzetállami feladat maradt, a megoldást segítő eszközök egyre nagyobb része feletti felügyeletet Brüsszel magához vonta. A fizetési mérlegek kiegyen-

lítése már nem közösségi feladat, holott a *Római szerződés* korában több cikkelyt szentelt az egyes tagállamok közötti fizetési mérleg egyensúlya megteremtésének.

A neoliberais gazdaságpolitika lassuló növekedést, magas munkanélküliséget és növekvő jövedelemkülönbségeket eredményezett. A gazdaságilag gyengébb lábakon álló országok eladósodtak, az euró bevezetésével pedig az adósságcsapda veszélye is tovább növekedett. A többszöri bővítés eredményeként az eltérő gazdasági adottságú országokat tömörítő Unió hitelezők és adósok táborára szakadt, azaz a *Maastrichti szerződés* aláírása után csatlakozott országok gyarmattá váltak. Ugyanakkor ezen államok piacait az Unió gazdaságilag erős centrum országai (különösen Németország és Franciaország) megszerezték, és az olcsóbb bérek miatt termelésük egy részét ezekbe az országokba helyezték ki.

Arra, hogy a *Maastrichti szerződés* nem segítette, inkább hátráltatta a közösség fejlődését, jó példa, hogy az Európai Tanács 2000-ben célként fogadta el, hogy az Uniónak 2010-re a világ legversenyképesebb és leggyorsabban növekvő tudásalapú gazdaságává kell válnia. Ennek épp az ellenkezője következett be: 2010-re az Unió válságövezetté vált. Mindez abból fakad, hogy az Unió vezetői az újabb bővítések során annak gazdasági és társadalmi hatásait nem a kellő alaposággal gondolták végig.

A Frankfurti Iskola és az európai értékvesztés

A gazdaságpolitikai változások összefüggnek az európai értékekhez fűződő viszonyok változásával. 2004-ben, az alkotmány kidolgozása során vita folyt arról, hogy annak szövege utaljon-e Európa keresztény gyökereire. Olaszország, Lengyelország, Litvánia, Málta, Portugália, Csehország és Szlovákia kiállt amellett, hogy a történelmi igazságnak megfelelően a leendő alkotmány (amiből végül a *Lisszaboni szerződés* lett) utaljon Európa keresztény gyökereire. Ezt azonban a többség – élükön Franciaországgal és a protestáns északi államokkal, Svédországgal és Dániával – elutasította. A vita azonban nem országok, hanem politikai pártok között folyt: ahol baloldali pártok voltak kormányon, ott elutasították, ahol jobboldaliak, ott többségében támogatták azt. Ezt bizonyítja, hogy Spanyolország eleinte a támogatók csoportjához tartozott, de amikor a szocialisták kerültek kormányra, kihátráltak. Az angol munkáspárti külügyminiszter, Jack Straw a brit muszlimok érzéseire tekintettel utasította el a keresztény gyökerekre való utalást.

A keresztény értékek mellett a szociális érzékenység, a jóléti állam elve is alapvető értéknek számított Európában. Az alkotmány szerepét betöltő *Lisszaboni szerződés* 3. cikke szerint „*az Unió Európa fenntartható fejlődéséért munkálkodik, amely olyan kiegyensúlyozott gazdasági növekedésen, árstabilitáson és magas versenyképességű, teljes foglalkoztatottságot és társadalmi haladást célul kitűző szociális piacgazdaságon alapul, amely a környezet minőségének magas fokú védelmével és javításával párosul.*” A 119. § már csak a szabad versenyen alapuló nyitott piacgazdaságról szól, s már szó sincs arról, hogy biztosítani kellene a teljes foglalkoztatottságot.⁸ Az alkotmány meg-

alkotóinak tudniuk kellett volna, hogy a szociális és a nyitott piacgazdaság egymás ellentétei, s eltérő gazdaság- és társadalompolitikát követelnek. Egy alkotmányban⁹ megengedhetetlen e kettősség. Hol az egyik, hol a másik megfogalmazás kerül előtérbe, de a gyakorlatban, mint az alábbiakban látni fogjuk, a nyitott piacgazdaságra való törekvés érvényesül.

Az a jogalkotás, amely nem veszi figyelembe az egyes nemzetállamok kultúráját, hagyományait, keresztény gyökereit és a szociális gondoskodást, a „multikulturalizmus” propagálóihoz, a nyugati új baloldalhoz, s szellemi kiindulópontjukhoz, valójában a Frankfurter Iskolához köthető.

A frankfurter filozófiai iskola az oroszországi bolsevik puccs után jött létre, amikor kiderült, hogy a proletáriátus (a kommunisták) Európa nyugati felében nem tudja átvenni a hatalmat. Ekkor, 1922 végén a Kommunista Internacionálé Lenin kezdeményezésére a Marx–Engels Intézetben, Moszkvában nemzetközi konferenciát rendezett. A fő téma az volt, hogy mit értett Marx kulturális forradalom alatt és miként lehet a marxi gondolatokat a világ többi országában, különösen Európában és Amerikában alkalmazni.

A tanácskozáson jelen volt Lukács György,¹⁰ aki 1923-ban csatlakozott a Frankfurter Egyetemen működő Társadalmi Kutató Intézethez, amelyet a Németországi Kommunista Párt alapított, a Moszkvában működő Marx–Engels Intézet mintájára.¹¹ Lukács György politikai pályafutása, szerepe az első bolsevik diktatúrában rávilágít annak sikertelenségére, hogy egy filozófiai elmélet alapján döntsenek gyakorlati társadalompolitikai kérdésekben. A filozófiai elmélet és a társadalom tényleges működése, reakciói közötti szakadék nem a társadalmi problémák mélyebb tanulmányozása és megértése felé vitte a gondolkodókat, hanem újabb filozófiai korrekciókhoz. Az európai álmom az egységről így napjainkra egyre távolabb került.

Lukács György a Frankfurter Iskola első nemzedékének meghatározó alakja volt. Ő az, aki az első világháborút követő értékválságot a társadalminak nevezett, de csak egy szűk elit által irányított cselekvés nézőpontjából kívánta megoldani. Lukács szerint a polgári társadalom és a polgári világ az első világháború idején a „*tökéletesedett bűnösség*” állapotába került, emiatt nem elég e válságból elméleti kiutat keresni, hanem meg kell találni a gyakorlati kiutat is. Szerinte a filozófiának konkrét közéleti értelme van, le kell vonni az elméleti tételek szükségszerű gyakorlati következményeit. Lukács a Vasárnapi Kör tagjai közül Fogarasi Bélával és Balázs Bélával azt a véleményt képviselte, hogy a „*tökéletesedett bűnösség*” periódusából a kiút egyetlen gyakorlati lehetősége a kommunista mozgalom. A kor többi fiatal marxista filozófusa ugyanúgy átélte a polgári világ belső értékeinek – általuk vélt – összeomlását, és ugyanazon a megrázó kódtatáson ment keresztül, mint Lukács György.

Ez a krízishangulat Hermann István szerint érezhető Lukács *A regény elmélete* című művén, s ebből a szellemi közegből nőtt ki a Frankfurter Iskola számos jelentős gondolkodója. Max Horkheimer a következőket írta naplójában: „*Miért nem tudok csupán emberi lény lenni, anélkül, hogy valamilyen nemzethez tartozzak? Amiért harcolnak, az nem az én dolgom. Az önök rendje a nemzetekkel és a törvényekkel szükséges lehet*

önök számára, mert mindannyian vadállatok. Mindaddig, ameddig az emberiség többsége fajfűjükből áll, egyesülésük, azaz a társadalom nem lehet más, mint egy alacsonyrendű dolog, akár autokratikusnak, szocialistának vagy anarchistának hívják.”¹²

Lukács volt e társaságból az egyetlen, aki az általuk megfogalmazott elméleti tétel szükségszerű következményét is levonta, s ő értette meg elsőként e filozófia konkrét közéleti szerepét.¹³ Lukács az őszirózsás forradalom után nem sokkal belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába, és a tanácsköztársaság egyik vezetője, népbiztosa, a proletárdiktatúra kultúrpolitikájának irányítója lett.¹⁴ Szerinte a kultúra a cél, a diktatúra pedig az eszköz. Ez a gondolat összefügg a Vasárnapi Körben felmerült kultúrakoncepcióval is. Mannheim Károly megfogalmazásában: *„A kultúra végső tragikuma abban van, hogy a kétirányú fejlődés, a léleké és a kultúrobjektumé nem halad párhuzamosan (...) A kultúra mint valami Gólem önálló valóságra ébred s elindul a maga útján. A lélekhez, az alkotáshoz már csak annyi köze van, mint élősdinek az anyanövénnyhez, szüksége van rá, hogy élhessen, de nem hajtása annak, nem gyümölcse.”¹⁵*

Lukács György 1919-ben

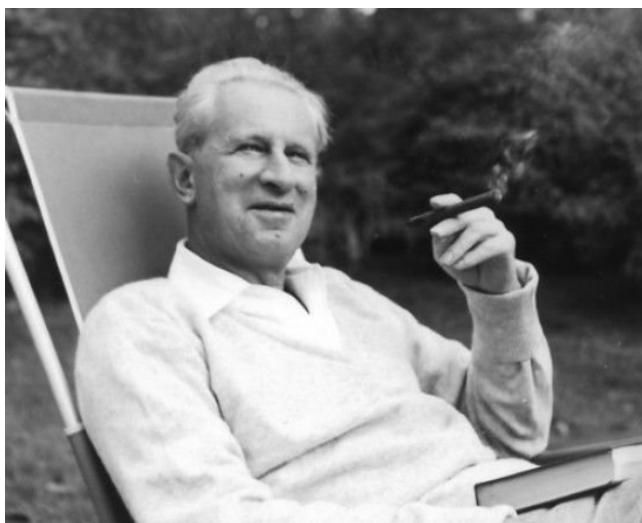
Az élet telítve van az erkölcs és a valóságos tevékenység közötti konfliktusokkal. Lukács levonja azt a következtetést, hogy a cél szentesíti az eszközt, ezért Kant kötelesség-etikája helytelen. A kötelesség: végrehajtani a bűnt,¹⁶ és az erkölcsi megfontolások a kötelesség ellenében lépnek fel, anélkül, hogy a társadalmilag kirótt kötelesség teljesítését végső soron megakadályoznánk.¹⁷

Lukács az etika területén fejtette ki azt a marxi gondolatot, mely szerint a kapitalizmus legnagyobb érdeme, hogy megteremtette nemcsak saját bírálatának, hanem megsem-

misítésének alapját is. „Mert az ember öncélúságának eszméje, az új kultúra alapgon-
dolata a XIX. század klasszikus idealizmusának öröksége. A kapitalizmus korszakának
igazi hozzájárulása a jövő felépítéséhez abban áll, hogy maga teremti meg összeomlá-
sának romjain a jövő felépítésének lehetőségeit. Úgy, ahogy a kapitalizmus maga hoz-
za létre megsemmisítésének gazdasági előfeltételeit, ahogy maga teremti meg a prole-
társzellemben való megsemmisítő bírálatának szellemi fegyverzetét.”¹⁸

1919-ben Lukács György útnak indította a „kulturális terrorizmus” elnevezésű prog-
ramot, amely a „politikai korrektség” előfutára volt. Lukács különbséget tett a vörös-
és a fehérterror között. Miközben szerinte a fehérterror önmaga sírásója, addig a vörös-
terror „[a] hatalomra jutott proletárosztály elszánt, erőszakra is kész akaratának in-
tézmenyes formája avégből, hogy a szocializmushoz vezető út akadályait (ellenforrada-
lom, szabotázs, korrupció, lánckereskedés stb.) eltakarítsa a maga útjából. A proletár-
diktatúra igazi célja az építés. Az erőszak alkalmazása, a terror, csak védelmi eszköz
ebben a küzdelemben. Éspedig éppen ezért védekező jellegű a proletárdiktatúra erő-
szakgyakorlása, mert a proletáriátus most van a kapitalizmus ellen indított végső of-
fenzívájának derekán. A proletárdiktatúra éppen építő és szervező munkájával méri az
igazi halálos csapásokat a kapitalizmusra, általa szünteti meg a kapitalizmus társa-
dalmi létalapjait. Az erőszak elkerülhetetlen, de alárendelt eszköz ebben a küzdelemben,
melyet tehát a proletáriátus csak abban az arányban alkalmaz, amennyiben a volt ural-
kodó osztályok aktív vagy passzív ellenállása öfenntartás okából erre kényszeríti.”¹⁹

1919 ősztől Lukács a bukott tanácsköztársaság pártvezetőivel együtt Bécsbe mene-
kült. 1930-tól Moszkvában dolgozott a Marx–Engels Intézet munkatársaként, majd egy
év múlva Berlinbe ment határozott pártfeladattal. A Proletárforradalmi Írók Szövetség-
ének egyik vezetőjeként – a Szovjetunióban kifejlődött tendenciáknak megfelelően – a
szövetségben folyó viták irányítása volt a feladata.

Herbert Marcuse 1955-ben

A Frankfurti Iskola tanítása a forradalomról

A frankfurti egyetemen a marxista elmélet és a freudi pszichoanalízis szintéziséből kritikai elmélet született, mely reflexió tárgyává tette a fogalmak, elméletek, ismeretformák társadalmi feltételezettségét. E kritikai elmélet szerint el kell végezni a nyugati kultúra fő elemeinek – közöttük a kereszténységnek, a kapitalizmusnak, a tekintélynek, a családnak, a patriarchátusnak, a hierarchiának, az erkölcsiségnek, a hagyománynak, a szexuális önmegtartóztatásnak, a lojalitásnak, a hazafiságnak, a nacionalizmusnak, az átöröklésnek, a népi, vérségi–faji szemléletnek, a társadalmi konvencióknak és a konzervativizmusnak – az elemzését és mindezek felett kritikát kell gyakorolni.

A Frankfurti Iskola tagjai szerint a forradalomnak két fő típusa – politikai és kulturális forradalom – közül ők elsősorban a kulturális forradalommal foglalkoztak. Céljuk az volt, hogy a társadalom lebontását belülről végezzék el. A hangsúlyt a reformokra helyezték, melyeket lassan és észrevétlenül kell végrehajtani, hogy szinte ne is észleljék az emberek. A keresztény erkölcsi értékeknek a szisztematikus elgyöngítése és a szexuális perverzióknak a széles körben való elterjesztése a kulturális marxizmus egyik megjelenési formája lett.

A „kulturális terrorizmusból” táplálkozó és a „politikai korrektségnek” elnevezett nézet fő ideológusa Herbert Marcuse, a *One Dimensional Man* szerzője. Marcusének fontos szerepe volt a gazdasági kérdéseket középpontba állító marxizmus átfordításában a kultúra területére. A fő cél, a nyugati kulturális tradíciók lebontása, amiben a központi szerepet már nem a munkásosztály játssza, hanem különböző kisebbségek, akikkel el lehetett hitetni, hogy a hagyományos nyugati kultúra sérti önbecsülésüket és érdekeiket.²⁰ A modern ipari társadalom a munkásságot nemcsak kizsákmányolja, hanem az életszínvonal emelésével integrálja is a rendszerbe. Ezáltal függő helyzetbe kerül, így elvész az a képessége, hogy a fennálló társadalmi rend megváltoztatásáért tegyen. Marcuse egyik fő kérdése, hogy mely társadalmi csoport alkalmas az egydimenziós létből való kitörésre. A szerző a marginalizált társadalmi csoportok között keresi ezt az, nem utolsó sorban a diákok és fiatalok köreiből, mivel ők még nem integrálódtak a társadalomba. Ez a gondolat tette alkalmassá Marcusét arra, hogy a '60-as évek vége értelmiségi fiatalságának radikális mozgalmi számára hivatkozási alapul szolgáljon.

„Egyetemi éveim alatt a svéd egyetemeket is teljesen eluralta a marxizmus. A tanárok és a diákok zöme baloldali volt. Ekkor tapasztaltam meg életemben először a kettős mérce valóságát. Lelkesedtek a harmadik világ felszabadító mozgalmiért, azt állították, hogy az 'elnyomottak' és az emberiség oldalán állnak. Amikor szavát tettem a kommunista országok helyzetét, mindig az volt a válasz, hogy az más, ott az eszméket a gyakorlatban elferdítették, de az ő szemükben a kommunizmus eszméi eredendően jók és helyesek voltak. Érvelésük az újmarxista szerzőkre, főleg a marxizmusból és a pszichoanalízisből összegyűrt elméletekre támaszkodott. Az 1968-as nemzedék, amely ifjúkorában nem volt képes meghaladni a tagadást, felnőtt fővel megalkotta a politikai

korrektség ideológiáját, vagy ahogyan a franciák mondják: a 'kizárólagos gondolkodást'."²¹

A kommunizmus lényegében pozitív megítélésének oka, hogy a szovjetek legnagyobb sikerüket a külföldi propaganda területén aratták. Stephen Koch *Kettős szerepben* című könyvében²² beszámolt arról, hogyan épült ki az 1920-as évektől Wili Münzenberg, a Kommunista Internacionálé alapító szervezője irányításával egy hálózat az értelmiség elcsábítására, a lenini, majd a sztálini politika népszerűsítése és szolgálata érdekében. A bolsevik forradalomnak (mely valójában puccs volt), szüksége volt közeposztálybeli véleményformálókra: művészekre, újságírókra, „jó szándékú emberekre”, valamint útitársakra, szóvivőkre, akik megteremtik a humánus arc képzetét. A szoros irányítás alatt álló útitársaknak – Romain Roland, Heinrich Mann – hinni kellett saját függetlenségükben, amit alig gyakoroltak. A baloldal híres és befolyásos személyiségeit masszív sztálinistákká tették. Segítőik voltak „Kreml hölgyei”,²³ a szovjet titkosszolgálat irányítása alatt álló ügynökök. Münzenberg semmit nem bízott a véletlenre.²⁴ Például az amerikai társadalomban a feketék elnyomása a társadalom intézményesített bűne, hangoztatták a véleményformálók, ezért a sztálinizmusnak a néger kérdésben erkölcsi pidesztáltra kellett helyezkednie. Nem számított, hiszen titokban tartották, hogy Sztálin országában a lakosság jelentős része munkatáborokban sorvadozik. A kommunista valóság: a rabszolgamunka, a rendőri diktatúra, a rendszeres, tömeges tisztogatások, az elképesztően alacsony életszínvonal, az éhínségek, a kollektivizálás rémtettei, az államilag szervezett gyermekmunka titokban maradt. Hiszen akik aggódnak a feketék elnyomása miatt, biztosan tiszteletben tartják saját polgáraikat.

A Frankfurti Iskola tanításának hatása az Unió vezetésére

A „politikailag korrekt” gondolkodásmód egyik alapvető eszköze a büntudatérzés kelteése mindazokban, akik nem értenek egyet az uralkodó elit felfogásával, például napjainkban a bevándorlás kérdésében. Az uralkodó elit pedig nem egy hatalmon lévő kormány, hanem egy megfoghatatlan, egyik tagállam állampolgárai által sem megválasztott hatalom. Nevezhetjük háttérhatalomnak is. Akik a tömeges bevándorlást elutasítják, azok „idegengyűlölők”, ami ellen az Uniónak a *Lisszaboni szerződés* 67.3 §-a szerint harcolnia kell. Annak bizonyítása pedig, hogy Európában tömegével vannak idegengyűlölők, az Európai Társadalmi Kutatás (European Social Survey) nevű, az Unió által finanszírozott akadémiaközi szervezet feladata, amely két évente közreadja riasztó adatait, különösen elmarasztalva az Unió új tagállamait, különös tekintettel a V4-et és ezen belül hazánkat.

Hasonló folyamatról számol be John R. Schindler a *TheFederalist.com* nevű konzervatív internetes portálon. Tanulmányának címe: *Az amerikai új baloldal lenyelte a kommunista régi baloldalt, és most minket is megrág.* Schindler szerint széles körű volt a megrökönyödés, hogy a nagy múltú angol Munkáspárt olyan embert választott elnökének, aki nyilvánvalóan megveti azt a társadalmat, ahonnan ő is származott. „Nem nagy meglepetésre Corbyn lelkesen támogatja a multikulturalizmust, és azt mondja, hogy

Britanniának ünnepelnie kell az országba özönlő nagyszámú bevándorlót – ami a választók széles körében nem túlságosan népszerű álláspont, akik szerint az afrikai és ázsiai bevándorlók tömegei máris elárasztották az Európai Uniót. A Nyugat ellenségeinek támogatásával és országa népességének lecserélésével Corbyn Britanniát felszámolni, és nem megreformálni akarja” – szögezi le Schindler.²⁵

Corbyn azonban nincs egyedül társadalmi tradícióit elutasító nézeteivel. Általa is elfogadott „progresszív” gondolatok általánosak a posztmodern nyugati baloldalon, ötvenéves fejlődés eredményei. A kulturális baloldal – ahogy Schindler nevezi – első nagy seregszemléje az 1968-as párizsi diáklázadás volt, amely a szexuális felszabadítás jegyében kezdődött Daniel Cohn-Bendit, a későbbi európai parlamenti képviselő főszereplésével. A hatvanas évek lázadó diákjai mára az „establishment” részei lettek. José Manuel Barroso volt bizottsági elnök, Javier Solana volt NATO-főtitkár, Joschka Fischer volt német külügyminiszter, akik a kommunisták türelmetlenségével akarták és akarják keresztülvinni nézeteiket, szélsőségesnek, sőt fasisztának minősítve mindenkit, aki nem hajlandó elfogadni álláspontjukat.²⁶

A hagyományos baloldal, a szociáldemokraták nem lerombolni, hanem megreformálni akarták a társadalmat, és gondolkodásuk középpontjában a jövedelemelosztás, a tőke és a munka viszonya állt. A hagyományos családi értékeket még a kommunisták sem akarták teljesen lerombolni. Ezzel szemben a '60-as évektől kezdve a nyugati új baloldal érdeklődése elsősorban a szexuális szabadság, a gender problémák, a feminizmus, a multikulturalizmus felé irányult. Ennek a baloldalnak a hosszú menetelése a Nyugat intézményeinek elfoglalására teljes sikert aratott, és míg a jobboldal megnyerte a csatát a gazdaság frontján (már senki sem fenyegeti a kapitalistákat az államosítás rémével), addig társadalmi téren az új baloldal nézetei váltak uralkodóvá. Schindler ezt az új baloldalt „kulturális baloldalnak” nevezi, mert nézeteiket a kulturális élet minden területén érvényesíteni tudják. Az új baloldal támogatja a tömeges illegális bevándorlást, mert az fokozatosan szétmállasztja az európai tradicionális kultúrát, és ebben a kérdésben egyetértenek a multinacionális jobboldallal, amely viszont az olcsó munkaerő beáramlásában érdekelt.

A világ nem nyugati része gyakran rámutat a nyugati elvek és a nyugati gyakorlat közötti szakadékra, a képmutatásra, a kettős mérce alkalmazására. Például a demokrácia számunkra is pártolendő, de nem akkor, ha az iszlám fundamentalistákat segíti hatalomra. Irak és Irán fegyverkezése nem elfogadható, de Izraelé igen. Mint ahogy az sem, hogy az emberi jogok csorbát szenvednek Kínában, de Szaúd-Arábiában nem. Vagy az, hogy az olajban gazdag Kuvait elleni agresszió tűrhetetlen, de az olajban szegény Bosznia elleni nem. A nyilvánvaló tény az, hogy a Nyugat integrálni szeretné a nem nyugati társadalmak gazdaságát, s az IMF révén nem a kölcsönösséget, hanem a Nyugat gazdasági érdekeit kívánja szolgálni. Georgij Arbatov Amerika-szakértő szerint az IMF-tisztviselők újbolsevikok, akik szeretik kisajátítani mások pénzét, saját szabályaikat kényszerítik a többiekre, korlátozva gazdasági szabadságukat.²⁷

Az a gondolkodásmód, amelyet ural a „politikai korrektség” és a kettős mérce alkalmazása, egyaránt felelős abban a folyamatban, amely a Nyugat hanyatlásához vezet. Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* című könyvében arról ír, hogy „a világ békéjét a civilizációk összecsapása fenyegeti, melyet egyedül a civilizációk segítségével létrehozott nemzetközi rend háríthat el. A világban hosszú ideig meghatározó szerepet játszó Nyugat alkonyának korszakát éljük a sokpólusú és sokcivilizációjú világban”.²⁸

Spengler *A Nyugat alkonya* című művében „metafizikai haláligenlés”-nek, a generációkat fenntartó életöszön végső kilobbanásának tekinti azt a folyamatot, mikor a Nyugat nagyvárosaiban drasztikusan csökken a születésszám, amit legfeljebb az újonnan bevándorlók nagyobb népszaporulata képes ellensúlyozni.²⁹ A reményt, hogy Nyugat-Európában a csökkenő születésszám és a munkanélküliség orvosolható a bevándorlással, évtizedek óta az Unió vezetőinek szűk köre ápolja. A bevándorlással nem európai problémák oldódnak meg, hanem megindul Európa iszlamizációja, ami egyenlő Európa megszűnésével.

Nem véletlen, hogy az ázsiaiak és a muzulmánok egyre magabiztosabban hirdetik, hogy kultúrájuk magasabb rendű, mint a nyugati. Az ázsiai öntudatosság mögött gazdasági teljesítmény is áll, szemben a szerényebb európai és amerikai gazdasági növekedéssel. Az ázsiaiak hiszik, hogy gazdasági növekedésük az ázsiai kultúra gyümölcse. Hisznek abban, hogy kultúrájuk a társadalmilag és kulturálisan egyaránt hanyatló nyugati kultúra felett áll, mert a közösséget és nem az egyént állítja középpontba. Számukra az iszlám nem csupán vallás, hanem életmód is.

Európának ma még minden gazdasági és katonai ereje meglenne ahhoz, hogy a legújabb kori népvándorlással szemben megvédje magát, önvédelmi reflexe azonban végetesen meggyengült, a szükséges cselekvést megbénítja a „kulturális baloldal” médiát alapvetően uraló multikulturalizmusa, a jobboldalon pedig a profitérdek és a maastrihti dogmákhoz való ragaszkodás, amelyek semmibe veszik az alapelveket és megakadályozzák a racionális gazdasági lépések megtételét. Európa feladta tradicionális értékeit, és bénultan nézi, ahogy ezeréves kultúrája fokozatosan a semmibe vész. Róma bukása is részben annak tulajdonítható, hogy a római katona valamikori harci szelleme lehanyatlott, a légiókban jórészt idegenek szolgáltak, akiket nem a birodalom nagysága és dicsősége, hanem a győztes csaták során megszerezhető zsákmány érdekelt.³⁰ Minthogy Közép-Kelet Európa még mentes a multikulturalizmus csapdájától, reménykedhetünk abban, hogy a még létező európai civilizációk segítségével a történelmi Európa megmenthető.

Ez az oka annak, hogy a mai napig nem teljesült és a jelenlegi uralkodó multinacionális elit által követett elvek szerint nem is teljesülhet az európai egység létrehozása nemzetállami gyökerekkel. A hagyományos európai értékek ma már nem értékek Európa fontos régióiban. Minthogy Közép-Kelet-Európa még mentes a multikulturalizmus csapdájától, reménykedhetünk abban, hogy a még létező európai civilizációk segítségével a történelmi Európa megmenthető. Az ebben a térségben évtizedekig tartó

kommunizmus, melyet filozófiai elvek alapján kizárólag diktatúrával (politikai rendőrséggel és orosz csizmákkal) lehetett fenntartani, a társadalom többsége számára megmutatta ennek az ideológiának és gyakorlatának tarthatatlanságát.

2018. 09. 17.

1. A tanulmány alapját képező előadás elhangzott „*A megvalósulatlan álmok? – Az európai értékek*” című konferencián, melyet a Pécs–Baranyai Értelmiségi Egyesület és az Ethosz Tudományos Egyesület szervezett Pécsen, 2018. május 17-18-án.

2. Bainbridge, Timothy: *EU mindentudó*. HVG Kiadó Rt., Budapest, 2004. 179-180.

3. [https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_hu] (2018.09.17.)

4. A George C. Marshall amerikai külügyminiszter nevével fémjelzett segélyprogram a háború sújtotta európai országokat segítette. A 14 milliárd dollárnyi segély 25,7%-át Nagy Britannia, 22%-át Franciaország, 11%-át Olaszország, 10,5%-át az NSZK, 7%-át Hollandia, 5,5%-át Görögország, 5%-át Ausztria, 3,9%-át Belgium, 2%-át Dánia, Törökország, 1,9%-át Norvégia, 1,6%-át pedig Jugoszlávia kapta. Az Európai Újjáépítési Program (European Recovery Program, ERP) kizárólag Nyugat-Európára korlátozódott, a Szovjetunió érdekszférájába került országok Sztálin döntése miatt nem részesülhettek a segélyből.

5. [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/DE/TXT/PDF/?uri=CELEX:11957E/TXT&from=HU>] (2018.09.17.)

6. Werner, Pierre: Report to the Council and the Commission on the realisation by stages of economic and monetary union on the Community. Luxemburg, 8. October 1970. *Bulletin of the European Communities, Supplement 11/1970*. [<http://aei.pitt.edu/1002/>] (2018.09.17.)

7. 1992. február 7-én írták alá a *Maastrichti szerződést*, amely módosítja és kiegészíti a *Római szerződést*. Az Európai Gazdasági Közösség helyett a csatlakozott országok az Európai Unió nevet viselik.

8. [<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:12007L/TXT&from=HU>] (2018.09.17.)

9. Az Unió alkotmányát 2007. december 13-án írták alá Lisszabonban.

10. A Vasárnapi Kör – melynek Lukács aktív résztvevője volt – tagjai számára traumát okozott Lukács politikai szerepvállalása, hiszen a társaság gondolkodói igen messze álltak mindenféle politikai praxistól, különösen a szélsőségesen baloldali politikai praxistól.

11. A Frankfurti Iskolát Carl Grünberg irányította 1923 és 1929 között. Utódja 1930-ban Max Horkheimer lett. Mindketten meggyőződéses marxisták. Amikor 1933-ban a nemzeti szocialisták jutottak hatalomra Németországban, a Frankfurti Iskola számos tagja az Egyesült Államokba emigrált és sokan közülük amerikai egyetemeken kerültek vezető beosztásba.

12. Horkheimer, Max: *Aus der Pubertät. Novellen und Tagebuchblätter*. München, 1974. 19.

13. Szisztematikusan hozzálátott Marx életművének, s ezen belül a *Tőke* című műnek az olvasásához. Lukács nem tudta a marxi életművet a maga teljességében áttekinteni, mert csak a Franz Mehring által kiadott hagyaték állt rendelkezésre. Ekkor még nem ismerte Lenin műveit.
14. Lukács György „*III/21-IV/5 a közoktatásügyi népbiztos helyettese, IV/5-VI/24 Közoktatásügyi népbiztos*”, író, vallása izraelita, utóbb református, Budapesten született, 36 éves, megszökött. Dr. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Vác, é.n. 164-165.
15. Mannheim Károly: *Lélek és kultúra*. Budapest, 1918. 10.
16. Lukács György, a gondolkodó politikusként a „cél szentesíti az eszközt” álláspontjára helyezkedett. Váry Albert összeállítására szerint 590 egyént gyilkoltak le négy és félhónapos rémuralmuk alatt, nagyjából teljesen ártatlanul. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek szerint Lukács György és Sárói Szabó Tibor hadosztályparancsnok agyonlővette Csupor Lajost, Málik Ferencet, Fenyő Nándort, Sück Emilt, Tóth Lajost, Varga Károlyt Poroszlón, a Tisza-parti töltés mellett gyávaság vádjával. Váry: *A vörös uralom* i.m. 104.
17. Hermann István: *Lukács György élete*. Corvina, Budapest, 1985.
18. Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest, 1971. 46-47. Lásd még *A bolsevizmus, mint erkölcsi probléma; A kommunizmus erkölcsi alapja; Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben; Régi kultúra és új kultúra* és *A kommunista párt morális küldetése* című, 1919 és 1922 között írt cikkeit ugyanezen kötetben.
19. Lukács: *Történelem és osztálytudat* i.m. 69-70.
20. Drábik János: *A Frankfurti Iskola és a kulturális marxizmus*. 2013.
[<https://drabikjanosblog.wordpress.com/2018/08/04/a-frankfurti-iskola-es-a-kulturalis-marxizmus-kinek-a-kulturalis-diktaturaja/>] (2018.09.17.)
21. Perényi János: *Nagyszőlőstől Rabatig. Utazás a határok mentén és egy diplomata múltjában*. Méry Ratio, 2015. 38.
22. Koch, Stephen: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása*. XX. Század Intézet, Budapest, 2000.
23. A Kreml hölgyei európai és amerikai befolyásos emberek szeretőiként, vagy feleségeként a szovjet titkosszolgálatok ügynökeiként működtek. Moura Budberg bárónő egyszerre volt Maxim Gorkij és H. G. Wells kedvese. Mária Pavlovna Kudaseva Romain Roland titkárnője, kedvese, felesége majd özvegye lett. Romain Roland önimádó személyiség volt, akit könnyű volt irányítani. Elsa Triolet Aragon szerelme, Ella Winter Lincoln Steffens szeretője volt, akinek halála után Donald Ogden Steward felesége lett, aki a nyugati part legmegbízhatóbb pártügynökévé vált. Münzenberg nemcsak az írott sajtót pénzelte, hanem jelen volt a színházban, a grafikai művészetben is. A weimari kultúra előőrsének javát ő pénzelte.
24. Mestere volt az ártatlanok manipulálásának. Amikor a fehér-tengeri csatorna építésénél 1931-1932-ben 100 ezer kényszermunkás halt meg a szurdokban, a kiszivárgott hírek ellensúlyozására Münzenberg cikkeket íratott Gorkijjal a fehér-tengeri és a Moszkva-Volga csatorna építőinek heroikus küzdelméről az elemekkel. „*A pacifista becsületesség nyelvezetét arra használták, hogy megszíldítsanak vele egy hálózatot, ez a hálózat viszont úgy váltogatta a prioritását, ahogy az idő és a rezsim igényei változtak. Ha egy békeharcot támogató szervezetet megfelelően vezetnek, akkor tagjait könnyen át lehet terelni a háború támogatására, vagy bármi másra.*” Stephen Koch: *Kettős szerepben. Az értelmiség elcsábítása*. XX. Század Intézet, 2000. 59-60.

25. Schindler, John: Who Really Won the Cold War? *TheFederalist.com*, 2015. szept. 16. [<http://thefederalist.com/2015/09/16/who-really-won-the-cold-war/>] (2018.09.17.)
26. Schindler: Who Really Won i.m.
27. Arbatov, Georgii: Neo-Bolsheviks of the IMF. *The New York Times*, 1992. máj. 7.
28. Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest, 2001. 8.
29. Csejtei Dezső: A Nyugat alkonya száz év után. *Magyar Idők*, 2018. ápr. 30. [<https://magyaridok.hu/velemenya-nyugat-alkonya-szaz-ev-utan-2994043/>] (2018.09.17.)
30. Lórant Károly: A kulturális baloldal. *Magyar Nemzet*, 2015. szept. 28. [<https://mno.hu/velemenya-kulturalis-baloldal-1306375/>] (2018.09.17.)

Mi lesz veled, Európa?

A muszlim közösségek európai társadalmi integrációjának problémái és kudarca¹

Dr. Bándy Katalin

„Még a politikáról kellene egyet s mást mondanom, de az igazán fölösleges és unalmas időfecsérlés lenne. Arról volna szó, ahogyan a muzulmánok elárasztják, s majd birtokukba veszik, magyarán elpusztítják Európát; ahogyan Európa mindezt kezeli, az öngyilkos liberalizmusról és az ostoba demokráciáról...”

„Mindig ez a vége: a civilizáció eléri azt a túltényesztett állapotot, amikor többé már nemcsak hogy képtelen rá, de már nem is akarja megvédeni magát; amikor, látszólag értelmetlen módon, a saját ellenségeit imádja. Ráadásul mindez nem mondható el nyilvánosan. Miért nem?”²

* * *

Bevezetés

2010-ben „Az Európai Unió migráció- és integrációpolitikájának kihívásai – út a közös bevándorlás politika megteremtése felé” címmel tudományos publikációm jelent meg itthon magyar és angol nyelven, valamint az Egyesült Államokban 2011-ben angol nyelven. A tanulmányban törekedtem felhívni a figyelmet arra a kihívásra, amelyet az európai migráns és többgenerációs muszlim közösségek jelenléte okoz, hangsúlyozva annak kívánalmát, hogy a világ egyre erősödő migrációs hullámainak kitéve, Európának válaszokat kellene megfogalmaznia. Az eltelt öt év Európai Unió tértelensége mára már olyan helyzet elé állította a kontinenst, amely már nem a kihívásra megfogalmazott válaszokat igényli, hanem a bekövetkezett probléma azonnali kezelését és megoldását követeli. Napjainkban az látszik, hogy Európában migránsinvázió van, és az európai politika akut késésben van az eseményekhez képest. Jelen tanulmány célja az Európai Unió migrációs problémáinak történelmi, társadalmi, kulturális, vallási és gazdasági szempontból való ismételt feltárása, a kialakult problémák és törésvonalak bemutatása, egyfajta hangsúlyosabb vészharangkongatás.

A bevándorlás történelmi gyökerei és az integráció évtizedes problémái³

A második világháború után vendégmunkások tízezrei indították meg azt a nagy migrációs hullámot Nyugat-Európába, amely napjainkra is kihat. 1947-ben indult meg az első hullám, amikor a brit gyarmattartó birodalommal együttműködő, hazájukban a felszabadulás után „rossz szemmel nézett” indiaiak és pakisztániak telepedtek le Angliában (British passport-holders). Az 1960-as években a kétoldalú egyezmények eredményeképp, főleg a Maghreb országokból és Törökországból érkeztek vendégmunkások, akik a '60-as évek végétől már letelepedni kívántak. Nagyszámú politikai és gazdasági menekült érkezett a harmadik világból, a szegénység, a természeti katasztrófák, a háborúk elől, és már ekkor megjelentek a bevándorlás-ellenesség felhangjai és a kormány szintű letelepedési korlátozások. A sikeresen letelepedetteket az 1970-es évek végétől az 1980-as évek közepéig családgyesítési törekvéseik jellemezték.

Az 1990-es évektől a legális bevándorlás családgyesítési szándékkal lehetséges, azonban ez az illegális migráció megindulásának időszaka is.⁴ Az 1960-as évek gazdasági fellendülése nyomán érkezett elsők, modern kori bevándorlók – először mint vendégmunkások – befogadásukat olyan gazdasági tényezők motiválták, mint a nehézipar szükséglete az olcsó, képzetlen munkaerőre. Az országok közötti időszakos megállapodások 6–10–12 hónapos tartózkodásra szóltak, amit az ipar racionalitása változtatott meg. A három hónapos betanítást követően gazdaságilag indokoltá vált a kiképzett munkások tartózkodásának meghosszabbítása, akár öt évre. A vendégmunkások zöme Észak-Afrikából, Törökországból és Dél-Ázsiából érkezett, az anyaországok elmaradottabb régióiból. A sokszor írástudatlan, törzsi beidegződésekkel rendelkezők – akkor még vendégmunkások – többsége egymás közösségét keresve, az európai normákat elutasítva telepedett meg a nagyvárosok külvárosaiban. A kezdeti szegregáltság maga után vonta a saját hagyományokhoz való – főleg vallási alapokon nyugvó – ragaszkodást, amely a következő generációk beilleszkedési esélyeit is rontotta. Fontos, hogy a beilleszkedési kudarc nem egyoldalú folyamat, ezért a másik ok az európai kultúrában keresendő. A befogadó országok közvéleménye először akkor mutatott negatív érzelmeket a „vendégek” iránt, amikor azok letelepedési szándékaik által vezérelve ottmaradtak, majd családgyesítési programok keretében „megszaporodtak”. Az elmúlt 60 év tapasztalata ezt mutatja, a döntéshozók most mégsem ismerik fel az újkori vándorláshoz ismételten kapcsolódó integrációs gondokat, és a hamarosan bekövetkező családgyesítési követeléseket.

Az európai kontinens országai nemzetállamok, mentalitásban teljesen különböznek pl. az amerikai „olvasztótégelytől”, ahol a bevándorlók munkájából épült fel egy ország, az Egyesült Államok. Európa országainak saját nemzeti öntudata van, a közösségbe való természetes tartozás alapja nem állampolgársági, hanem inkább nemzeti érzelmi, vérségi alapú. Nehezebb befogadni azt, akinek más a bőre színe, idegen a neve hangzása és a keresztény kultúrától eltérő vallási alapokon nyugszik istenhite. Ez alapjaiban nem jelent rasszizmust, kirekesztést, hanem tartózkodást, a hagyományok berögzülését, az európai létformához és a keresztény identitáshoz való ragaszkodást. A kirekesz-

tés azzal kezdődik meg, amikor csupán a különbözőségek alapján előítéletek fogalmazódnak meg és nem jelenik meg a párbeszédre, megismerésre való törekvés. Tovább nehezíti a problémát az a tény, hogy a bevándorlók gyermekeinek kitörési lehetőségei elégtelenek. A neveltetés sokszor olyan erőteljes vallási alapokon nyugszik, amely visszahúzó erővel bír, és a nyugati értékrenddel való ütközés fokozza a szegregációt. A bevándorlók gyermekeit alacsonyabb iskolázottsági arányok jellemzik, amelyek hátrányokat teremtenek számukra a munkaerőpiacra való bejutásban. Ennek nyomán erősödik a fiatalokban a társadalmi kirekesztettség érzése, a társadalomból való kiábrándulás, amelyet megerősítenek olyan magánéleti válságjelenségek, mint a munkanélküliség növekvő tendenciája. A bevándorlók gyermekei szinte számkivetetteknek érzik magukat. Sok esetben anyaországukkal semmi kapcsolatuk nincs, a nyelvet nem beszélik, soha nem is jártak ott, már harmadik, negyedik generációs európai állampolgárként élnek szülőhazájukban, ahol mégis másodrendűnek érzik magukat. A migráns háttérű fiatalok helyzete határozottan hátrányosabb, elhelyezkedési lehetőségeik rosszabbak, mint azonos képzési szinttel rendelkező, nem migráns társaiké. Saját közösségükben már el-elszakadó gyökereik vannak csupán, ám a befogadó társadalomba való beilleszkedésük sem történt még meg. Sérülékenyek a Nyugat kihívásaira, zárt, szigorúbb közösségeik és a nyugati szabadság útvesztőiben veszélyeztetettek mind a bűnözés, mind pedig a támogatás nélküli, téves útkeresés eredményezte radikalizálódás lehetősége miatt.

A bevándorlás és az iszlám

A szociális, kulturális és identifikációs integráció akadályait tekintve szükséges a bevándorló csoportok jelentős szegmensét alkotó muszlimok külön vizsgálata, kifejezetten az iszlám mentén. Egy muszlim személy identitása, éljen bár származási országában vagy Európában, elsősorban az iszlámhoz kötődik és nem az adott nemzethez. Ebből adódóan nagyon fontos feltárni az iszlám hitből fakadó, a muszlim ember életét meghatározó, szabályozó normák hatását. Az iszlám: vallás, jogrendszer, erkölcs, politika, ideológia és identitás egyben. Elsődleges forrása a Korán, amely az isteni kinyilatkoztatás, kizárólag Mohamed prófétán keresztül. Az Istenről alkotott kép abszolút. A Korán egyértelműen leszögezi, hogy az igaz hitűnek a Próféta példája szerint kell élnie, és egy 21. századi muszlim a 7. században íródott Koránban keresi a választ arra, hogy hogyan éljen. Az iszlám szó jelentése behódolás az isteni akaratnak. A keresztény kultúrában a vallás magánügy, vigaszt nyújt, erkölcsi mércét mutat, az iszlámban ezek mellett, az életet meghatározó szabályrendszert is alkot. A keresztény kultúrában a vallás átesett a reformáción, felvilágosodott és napjainkra modernizálódott. Az iszlámról mindez nem mondható el és felmerül a kérdés, hogy vajon össze lehet-e egyeztetni a demokráciával és a jogállamisággal, vagy képes-e az iszlám önmaga modernizálódni. Az iszlámvallás azt tanítja, hogy a földi állapot csupán átmenet, egy próbatétel, amit ki kell állni. A vallási szabályok rendszerében az egyéni szabad választás korlátozott (kvázi nincs), és változatlan formában közvetítik egy 7. században íródott erkölcsi

rendszer üzenetét. Amikor a már Európában élő, vagy éppen érkező muszlim hívó körülnéz a nyugati világban, azt látja, hogy a vallás nem azért van, hogy szabályozza a hívók életét. A társadalomban nagyobb hangsúlyt kap az alkotmányosság, az egyéni autonómia, a tanulás és a munka prioritása. Isten a magánszférában van jelen, az emberek közötti kapcsolatokat nem vallási alapokon nyugvó törvények alkotják, hanem demokratikus, emberek által alkotott, mindenkire egyenlően érvényes törvények. A siker vagy sikertelenség nem Isten vagy Allah akarata, hanem az egyén cselekedetei nyomán kialakult helyzetek. Az iszlámvallás azonban nem húzódik meg a magánszférában és a mecsetekben, hanem a muszlim hívó mindennapjaiban nyíltan és aktívan jelen van. A muszlimok vallási jelképeik, szokásaik, viselkedésük által felismerhetővé válnak és a nyilvánosság előtt is megvallják hitüket. Természetesen más bevándorlónak is vannak beilleszkedési, adaptációs problémáik, de a muszlimok gondjai a vallásukhoz is kötődnek, integrációjuk nehézségei az iszlámhoz is köthetőek. Az iszlámot erőteljes szexuális erkölcsiség uralja, a férfi becsülete, családjának jó híre a család nőtagjainak engedelmeségétől függ. Tény, hogy a vallás köntösébe bújtatva, általa jogot formálva, a muszlim nők alacsonyabb rendűek férfi társaiknál. Ezt a kijelentést lehet vitatni, de álljon itt egy idézet magából a Szent Koránból:

4. szúra 34. *„A férfiak fölötté állnak a nőknek, mivel Allah előnyben részesített közülük egyeseket másokkal szemben, s amiatt, amit javaikból (a nőkre) költenek. A jóra való asszonyok engedelmesek, és vigyáznak arra, ami (a kívülállók számára) rejtve van, mivel Allah vigyáz (arra). Akiknek nyakaskodó természetét félték, azokat intsétek meg, kerüljétek őket a (házastársi) ágyakban és lássátok el a bajukat! Ha már engedelmeskednek nektek, ne keressétek ellenük (a kényszerítés) más útját. Allah magasztos és nagy.”*

A muszlim nők papíron megszerzett európai jogaikkal a valóságban, sok esetben nem élhetnek. Társadalmi és gazdasági jogaikat képtelenek érvényesíteni családjuk nyomása miatt. Természetesen általánosítani tévedés lenne, ám a tendenciák ezt mutatják. Az európai társadalmakban a leánygyermeket ugyanolyan esélyegyenlőségben nevelik, mint a fiúkat, a fiúgyermek társadalmilag nem értékesebb, nem kedvesebb gyermeke a szülőnek. A lányokat önállóságra, szabadságra, felelősségvállalásra nevelik, míg a muszlim lányokat feltétel nélküli engedelmeségre. Egyetlen feladatuk, szüzességük megőrzése és a nekik kijelölt férjnek gyermekeket, lehetőleg fiúgyermekeket szülni. Nehéz feladat a modernizáció útjára lépnie a muszlim közösségeknek, miközben életük erkölcsi keretei nem változnak. A fiatal generációk neveltetésének alapja sok esetben az, hogy minden ismeret benne van a Koránban, amelynek tartalma és gondolatisága teljes mértékben megkérdőjelezhetetlen. A vallás társadalmat meghatározó erejének vizsgálata válasz az integrációs problémák kérdéseinek egy részére, azonban hibás következtetés okként az iszlámot megjelölni. Az alapvető probléma mégis az, hogy az európai társadalmakban idegen testként léteznek a muszlim bevándorló közösségek, akik a keresztény társadalomba nem tudnak és nem is akarnak integrálódni. Az európai minták és értékek normáitól eltérő értékrendet követnek és ezt adják tovább második, harmadik, negyedik generációs leszármazottaiknak, ezzel saját maguk rekesztik ki

gyermekeiket a beilleszkedés lehetőségéből. Nem szabad azonban összemenni az integrációs problémákat az egymás mellett éléssel sem. Azok a bevándorlók, akik nem akarnak beilleszkedni, a széleskörű szabadságjogokat nem tudják adaptálni életvitelükbe, azok között is vannak, akik a békés egymás mellett élést választják. Az iszlám mint vallás, integrációt akadályozó hatását illetően tehát nem lehet egyértelmű párhuzamot vonni, de elvetni sem. A vallás befolyása erős, de az okokat vizsgálandó szélesebb spektrumú kitekintés szükséges.

Az integráció és a családok helyzete

Az integrációt a három legfontosabb társadalmi pillér mentén szükséges megvizsgálni. Ezek közül első helyen a családok helyzete, ezen belül kiemelten a nők helyzete vizsgálendő, majd az oktatás és a munkaerőpiac. Az Afrikából és Ázsiából érkező muszlim bevándorlók társadalmi normáiban a nők helyzete sok esetben hátrányosabb, mint férfi társaiké. Ha az elnyomás egy kultúra része lehet, minden egyes generációval csak mélyíti a kisebbségi közösség és a demokratikus befogadó társadalom közötti szakadékot. A migráns hátterű muszlim nők társadalmi helyzetével és jogaival foglalkozni nem pusztán emberjogi kérdés. A nők a család alappillérei, összetartói, a gyermekek testi, lelki és szellemi fejlődésének letéteményesei. Ha a nőket elnyomják, iskolázatlanok maradnak és pszichológiailag sivár életet kényszerülnek élni, annak a gyermekeik látják kárát. Ha a lányok azt a nevelést kapják otthon, hogy a nő másodrendű, kötelezettségeit családja – jobbára annak férfi tagjai – szabják meg, akkor ezt az attitűdöt viszik tovább a felnőtt életükbe, és adják tovább gyermekeiknek is. Ezáltal az önállóságtól, az emancipációtól csak még messzebb kerülnek. A becsület és szégyen kettőssége mentén létező törzsi gondolkodásmód nem lehet egyetlen identitásőrző kultúra alapja sem. Ha a fiúgyermek azt látja, a nemek között megkülönböztetés van az ő javára, lánytestvérei és anyja kisebb értéket képviselnek a közösségben, mint ő, az ilyen fiúgyermek férfi korára megerősödik abban a hitben, hogy a nőket nem szükséges tisztelni, partnerkapcsolataiban törekedni fog az alá-fölé rendeltségi viszonyra és nem fogja megérteni, elfogadni, hogy a férfiak és a nők egyenrangúak.

Szent Korán, 4. szúra 11. „...*A fiúgyermeket (az örökség elosztásakor) annyi illeti meg, amennyi két leánygyermek része.*”

Így az ilyen családi nevelésben részesülő fiatalok nem tudnak tartós, az egymás megbecsülésén alapuló férfi–nő kapcsolatokat kialakítani az európai értékrend szerint nevelt társaikkal, a meghatározó különbözőség miatt. Párválasztási lehetőségeik saját közösségükön belülre korlátozódnak, szükségszerűen követve olyan berögzült és közösségük által támogatott viselkedésnormákat, amelyek nem alapelemei az európai, nemek közötti egyenjogúsági normáknak. Ha a nők jól élnek és műveltek, önállóak és egyenrangúak családi viszonyaikban, gyermekeiket is egészséges, az európai családi és társadalmi normáknak megfelelően nevelhetik. Az ilyen nők által felnevelt generációk felelős polgárokká és hatékony munkaerőkké válnak. A nők érvényesülésének első lépése a családban dől el, ehhez azonban magatartásbeli és hozzáállásbeli változások

szükségesek. Ezen a területen kevésbé az integrációs politikák, az európai társadalmi szándék, mind inkább a migráns és migráns háttérű muszlim közösségeket jellemző családmóddal belüli paradigmaváltás lehet a megoldás felé vezető út. Az alá-főle rendeltség, vagy a nőekkel szembeni elnyomó bánásmód természetesen nem vallásfüggő, a többségi nem muszlim társadalomban is létező jelenség, ám az tény, hogy a nemek közötti különbségtételre az iszlám mintegy felhatalmazást ad a Korán sorain keresztül.

Integráció és oktatás

Az etnikai, vallási és kulturális különbségek minden kisebbséget befogadó európai társadalomban átlépték az iskola kapuját. Azonban a kulturális sajátosságokat mindenhol másként kezelik, egységes bevándorló-oktatáspolitikáról nem lehet beszélni. Az iskolák két módon kezelik a társadalmi egyenlőség kérdését: az egyik a kisebbségek kulturális identitásörzésének „küzdelmé”, azzal a meghatározással, hogy az állam vegyen részt az elismertetésben, a kisebbségi kultúra többségihez viszonyított azonos fontossággal való kezelésében. A másik a tolerancián alapuló, a különbözőségek tiszteletét hangsúlyozó, ám a többség által képviselt kultúrába való beilleszkedést hangsúlyozza.⁵ Felmérések bizonyítják, hogy a migráns háttérű muszlim diákok rosszabbul teljesítenek társaikhoz viszonyítva, és ennek az alulteljesítésének okai a családi háttérükből fakadó gazdasági és társadalmi körülményeikre vezethetők vissza. A migránsok első kudarca, hogy anyanyelvük gyakorlatilag értékét veszíti, mint tudás, továbbá képzettségüket (ha egyáltalán van) a hatóságok kevésbé vagy egyáltalán nem fogadják el. Az ilyen módon a társadalomból kiszoruló szülők nem tudnak gyermekeiknek segíteni a beilleszkedésben, a befogadó társadalom nyelvének tanulását otthon nem tudják megerősíteni. Az új migránsok jelentős hányada (egyebek becslése szerint 90–93%-a) saját hazájuk szintjéhez képest is képzetlen, ami megnehezíti az európai munkaerőpiacra integrálásukat. Felnőtt és életerős férfiak rendelkeznek csupán három év általános iskolai végzettséggel, és szakmai múltként a katonai szolgálatot képesek csak felmutatni. Az európai közösségekben élő több százezer migráns vagy migráns háttérű muszlim is nagy terhet ró az európai ellátórendszerekre, azonban az újonnan érkezők további kihívásokat teremtenek. Sajnos téves és illuzórikus az az elgondolás, hogy a menekültek és az illegális migránsok jelentik a megoldást az európai demográfiai gondokra. Az oktatási programok teljes átstrukturálására lenne szükség, ám ennek sikeressége korántsem garantált, ismervé az elmúlt 60 év integrációs eredményeit. Ez pedig szinte borítékolhatóan magával hozza a szociális ellátó rendszerek további terhelését.

Sarrazin leírja,⁶ hogy az összes nyugat-európai befogadó országban a (már sokadik generációs) muszlim közösségeket alapvetően jellemzi:

- az átlag alatti részvétel az oktatásban és a képzésben,
- átlag alatti munkaerőpiaci integráltság,
- átlag feletti függőség a szociális ellátórendszerektől,

- átlag feletti termékenység,
- területi szegregáció és hajlam a párhuzamos társadalom kialakítására,
- átlag feletti vallásosság, melyben növekvő szerepet kap az iszlám hagyományos, illetve fundamentalista értelmezése,
- átlag feletti bűnözés, az egyszerű utcai erőszakos bűnözéstől kezdve, a terrorista tevékenységig bezárólag.

Itt érdemes visszatérni a nők, főleg az anyák szerepének fontosságára. Egy képzett, tanult nő könnyebben és jobban hozza meg gyermeke oktatásával, képzésével kapcsolatos döntéseit, elvárásokat és célokat képes megfogalmazni. Ha a lányok családi döntésre, tanulmányaikat idejekorán megszakítják, a következő generációknak is azt a mintát adják tovább anyaként, hogy tanulni, tudást szerezni nem fontos. Ha a gyerekek azt látják, hogy közösségük felnőtt tagjaira a munkanélküliség és a segélyekre, szociális juttatásokra alapozott életvitel számottevően jellemző, a későbbiekben ezt kezelik mintaként. A muszlim migránsok gyerekeinél megfigyelhető tendencia, hogy olyan oktatási intézményekbe tömörülnek, ahol a tanulók nagy többsége szintén bevándorló vagy bevándorló háttérű, ahonnan a jobb társadalmi háttérrel rendelkező gyerekek elvándorolnak. Ezekben az iskolákban végzett éves felmérések (Progress in International Reading Literacy Study) azt mutatják, hogy a tanulók teljesítménye elmarad a befogadó ország egyéb hasonló iskoláitól. A diákokkal szembeni gyenge elvárások, az otthonról hozott, a tanulás szükségességét alulértékelő attitűd, az oktatók gyakori cseréje, gyenge motivációja a gyerekek felzárkóztatására, mind erősítik az iskolai szegregációt és gyengítik a társadalmi befogadást. A pozitív változásokhoz legfontosabb a nyelvi hátrányok leküzdése, a migráns közösségek hozzáállása gyermekeik fejlődésének szorgalmazásához, és olyan iskolai rendszer felépítése, amely elvárásokon és teljesítményösztönzésen alapul. Ha a migráns háttérű gyerekek oktatásában nem történnek meg ezek a lépések, csak tovább romlik a beilleszkedés és a munkaerőpiacra való integráció lehetősége, és beszűkülnek a későbbi generációk kitörési pontjai is.⁷

Integráció és foglalkoztatás

A több millió migráns vagy migráns háttérű munkavállaló fontossága megnőtt az Unióban. Részvételük elengedhetetlen feltétele a gazdaság működésének. Kialakult egy strukturális függés a bevándorlók munkájától, mert a migránsok olyan munkakörökben is hajlandóak elhelyezkedni, amelyeket a helyiek vagy nem képesek, vagy nem hajlandóak elvállalni. Ez a strukturális függés, a pozitív munkaerő export révén gyakran a fejlődés előmozdítója is lehet.⁸ Azonban több olyan probléma is felmerül foglalkoztatásuk kapcsán, amely megoldásokat sürget. A harmadik világbeli bevándorló munkavállalókról általánosan elmondható, hogy nagy többségük az alacsonyan képzett és ehhez mérten alacsonyan fizetett társadalmi rétegekből kerülnek ki. (Nemzetközi kutatásokra hivatkozva már Rédei is leírta, hogy a világ migránsainak 4/5-e képzetlen⁹.) Ennek okai visszavezethetőek a korábban tárgyalt első bevándorló generációk alulkép-

zetségére, akiket az ipar alkalmazott az alacsony képzettséget igénylő, betanított fizikai munkát igénylő területeken. Az iszlám gazdaságfilozófiában kitüntetett szerepe van a munkának. Az érték alapja a munka, a tisztességes munkavégzésért járó szintén tisztességes munkabér, amely értékrend elutasítja a kizsákmányolást. Az iszlám kötelez arra, hogy mindenki tehetsége és képzettsége szerint a legjobbat nyújtsa. Az iszlám erkölcsisége szerint, igaz muszlim számára a munkanélküliség nem csupán egy nem kívánatos állapot, hanem komoly erkölcsi válság is. Mégis az tapasztalható, hogy az első generációk kevésbé megmutatkozó igénye utódaik magasabb képzése iránt csak tovább mélyítette a szakadékot. Erre az általános európai helyzetre nehezedik rá az a modern kori invázió, amelynek hazánk is elszenvedője, és amely hamarosan mozgásképtelenné teheti az egész Európai Uniót.

Országtanulmányok

Az általános európai helyzetkép illusztrálásához elengedhetetlen a legnagyobb számú muszlim közösségekkel élő európai társadalmakra kitekintést tenni. Az alábbi táblázatban olyan számszerűsített adatok szerepelnek, amelyek fontos válaszokat adnak a muszlim közösségek európai társadalmi integrációjának kudarcaira.

	Muszlimok az összlakosság %-os arányá- ban	Muszlimok az összes fogva- tartott %-os arányában	Országos mun- kanélküliségi ráta¹¹	Munkanélküliségi ráta a muszlimok körében
	2014	2014	2014	2011-2014
Franciaország	7,5	70 ¹²	10,4	18,6 ¹³ (28% az Észak- Afrikából száрма- zóak között)
Ausztria	7	20 ¹⁴	5,9	21,3
Belgium ¹⁵	5,9	45	8,5	18,5
Hollandia ¹⁶	6	26	6,8	15 ¹⁷
Németország	5,8	5	4,7	23
Egyesült Királyság	4,8	14	5,6	17,3 ¹⁸
Spanyolország	3,6	72 ¹⁹	22,2	n.a.

A muszlimok aránya, munkanélküliségi mutatói és a muszlim fogvatartottak aránya az Európai Unió néhány országában (Forrás: saját gyűjtés¹⁰)

Párizs (Nicola Fioravanti felvétele. Forrás: unsplash.com)

Az Európai Unióban a legnagyobb számú muszlim közösség *Franciaországban* (7,5%) él. A francia jog tiltja a vallási alapon való lakossági illetve állampolgárok közötti megkülönböztetést. A muszlimok szociális helyzetére ezért a származási terület, illetve a többgenerációs lakosság esetében önbevallásos alapon, a család származási háttérének vizsgálata által van lehetőség. Ezért az oktatási és munkaerőpiaci helyzet feltárásakor az algériai, a tunéziai, a marokkói, a közel-keleti arab, a török és a szubszaharai térségből érkezőkre, illetve származókra vonatkoztatott adatokat közölnek a kutatások. Tekintettel arra, hogy az említett térségekből érkezők, illetve származók többsége muszlim, óvatos megfogalmazásokkal ugyan, de vannak adatok a muszlimokról. A 2011-es kutatási adatok szerint, illetve összevetve a fellelhető etnikumokra bontott 2012-es és 2013-as adatokkal, a muszlim munkanélküliségi ráta 18,6%, és ez az arány még kedvezőtlenebb az észak-afrikai háttérű, 97%-ban muszlim populáció vonatkozásában. Ott ez az arány az összes muszlim népességen belül 28 % (az országos ráta 10,7%). Az INSEE (a francia Statisztikai Hivatal) 2013-as adatai szerint az említett migráns vagy migráns háttérű társadalmi rétegben a munkanélküliségi ráta, habár javulást mutat a munkaképes korúak között, de ez így is jelentősen magasabb, mint a nem bevándorló társadalomban. Az INSEE tanulmánya szintén kiemeli, hogy az afrikai térségből érkezők munkaerő-piaci kilátásai az említett csoporton belül a legrosszabbak. 2013 januárjában a *L'Express* francia politikai, gazdasági és üzleti hetilap által folytatott közvélemény-kutatás szerint a franciák 74%-a mondta azt, hogy az iszlám „nem kompatibilis” a francia társadalommal. A szekularizált francia állam nem közöl kormány szintű adatokat arról sem, milyen a kifejezetten a muszlimokat jellemző iskolá-

zottsági ráta, a munkanélküliségi arány, vagy a fogvatartottak aránya az összes fogvatartottak között. Ezekre az adatokra az etnikumokra bontott, és azon belül az etnikumokra jellemző vallási megoszlás alapján lehet következtetni, valamint az olyan szociológiai, demográfiai tanulmányokból lehet adatokat megismerni, amelyek rögzítik az egyéni etnikai és vallási hovatartozás bevalláson alapuló adatait. A *The Telegraph* (a *The Daily Telegraph* online kiadása) tekintélyes brit napilap 2015 februárjában közölt egy cikket, amelyben autentikus forrásokra hivatkozva és korábban elítélt muszlimokkal, valamint vallási vezetőkkel folytatott interjúkat közölve írták le, hogy a francia börtönökben lévő fogvatartottak 70%-a muszlim. A fogvatartottak esetében még az élelmezés lehet az általános támpont, hiszen a börtönben ülők „halal” (az iszlám szerint elfogadott étel) fogyasztása pontosan dokumentált.

Az *Egyesült Királyságban* élő bevándorló (vagy bevándorló hátterű) munkaképes korú lakosság körében a muszlimok képviselik a legalacsonyabban képzett réteget. A British Social Attitudes (BSA) 2013-as felmérése szerint, amíg az egész Egyesült Királyság összlakosságának 4,3%-a soha nem dolgozott, addig ez az arány a muszlim lakosok körében 21,3%, valamint a brit muszlimok 26%-ának semmilyen képzettsége vagy végzettsége nincs. Az etnikumokon belül folytatott vizsgálatok alátámasztják a muszlimok képzettségi arányait a más meghatározó etnikumokhoz képest is. A felmérés önbevallásos jellegű, vallási és etnikai alapon vizsgálta a muszlim, a szikh és a hindu közösségek iskolázottságát, amely azt mutatta, hogy a hinduk 44,6%-a, a szikhek 30,1%-a, míg a muszlimok 27,2%-a rendelkezik valamilyen intézményben szerzett végzettséggel. Drámai a helyzet a fogvatartottak körében is. 2002-ben az Egyesült Királyságban fogvatartottak 7,7%-a volt muszlim, ez a szám 2014-re megduplázódott, 14,4%-ra emelkedett. Tovább árnyalja a problémát az Igazságügyi Minisztérium adata, amely szerint a 2012 októbere és 2015 januárja között börtönbüntetésre ítélt 178 muszlim személy közül 104 fő volt azoknak a száma, akik terrorizmussal kapcsolatos bűncselekmény miatt kerültek börtönbe.²⁰ Az Egyesült Királyság 2011-es census adatai szintén további adatgyűjtésre készítetik a kutatót. A felmérés szerint 2011-ben a teljes muszlim népesség 45%-a volt gazdaságilag inaktív. Ebben a teljes populáció szerepel, ahol a 0–25 év közöttiek száma 505 ezer, mely arányaiban magasabb a nem muszlim, de kiváltképp az „őshonos” brit lakossághoz képest. Ha megvizsgáljuk azon adatokat, amelyek szerint a gazdaságilag aktív 15–65 év közöttiek száma 1.750.576, ez az összes muszlim 64,6 %-a; a keresőképes korosztály magas munkanélkülisége egyértelműen látszik. A hivatal adatai szerint a legfiatalabb korosztályban (16–24 évesek) 28%-os a munkanélküliség. A muszlim népességen belül a nők helyzete rosszabb, 19%-os a munkanélküliség. Ez az arány a hindu nők esetében 9%, a keresztény fehér nők esetében 4%. Habár a bristoli egyetem professzora, Nabil Khatib ezt a helyzetet súlyos diszkrepanciaként és diszkriminációként aposztrofálta a Brit Szociológiai Társaság (2015. április) konferenciáján, a tényleges adatok szerint a muszlim nők alacsonyabban képzettek és gyengébb az angol nyelvtudásuk is.²¹ Ha általában megvizsgáljuk az Egyesült Királyságba érkező gazdasági bevándorlókat az elmúlt 17 évben, azt láthatjuk, hogy az Európai Gazdasági Térségből munkavállalási céllal érkezők hozzájárulnak

a brit gazdasághoz, és kevesebbet vesznek ki az ellátó rendszerekből, mint maguk a „native” britek. Viszont az egyéb (elmaradottabb, harmadik világbeli) térségből érkezők, akár gazdasági bevándorlók, akár menekültek, a háromszorosát veszik ki az ellátó rendszerekből, mint a britek. Vagyis a veszteségeket az Európai Gazdasági Térségből érkező munkavállalók kompenzálják, aki között 75% feletti a foglalkoztatás, míg a menedékkérők között alig éri el ez az arány a 25%-ot, továbbá felzárkóztatásuk többletköltséggel jár, és időben közel 20 évig tart.

Berlin (Frederik Danko felvétele. Forrás: unsplash.com)

*Németországban*²² a teljes lakosság 20,3%-a bevándorló háttérű. Közöttük a legmagasabb számú muszlim közösséget a török bevándorlók és leszármazottaik alkotják, a teljes bevándorló (illetve bevándorló háttérű) lakosság 17,4%-át. A migrációs háttérű

populáció 13,4%-ának nincs meg az általános iskolai végzettsége, 38,4%-uk nem rendelkezik semmilyen szakmával. Ugyanezek az arányok a nem migráns lakosság körében csupán 1,7% (nincs általános iskolai végzettsége) és 14,5% (nem rendelkezik szakmával). Németországban az országos munkanélküliségi ráta 4,7%. A német munkaerőpiacon a legnagyobb munkanélküliségi nyomás a muszlimokat érinti. A libanoniak 55%-a, az irakiak 46%-a, az afgánok 37,5%-a, az irániak 37%-a munkanélküli. A legnagyobb létszámú török közösség körében ez a szám „csupán” 21,5%. Felmerül a kérdés, ha a Németországban élő muszlim migráns vagy migráns háttérű munkaképes korú népesség számára nem tud az ország munkahelyeket biztosítani, miképp lesz képes az újonnan beáramló tömegeket integrálni a munkaerőpiacon? A lelkes felsővezetői nyilatkozatok arról, hogy az új bevándorlás pozitívan fogja megváltoztatni Németország arculatát az elkövetkezendő években, igencsak aggályosak a nagyon precíz német statisztikai adatok tükrében. Kiváltképp óriásivá válik ez a probléma annak ismeretében, ami már bebizonyosodott, hogy az újonnan érkezők többsége alulképzett, vagy egyenesen képzetlen, sőt analfabéta. A Német Munkaügyi Hivatal felmérése szerint az érkezők alig 10%-át lehet azonnal integrálni a német munkaerőpiacra, a magukat szírnek vallók 2/3-a általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Az afgánok 90%-a általános iskolát végzett, vagy még azt sem. A szírek 25%-a állítja, hogy valamely szakterületen felsőfokú végzettsége van, ezt azonban személyi okmányok és végzettséget igazoló dokumentumok nélkül, mintegy bemondásra teszik. Nyilván ezeknek az állításoknak a valóságtartalma az első interjúkon kiderül majd. A jelenlegi helyzet értékelése szerint a Németországba özőnlők inkább terhelik majd az ellátórendszereket, mint felpörgetik a gazdaságot.

Konklúzió és jövőkép

Az elmúlt évtizedek azt mutatják, hogy a muszlim közösségek európai társadalmi integrációja nem mondható sikertörténetnek és ezzel párhuzamosan a multikulturalizmus is megbukott. Ezt a jelenséget lehet vitatni vagy azt mondani, hogy ez a gondolatmenet nem elég PC, de a párhuzamos társadalmak kialakulást és a rendelkezésre álló statisztikai adatok hitelességét nem lehet tagadni. A szociológusok is egyetértenek abban, hogy a sikeres integráció csak kis létszámban és kis közösségekben lehetséges. A keresztény Európa és az iszlám találkozási olyan akkulturációs problémát jelent, amelyben más kultúra és más vallás találkozik. Normális esetben a befogadó társadalomhoz való alkalmazkodás lenne az első lépés, a sikeres integráció nélkül pedig eltűnhetnek a keresztény Európa értékei. Nem életszerű az európai (befogadó vagy a jelenlegi migrációs hullámtól tartózkodó) társadalmakat bírálni a migráns társadalmak vallási érzékenységére hivatkozva. A jóléti állam, ami felépült Európában, tarthatatlanná válik a bevándorlók tömegével, illetve a menekült státusz sem egy szubjektív létállapot, hanem hatósági megállapítás kérdése. Az emberiség szolgálatában segíteni kell, de a segítséget kérőknek el kellene fogadniuk, hogy Európában jogrend van; aki menekült, az jogkövető magatartást követ a befogadó helyen. Nem választhatja meg, melyik or-

szágban kíván menekült lenni, köteles az országok hatóságaival együttműködni. A jelenlegi migránsválság csupán előfutára lehet a jövő szükségszerűen bekövetkező eseményeinek. Az afrikai kontinensen évtizedek óta egyre elmélyülőbb válságot okoz a környezeti romlás. Ennek legfőbb elemei a demográfiai robbanás, a globális éghajlatváltozás, az energiatermelés és az energiahordozók fokozott exportja, energiafelhasználás, és a modern hulladékgazdálkodás teljes hiánya, a politikai instabilitás és a háborúk, amelyek nem engedik a gazdaságpolitika és a környezetpolitika megfelelő kialakítását.²³ Afrika területének harmada olyan lefolyástalan terület, ahonnan a folyók nem jutnak el az óceánokig. A háborúk elől vagy a jobb élet reményében meginduló néptömegeket bőven felülmúlhatják az életért való versenyfutás, a vízhiány miatt útnak indulók. A Szahara terjeszkedése, a Száhel-övezet egyre nagyobb fokú szélesedése, a klímaváltozás a már amúgy is elégtelen létfeltételeket nehezíti, és további elkerülhetetlen mértékű népvándorlást indít meg. A térségben 2020-ra 250 millió, de akár félmilliárd embert is érinthet a közvetlen vízhiány, és már napjainkban is több százmillióra tehető azoknak a 20–30 éves fiataloknak a száma, akik készen állnak, hogy elinduljanak északra. A szubszaharai térségben jelenleg 12,5 millió belső menekült van, akik a meggyengült és összeomlott észak-afrikai védvonalakon keresztül elindulnak Európába. A migránsok nem riadnak meg a csatornák beszűkülésétől, bedugulásától, újabb útvonalakat keresnek, és nem hátrálnak meg a Szahara térség átszelésétől sem. Természetesen minden országnak jogában áll elfogadni, üdvözölni a keresztény Európa etnikai és vallási átalakulását, de a kulturális mintázat megőrzésének lehetőségét sem szabad elvenni egyetlen szuverén nemzetállamtól sem. Tisztelet az iszlámnak, de most értünk szél a harang!

2017. 08. 27.

1. A tanulmány első változata megjelent: *Valóság*, 58(2015): 12. sz. 105-115.
2. Kertész Imre: *A végső kocsmá*. Magvető, Budapest, 2014. 224, 255.
3. Bándy Katalin: The challenges of the EU's Migration and Integration Policy. In: *7th International Conference of PhD Students: University of Miskolc, 10-12 August 2010*. Ed.: Bikfalvi, Péter. Miskolc, 2010. 9-16.
4. Rostoványi Zsolt: *Az iszlám világ és a Nyugat*. Corvina Kiadó, Budapest, 2007.
5. Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.): *Nem kívánt gyerekek? A másság az iskolákban és a társadalomban*. Sík Kiadó Kft., Budapest, 2006. 145-156.
6. Idézi: Bodnár Előd: A németországi muszlimok helyzete Thilo Sarrazin könyvének tükrében. In: *Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között*. Szerk.: Tarrósy István – Glied Viktor – Keserű Dávid. ID Research – Publikon, Pécs, 2012. 269-282.

7. Commission of The European Communities: *Green Paper. Migration & mobility: challenges and opportunities for EU education systems*. Brussels, 2008. [<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0423:FIN:EN:PDF>] (2017.08.27.)
8. Castles, Stephen: Why Migration Policies Fail? *Ethnic and Racial Studies*, 27(2004): 2. sz. 205-227.
9. Rédei Mária: *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, 2007.
10. Az adatok forrása: az egyes országok statisztikai hivatalai, kivétel Franciaország, ahol szociológiai és demográfiai tanulmányok állnak az állítás hátterében. (ld.: *Being Muslim in France* [http://www.brookings.edu/press/books/chapter_1/integratingislam.pdf] (2015.09.23.), valamint a *Pew Templeton Global Religious Futures Project* kutatási adatai alapján [<http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/01/15/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>] (2015.09.23.)
11. [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Unemployment_statistics] (2015.09.23.)
12. „Of the 67,500 people currently behind bars in France, it is estimated that 70 percent are Muslim”. [<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/11352268/What-is-going-wrong-in-Frances-prisons.html>] (2015.09.21.)
13. Kepel, Gilles: *Banlieue de la République*. Institut Montaigne, 2011. [[http://www.institutmontaigne.org/res/files/orderfile/banlieue_republique_resume_institut_montaigne%20\(1\).pdf](http://www.institutmontaigne.org/res/files/orderfile/banlieue_republique_resume_institut_montaigne%20(1).pdf)] (2015.09.23.)
14. Az Igazságügyi Minisztérium adatait a *Der Standard* című lap publikálta. [<http://derstandard.at/2000014713809/Zahl-der-Islamisten-in-oesterreichischen-Gefaengnissen-steigt>] (2015.09.07.)
15. [<http://www.voanews.com/content/reu-belgian-radicals-on-margins-among-hometown-muslims-verviers/2602099.html>] (2015.09.07.)
16. Az adatok forrása: Statistics Netherlands [<http://www.cbs.nl>] és Collins, Evi: *Franco-Dutch Unemployment Among Muslim Minorities. A comparison and analysis of the system and policies affecting Muslim minorities in the Netherlands and in France*. Tbilisi State University – Georgia Institute for European Studies, 2012.
17. Brooks, T. J.: *The Effectiveness of EU Interventions into the Elimination of Racial Discrimination and Improvement of Labor Market Outcomes for Racial and Ethnic Minorities in European Member States*. 2012. [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2868722]
18. Office for National Statistics United Kingdom, Census 2011. [<https://www.ons.gov.uk/census/2011census>]
19. A 2011-es adat forrása: *Country Reports on Human Rights Practices for the Status of the Government's Acceptance of International Legal Standards* [<http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2010/appendices/index.htm>] és [<http://www.state.gov/documents/organization/171722.pdf>] (2015.09.23)
20. [<http://mend.org.uk/number-of-muslims-in-prison-on-the-rise/>] (2015.09.23.)
21. [<http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/british-muslim-women-71-more-likely-to-be-unemployed-due-to-workplace-discrimination-10179033.html>] (2015.09.25.)

22. A német adatok a 2014. évi mikrocenzus adatai a Német Statisztikai Hivatal (DESTATIS) szerint. [www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/Migrationshintergrund2010220147004.pdf?__blob=publicationFile] (2015.09.23.)

23. Glied Viktor – Bumberák Maja: Klímavándorlás, klímagazdaságosság és a globális NGO-k Afrikában. *Afrika tanulmányok*, 5(2011): 3. sz. 4-33.

További források:

- British Social Attitudes (BSA) [<http://discover.ukdataservice.ac.uk/series/?sn=200006>]
- British Social Attitudes, Survey 2014 [<http://www.bsa.natcen.ac.uk/latest-report/british-social-attitudes-32/europe.aspx>]
- Bundesagentur für Arbeit [www.arbeitsagentur.de]
- Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE) [www.insee.fr/fr]
- L'Express [www.lexpress.fr/]
- Progress in International Reading Literacy Study. National Center for Education Statistics [<https://nces.ed.gov/surveys/pirls/>]

A Koránból származó idézetek forrása az alábbi kiadás:

Simon Róbert: *Korán. A Korán világa*. Helikon Kiadó, Budapest, 2007.

8.

Szemle

Nemzetek, nemzeti kisebbségek a Délvidéken

Konferencia a pécsi Pannon Magyar Házban 2017. szeptember 20.

Erdős Zoltán

A pécsi székhelyű Határokon Túli Magyarságért Alapítvány 2017 szeptemberében színes programsorozattal ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját. A csaknem kéthetes fesztivál keretében az érdeklődők képzőművészeti kiállításokon, irodalmi programokon, pódiumbeszélgetéseken és kézműves programokon vehettek részt. A rendezvény-sorozat méltó módon összegezte az Alapítvány eddigi eredményeit, s egyúttal kijelölte a munka irányvonalát a következő időszak számára.

A fesztivál szakmai programcsoportjának részeként a pécsi Pannon Magyar Házban tudományos-közéleti konferenciát rendeztek a délvidéki magyarság helyzetéről. A tanácskozás a Határokon Túli Magyarságért Alapítvány, a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség, és Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata közös szervezésében valósult meg.

A konferenciának szomorú aktualitást adott a nem sokkal korábban elfogadott ukrán oktatási törvény. Az új jogszabályok ellen a szervezők tiltakozó nyilatkozatot állítottak össze, melyet Erb József, a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség pécsi elnöke olvasott fel. A résztvevők kézfeltartással jelezték, hogy a nyilatkozatot egyöntetűen támogatják.

Dr. Őri László, Pécs alpolgármestere köszöntő beszédében kiemelte, hogy Pécs földrajzi elhelyezkedésének és történeti múltjának köszönhetően kaput jelent a Délvidék, a délvidéki magyarság felé. A kapcsolattartásban talán a kormányzati intézkedéseknél is fontosabb szerepet játszanak a civil szervezetek. Ennek példája a jubiláló Alapítvány, melynek létrejöttéhez a délszláv háború adta a kezdő lökést. Hasonlóan példaértékű kezdeményezésnek nevezte napjainkban a Kosztolányi Dezső Céltársulást, amely megemlékezések, látogatások és anyanyelvi táborok szervezésével járul hozzá a magyar identitás megerősödéséhez Horvátországban és Szerbiában.¹

A konferencia nyitó előadásában Harrach Péter, a Magyar Kereszténydemokrata Szövetség országos elnöke a téma átfogó, közép-európai kontextusát vázolta fel. Megállapította, hogy Magyarországon a nemzetiségi kultúra őrzése és a nemzeti kultúrához

való kötődés alig képzelhető el egymás nélkül. Saját választókerületére utalva megemlítette, hogy a *Himnusz*t talán a nagymarosi fúvószenekar játssza a legszebben. Ugyanennek a kérdésnek másik oldala a külhoni magyarságért vállalt felelősség. A nemzetegyesítés nemcsak kulturális téren halad, de ugyanilyen jelentős ennek közjogi aktusa, az állampolgárság megadása is; immár több mint egymillió külhoni magyar kérte a kedvezményes honosítást. Mindennek azonban ki kell egészülnie a személyes élmények, személyes ismeretségek és kapcsolattartás lehetőségeivel – ezt kétségtelenül igazolják a *Határtalanul program* eddigi eredményei.²

A nemzetiségi kultúrákra nézve nemcsak a többségi társadalmakban megjelenő nacionalizmus jelent veszélyt, hanem a népességfogyás is. Az asszimiláció és az elvándorlás mellett az anyaországban is gondot okoz az alacsony születésszám. Magyarországon ez a trend az utóbbi években enyhülni látszik, a születések száma némileg, a házasságkötések száma pedig 2010 óta jelentősen nőtt³ (elgondolkodtató azonban, hogy a Ratkó-unokák csaknem egyharmada magányosan él). Nyugat-Európa hasonlóan képes lehet mozgósítani belső tartalékait, ez azonban attól függ, hogy a kettészakadt nyugati kultúra melyik ága erősödik meg: a hagyományos közösségi elvre, vagy a nyílt társadalom gondolatára épülő modell tud-e megvalósulni. Ez előbbi alternatíva megvalósíthatóságát bizonyítják a döntően hagyományos nemzetfogalmakban gondolkodó közép-európai társadalmak. A külhoni magyarság és a magyarországi nemzeti kisebbségek példát mutatnak Európa nemzetei közötti együttműködésről, nemzeti kultúrák együttéléséről és párbeszédéről.

A délelőtti ülészak két előadása a délvidéki magyarság helyzetét mutatta be, a legégetőbb problémákra és legfontosabb feladatokra helyezve a hangsúlyt. Pásztor István, a Vajdasági Magyar Szövetség elnöke szerint az elmúlt két és fél évtized a nagy remények és a még nagyobb csalódások időszaka volt a Vajdaságban. Szerbia és Magyarország viszonya ma kiváló, a magyarokat érő atrocitások már nem részei a mindennapoknak, és a szerb állam sem veszélyforrásként tekint a magyarságra – ellenkezőleg, a magyar közösség a szerb társadalom megbecsült részét alkotja. A körülmények rendeződni látszanak, minden korábbinál nagyobb méreteket ölt azonban – az 1990-es években egyszer már átélt – tömeges elvándorlás.

Míg 2011-ben – a szerb népszámlálás adatai szerint – 251 ezer magyar élt a Vajdaságban, ez a szám mára 210–220 ezerre csökkent. Az asszimiláció viszonylag kis mértékű, legnagyobb gondot az elvándorlás okozza. A nyugati munkaerőpiac szívóhatása, a jól képzett, fiatal nemzedék elvándorlása immár létében fenyegeti a vajdasági magyarságot. Ebben az összefüggésben számolni kell a magyarországi beruházások negatív hatásaival is. Szabadkán nemrégiben egyszerre több százan utaztak állásinterjúra, mert a bácsalmási vágóhid és a kecskeméti autógyár is 500–500 álláshelyet hirdetett meg. Annak, hogy sok iskolában nem indulhatnak magyar osztályok, napjainkban már nem a szerb oktatáspolitikája az oka, hanem az elvándorlás.

Pásztor István előadása (Hosszú István felvétele)

A politika ebben a helyzetben Pásztor István szerint két dolgot tehet: ne bélyegezze meg az elvándorlókat, és erősítse meg a helyi közösségeket, hogy a most elköltözőknek legyen hova visszatérniük. Ez utóbbihoz magyar állami források minden eddiginél bőségesebben állnak rendelkezésre; a kulturális és oktatási támogatásoknak, gazdaságfejlesztési programoknak köszönhetően most először jelent előnyt magyarnak lenni a Vajdaságban. Magyar forrásokból pályázatot hirdettek falusi ház vásárlására, kamattámogatott hitelekkel segítik a földvásárlást, önrész-támogatást biztosítanak vállalkozások számára. Az összesen 22,6 milliárd forint értékű programokban eddig 6200 nyertes pályázat született; a megindult káros folyamatok megállításához azonban még ezek a források sem feltétlenül lesznek elegendők.⁴

A Vajdasági Magyar Szövetség előtt álló legfontosabb feladat, hogy a magyar állampolgársággal rendelkezőket a magyar országgyűlési választások közeledtével szavazásra biztassák. Ugyanilyen fontos és sürgető feladat a felkészülés a szerbiai helyhatósági választásokra.

Andócsi János, a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége alelnöke elmondta, a horvátországi magyarság megtapasztalta, mit jelent a „peremlét”, mit jelent a végeken, a gyepűn élni. Ebben a helyzetben 2010 hozott fordulatot, amikor egy olyan hosszú távú nemzetstratégia lépett életbe, amely itt is működőképes megoldásokat kínál.

A magyar és a horvát állam közti együttműködés nagy történelmi múltra tekint vissza, napjainkban azonban korántsem zökkenőmentes – erre utal az INA-ügy és a gyorsvas-

út kérdése, míg az államfői találkozók inkább szimbolikus jelentőséggel bírnak.⁵ A kisebbségpolitika azonban mindkét országban példaértékű; kormányközi megállapodás született többek közt a Pécsi Horvát Színház, illetve a Horvátországi Magyar Oktatási és Művelődési Központ kollégiumának felépítéséről.⁶

Alapvető gondot jelent azonban a népességfogyás. Míg 1991-ben mintegy 24 ezer magyar élt Horvátországban, ez a szám húsz év alatt 10 ezerrel csökkent, és becslések szerint a következő népszavazásig további 2–3 ezres fogyás várható. A legnagyobb gondot – Vajdasághoz hasonlóan – az elvándorlás jelenti; ennek mérséklését szolgálja a Drávaszögben és Szlavóniában megindult gazdaságfejlesztési program.

A népességfogyás a magyar oktatásban, a magyar tannyelvű osztályok számában jelenleg kevésbé érezteti hatását, a horvátországi szabályozás sajátosságainak köszönhetően. Magyarlakta régiókban ugyanis már egy gyermekkel is lehet osztályt indítani – így van ez több más különleges térségben, a szigetvilágban és a hegyvidéken is, megelőzendő az amúgy is kisszámú lakosság elvándorlását. Andócsi János kitért arra is, hogy a beíratások kezdetével minden évben agitálni kell az anyanyelvű oktatás mellett. Az anyanyelv azonban a jelek szerint nem feltétlenül kapcsolódik a nemzeti identitáshoz: a mai horvátországi magyar közösség több mint háromezer tagja nem beszél magyarul, a magukat németnek vallók ugyanakkor egymás közt jobbra a magyart használják.

A konferencia délutáni ülészakának feladata az volt, hogy képet adjon a magyarországi, főként a pécs-baranyai nemzeti kisebbségek tapasztalatairól. Ezt nemcsak a viszonyosság igénye indokolta, a magyarországi tapasztalatok ugyanis könnyen összevethetőek a szerbiai és horvátországi magyarság élethelyzeteivel. Mindez azért is fontos, mert – ahogyan Erb József később, az előadásokat követő vita során megjegyezte – a Pécsen és Baranyában élő nemzeti kisebbségek hidat képeznek anyaországaik felé.

Gerner Zsuzsanna, a Német Szövetségi Köztársaság tiszteletbeli konzulja, egyetemi oktató a többnyelvűség és a nyelvvesztés kérdéseinek elméleti hátterét, szociolingvisztikai kérdéseit mutatta be a magyarországi, elsősorban baranyai németiség példáján. Egy nyelv fennmaradása számos szubjektív és objektív tényezőtől függ, így többek között a nyelv presztízsétől, a rögzített nyelvi normák meglététől, és a nyelv áthagyományozódásának formájától. Mivel 1945 után a magyarországi németeknél a felnövekvő generáció elsődleges nyelvi szocializációja nem ment végbe a családokban, a fiatalok így 1956 után már csak az irodalmi németet tanulták meg, az alacsonyabb presztízsű dialektust pedig elfelejtették.⁷ Andócsi János az ülészakot követő vita során felvetette, evvel analóg a kórógyi magyar nyelvi sziget helyzete, amely – a magyarországi németek esetéhez hasonlóan – a nyelvvesztés, az asszimiláció felé halad.

Gugán Iván, a Magyarországi Horvátok Országos Önkormányzatának elnöke előadásában a magyarországi horvátság történetéről és kultúrájáról adott átfogó képet. Színes nemzeti kisebbséget alkotnak, szigetszerű zártágukból következett, hogy bizonyos horvát népcsoportok itt alakultak ki, és az anyaországitól sok tekintetben eltérő identitással rendelkeznek. Baranya jelentős szerepet játszott a horvát kultúra fejlődésében. 1722-ben éppen Pécsen alapították meg az első magyarországi horvát iskolát, ennek

évfordulója napjainkban a magyarországi horvát oktatás napja.⁸ Dr. Vargha Dezső nyugalmazott főlevéltáros az előadáshoz kapcsolódva említette meg, hogy a nemzetiségek anyaországaik számára is különleges kulturális értéket teremtenek. Ennek szép példája Richard Wagner levelezése, melynek tanúsága szerint a nagy zeneszerző számon tartotta a pécsi német dalosmozgalmat.

Gugán Iván előadása (Hosszú István felvétele)

Csehily József, a Pécsi Ruszin Önkormányzat elnöke elsősorban a pécsi ruszin közösség életét mutatta be. A legutóbbi népszámlálás idején a városban 64-en vallották magukat ruszin nemzetiségűnek, tényleges létszámuk azonban ennél magasabb, az „ébredés” csak most várható. A rendszeres kárpátaljai látogatások mellett a szervezet foglalkozik a ruszinokat is érintő malenkij robot kutatásával, és kapcsolatot építettek ki a kazahsztáni ruszin diaszpórával is. A környezettudatosság jegyében fogant közösségi programok közül Csehily József kiemelte a *Ruszin csodakert* című projektet, melynek keretében a fiatalokat biztatják a háztáji gazdálkodásra.⁹ A nemzetiségi identitást tehát a ruszinok esetében nem annyira az anyanyelv ápolása erősíti – ennek, ruszin iskola hiányában intézményes keretei sem adóttak –, hanem a szülőfölddel való kapcsolattartás, a történeti sorsközösség tudatosítása és a közösségi programok.

Előadása zárásaként Csehily József felvetette egy Visegrádi Nemzetiségi Csúcstalálkozó összehívásának lehetőségét. Ez alkalmat adna arra, hogy a nemzeti kisebbségek szervezetei csaknem az egész régióból kicseréljék tapasztalataikat, tovább építsék kapcsolati hálózatukat, és több kérdésben összehangolt stratégiákat dolgozzanak ki.

Összességében elmondható, hogy ez a jól szervezett és jó hangulatú konferencia mindenben megfelelt a szervezők célkitűzésének – jóllehet az elhangzottak számos ponton képezik szakmai és közéleti vita tárgyát. Tagadhatatlan azonban, hogy a rendezvény lehetőséget biztosított a közéleti szereplők és civil szervezeti vezetők közötti diskurzusra, kapcsolatépítésre és a meglévő partneri kapcsolatok megerősítésére, ráirányította a figyelmet a délvidéki magyarság legfontosabb problémáira és felvázolta a továbblépés néhány lehetőségét. Csak helyeselni lehet a zárszóban megfogalmazott szándékot, hogy a konferenciát sorozattá bővítve jövőre is megrendezik majd a Pannon Magyar Házban.

2017. 10. 09.

1. Pl.: Micheli Tünde: Folytatódik az együttműködés a Kosztolányi Dezső Céltársulással is. *Új Magyar Képes Újság*, 2016. jan. 7.; Nyaka Szabolcs: Egy nemzet, közös élmények. *Pécsi Hírek*, 2017. márc. 20.
2. A program hosszútávú eredményeiről az első kutatások alapján egyelőre nem alkothatunk pontos képet. Michalkó Gábor – Rátz Tamara – Keszeg Réka: A határokon átívelő tanulmányi kirándulások szerepe a nemzetépítésben: A „Határtalanul!” program társadalomföldrajzi vizsgálata. *Kisebbségkutatás*, 26(2016): 2. sz. 36-58.
3. A kormányzat eredményeinek megítélése természetesen nem egységes. Elbukta a kormány a demográfiaharcot. *nol.hu*, 2016. aug. 6. [<http://nol.hu/belfold/elbukta-kormany-a-demografiaharcot-1626677>] (2017.10.09); Pintér Bence: Mi kell ahhoz, hogy gyarapodjon a magyar? Egy csok és más semmi? *mno.hu*, 2017. máj. 5. [<https://mno.hu/belfold/mi-kell-ahhoz-hogy-gyarapodjon-a-magyar-egy-csok-...>] (2017.10.09.); Pintér Bence: Saját öröm, nemzeti cél. *Magyar Nemzet*, 2017. máj. 26.
4. Többen megkérdőjelezik a gazdaságfejlesztési program eszköz- és célrendszerét. Vári Bence: Klientúraépítés, vagy forradalom? *nol.hu*, 2016. jan. 11. [<http://nol.hu/belfold/identitas-helyett-megelhetes-1583995>] (2017.10.09)
5. A diplomáciai bonyodalomra legutóbb: Horvát államfő: „Magyarország döntése kellemetlen meglepetésként ért”. *hvg.hu*, 2017. szept. 10. [http://hvg.hu/gazdasag/20170910_Horvat_allamfo_Magyarország_dontese_kellemetlen_meglepete_skent_ert] (2017.10.09.)
6. Horváth L. Balázs: Kis színház, nagy támogatás, profizmus. *Pécsi Hírek*, 2016. szept. 19.; Micheli Tünde: Megépülhet végre a kollégium Eszéken. *Új Magyar Képes Újság*, 2017. jan. 19. [<http://www.kepesujtag.com/megepulhet-veg-re-kollegium-eszeken/>] (2017.10.09.)
7. Gerner Zsuzsanna: A magyarországi német nyelvi szigeteken bekövetkezett nyelvi váltás objektív és szubjektív okai. *Barátság*, 15(2008): 6. 5900-5905.
8. Filákovity István: Az első pécsi horvát iskola. *Pécsi Szemle*, 1(1998): 1-2. sz. 28-30.
9. Hárságyi Margit: Így élnek a „leghűségesebb nép”, a ruszinok képviselői Pécsen. *Pécsi Újság.hu*, 2015. máj. 30. [<https://www.pecsiujtag.hu/helyi-hireink/igy-elnek-a-leghusegesebb-nep-a-ruszinok-kepviseloi-pecsett>] (2017.10.09.)

Magyar trilógia – fikciós-dokumentumban elbeszélve

Egy nemzeti örökség-kiállításról

A. Gergely András

Időszaki múzeumot látunk a budapesti Politikatörténeti Intézet termeiben, fotókat és szövegeket, plakát-hatást és filmek múzeumát, élmény- és levéltárat, tárgykollekción és mögöttes sejtelmeket, testet öltött fikciókat és divatba, emlékezetbe merevedett üzeneteket, politikai vezérkultuszokat és ezek „lecsordogálását” az értelmezői világ más-kéntgondolkodói, narratív szféráiba. Közlés a közlésen hever, mintha elbeszélésre épített ál-narratívák, kultikus sekélyességek, vizuális toposzok kifordíthatósága, önnön történeti illúzió-tárukra épülő elvadult életérzések készlete lenne mindez. Talán még intenzívebben, sokkal átütőbben vannak kijelölve az alapozó körvonalak, az átélések lelkületeiben és a nemzeti kultuszok építésének (mintegy időtlen, kortalan, örök) szerveződési felületein egyaránt, ahol rendre kiütközni hajlamos az artistikus/retorikus/narratív hatásegységek megannyi jele és kelléke, érvényességi (sőt szavatossági) ideje, lejáratú bélyegzője és túlélő öröksége egyszerre. Láthatóvá, sőt kihívóvá válik az élmény, hogy a művészetekben nem sűrűbb talán az intellektuális, de evidensen sokkal mélyebb az emocionális töltet – s mikor mindez nyílt páncélsisakkal fölhasználható már a korszakos magatartási gerjedelmek kiaknázására, akkor talán már senki sem kérdez rá érdemben és elvitatóan arra, miként szembesíthető, vagy ki által tükrözhető a vizuális impresszió és intellektuális magyarázat, a közvetlen történetiség és a jóváhagyásával vagy ideologikus magasában efölé emelkedő, mindezt átlátó, híveket és áldozatokat szedő tünemény.

A német kezdeményezésű *OFF-Biennale Budapest* keretében sajátlagos „magyar trilógiát” hozott kiállításként a Magyar Képzőművészeti Egyetemen alkotó-oktató KissPál Szabolcs. Ebben a három-osztatú, térben is elkülönülő tárlatban a szembetűnő szerkezet jóféle kihívást közvetít, kép és képtár, muzeális örökség és tárgyi hagyaték érzelm-motiváló ereje, történeti anyag- és eszme-ébresztési hatásegysége mint valami pusztulásképtelen és egyúttal az időben is „hordozható örökség”, a látvány és közlés (eszmei–földrajzi) határokra és korokra átívelő szimbólumtára szerencsés ötvözetben kínálkozik. Képi–vizuális, sőt látványtrükkös megoldásai sajnos csak alig idézhetők ide a szövegszerű tálalásba, s még kevésbé a filmek anyagát vizuálisan tolmácsolva, de így is emlékezetes maradhat talán a látomásos és visszafogottan indulatos „dokufikciós” tárlat, ahol a Nagyság és a Méltóképpen Kicsinyítés összhatása teremt kellő

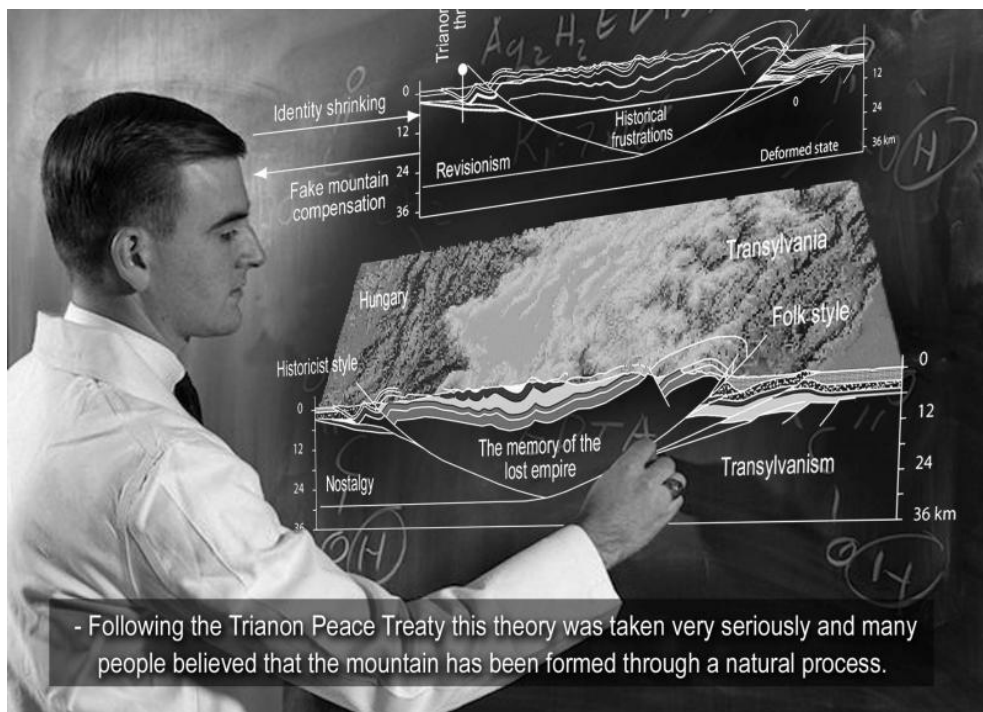
távolságot az értelmező befogadó és a művészi megjelenítés intim találkozásához. A tárlat kulcskérdése szinte mindvégig a politikai gondolkodás történeti metszeteiből következő, idői eltérések dacára is az elbeszélésmódok kínos párhuzamaitól feszengő triumviratusi tónusában van, mondhatnánk másképp úgy: a politikai eszélyesség és az értelmiségi felelősség, a belátás és az értelmezés, az uralmi integráció és a csinált asszimiláció kérdéskörétől a társadalomkutatás mediatizált szféráig, a generációs kilátástalanságoktól a közösségfejlesztésig, vagy társadalmi részvételi kutatások anyagáig egy sor olyan témakör hangolódott itt egyetlen kiállítási térbe, melyek mögöttese minden bizonnyal az Alkotó habitusában, múltjában, esetleg „elborult agyában” van.¹ A termék időben eltérő sorozata folyamat-mivoltában is erőteljesen fejezi ki uralkodó politikák, lapos ideológiák, szégyenletes eszmetörténetek és harsány politikai víziók kiszélesedő mentalitás-léggörét. A politikai aktivizmusban roppant kreatív alkotó, a marosvásárhelyi születésű és Kolozsváron szocializálódott, konceptuális műtípustól a filozofikusan hangolt, de politikai szabadszólásig fokozott életút felé eltérő „lázado aktivista” Magyarországon már a kultúrpolitikai gyalázatok kritikáit fölmutató Szabad Művészek csoport alapítása felé jutott tovább, egyúttal a kihívó megoldások, eleven emlékművek (Remény, 2014; TÁP Színházi hangjáték; Harmadik Szektor flashmob; Eleven Emlékmű protest) és megannyi más protestálás révén szerzett „hírhedett” elismertséget.

A műhegyektől a politikai vallásig (Magyar trilógia). Szakadék lelet (Zellei Boglárka felvétele. Forrás: OFF-Biennálé Budapest Archivuma)

E kiállítói térben nem direkt módon ráhangoltan, de a képek és képzetek mögül minduntalan kikukucskálón van jelen az emlékezet muzealizálásának egész problematikus

sugallata, számos emelkedetten hitvány, szégyenletességében is kimódolt változata, amelyek részint a szövegszerű közlésekre, részint ezek képi kontrasztjaira, részben meg e két közlésmód idői torzulásaira fókuszáltak. Maga a tárlat mint vizuális körkép is fölteszi a kérdést: ha régmúlt analógiák kínálják talán magukat az utókor kritikája elé, mit is kezdhethetnénk az alkotó énjének vízióival, ennek társadalmi hatásaival, s e tárgyak meg víziók társadalmi valósága közötti kölcsönösséggel, a múltó korokra rímelő jelenbeli közlés és a műalkotás motiváltsága körüli keletkezés-történet eltérő dimenzióival...? Vagy miképp nyerhetnénk ki a kortárs üzeneteket anélkül, hogy szimpla meggyőzéssé fokozzuk le a műalkotások közötti áthallások, olvasatok, értelmezési kódok tömegét, s mindazt, amit nem véletlenül rejt egy-egy mű magában...?

A műhegyektől a politikai vallásig (Magyar trilógia), I. rész. Képkocka a *Szerelmes földrajz* című videóból, 2016. (Forrás: OFF-Biennálé Budapest Archivuma)

A fentiekkel talán kellő mennyiségű talányt vettem fel az Olvasónak, de nem ok nélkül tettem. Nem könnyű „univerzális” választ adni e magatartási és értékközvetítési kérdésekre, s lehet, már a kérdés sem jó vagy kellőképpen teljes. De nézőként fölmerül az emberben a politikai korszakok, ideológiák, eszmekörök és harsányságok befogadói oldalának megannyi variációja, tükröződése, visszfénye, tolakodó hangja, már-már kínos szaga is. Ezek között és mögött kézenfekvően föllelhető, vagy legalább időről-időre megnyilatkozik az a nemzetfogalom-befogadási érzékenység, mely nem ritkán történelmi rítusok, komplex szertartások, rávezető és elkalandozni hajlamos interpretációk közegeiben találja meg üzeneteit. Ilyen formajáték, művészeti performansz és intellektuális élményanyag lakozik ebben a kiállításban, ahol KissPál Szabolcs „doku-

fikciós” projekje a két világ világháború közötti történeti időszak intim huzalait és eldurvuló közlés-szárait tekeri föl egy izgalmas közlés-gombolyaggá, mégpedig a Triológia fogalmának megfelelő hármasszövedékben.² S bár kiállítás ez, benne látható, s nem mindig egészen megfogható műtárgyakkal, de a szövegművek gazdag intellektuális és morális kihívásaival teszteli érzékenységünk és értelmezési vehemenciánk értékállóságát... Múzeum egyképpen, de önképünk muzealizálása is egy másik oldalról, s korszakos lenyomat is egy harmadik aspektusból. Ezért is szinte már „ébresztő” a földszinti kiállítóteremben zajló permanens vetítés, amely az alap-üzenet szempontjából sem minden lélektani tanulság nélkül való képzőművészi alkotás: egy fikciókkal ékes, narrált dokumentumfilm a budapesti Állatkert új konstruktumáról (1912), az erdélyi Egyes-követ mintázó műszikla építéséről, melynek megvoltak nemcsak tökéletesen hasonló állatkerti analógiái az akkori világ más tájain is, de mindez a korabeli közlésmódokon fényesen kifejezni volt hivatott az Erdéllyel, Nagy-Magyarországgal, mintákkal és érzelmdús példakövetéssel megrakott erődítményezést, várépítést, magasra törekvést, hatalmi hübriszt, uralmi reményeket és diadalittasságot is.

A „Tri”-logikus építményben ez a bevezető–felhangoló képi narratíva-elem még csupán a szeánsz kezdetét idézi, a trikolór életreménységét sugalló vérbő színteret, majd ezt követi egy következő, emeleti térben a trikolóros össz-érületi kiegészítés második, makulátlan tónusa, a Turul-mítosz égre röppenésének kezdeteitől egészen napjaink szertartásaiig, ugyancsak dokumentum-fikcióként, antiromantikus stilizációk modern narratíváival, a politikai diskurzusok vizuális előtolakodásainak megannyi bombasztikus példájával – s ugyancsak filmi kultusztárgyként, egyúttal kompendiumként, összefoglaló üzenetként is, egykori és jelenkori analógiák, olvasat-párhuzamok, jelentéskonstrukciók félelemmentes megjelenítődéseként is. Az alkotói víziók, asszociációk mintegy komplex beteljesüléseként, a harmadik színárnyalat tökélyének körülménye, a szabadság szárnyas köreinek földidézése már a kortárs magyar nemzetfogalom büvkörébe csalogat, ahol valamely „etnikai táj” terpeszkedik vagy röppen a politikai földrajz mezőire, s az aktuálpolitikai szimbolizmus harmonikusan találkozik a magyar őstörténetbe plántált romantikus történetmesélés eszközeivel, a turulmánia és turanizmus kortárs politikai vallássá erősödésének pátozával, intézményeivel, eseményeivel is, képanyagban rögzített szertartásaival is. Tárgyi fohászok, műmagyar faragványok, képi és manipuláltan vizionált lenyomatok, videofelvételek és fotók idézik itt a trikolór harmadik, immár szabadságosságában is alpárián naiv, de végtelenül öntetszelgő tónusát, a műhegyektől a politikai hitvallásosságig talpra magyaros neofolklorizmus igazságait.

Vélhetően nem vészterhes részletkérdés, hogy milyen alapon „ragozza” nemzeti múltunk e fals és fennhéjázó mivoltában is muris dokumentumait a művész – ha az emlékezőközösségi tagság a nézői pozíció akár heveny megnyilvánulást igényel is –, és miképpen önti lábunk elé a nemzeti ideológia bekebelező vagy kizáró formáinak, testesülésének és sodrásainak akut paradoxonait. Az emlékezőközösség és élményközösség mindenkor érintettsége éppúgy, mint megosztottsága, politikai lélektani tagoltsága, kultuszépítő és imázsrontó kölcsönhatásainak küzdelme persze lehet alanyi költői szimbolizációs gesztus, lehet antiintellektuális vagy ellenkulturális kihívás, de mind-

ezek életszerű, élményközeli interpretációja már nemcsak korélmény, hanem KissPál Szabolcs esetében művészi vállalás is. Olyan, amellyel lehet azonosulni és ellene dűlni-fűlni, s lehet újraértelmezni vagy megmosolyogni tartalmait, de a kortárs kísérleti vizuális narratívák között mindez azért is szól az integráció, érintettség, bevonódás és részvételi készlettség tónusában, mert az alkotó maga is (egykor) erdélyi művész, kísérletezési és földrajzi határokon is átkelt „jövemény”, kinek installálódását, pályaképet, beilleszkedési perspektíváit mind a korosztályi, mind a tudásterületi, mind a nemzeti narratívát erőnek erejével torokba préselő uralmi szlogen-tár egyformán nehezítette, vagyis egészében lehet akár idegen, korlátozó és elidegenítő hatású, akár műmosolyt serkentő vagy szánakozó tónusú válasz is. A vérre, „erdélyi véreinkre”, lovasnomád pusztai műhagyományra és viharvert neofolklorizmusra hangolt új nemzetépítés épp oly bombasztikus és irredenta (vagyis a szó eredeti értelmében: akarata ellenére idegen uralom alá került, „meg nem váltott”) a másik szomszéd felől nézve, mint az „elvesztett szülőföld” visszaigénylését serkentő államnemzeti törekvések voltak bármikor is. Ennek szinte intim, de másik oldala felől nézve közbeszéd-szintű megjelenítése, a kettő közötti kontrasztok akcionalizmusba formálása méltó és komoly vállalás, aminek mindenekelőtt élvezői, átélői, elemzői lehetünk a kiállítás nyomán.

A műhegyektől a politikai vallásig (Magyar trilógia) Trianon injekciós tű, 1930-as évek (Zellei Boglárka felvétele. Forrás: OFF-Biennálé Budapest Archivuma)

A műhegyek mint átvételek, „implikációk” és szimbolikus uralomkiterjesztések, jobbra a valódi kisstílűségek, otromba képtelenségek, hataloméhes és olcsó gesztusok aktuálisaitól növekednek hegygé és művivé. S ha máskor és másképp nem, talán akkor legin-

kább a Trianon „visszavétel és restauráció” tónusában hasítanak a Horthy-korszak műmagyar uralomkiterjesztési hőkölései közepette, miképp a kortárs narratívákban is teret követelnek. A „vér és anyaföld” ősiségére, örökségére és élesztésére buzduló nemzetlelkű akarát – bár mutat némi rokonságot az irredenta hajcihővel, árvalányhajas és turulszínéző magasságosság-tudattal... – talán nem mindig volt harmóniában a plebejusabb néplélekkel, s a „Turul mint a nemzet megmentője” víziókkal, de mégsem húzódnak a nemzeti szárnyas végtelenségig mitikus újraéledésének lehetősége mögé.³ A neopogány szertartások rendje és programossága éppenséggel a „költői” távol-ságot is mutathatná racionális nemzettudat és irracionális nemzetvízió között – de itt, a kiállítási anyagokon, képernyőkön, fotókon, kegytárgyakon és vizuális citációkon föl-sejlő államiság csak kisebb részben tudott ezekig a főhatalmi magaslatokig szárnyalni. Szinte minduntalan feszengető a kérdés: tényleg nem látták ezek, mennyire nevetségesek, mosolygenerálók, félelem-gerjesztők mindezzel?

Persze, mindeme nagypolitikai játszmákban és tenger nélküli tengernagyságok egykori divatkorszakában a nemzetépítő turulisztáni konteók éppúgy hatásosnak és praktikusnak bizonyultak, mint ma, amikor miniszterelnöki szinten folyik a németekkel „közös múlt” főlemlegetése udvariassági látogatáson, virtuális származásközösség hivatkozása a „keleti nyitás” színterein, vagy a romániai magyarok támogatások általi megosztása államhűekre és kozmopolitákra, vagy az európai örökség-hagyomány bakancs-sarokkal tiprása mint a nyugati mótely háritásának kényszere. Napjaink folyamatai persze gyorsulnak, hevesebb lelkesültségre kapcsolnak: már van parlamenti mumusunk, emberforma Ördögünk, kinek kiűzését egykor csak megkezdte az államiság szimbólumát teljes díszében körbejáró sámán szertartása a Szent Korona parlamenti installálásakor,⁴ de most már pártállami szintűvé lett a Gonosz, a Sátán, és talpnyalóinak ünnepélyes kiűzési esélye a Parlament deszakralizált teréből valamely rózsafüzér által is.⁵ Az érzelmek pszichológiája, a szimbolikus politika saját üdv-tere olykor kevésbé a lírai költők, sokkal többször a politikai haszonlesők birodalmának alapzatává tud lenni. A műhegyek építés-hagyománya és a politikai vallás kultuszépítési eszköztárának beemelése önnön tárgyi és történeti közegébe – vitriolos humorral fűszerezve a kiállítás helyszínén, sőt éppen az egykor pártállami kultuszépítő intézmény, a volt Párttörténeti Intézet termeiben és archív anyagainak most épp költöztetésre váró közegében...! – szinte alig mást tükröz, mint a valódi változásra képtelen, adaptálódni reménytelen államegyházi erőfölény kétes behódoltatását a primer politikai szolgátságba, meg az önreflexió nélküli politikai hitvallások örökérvényű pragmatikusságát.

Ahol ugyanis az újpogány létforma és világkép az államvallás szerepét is betöltheti akár, ahol a Trianoni Békeszerződés után megcsönkített Magyarország gyásza a műsziklák és műmagyarok tobzódásába képes csak frusztrációit elrendezni, ott a Turulnak is juthat érdemi főszerep. A nemzetmentő, államéltető, elitkonzerváló, békemilitarizáló szárnyas nemcsak a műhegyek lakosa lehet a jövőben, de talán a parlamenti tornyok, a budavári sétányok, a királyi díszparkok (ős)lakója, és a meritokratikus elit háziszárnyasa is. Ezt ugyan KissPál nem közvetlenül sugallja, de nem is igyekszik lebírni a (magyar) trilógia kifutásának, meglengetésének és győzelemre futtatásának asszociatív

perspektíváit. Történeti támaszként semmiképp, ideológiai fogódzóként mint pótlék, s a nemzeti közérzet és életvilág-harmónia szempontjából meg egyenesen totalizáló hatásúan kelnek életre fotóin és filmjein a gárdák, fegyveres csoportok, iskolai lőterek, levente-nevelők, erőfitogtató hírek és szimbolikus politikai térfelelén zajló kormány szintű botrányok bűvkörei, személyiségei, kultikus toposzai, nevetséges hübriszei...

KissPál filmjei, áldokumentumai, gyűjtött kincstára valóságosan is muzeális értékű. Nem csupán „politikátörténeti” értelemben, hanem kortárs magyar néprajz értelmében is, politikai kommunikáció vagy vizuális folklór szempontjából. Fikciói mellett a „formaalkotási hasznosság” végtelen és praktikus normarendje szinte süt képei és filmrészletei árnyalt válogatottságából, a kimódoltan és tudatos üzenetként vállalt intellektuális gesztustól, a vizuális líra képtelenségei felé közelítő analógiáktól. Ahogy vitéz és nagybányai, őfőméltóságú és lovastengerészi mivoltában Horthy „felavatja”, katonává teremti és hazaszolgálatra utalja a naiv parasztleányeket, kikre újabb bércek hódítása, műsziklák visszavétele és valamely Emese álmának megvalósítása vár..., az már szinte kézenfekvő magyarázatot sem igényel, a nacionálsoviniszta érzelmek pszichológiájára utaló elemzés pedig mintegy kínálja is az állatkerti magaslattól a politikai felhőkakukkvaráig ívelő turul-turisztikai eseményeket. KissPál korábbi munkái, *Szerelmes földrajza*, köztéri beavatkozásai, hang-installációi, háborús lövedékből formált gyertyatartója (hanukija), vagy akár az *Európai Középidő* látványos jóslata is mutatja, mennyi-féle kultúra, miféle érzületek, jelképek és zúzódások formálják napjainkat.⁶

2018. 12. 13.

1. Dékei Kriszta: „Elborult az agyam”. KissPál Szabolcs művész. *Magyar Narancs*, 2015. máj. 14. [<https://magyarnarancs.hu/kepzoomuveszet/elborult-az-agyam-94928/>] (2018.12.13.)
2. *A műhegyektől a politikai vallásig (Magyar Trilógia)*. Budapest, Politikátörténeti Alapítvány és Intézet, 2017. okt. 10. – nov. 3. [<https://www.facebook.com/events/1906379139679294/>] (2018.12.13.)
3. Lásd még ehhez KissPál Szabolcs: *A lehullott turultoll felemelkedése*. (Video, 19 perc, HD. A fotók forrása: Fortepan.hu) 2016. [<http://www.mke.hu/node/29267/munkak>] (2018.12.13.)
4. <https://www.youtube.com/watch?v=UqpMPdXGxdo> (2018.12.13.)
5. Lásd erről a kultúraszociológus, valláskutató Kamarás István reflexióját: Ördögüzés és imakommandó. *Egyházforum.hu*, 2017. október 14. [<http://www.egyhazforum.hu/index.php/15-online-rovat/vilag-nezet/423-ordoguzes-es-imakommando>] (2018.12.13.)
6. <http://www.mke.hu/node/29267/munkak> (2018.12.13.)

Az író közege a függetlenség

Beszélgetés Horváth Viktor íróval, műfordítóval

Regényei meseszerű vagy fantasztikus világokat idéznek meg, és ahogyan korábban mondta, a regény az Ön számára is menekülés – mégsem fordul el a közéleti kérdésektől. 2012-ben megnyerte a Litera.hu közéletivers-pályázatát, de A kis recsecsben, a Möbionban és a Tankomban is félreérthetetlenek a társadalmi és politikai utalások. Ez mennyire lehet konkrét, és milyen módon válhat közvetlen szerepvállalássá?

– Közvetlen szerepvállalássá ne váljon, mert az már egy másik szakma: a politikus. Az aktuális politikai gyürkőzést követni sem érdemes, nemhogy részt venni benne. Én a tendenciákra és az összefüggésekre szeretek figyelni, a társadalmi mintázatok történeti ismétlődéseire, emberi és intézményi mechanizmusok változásaira vagy változatlanságára, a hatalom retorikájának és a háborús összeomlás esélyeinek összefüggéseire. És persze, ha az ismétlődések fenyegetőek, szóval ha a jelenlegi hatalom működésében rá lehet ismerni olyan korábbi fogásokra, amelyek háborúkhöz és népiirtásokhoz, gazdasági bedőléshez és rongált, hazug emberi kapcsolatokhoz vezetnek, akkor ideges vagyok, ezek az indulatok így-úgy beszivárognak a regényekbe, és ez kockázatos. Ha didaktikussá, tanító célzatúvá, ítélkezővé válik a szöveg, akkor fércművet csináltam. Ha fölékerülök, könnyű, távoli, ironikus és önironikus hang lesz ebből a méregből, akkor szervessé válik, és jól tesz nekem, mert becsatornáztam és feldolgoztam a közéleti élményemet, és jó az olvasónak, mert miközben önfeledten úszik a mesével, érzi a jelenét is.

A szakma történetén úgy látom, hogy természetes az irodalom közéleti érzékenysége. Gondoljunk Janus Pannoniusra, Swiftre, a 18. századi francia írókra, a reformkori magyarokra, vagy Dickensre és Zolára, Adyra, Móriczra, Orwellre – illetve nem is érdemes sorolni, mert az érdekes szerzők szövegeibe beépül a közélet. Az *Iskola a határon* című regény kilát a korából, és időtlen protokollt fed fel: a katonaiskolában véget ér Merényiék rémuralma, kirúgják őket, erre B.B., akit addig elnyomtak, a nagy felszabadulás után elkezdene kiépíteni a maga új uralmi rendszerét. Ugyanaz a képlet, mint Orwell *Állatfarmjában*, ahol győz a disznók vezetete forradalom, elkergetik a gazdát, aztán a disznók lesznek az új urak, és a forradalomnak annyi: új mezben visszaáll a régi rend. Pont így jártak Leninék a Szovjetunióban, és nálunk Orbán Viktorék.

Mindenesetre az író közege a függetlenség. Ezzel együtt az író jól teszi, ha szól, amikor rémes dolgot lát – az olvasó is jól teszi.

Van-e fogantja az írói kiállásnak?

– Száz éve egy író lehetett híres, ma nem lehet az. Az irodalom elbukott, illetve a közege bukott el, a nyomtatás, az írás, és a győztes közegnek, a monitorok és kijelzők világának még csak harcolnia sem kellett a győzelemért – amint megjelent, nem volt ellenfele. Ma egy Nobel-díjas író tömeghatása nem mérhető egy tévés vetélkedő műsorvezetőjének hatásához – ahogy az antik Rómában is mindenki ismerte a győztes kocsihajtót vagy gladiátort, de Vergiliust és Martialist csak a megrendelőik és egy szűk kör ismerte. Azért nem halt meg az irodalom, csak éppen kisművészet lett belőle. Ezzel kell élni, ehhez kell alkalmazkodni: most már nem a mi kódunk a nagy, az egész kultúrát integráló kód, ahogy az száz éve, de még ötven éve is volt, hanem az irodalom integrálódik az új rendszerbe, ha akar, és telepszik rá a monitorok világára hasznos kis elősködőként. És így még társadalmi hatása is lehet.

Milyen szerepet játszhat ebben az irodalom intézményrendszere, vagy tágabb értelemben az irodalmi nyilvánosság?

– Nem tudom. Ha az irodalom intézményrendszerét a kiadók alkotják, akkor nincs komoly hatásuk. Magyarországon sikeresnek számít a háromezres példányszám, és ami néhány ezer emberre terjed ki, az nem társadalmi nyilvánosság. Annak van hatása, ami a monitorokon megjelenik, és ami nem írásban, hanem mozgó és beszélő képekben jelenik meg.

Mintha a regényei tükröt tartanának a mai magyar társadalom elé. A kis recs, amely egy alternatív jelenben játszódik, igen radikális diagnózist állít fel. A főhős a kommunizmus győzelme miatt hagyja el Magyarországot, mert nem bír országhatárok és ellenségek, hatalom és társadalmi különbségek nélkül élni. Ilyen sivár képet mutat a hazai elit? Ilyen lenne Magyarország?

– Nincs az a fikció, amit a valóság ne überelhetne, mert ember olyat kitalálni nem tud, aminél vadabb dolgok ne következhetnének be. Szerintem, amiben most élünk, az még *A kis recs*nél is meredekebb. 2011-ben írtam, és akkor nem hittem volna, hogy olyasmik történhetnek, amik azóta megtörténtek. De ez nem a hazai elit láttelelete, mert az elit nem a semmiből jön, hanem ők a lakosság esszenciája. Vagy mondhatom azt is, hogy a nemzet esszenciája. Bármit is követnek el, az csak olyasmi lehet, amit mi magunk is elkövetünk – esetleg a lépték különbözik. A kiskapuink, apró csalásaink, protekcióink, hálapénzeink, füllentéseink, apró szolgálataink, mellébeszéléseink, csúsztatós játszmáink csupa olyasmi, amit ők is csinálnak, aztán persze a nagy emberek példája jól látható, és az visszahat a társadalomra, szóval a népre, tehát ránk, és ettől még hitványabbak leszünk, és még elvetemültebb elitet termelünk ki. A folyamat gerjeszti önmagát, és az ilyesmi rendszerint csúf véget ér, szóval nem vagyok optimista.

Viszont a művészetnek többletet ad ez a romlottság: a jog, a törvények és az emberi viszonyok ellentétes működéséből adódó kettős beszéd az irodalom számára az árnyalatok, a kifinomultság és a jelentések gazdagsága. Olyasmink van ezáltal, amit egy őszintébb viszonyok között élő nyugat-európai nem ért meg – bár nekik is vannak dolgaik, amelyek viszont nekünk nincsenek.

Az 1968-ban játszódó Tankom főhőse egy infantilis katonatiszt, aki imád színés műanyag katonáival játszani, Kádár segédtolmácsaként mégis belecsöppen a nagypolitikába, amiből persze nem ért semmit. Őszintén hisz az állam mindenhatóságában, Kádárban egy szerető és szerethető apát lát. Ön szerint milyen felelősség terheli a kisembert, aki a regényhőshöz hasonlóan félig-meddig tudtán kívül, de ha akarom, félig-meddig tudatosan csúszik ebbe a szerepbe?

– A felelősség nehezen értelmezhető olyan emberek esetében, akik előtt nincs alternatíva. Aki olyan családban, olyan iskolában, olyan faluban nőtt fel, és mindig is olyan munkahelyeken dolgozott, ahol nem ő dönt a sorsáról, hanem atyai vezetők, ott nem kérhetünk számon felelősséget. És ott sem, ahol az érték nem a közügyekben való részvétel, hanem a polgármestertől érkező ingyen tűzifa és az állampárttól érkező karácsonyi utalvány, meg ott sem várhatunk el felelősségvállalást, ahol nem kereshetnek elég pénzt a házépítéshez, viszont kaphatnak támogatást az államtól, ha jó összeköttetések vannak, és ott sem, ahol el sem tudják képezni, hogy lehetséges a kiút ebből az egészből, ahogy azt sem, hogy léteznek társadalmak, ahol nem alattvalóként élnek az emberek.

Ez a kultúra minden egyeduralom alapja, és jelenleg a magyar kultúra jórészt ilyen. És aki itt így akar uralkodni, az tesz is azért, hogy a lakosság ilyen állapotban maradjon.

Meddig tarthatja infantilizmusban a paternalista állam a saját polgárait? Van-e egy pont, amikor az emberek maguktól ráébrednek, hogy ez az állapot egyáltalán nem válik a javukra?

– Amíg az embereknek van mit veszteniük, addig nem jutnak el erre a pontra – akármilyen kevés is, amit veszhetnek. Kádárék sikerének is ez volt a kulcsa: senki nem volt jómódú, de az állam és a Párt mindenkiről gondoskodott. Cserébe csak annyit vártak, hogy az alattvaló ne kérjen részt a hatalomból, ne akarjon dönteni az ország sorsáról, ne akarjon semmit, hanem hagyja, hogy minden menjen tovább úgy, ahogy addig.

Milyen irányokba indulhat el a magyar társadalom? Milyen forgatókönyveket tart elképzelhetőnek?

– Ha társadalomtudományokkal foglalkozó kutató lennék – tehát komoly tudós –, nem merném megkockáztatni, hogy prognózist állítok fel. Túl gyorsan változik a világ, túl sok a bizonytalansági tényező, tehát bárhonnán jöhet a változás: akár a technológiai innováció, a versenyszféra mozgása, a klímaváltozás, vagy a nagyhatalmak viszonyváltozásai is összedönthetik egy ilyen kis országban a puha diktatúrát. Ahogy 1989-90-ben sem a magyarok csinálták meg a forradalmukat, hanem a világpolitikai folyamatok és maga a kommunista párt engedték meg a rendszerváltást. Viszont nem komoly tudós vagyok, hanem egy link író, fikcióban utazom, tehát ez a prognózisom, illetve ezeket a verziókat tartom lehetségesnek:

1. Párszáz év alatt mi is végigjárjuk azt az utat, amit az angolok, hollandok, dánok stb. szintén évszázadok alatt tettek meg, mire a középkorból és a hűbériségből eljutottak a hatalommegosztás, a szolidaritás, a jogállamiság kultúrájáig. Nekünk talán gyorsabban fog menni, mert látjuk magunk előtt az ő példájukat; sőt a legképzettebb és a legmozgékonyabb magyarok már régóta náluk dolgoznak.

2. Akkora sokk éri a népet, ami után többé nem akarja ismételni a múltat, és engedi, hogy külföldi felügyelettel kiépüljön az az intézményesség és az az oktatás, ami már nem alattvalókat, hanem polgárokat nevel. Így jártak a németek 1945-ben – ilyesmit ne kívánjunk, de ez is lehetséges.

3. Ez a verzió a szerencse. A karizmatikus vezetőt, tehát apukát igénylő magyar népet szerencse éri, és a következő vezére felvilágosult abszolutista lesz (esetleg a jelenlegi vezér változik meg valami csoda folytán). Ő is erős kezű, sármos és tehetséges taktikus, amilyenek általában a sikeres vezérek, csakhogy miközben fenntartja az uralmát és a karizmáját, nem Ázsia és a középkor felé, hanem a polgárosodás és az európai szellemiség felé vezeti a népet. Ahogy némelyik 18. századi uralkodó azt elkezdte.

4. Mire észbe kapunk, egy természeti kataklizma, népvándorlás, atomháború vagy klímakatasztrófa elsöpör minden eddigi keretet, így az egész kérdés értelmetlenné válik.

Illés Anett felvételei

A társadalom nagykorúvá válásának egyik kulcsa az oktatás. A vers ellenforradalma című kötetében javaslatot tett az irodalomtanítás módszertani megújítására, az élmény- és alkotáselvű oktatás meghonosítására. Ismer-e ezen a téren jó gyakorlatokat, vagy akár hazai példákat?

– A jó gyakorlatok esetiek, és egy-egy elhivatott tanár működésétől függenek. Magába a rendszerbe az van programozva, hogy a diák megutálja az irodalmat a sok érdektelen, egy szempontú és képmutató elemzés miatt. A jelenlegi tantervvel sok száz szerzőt és sok ezer művet nyomunk le a diák torkán, mire eljut az érettségiig, de nem tanítjuk meg az olvasás örömeire, a gondolkodás szabadságára, a játékra. Arra, hogy az írástól boldogabbak leszünk, és akkor is jót tesz nekünk, ha egészen más a szakmánk.

Mik lehetnek a modellváltás esélyei?

– A finn oktatási rendszert szokták emlegetni mint világelsőt. Nem ismerem minden részletét, csak pár cikket olvastam róla, néhány finn és ott élő magyar ismerősömmel beszéltem, és ezek alapján úgy tűnik, ez a finnek titka: bármilyen kormány volt uralmon a háború óta, nem akart beleszólni a tanárok dolgába, sem ideológiai sem szakmai alapon. Továbbá tolták az oktatásba a pénzt, továbbá az ő történelmükből kimaradt a hűbériség, így az a pénz nem lyukas vödörbe ömlött, mert nem lopták el élelmes pol-

gármesterek és állami tisztviselők. Továbbá a minisztériumok és a fenntartók nem uralkodni akartak a szakmán, hanem szolgálni azt.

Nálunk pedig a váltás esélyei körülbelül azok, amelyeket korábban, a társadalmi modellváltásnál abban a négy pontban felsoroltam.

Több regényének alapmotívuma a perspektíva-váltás, ami a Török tükör és a Tan-kom szerkezetét is meghatározza, A kis recs utópisztikus világában pedig lényegében minden fix nézőpont megszűnik. Ez, ahogy egy korábbi beszélgetésben mondta, mentálhigiénés problémakezelésként is felfogható: segít távolságot tartani, kívül kerülni a magunk baján, és ezáltal megérteni azt. A mostani helyzetben valóban érezhető segítséget nyújthat ez a terápiás lehetőség?

– Nekem segít.

A könyveiben a kultúra egyetemes problémáira is reflektál. A Török tükör főhőse azt mondja, hogy bár az írónak „kötelessége tisztán tartania a mese áramának medrét”, írni mégis jobb, mint olvasni, mert írás közben az ember nem keveri össze a saját képzeletét a valósággal. Ha jól értem, itt egy történet elbeszélhetősége, hitelessége, vagy éppen konstruált volta a tét, ez pedig napjaink sokszor kárhozott válságtünetére, a nagy narratívák szétesésére, több szempont egyidejű érvényességére, az értékek relativizálódására utal – vagy mindez csak az irodalom „belügye” volna?

– Ahogy mondja, ez tényleg a kultúra egyetemes problémája. Vagy lehetséges, hogy ez a relativizálódás és szétesés csak látszat, mert valójában nincs is minek szétesnie? Nem lehetséges, hogy az integráltság és az abszolút érték csak illúzió, amivel kábítottuk magunkat? Én erre hajlok. Végül is minden háború és népiirtás muníciója ez volt: biztosak voltunk benne, hogy a mi értékeink az abszolút értékek, hogy a mi narratívánk az egyetlen és kizárólag érvényes narratíva, tehát jogunk és kötelességünk harcra szállni érte. Közben a másik oldal is ugyanúgy érezte. Így törtek ki a vallásháborúk, aztán a világháborúk, így zajlott a gyarmatosítás, és így zajlik jelenleg a természet elpusztítása, ezzel saját életterünk elpusztítása. Szerintem az abszolútumok világa hazugság, és ezen a hazugságon az önpusztító programjaink futtatják magukat, illetve bennünket. És hogy a program biztonságosan futhasson, szent találmányokkal védi magát: nemzet, hazafiság, becsület, Isten, haza. Ezek nevében ma is bárkitől el lehet várni, hogy kínhalált haljon egy aljas háborúban, vagy megerőszakoltassa magát egy óvóhelyen, vagy halálra kínozzon és erőszakoljon másokat. Horthyék a haza és Isten nevében küldték a Don-kanyarba a népet, és az Iszlám Állam szintén Isten nevében gyilkol. Nem kár ezekért az abszolútumokért.

Fordítsuk előnyünkre a relativizálódásnak és szétesésnek tűnő veszteségérzetet – mert ez a szétesés és relativizálódás első körben tényleg veszteség. Én is fájdalommal élem meg, hogy leáldozott a könyveknek és a lassú, fekete-fehér filmeknek, és nehéz elfogadnom, hogy a digitális-vizuális világ lebutítja az emberi kapcsolatokat, és hogy ez ellen még nem találtuk meg az ellenszert. De ha valami megtörtént, azt visszacsinálni már soha nem lehet, esetleg tovább rontani a dolgot, ha befeszülünk a visszacsinálásért

– így jött az első világháború után a második, és a jelenlegi kormány ugyanazt a sértegettségen alapuló Trianon-kultuszt terjeszti, ami korábban a már ismert eredményeket hozta. Visszacsinálni semmit nem lehet, viszont előrefelé tekintve lehet kezdeni valamit. A szétesés megtörtént, az új univerzum itt van körülöttünk, és rajtunk múlik, hogy elfogadjuk-e, használjuk-e, vagy pedig harcolunk ellene és belepusztulunk. A hívők nyugodtan felfoghatják úgy, hogy bármi történt, azt Isten csinálta, és nem azért csinálta, mert Isten jó vagy rossz, vagy mert segít vagy büntet, hanem egyszerűen csak így csinálta, és mi döntjük el, hogy felülünk-e mellé a bakra vagy a szekere elé vetjük magunkat.

Azért mégis úgy járunk jól, ha tartjuk magunkat néhány abszolútumhoz: egymás segítése, elfogadás, megbocsátás, türelem, nemzetköziség, szeretet – ezek körülbelül a liberális és egyben az evangéliumi értékek is.

És a nagy narratíva hanyatlása az irodalomban?

– Szerintem a történet-nélküliség csak divat. Volt. A múlt századi művészeti forradalmak járulékos jelensége. A forradalmak kisöprik a felesleges lerakódásokat, és közben hasznos dolgokat is felprédálnak, szóval az inga túllendül, de a lengés csillapodik, és a hasznos dolgok visszatérnek. A történet ősi és időtlen igény, a gyökerei nyelv előttiék – a történet zene. Hiszek a történetben – történeteket írok.

A kis reccs világában az agyunkban működő és az utódokra is átöröklődő implantátummal bárki rákapcsolódhat a Szentlélek nevű központi szerverre, így az információk és emlékek végtelen, kollektív tárháza jön létre, a tudás hagyományos formái, sőt a jó és a rossz kategóriái is eltűnnek. Valóban ilyen gyökeres változások előtt áll az európai kultúra?

– Nem előtte áll, hanem a változások kellős közepében evickél. És nem csak Európa.

2018. 07. 12.

Progress könyvek

Erdős Zoltán

„Közép-Európa számára tehát adva van a reintegráció lehetősége, hiszen ugyanaz a civilizációs égbolt borul föléje, mint a Nyugat fölél” – írja egy esszéjében Grendel Lajos, majd így folytatja: „A közép-európai polgár küldetésének tartalma az, hogy a térség reintegrációját sikeresen menedzselje. Sarkítva: a közép-európai polgár küldetése az, hogy felszámolja Közép-Európát, az átmenetiségnek, az etnikai konfliktusoknak, a tekintélyuralmi beidegződöttségeknek a régióját.”¹

Ebben az értelemben a Noran Libro Kiadó a polgári értelmiség legjobb hagyományait képviseli. Programjában ugyan hangsúlyos a szépirodalmi és klasszikus filozófiai kínálat, de a közéleti kérdésektől sem fordul el. Ennek legújabb bizonyítéka a Progress Alapítvánnyal közösen indított *Progress könyvek* sorozat, amelynek mintáját a Gondolat Kiadó egykori legendás *Gyorsuló idő* sorozata jelentette. Valamennyi kötete mélyen az az alapgondolat húzódik meg, hogy – minden visszássága dacára – a nyugati társadalomfejlődés útja jelenti a kívánatos modellt Közép-Európa számára, a térség országai a nyugati világban vannak otthon. Ebből következik a konkrét cél, egy lehetséges alternatíva kidolgozása a szemünk előtt kiépülő, európainak nemigen tekinthető autokrata rendszerrel szemben. Hangsúlyos egyúttal az értékválasztás: bár a szerzők nem egyazon politikai közösségből verbuválódtak, a sorozat kötetei bevallottan hozzá kívánnak járulni a szociáldemokrácia újrafogalmazásához: *„Nyomatékos szándékuk, hogy a sorozat segítse a baloldal nivós tájékozódását, gazdagítsa szellemi vértzettségét.”²*

A sorozat ötletgazdája és szerkesztője, Ágh Attila, kiváló műhelyt alakított ki. *„A tapasztalt és fiatal szerzők és szerkesztők együtt egy szellemi műhely részesei, és a hét-köznapok nyelvén is képesek megszólítani az olvasót. Ez nem jellemző a magyar közírásra, pedig fontos lenne.”³* Annál is inkább, mivel – Ágh Attila megfogalmazásával – a magyar társadalom nem tud „politikaiul”, hazánkban nincs igazi hagyománya a demokratikus viták praxisának, és nem alakult ki a közéletiség szokincse.

A sorozatban 2017 és 2018 folyamán eddig hét kötet látott napvilágot.⁴ Bár a gondolatmenetek és megállapítások számos ponton érintkeznek, kiegészítik és támogatják egymást, az elemzés kiindulópontja, horizontja és ebből eredően perspektívája is minden könyv esetében más. Az időbeli kereteket az egyes kötetek esetében az utóbbi másfél évszázad, az utóbbi három évtized és az utóbbi két kormányzati ciklus adja. Nem teljesen egyöntetű a rendszerváltoztatás, és ehhez képest a 2010-es választások, valamint az Orbán-rendszeren belüli 2014–15-ös korszakhatár megítélése.

A legáltalánosabb kereteket Ágh Attila vázolja fel, megerősítve és továbbvezetve mindazt, amit Bibó István és Szűcs Jenő ír a szabadság kis köreire épülő nyugati társadalomfejlődésről. Ágh szerint a 19. század vége óta tartó fejlődés mélystruktúráját az emberi jogok kiterjedése (az alapjogoktól a szolidaritási jogokon át a kollektív kisebbségi jogokig),⁵ és ezzel összefüggésben a politikában részt vevők körének szélesedése és mobilizációja alkotja.⁶ A demokráciák másfél évszázados fejlődése nyomán egy hármas tagozódású szerkezet alakult ki. *„Az alapszinten a civil társadalom van, amelyre ráépül a középszint, a ’társadalmi közép’, mint a társadalmi mozgalmak, a közvetítő szervezetek (intermediary organizations), és az érdekszervezetek világa, amit gyakran középszintű kormányzásnak is neveznek. Végül a harmadik szinten van az intézményszerűt nagy formális szervezetek szférája, a ’nagypolitika’ a pártokkal és a parlamenttel, s az egész államszervezettel.”*⁷ A 21. században egy ország versenyképességének legfőbb tényezője immár nem az állam vagy a gazdaság, hanem a társadalmi kapacitás:⁸ ez biztosítja a szolidaritás és a kohézió erősítését, a megoldandó problémák és javaslatok becsatornázását a kormányzati szintre.

A rendszerváltoztatás utáni Magyarországon más fejlődés játszódott le, nem alakult ki ez a szerves struktúra. A „nagypolitika” világában ugyan 1990 után végbement egyfajta európaizálás, de nem fejlődött ki a „politikai közép”, és erőtlen maradt a civil társadalom. Ehhez járul, hogy a közgondolkodásban is megmaradt a politika és a társadalom merev kettéválasztásának mítosza. A társadalmi bázis hiánya miatt így nem alakult ki a tényleges részvételi demokrácia, a mozgalmi társadalom. Mindez 2010 után átfogó civilizációs válsággá mélyült. A „kaotikus demokrácia” szinte törvényszerűen omlott össze, és 2010 után a nyugati típusú fejlődési útról is letért az ország. Az Orbán-rendszer kulcsszavai egyfelől a demobilizálás és depolitizálás, másfelől a hatalmi koncentráció. Ezt célozta a Simicska-terv, melynek *„lényege a gazdaság, a politika és a média együttes rendszerként való működtetése”*.⁹ A kormányzat immár *„pártállami törvénygyárral, másrészt kormányhatározatok által eltérített piacgazdasággal, mestersegesen kialakított óriásvállalatokkal (...) és informális hálózatként kiépített klientúra-*

val, mint új típusú politikai osztállyal, végül, de nem utolsó sorban kormányzatilag kontrollált médiával rendelkezik.”¹⁰ A parazita állam természetesen a társadalomközpontú kormányzás ellenében működik, megbénítva a társadalmi közép és a civil szervezetek szféráját. Ez végeredményben a társadalmi kapacitás hanyatlásához, az ország versenyképességének csökkenéséhez vezet.

A sorozat további kötetei egy-egy szakpolitika területét veszik górcső alá. Balázs Péter az Európai Unióról szóló munkájában áttekintést ad az Unió felépítéséről, döntéshozatali folyamatairól, majd felvillantja azokat a kihívásokat, amelyeket az euroatlanti szövetségi rendszer számára Trump elnöksége, Európán belül pedig a Brexit és a közép-európai autokratikus kormányzatok kiépülése jelez. Ez utóbbi jelenség magyarázatát a szerző abban látja, hogy a térség országai a nyugatitól eltérő mentalitást és politikai kultúrát, a demokrácia szertelenebb hagyományait hozták magukkal. „Az EU-ban azelőtt nem ismerték a közös normákkal és vállalt értékekkel való szembeszegülésnek ezt a nyílt és durva módját”,¹¹ éppen ezért ennek ellenszerét is most kell kidolgozni. „Kérdés, van-e az európai államok közötti szoros és részletesen szabályozott együttműködésnek jövője, vagy a különféle friss repedések egy olyan folyamat előhírnökei, amely átrendezi a kontinens erővonalait és szövetségi struktúráit? Van-e utánpótlása az összefogásnak, vagy a konfliktusok kiterjedésére kell felkészülni?”¹² Az Európai Bizottság 2017-ben közreadott Fehér Könyve felvázolja az Unió fejlődésének öt lehetséges modelljét, az integráció lazításától a kétsebességes Európa elgondolásán át az Európai Egyesült Államok víziójáig.¹³ A szerző szerint a felelős választás egyértelműen az integráció mélyítésének – Magyarország szempontjából a felzárkózásnak – rögzösebb útja volna, amelyhez azonban egészen új stratégiák kidolgozására lesz szükség.¹⁴

Magyarország nem csak a kormányzati kultúra tekintetében, hanem a szociálpolitika terén is eltávolodott az európai főáramtól. Andor László könyvének kiindulópontja, hogy a jóléti állam válságát, illetve „átváltozását” az Unió – eleve igen korlátozott – szociális szerepvállalásával szembeni bizalomvesztés is tetézi. Ebben a bizalomvesztésben négy megatrend (a globalizáció, a valutaunió, a digitális-automatizációs forradalom és a keleti bővítés) játszott fő szerepet. Erősödtek azonban az ellentétes tendenciák is, „nemcsak a jóléti politika eszközrendszere bővült, hanem célrendszere is.” Ennek kulcsfogalma a jólét, amelyben a „jólét korábban már megszokott mutatói (jövedelmi szint, foglalkoztatás, szegénység) mellett olyan indikátorok is szerepet kaptak, mint a mentális egészség vagy a környezeti minőség.”¹⁵

Hazánk viszont 2010-ben „éppen akkor fordult el a jóléti állam kiépítésétől, amikor az Európai Unió a szociális dimenzió megerősítését hirdette meg.”¹⁶ Bár a szegénységi mutatók a növekvő egyenlőtlenségek dacára is javulnak, aggasztó, hogy az uniós tagállamok közül Magyarországon a legalacsonyabb a társadalmi mobilitás, és itt a legmagasabb azon háztartások aránya, amelyek semmiféle tartalékkal nem rendelkeznek.¹⁷ Mindez azért elgondolkodtató, mert az északi országok példája azt mutatja, hogy a szociális kohézió erősítése, az egyenlőtlenségek leküzdése a társadalmi és a gazdasági versenyképességnek is lényegi feltétele.¹⁸ Magyarország vonatkozásában az Unió ré-

széről továbblépési lehetőséget jelenthetne a források hatékony és jogszerű felhasználásának ellenőrzése, valamint a tisztességes bérek biztosítása egy közös európai minimálbér-módszertan kidolgozása révén. E két eszközzel csökkenthetőek volnának az egyenlőtlenségek, és megmenthető lenne a kohéziós politika.¹⁹

Az európai horizontot megtartja, mégis sokkal inkább Magyarországra koncentrál Mellár Tamás közgazdasági elemzése. Három történeti adatsort vonultat fel, amelyek az utóbbi másfél évszázad gazdasági fejlődésének sajátosságait reprezentálják. Ezek az adatok azt igazolják, hogy a történelmi örökség csak behatárolja a jelen lehetőségeit, de nem jelent abszolút „útfüggőséget”, vagyis Magyarország számára – különösen a rendszerváltoztatás után – adott volt a lehetőség a felzárkózásra. Külön fejezet szól az 1990 utáni két évtizedről, a „félresiklott rendszerváltásról”, az elemzés fókuszában viszont a második és harmadik Orbán-kormány gazdaságpolitikája áll. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a főként Matolcsy György neve által fémjelzett gazdaságpolitika négy alappillére önellentmondásokra és féligazságokra épül. Fontos célként jelent meg például a külföldi tőke megregulázása, amelynek biztosítékát a kormány a nemzeti burzsoázia kialakításában látta; ennek pozíciói azonban ismét csak külföldről érkező többletforrások révén tarthatóak fenn.²⁰ A munkaalapú társadalom programjából pedig épp az a lényegi mozzanat hiányzik, hogy a mai gazdaság nem kizárólag a munkára, hanem az értékteremtésre épül: a hozzáadott érték nem kevésbé lényeges, mint a foglalkoztatottak száma.²¹

A terminológiai szörnyszülöttként *unortodox*nak nevezett gazdaságpolitika összességében egy inkoherens rendszert jelent, amelyben „egyaránt megtalálhatók neoliberais, újklasszikus és keynesianus elemek” (így az egykulcsos személyi jövedelemadó, a jóléti kiadások visszafogása, a munkaerőpiac rugalmassá tétele).²² „Az igazi unortodox gazdaságpolitika nyilván az lehetett volna, ha a kormány kiemelt célnak tekintette volna a humántőke fejlesztését, és arra építve próbálta volna egy felzárkózási pályára állítani az országot.”²³ A szerző megállapítása szerint azonban ennek éppen az ellenkezője történt, mivel a kedvező világgazdasági helyzetet és az uniós támogatásokat a kormányzat saját hatalmának megerősítésére használta fel. Kibontakozó társadalompolitikai célja egy szűk körű indoktrinált elit kialakítása, a középviszinten viszont „öntudatos és öngondoskodásra képes polgárok helyett alattvalókat akar nagy számban létrehozni, akik ezer szállal függenek a hatalomtól”,²⁴ mindemellett pedig eleve lemond a társadalom egyharmadát kitevő alsó réteg felemeléséről.²⁵ Mindez azért jelent súlyos gondot, mert az ország versenyképességét nem az elit határozza meg, hanem a társadalmi közép.

Még inkább a 2010 utáni két kormányzati ciklusra fókuszál Kiss Ambrus, és ebben a nagyításban másként látja a második és harmadik Orbán-kormány egymáshoz való viszonyát is. Véleménye szerint 2010 után még több területen körvonalazódtak szakpolitikai elképzelések, azonban „a menekültkérdés olyan áfium volt politikai értelemben a Fidesznek, amelynek hatására úgy érezték, minden más szakpolitikai kérdést félre lehet tenni”;²⁶ innen datálható az „elalibizett négy év”.²⁷ Az egészségügy területén hiányzott

az ötlet és a bátorság a szerkezeti átalakításokhoz, és hasonlóan csak válságmenedzselés zajlott az oktatásban is: forráskivonás és a munkaerőpiac rövid távú érdekeinek szem előtt tartása jellemezte ezt a szférát. A szociálpolitika terén hosszú távon szintén újabb problémákat idézett elő a kormányzat, megkurtítva a társadalombiztosítási és jóléti kiadásokat, liberalizálva a jóléti rendszert. A közmunkaprogramot elvileg a politikai középosztály számára tetszetős célok (a foglalkoztatás növelése, a segélyezés szűkítése) érdekében duzzasztották fel, lényegében csak a gazdasági mutatók gyors javítását, és az egyoldalú függőségi viszonyok megerősítését szolgálta. A rossz kormányzás következtében érezhetően növekednek az egyenlőtlenségek: a lemondás a társadalom legszegényebb harmadáról²⁸ és a középrétegek felszívódása hosszú távon a társadalomfejlődés súlyos torzulásaihoz vezet.

A könyvsorozat szakpolitikai kérdéseket tárgyaló kötetei között bizonyos szempontból kivételt jelent Radó Péter munkája: nem az Orbán-kormány, vagy az 1990 utáni oktatási kormányzatok bírálata, hanem kurrens nemzetközi kutatásokra alapozva vázolja fel az iskola egy lehetséges jövőképét. Kiindulópontja, hogy az oktatásban napjainkban paradigmaváltás zajlik. Változásban van a tanulásról alkotott felfogásunk, a tudáshoz való viszonyunk, és az iskola társadalmi funkcióiról vallott nézeteink. Ha mindezzel nem számolunk, az lemaradáshoz, a társadalmi problémák újratermelődéséhez, sokasodásához vezet.²⁹ Az átalakulásban lévő közegből következik, hogy *„az iskolának a mi tanulási szükségleteinkből, s nem saját tudáskánonjából kellene kiindulnia.”*³⁰ Annál is inkább, hiszen ez a kánon az értelmiségi középosztály műveltségi kódjára alapulnak, és kirekesztőek mindenkivel szemben, aki nem ebből a rétegből származik. Talán ennél is nagyobb gond, hogy *„az ismeretkánonok nem nyitottak azokra a kulturális elemekre, melyek ma identitásképzőként működnek, ezért skanzenkultúráként viselkednek.”*³¹ Az oktatást zárt és rugalmatlan működésmód jellemzi, amelyről az egyéni kezdeményezések lepattannak. Bár ez egész Európában megfigyelhető, Magyarországon a gondot tetézi, hogy a 2010-es évek óta minden jövőorientált gondolkodás eltűnt az oktatási kormányzatban. Általános jelenség, hogy világszerte növekszik az oktatási rendszerek komplexitása, Közép-Európában ugyanakkor ennek visszaszorítása zajlik: hazánkban *„az oktatás mindenre kiterjedő átszervezése lelökte a magyar közoktatást a változások nemzetközi fősodra által kijelölt pályáról.”*³²

Távlati, stratégiai gondolkodás révén az iskola „újragombolására”, funkcióinak és működési logikájának megújítására van szükség. Az oktatásnak egyre inkább a tanulás személyre szabott jellegén, a formális, nem formális és informális tanulás integrálásán, online és offline eszközök párhuzamos alkalmazásán, külső tanulástámogató szereplők bevonásán, tanulási hálózatok kiépítésén kellene alapulnia.³³ Természetesen mindez csak több évtizedes, szerves fejlesztések eredménye lehet, amelynek feltétele volna az oktatási kormányzat decentralálása, az iskolaépületek fejlesztése, az iskolai személyzet bővítése, belső arányainak átalakítása.

A bírálat és a jövőkép felvázolása mellett a szerzők egy egészen konkrét agenda pontjait is összeállítják a működő autokratikus rendszer megdöntéséhez. Mellár Tamás

szerint mindenekelőtt az értelmiségiek összefogására, egy vonzó és életképes alternatíva kialakítására és a társadalom széles rétegeinek meggyőzésére van szükség. A legnehezebb feladatot minden bizonnyal a politikai intézményrendszer átalakítása jelenti majd, azaz a pártok és mozgalmak függetlenítése a gazdasági érdekcsoportok befolyásától.³⁴ Kiss Ambrus máshova helyezi a súlypontokat. Szerinte mindenekelőtt az ellenzéknek kell visszanyernie hitelességét: többé nem fogadhatja el a kormány által teremtett diskurzust, a kommunikáció elsőbbségét, és vissza kell térnie a kormányzás szakpolitikai kritikájához. Így lehet képes nemcsak egy érdemi jövőkép kialakítására, hanem értékrendjének karakteres megjelenítésére is.³⁵ Talán a pártok világánál is jelentősebb a társadalmi mozgalmak hálózattá szerveződése: „*ha az egészségügyesek csak a saját területükért, a tanárok pedig az iskolákért, fenntartói problémák miatt tüntetnek, az politikailag kezelhető. Viszont ha az elégedetlen társadalmi csoportok térben és időben egymásra találhatnak, akkor a multiplikátor hatás beindul. Már nem arról lesz szó, hogy milyen szakpolitikai igények fogalmazhatók meg, hanem kormányellenessé válnak a tüntetések.*”³⁶ A rendszerszintű válsággal szemben csak rendszerré szerveződő mozgalmak vehetik fel a küzdelmet.

Az út ennél bizonyosan jóval hosszabb lesz. A politikai rendszerváltást, azaz a jogállam helyreállítását ugyanis követnie kell a társadalmi rendszerváltásnak, de a tényleges korszakváltást csak a generációváltás hozza majd el.³⁷ Aligha kétséges, hogy a *Progress könyvek* és a Progress Alapítvány műhelye kitüntetett szerepet játszik majd ebben a folyamatban, Közép-Európa reintegrációjában.

2018. 09. 15.

1. Grendel Lajos: Közép-európai polgár. In: *Hazám, Abszurdisztán*. Kalligram, Pozsony, 1998. 67, 69.
2. Balogh Ernő: Vita- és vádiratokká kell válniuk. *Népszava.hu*, 2017. nov. 28. [http://nepszava.hu/1146653_vita-es-vadiratokka-kell-valniuk]
3. Körössi P. József: Minden csupa érzelem... *Litera.hu*, 2018. jan. 30. [<http://www.litera.hu/hirek/korossi-p-jozsef-minden-csupa-erzelem>]
4. A leírtakat a világhálón elérhető beszélgetések egészítik ki. [https://www.youtube.com/watch?v=xViM3rJOD8&list=PL_gcwwXb8N0Q2PO0SRkUlXoBau6OrE-md]
5. Ágh Attila: *Politika alulnézetben. A politika világa a nyugat-európai demokráciában*. Noran Libro, Budapest, 2017. 15-21, 58-63.
6. Ágh: *Politika* i.m. 73.
7. Ágh: *Politika* i.m. 11.
8. Ágh: *Politika* i.m. 28, 97.

9. Ágh Attila: *Civilizációs válság Magyarországon*. Noran Libro, Budapest, 2018. 87.
10. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 80-81.
11. Balázs: *Hogyan tovább, Európa?* Noran Libro, Budapest, 2017. 103.
12. Balázs: *Hogyan tovább* i.m. 122.
13. Balázs: *Hogyan tovább* i.m. 19-27.
14. Balázs: *Hogyan tovább* i.m. 93.
15. Andor László: *Jóléti modellek, európai válságok*. Noran Libro, Budapest, 2017. 24.
16. Andor: *Jóléti modellek* i.m. 86.
17. Andor: *Jóléti modellek* i.m. 89-91.
18. Vö.: Ágh: *Politika* i.m. 100, 122.
19. Andor: *Jóléti modellek* i.m. 108-117.
20. Mellár Tamás: *Elvesztegetett évek. Gazdasági helyzetkép és kilátások a Fidesz nyolc éves kormányzása után*. Noran Libro, Budapest, 2018. 54.
21. Mellár: *Elvesztegetett évek* i.m. 56-57.
22. Mellár: *Elvesztegetett évek* i.m. 64.
23. Mellár: *Elvesztegetett évek* i.m. 67.
24. Mellár: *Elvesztegetett évek* i.m. 92.
25. Mellár: *Elvesztegetett évek* i.m. 57, 89.
26. Kiss Ambrus: *Rossz kormányzás Fidesz-módra*. Noran Libro, Budapest, 2018. 48.
27. Majláth Roland: Az elalibizett négy év. *Magyar Hang*, 2018. aug. 17-23.
28. Kiss: *Rossz kormányzás* i.m. 68-70.
29. Nahalka István: Van jövője az iskolának. *Új Pedagógiai Szemle*, 68(2018): 1-2. sz. 118-119.
30. Radó Péter: *Az iskola jövője*. Noran Libro, Budapest, 2017. 29.
31. Radó: *Az iskola jövője* i.m. 52.
32. Radó: *Az iskola jövője* i.m. 159.
33. Radó: *Az iskola jövője* i.m. 119.
34. Mellár: *Elvesztegetett évek* i.m. 96-99.
35. Kiss: *Rossz kormányzás* i.m. 9-10.; Nem véletlen, hogy Kiss éppen a baloldali politika számára különösen fontos területeket (amelynek egyike sem bírt önálló minisztériummal a második és a harmadik Orbán-kormányban), az egészségügy, az oktatás és a szociálpolitika területét tekinti át. Bíró-Nagy András: Rekviem és kiáltvány a magyar közpolitikáért. *ÚjEgyenlőség.hu*, 2018. szept. 9. [<http://ujegyenloseg.hu/rekviem-es-kialtvany-a-magyar-kozpolitikaert/>] (2018.09.17.)
36. Kiss: *Rossz kormányzás* i.m. 55.
37. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 127.

Ment-e a civilizáció által a világ elébb – avagy kaotikus világ élősködő áldemokráciával

A. Gergely András

Nemcsak a könyvtárak sorsa, de egész politikai univerzumok lehetséges jelene és hordozott múltja is alapkérdése a *Progress Könyvek* sorozatnak, amelyben kortünetek, az ismét „gyorsuló idő” problematikáinak válaszkísérletei kapnak helyet. E kötetválogatásról ehelyütt már önálló áttekintés is született, így saját fókuszomat most egyetlen opuszra helyezem – bár ez nem az első vitairat, de nem is az utolsó a tervezett sorozatban. Mindenesetre érdemleges „időkép” Ágh Attila könyve, a *Civilizációs válság Magyarországon*,¹ mely valamely „új múlt” kialakítására, mérleg készítésére és annak elvégzésére vállalkozik. Ágh munkája több témakört is lefed (immár több kötettel a sorozatban), ezek közül itt a civilitás és civilizáció kulcskérdéseit fogom érinteni. Léven szó valami „jövő a jelenben” elkötelezettségről, (meg az idevágó politikaelméleti esszéműfaj megannyi lehetséges tónusa iránt a figyelmet felkeltő programosságról), ezt a széles szakirodalmi bázison nyugvó tudáshorizontot nyilvánvalóan csak megidézni lehet, nem pedig továbbadni. Ám erre nincs is szükség, a Szerző maga is ezt teszi méltó módon, így elegendő lényegi üzenet komplexitásából néhány súlypontra fölhívni a figyelmet.²

A kötet önálló fejezetként is megálló bevezetője, valamint rövid, összegző – az „új jövő ígérete” és „az európai civilizáció felé” kitörés – utószava között két nagyobb fejezetben taglalja a hazánkban eluralkodó „új múlt” állapotait mint a *kaotikus demokrácia* és az *Európától eltávolodás* diagnózisát. Az előbbi konstellációt az „egymást kergető társadalmi válságok” magyar hullámvasútjaként, valamint az „elhúzódó politikai válság” következményeként kialakult „kaotikus demokrácia összeomlásaként” definiálja, az utóbbit, az európai távolodást a „parazita állam és az új politikai osztály” kialakulási stádiumaként, továbbá a „végkifejlet: a zsákutcás fejlődés és a civilizációs válság” fejezetekben demonstrálja.

Ezzel részint le is írtam a kötet tartalomjegyzékét, kulcsszavakban kiemelve annak tagolását, s valamelyest üzenetét is. Ámde, ha ily egyszerű lenne, akkor Ágh még vitairat formájában sem írt volna százharminc oldalt a részletekről. Márpedig szándéka szerint vitairat ez, melyben a rendszerváltást követő állapotokat nem csupán a gazdasági–társadalmi és a politikai válságok keresztútján föllelhető kondícióként mutatja be, hanem „az új múlt” felfedezésével kezdődő, jóval mélyebben gyökerező, sőt „a ma-

gyar társadalom szövedékét romboló civilizációs válság oldaláról” kívánja megmutatni. Ennyiben a szükséges „gondolatrendszer-váltásra” igényt formálók hangján szólal meg, s „a csodák évében”, 1989-ben a könnyű álmot ígérő képzelgést látja eredendő tévedésnek, „nyugatias tévedést” vél az európai változások fősodrában meghatározhatónak, amit persze a rögzös úton való előrehaladás mentségével nem lehet cáfolni. Sikertelennek látja az uniós felzárkózást, csalódottnak a társadalmat, s a 2010-es években megfogalmazhatónak, hogy „a tömeges elkeseredés cunamija elsöpörte a demokrácia gyenge épületét”.³ „A 2010-ben belépő bársonyos diktatúrával és homlokzatdemokráciával szemben, amelyben a gazdaság, a politika és a média területeinek összekapcsolásával és együttes foglyul ejtésével egy új típusú önkényuralom jött létre, letérve az európai fejlődés főútvonaláról és éles konfliktusokban szembefordulva vele. Kialakult a demokráciát kiüresítő egypárti politikai kormányzás, amelyben a demokrácia egyes formális elemei csak díszletként, homlokzatként maradtak fenn, s vele a 'vállalati kormányzás' rendszere, amelyben a parazita politikai osztály és annak vezető fideszes oligarchái úgy irányítják az országot, mint egy nagyvállalatot, beleértve a média közel teljes kontrollját is. A könyv az Utószavában kitarja a jövő ablakait, és megvizsgálja a demokrácia visszaállításának alternatíváit, főleg a fiatal nemzedék szemszögéből” – szól a kötet fülszövege.⁴

A körvonalak, e kötet célja és tartalmi váza azonban csupán egy vetítettképes előadás háttérképei, ugyanis az interpretáció árnyalatai ennél jóval fontosabbak. Lehet kérdőjel mögé rendelni az „oligarchák” megnevezést, vagy lehet az európai fejlődés demokratikus útvonal-tervét tévútnak minősíteni, s a „kaotikus demokráciát” politológus fecsegésnek beállítani. De ami lényegesebb: ki beszél, mit mond, miért és kinek is mondja...? S e téren Ágh Attila utóbbi időkben főként külföldi platformon publikált írásai részint megalapozott, szakmai szintéren is hiteles válaszlehetőségek keresését, európai kontextusú politikatudományi válaszok megalapozását várják el, részint a hazai közpolitikai gondolkodásban vállalt reflektív szerepét teszik indokolttá.

Ágh Attila filozófusi pályakezdése, kultúrtörténeti érdeklődése, itthon és Franciaországban szerzett diplomája, a Filozófiai Intézetben 16 éven át tartó akadémiai pályája, az egykori Közgazdaságtudományi (a mai Corvinus) Egyetem Politikatudományi Tanszékének vezetőjeként eltöltött évtizedei, elméleti kutatásai, akadémiai doktori státusza, számos külföldi vendégprofesszorsága, tizenhat magyar és huszonhárom angol nyelvű kötete nehezen teszi lehetővé, hogy a korszakról szóló diagnózisát bárki is „újságírói” leleménynek titulálja. A civilizációs válságról szóló kötet ezért nemcsak valamely progresszió sürgetésének lenyomata, hanem olyfajta értelmiségi felelősséggel formált vádirat is, melynek látható tétje a máskéntgondolás sürgetése, a feladattudatos jövőépítés és a tudományosan megalapozott jelenkorkritika. Talán némi szubjektív túlzással úgy is fogalmazhatnám: amennyiben hazánkban újfeudalizmus épül éppen, amit igen sokan állítanak, akkor ennek civilizatorikus válságképleteire vonatkozóan a szerző kritikai felülnézete olyfajta új enciklopédista törekvésnéként is felfogható, ahol „egy új Enciklopédia” fogalomtárának megalkotásával kezdeményezi a hanyatló királyság intézményének fogalmi elvitátását... Európai kontextusban mindez ma más-

képpen hangzik, mint a francia felvilágosodás idején, de hazai dimenziók között a Szerző kötetének a (külön könyvjegyzékben ugyan nem szereplő, viszont utalásai mögött ott regnáló) modern politikaelmélet tükréként mégiscsak helye van a közpolitikai elemzésekben.

Civilizáció-e még, vagy az lehet-e egyáltalán, ami válságban van? S ha – mint azt bevezetőjében rögzíti is – a civilizáció fogalmába „a társadalmi univerzum egészeteljesége, a nagy társadalmi intézményektől a mindennapi társadalmi szokásokig, a gazdaság nagy elkülönült szférájától az összes emberi tevékenységekbe beágyazott kulturális normákig és ideáikig”⁵ minden beleértendő, akkor – Polányi Károly vagy Norbert Elias fogalmi alapművével összehangolva – a gazdasági–társadalmi–életmód-beli működésrend mint újabb útvesztés zsákutcája eléggé fenyegetően hat. Ágh hangsúlyozza, hogy az 1989-es év az európai fő áramlathoz való csatlakozás reményével kecsesgetett, amivel – mint rendszerváltó alternatívával – nem tudtunk élni. A hiányérzet ma már „gondolatrendszer-váltásra” készítet, hogy „az 'új múlt' nehéz vállalkozása és az 'új jövő' keserves kimunkálása ne simuljon bele a megszokott háttérzajba a hazai vitákban”.⁶ Az uniós csatlakozás mint felzárkózási esély nemcsak társadalmi–gazdasági szinten volt szükséges, hanem azért is, hogy „a politikai-jogállami válsággá fokozódott, és mindinkább civilizációs – mondhatni kulturális vagy 'humán' – válsággá mélyült” kudarcos átalakulást a múlttal való kritikai szembenézés követhesse. Az el-

múlt negyedszázad keserves tapasztalatai után fel kell tennünk a kérdést: „*miért ment tévútra mindez és miért romlik régiókon belül is az ország pozíciója.*”⁷ E halmozódó hátrányos helyzet mint civilizációs válság három kérdéskörben vizsgálandó: 1) az abszolút, a relatív és a „decivilizáció” deficit formákban-fázisokban megjelenő mivoltában; 2) a formális és tartalmi európaizálódás és demokratizálódás ellentétében, és az azzal való szembefordulás módjaiban; 3) az európai utas fejlődéssel szembefordult magyar kezdemények „de-európaizálási” alapelveit tekintve. A magyarázat-keresést az utóbbi huszonöt évünk mélyebb és rendszerezőbb áttekintésével kell kezdenünk, szembenézve „*az abszolút deficit fogalmával, ami abban áll, hogy a rendszerváltás pillanatában már jelentős történelmi deficitet halmoztunk fel Nyugat-Európával szemben*” – nem mellőzve azt sem, hogy „*a 2010 utáni rendszer sajátos természetét 'rendszer-visszaváltását', mint az új típusú 'bársonyos diktatúra' vagy 'homlokzati demokrácia' kiépítését*” a Fidesz-rezsim uniós értékekkel szembeni eljárás módját elemezni próbáljuk. „*Az elmúlt negyedszázad történetének ez a harmadik szakasza hozta meg a demokrácia társadalmi-gazdasági és politikai válságának civilizációs válsággá mélyülését.*”⁸

Az Európához való visszatérés, avagy annak reménye a rendszerváltó időszakban „*az európai álmod sugározta felénk*”. Akkoriban Claus Offe is, Ralf Dahrendorf is mintegy előre jelezte azt az ördögi kört, amelyben a történelmileg örökölt civilizációs deficit majd az európaizáció problematikájába torkollik. Itt a visszatérés „triumph” és „trauma” közötti állapota, a nagy öröm és a mély szomorúság kettőssége már láthatóan a magyar „hullámvasutat” jelezte „*a kaotikus demokrácia és a bársonyos diktatúra között*”. A kilencvenes évek gazdasági válsághelyzete a kétezres évekre politikai válságba csapott át, „*mivel a széles társadalmi elégedetlenséget a jobboldali szélsőséges mozgalmak már 2006-ban kihasználták a demokratikus rend elleni rohamban*”.⁹ A magyar változások a jogilag korrekt európai intézményrendszerből a válságról válságra haladó, a válságot önkorlátozással kezelni képes EU-stratégia útjáról „*átpördültek*” a saját út hiányával együttes tévútra. Így az európai útkövetésnél sebesebb iramban, a jóléti állam stabilitását sajátos technikával kikerülve jutottunk el odáig, hogy a „civil társadalom” modellje egy „családias” premodernitás szintjére essen vissza, ahol az alapítványoknak nemhogy segítő feladata nem lehet, nem pótolhatják a gyenge vagy hiányzó állami funkciókat és nem javíthatják a meggyengült középosztályok helyzetét, hanem egyenesen ellenségkép lett belőlük. A „jogász integráció”, mely önmagában is csak alig, a tagállamok kooperativitását tekintve még kevésbé válhatott a társadalmi tömegekkel támogatott útiránnyá, mint azt a relatív deficittel nem számoló uniós tervezők elgondolták: a kohéziós funkció sem nyerhetett teret, és a kontrollmechanizmusok beépítését a csatlakozási tárgyalásokon sem követelték meg a magyarok esetében. Sőt a nagyobb történelmi hátrányokkal induló Kelet-Közép-Európa nem követhette a régebbi, déli tagállamok útirányát, így ha az „*útfüggőség*” kérdését nézzük, a kontinensen tektonikus ütközéseket találunk inkább, semmint harmóniát. Európa régi határa az Elba vonalával esett egybe, ez a határ most átcsúszott egy „belső Elba” vonalába, még inkább nyugatra tolódott, ami egyszersmind akadálya is a nyugati szférához való csat-

lakozásnak. Mindez „*a saját súlya alatt összeroppanó*” európaizálás következményeivel járt, „*szemben a sikeres demokratizálódásnak az önmagát felerősítő modelljével*”, a fenntartható fejlődés forгатókönyvével.¹⁰ „*A magyar alkotmányos intézményrendszer külsőleg és formailag teljesen európaizált volt, de csak a homlokzata, nem pedig belső tartalma és működése szerint, mert nálunk nem befogadó-inkluzív, hanem kitagadó-kirekesztő demokrácia jött létre, és nem integráló, hanem a polarizáló társadalmi fejlődés indult be. Ez vezetett el a mostani szembeforduláshoz az európai értékekkel ('de-urópaizálódás')*”, és 2010-től már a rombolás logikája lépett az építkezés logikája helyébe. Ez idebent a demokratikus rendszer leépítésével járt, odakint pedig az unióval való konfrontációt és a jogállamiság megsértését eredményezte, s így megtanulhattuk: a „liberális demokrácia” jó, „*a demokratikus jogállam is szép, de az egész épület újra a fejünkre dől, ha nem alapozzuk meg a részvételi demokráciával és a mindenkit átölelő szolidaritással.*”¹¹

A kötet gondolati íve ekként jut el a múltbéli képzetektől és státuszképletektől a pokoljárás utáni állapotig, az újabb rendszerváltásig, az újrakezdés esélyeinek tárgyalásáig, a civilizációs válság utáni lehetséges állapotok feltérképezéséig. A kötet középrésze „*az egymást kergető társadalmi válságok*”, a kaotikus demokrácia összeomlási folyamatának, az új politikai osztály kiépülésének és a parazita állam rendszerszintű megerősödésének tükrében vázolja föl az Európától távolodó útválasztás újabb „zsákutcás fejlődés” felé vett irányát és az ebből fakadó civilizációs válság tüneteit.¹² A Szerző ezt követően a civilizációs deficit regionális kihatásait is felvázolva a puha és kemény populizmusok közötti szakaszokat, a versenyképesség romlását ismerteti, kitérve a „külső közéleti” viselkedés és a „belső kulturális értékrend” közötti feszültségekre, a mikrovilág elboldogtalanodására, a kulturális elsivatagosodásra, az értelmiségi értékrendek megosztottságára és a mozgalmi társadalom kezdeményeire, és a „*mély generációváltás*” időszakáig követi az „Új Világrend” kialakítását. Végül hangot ad a civil társadalom ébredésébe vetett reményének, amely előtt két alternatív áll: megbontják a Fidesz éhes farkasainak klientúra-rendszerét, vagy menekülésképpen végleg elhagyják majd a drasztikusan csökkentett jól-létiség feltételrendszerét.¹³

Ágh Attila könyve sötéten lehangoló. Megannyi pontján apró „kerekítéseket” érzek benne, (így például a civilitás és a civilizáció egymásba vetítését, a klasszikus szakirodalom terminológiájának saját szótárába építését, a civilizatorikus „mikrotársadalom” kultúraápoló és értékátadó funkciójának elnagyolt bemutatását), de mindezekkel együtt éppen a szöveg vitaanyag-jellege, a nem lezárt, hanem a jövőbeli korok képzetének feladattudatát sugalló zsánere tesz korszakos kihívások elméleti forrásává.

2018. 12. 18.

1. Ágh Attila: *Civilizációs válság Magyarországon*. Noran Libro, Budapest, 2018.
2. Részletek a részletekről itt: <http://progressalapitvany.hu/> (2018.12.18.)
3. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 9.
4. Ágh: *Civilizációs válság* i.m.
5. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 7.
6. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 9.
7. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 8.
8. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 11.
9. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 11-12.
10. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 16-21.
11. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 21-22.
12. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 23-93.
13. Ágh: *Civilizációs válság* i.m. 94-120.

Tejberizs-mozgalom, lego-figurák, meztelen lányok az elnyomók ellen

A. Gergely András

Fura állapot, amikor az ember arról olvas egy háromszázötven oldalas könyvet, hogyan lehet békésen, humorral, ócska fegyverek nélkül is közösségi forradalmat csinálni, s teszi ezt íróasztal mellett, vagy fotelban ülve... Eközben megtudhatja, hogy akinek makropolitikai céljai vannak, az menjen talán hamiskodó politikusnak, viszont ha vannak emberi igényeid, társaságod, értékrended és bátorságod, akkor inkább gondolkodj el azon, mire mennyi energiád és kitartásod lesz a belátható jövőben...! Nem érsz rá..., ez a konklúzió! A lecke viszonylag egyszerű: ha lemondasz a kísérletről, s élteted a kételyt, hogy magad min (és min nem), továbbá miért (vagy miért nem) tudsz módosítani a Nagy Egész eredendő tökéletlenségén, akkor vesztettél. Ha viszont szerénytelenül belenyugszol abba, hogy semmiféle változás nem múlik épp rajtad, akkor is a szenvedők táborában találsz magad. Saját döntéstől, önerőtől, elszántságtól függ minden. Akár ha győzhetnél is helyette. S ha ellene is, de érte...

Még ha tán nem is hiszed, hogy a könyvek olvasásától bármi is változhat a társadalomban, s ha korábbi lelkesültséged már alábbhagyott, ne is törődj vele, hanem inspiráldj! Most jelent meg az *Útmutató a forradalomhoz* című, igazi mozgalmár kötet,¹ melynek szerzőjéről korábban aligha hallhattunk, de bizvást remélheted, hogy példatára alighanem meglepi majd azokat is, akik már túl vannak a társadalomtudományi, történeti és világpolitikai alapismereteik megszerzésén.

A szerző, Szrgya Popovics tanításai és alapkérdései szinte egyszerre szólnak a nagypolitikai híroldalak apró sorai, rejtőzködő mozgalmárok intim közleményei és a civil kurázsit elvonulási helyszíneken oktató ellenzékiek nyílt tézisei helyett vagy mellett is. A kötet ugyanis valamely globális gesztussal egyszerre tanít százezreket a mozgalmi szemléletmód alapjaira, helyenként több földrésről is példákat hozva (kínait, filippínót, egyiptomit, tunéziait, burmait, indiait, ukránt, amerikai, dél-afrikait, moszkvait, Maldív-sziget, dél-koreait, szerbiait és tucatnyi mást is) a sikeres és az elbukott rendszerkritikai törekvések közül, tartózkodó hangnemben elvitatva a „nagypolitikai” fenekedések mindenkori sikereit. De úgy, hogy mindössze egy fölmutatott ököl (a szerbiai ellenállás jelképe) a szerző legerősebb és legagresszívabb érve, amely e civiljogi platformon megjelenik, egyetlen csendőrpofon visszaadásáról sem számol be, semmiféle nyilvános kivégzés és bombarobbantás igénye meg nem fogalmazódik, s még a vallási vagy etnikai konfliktus-mező kapcsán sem tűnik elő a terrorfenyegetettségi komponens. Nincs ideológia, nem kísértenek a régi és bevált erőszak-módszerek, senki nem

kap késztetést szabotázsra vagy veszélyes akciókra, melyek a hatalom erőszakjára viszont-erőszakkal válaszolnának. Ehelyett ötleteket, jó praktikákat, bevált javaslatokat vonultat fel, szinte tanmeseként és meglehetősen számban. Izraeli tejberizs-forradalom, San Franciscó-i „kutyaszar-mozgalom”, Lego-figurák vagy Kinder Surprise játékkatonák, idegenforgalmi hírek, életminőség-kampány és tankok elé álló civil kurázi, belső szervezettség és ügyesen kihasznált alkalmak sokszínű köre az, ami az uralmi rend merevségét a jókedv és közlékenység eszközével lehet képes lebírni. A szerző ezeket halmozza súlyos fejezetekbe, önmérséklettel, derűvel, s a fantáziát is próbára tévő invenciózussággal. De leginkább a késztetés kevésbé rejtett céljával.

Vérbő publicisztikát, bennfentes politikatudományt, akcionalista tréninget, világszervezeti áttekintést és alternatívákat egyszerre kínáló közpolitikai „tankönyv” ez, mégpedig olyan szerzőtől, aki a Milosevics idején eluralkodott belső terror részbeni kárvalottja, amúgy pedig a túlsúlyos államgépezet fölényét az emberi, morális és fizikai ellenállás erejével, a kitartás humorával és a praktikus ötletek tömegével az *Otpor!* (*Ellenállás!*) mozgalom révén, néhány tucat emberrel szövetségben meg tudta kérdőjelezni. Azaz: együtt, partnerségben, összetartásban és kitartásban, mély emberi elköteleződésben... – ha ugyan cselekedni is hajlamos lennél, nemcsak povedálni... Persze

kulcskérdés: akarsz-e tényleges változást és bírod-e majd szuflával, van-e víziód, és rájössz-e, mivel lehet Másokra hatni, akik elvben társaid lehetnének óriási tömegek nevében – de mindehhez lesz-e türelmed, kitartásod, szervezethez, közeli és távoli célod, megoldási terved mindahhoz, amit elindítasz...?! A kötet két nagyobb „tárgyköre” az „elmélet-történet” és a gyakorlati cselekvések, célképzetek, kivitelezési eljárás-módok felé kalauzol. „*A kicsi, megnyerhető és világos célért folyó kezdő meccsek fog-nak segíteni abban, hogy felkészülj az eljövendő nagyobb kihívásokra...*”²

Szrgya Popovics és az Otpor! jelképe (Forrás: mobilisationlab.org)

Popovics ugyanis egyike a szerbiai háború nemzedékének, az *Otpor!* pedig a gondolkodó, viccpártias leleménnyel cselező, a hatalmi ostobaságot önnön eszközeivel fölül-múló mozgalom egyik fő iskolája. A szerző hol távolságtartóan végzi el rendszertipikus jegyeket tartalmazó elemzéseit, hol intim találkozók lefolyását meséli el, hol tegezve hoz zavarba az érdektelenséget és a válasz-erőszak szükségességét hirdető szemléletmódok kapcsán, hol pedig ironikus és bölcselői rutinnal ismerteti a közös cselekvés feltételeinek és az erőszakmentes ellenállás technikáinak verzióit. Nem kell és nem is jó az erőszak, első körben elég a „*Nálunk ilyen nem történhet!*” fejezet néhány kétélye és tanulsága is, s csak azután következik a legbarbárabb diktátorok vereségeinek hosszú sora a kötet további fejezeteiben: „*Álmodj nagyot, kezd kicsiben!*”; alkoss *jövőképet*; „*Ne vess, egészen a győzelemig!*”; fordítsd az elnyomást az elnyomók ellen, akár meztelen lányokkal is!; vedd észre, mennyire „*Egységben az erő!*”; tervezd meg és kövesd a győzelemhez vezető utat, önelégültség nélkül!; „*Fejezd be, amit elkezd-tél!*”, anélkül, hogy elbíznád magad vagy végső sikert képzelnél ott, ahol ez még csak a jelen...!; s ha kellően kreatív vagy, épp *Rajtad múlik!* mindaz, ami történhet...! „Csak” ennyi a recept, csakis ilyen szelíd és szolid a program, s nem több a tét, mint a léted és közösséged létének jobbrafordulása...! „Csak” ennyi, de ez sokszor minden is.

Épp ezért vedd észre, hogy nem hősre és világmegváltó mozgalomra van szükség – hisz akár a szerb titkosszolgálat, a putyini kivégzések, a burmai szerzetes-bebörtönzések, az izraeli tóró-kereskedelem, a maldív nyugdíjreform és egészségügyi piac, a szíriai női sport, valamely tüntetésen csókolódzó párok, esetleg Monty Python-jelenetek analógiái, non-verbális gesztusok a hatalom csatlósai ellen... –, de mindezek példái legtöbbször alkalmasak lehetnek arra, hogy majmot csinálj belőlük, kiforgasd őket hamisságukból, lealázd nagyképűségüket, elbizonytalanítsd szolgáló bírákat, virággal kedveskedj a terrorelhárító rendőrosztagnak, s tudatosítsd a Hatalmasokban, hogy egyszer mindennek vége lehet, s valamikor minden kiérdemesült a vesztesek közé kerül, csak idő kérdése ez is... *„Indulj ki abból, hogy a legtöbb ember érdektelen, motiválatlan, közömbös vagy kimondottan ellenséges. Aztán vegyél elő egy papírt – akár egy szalvéta is megteszi – és rajzolj egy vonalat. Rajzold oda magad a vonal egyik oldalára, és gondold végig, ki állna ott melletted. Ha a válasz csak néhány ember, akkor kezd elölről a tervezést, függetlenül attól, hogy mennyire vagy elkötelezett az ügy iránt, vagy mennyire nyugtalanít a probléma. Ha sikerül magadat, barátaidat és nagyjából az egész emberiséget a vonal egyik oldalán elhelyezned, a másikra pedig egy maroknyi gonosz fazon került, akkor nyertél...”*³

Nincs „okos” másolás, leleményes mintakövetés, nincs „bevált” metódus. Csak megfigyelés van, tanulás, ötletelés, kreatív készségek mozgósítása, a befogadó társadalmi világ ismerete, az érdeklődés csíholása és fenntartása, az apró jelek tömege, kitartó és elszánt vállalás lelkiismeretes képviselője, állandó mozgalmóbővítés, együttműködés, s főképp a jövőbe vetett hit átadása, népszerűsítése, közössé tétele és a reflexiók minduntalan újraelemzése... A részgyőzelmek még nem valóságok, hanem körülményváltozások, jelek egy jelrendszerben, melyek folyamatos vizsgálata a siker legfőbb feltételeinek egyike. Nem „A Zsarnok” van ellenünk, nem „A Diktátor” mindenkori megbuktatását elősegítő tanmese-gyűjtemény ez a zsebkönyv, hanem a mű fő üzenete az erőszak ellen és erőszak nélkül lehetséges túlélés, a rezsimdöntés, a boldogulás készsége, nyitottsága.

Popovics könyve persze nem attól jó, hogy leíró elbeszélést ad egy-egy eseménysorról, ideológiai alapot nyújt egy anarchista szeánszhoz, vagy hatalomkritikát az uralmi ostobaság egyetemességéről. Legfőbb erénye mindezek mellett, hogy nem kíméli önmagát és saját mozgalmát, említ párhuzamos kontroll-példákat, válogat a sikertelen vagy felfuvalkodott kísérletek bajgyűjteményéből, nem hallgatja el az elvakultság és tévképzetek szülte „rossz példákat” sem.⁴ Célja nem a forradalom exportja, sem tankönyvi magabiztosságú bevezetés a civilitás-tudományba, sem a névtelen mozgalmári sikermenedzselés propagálása. Egyszerűen csak tanácsokat ad úgy, hogy élő és életképes példák eszköztárát mutatja föl, akár nemzetközi összehasonlításban, akár globalizáció-kritikai összefüggésekben, akár csoport-tréningek ismertetésével, akár analóg változatokban – de mindig az emberre, a létező, gondolkodó, kérdező, tétova és bizonytalan lényre is koncentrálna. Azt üzeni: ha lehet egyáltalán megváltoztatni a világot, s lehet diktátorokat megbuktatni, akkor azt csakis erőszakmentesen, humorral,

életvidáman lehet, mert másképp nem is érdemes... Persze, cáfold meg, ha egyszer majd képes leszel rá...!

2018. 12. 13.

1. Popovics, Szrgya (Matthew Miller közreműködésével): *Útmutató a forradalomhoz*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2017.
2. Popovics: *Útmutató* i.m. 216.
3. Popovics: *Útmutató* i.m. 55.
4. Szrgya Popovics a *TEDxKrakow* rendezvényén készült előadása – magyar felirattal – elérhető itt: https://www.ted.com/talks/srdja_popovic_how_to_topple_a_dictator?language=hu (2018.12.13.)

9.

Dokumentumok

Passuth László: Fekete bársonyban

Athaeneum, Budapest, 1946.

Hankiss Elemér

Hankiss Elemér 1947-ben nyert felvételt az Eötvös Collegiumba, ahol rendkívül intenzív szellemi élet részese lett, komoly filológiai felkészültséget szerzett.¹ Ebben a közegben készült, és alighanem az itteni kiváló kapcsolatok révén jelent meg² első publikációja a Magyarok hasábjain.

A Magyarok című folyóirat, amelyet 1945 áprilisában indított meg a debreceni Ady Társaság a világháború után újjászerveződő irodalmi élet egyik jelentős fóruma lett. A lap a tekintélyes szerzők mellett megjelenési lehetőséget biztosított pályakezdő írók és kritikusok számára is – így kerülhetett a szerzőgárdába a húszéves Hankiss Elemér. A szerkesztőség tudatosan vállalta a különböző politikai és művészeti irányzatok közötti kiegyenlítő szerepet,³ de mivel láthatóan a polgári értékekhez állt közel,⁴ a fordulat éve után nem lehetett nagy jövője.

Ugyanekkor – az irodalmi élet számos szereplőjéhez hasonlóan – nehéz éveket élt meg Passuth László. Bár második regénye, az 1939-ben megjelent Esőisten siratja Mexikót, majd a spanyol trilógia második darabjaként 1946-ban kiadott Fekete bársonyban nagy sikert aratott, Passuthot 1948-ban kizárták az Írószövetségből, és ekkortól a PEN Club főtökári tisztségét is csak formálisan töltötte be. Az elismerő kritikák⁵ után a hallgatás és a visszhangtalanság évei következtek; az utolsó komoly recenzió 1948-ban jelent meg művéről, Hankiss Elemér tollából.

Bírálatában Hankiss elsősorban a jellemábrázolásokkal foglalkozik, magabiztos hangot üt meg, lényeglátás és következetes humanizmus jellemzi. A történelmi háttér kidolgozottságát, a szerző filológiai és művelődéstörténeti felkészültségét (amelyről más kritikusok elismerően nyilatkoztak⁶) nem említi – igaz, a szöveg mintha befejezetlen lenne, vagy a lezárás valami miatt nem került volna sajtó alá.

* * *

A történelem egyik legizgalmasabb, „legsötétebb”, a romantikusoknak annyira kedvelt korszaka elevenedik meg előttünk Passuth László új regényében. Mégsem valami új romantikának hajtása a „Fekete bársonyban”. Azt, hogy a történelmi regény lehet más is mint romantikus, Flaubert és utána sok értékes és kevésbé értékes író bebizonyított-

ta. Passuth László könyve azonban inkább „vie romancée”, mint történelmi regény, és éppen ez az a műfaj, melyben a romantikus hagyományok mind a mai napig elevenen élnek. Már maga a szó is mindenki számára romantikus hangulatú. Írónk ügyesen szabadjá ki magát a romantikus tradíciók hatása alól azzal, hogy nem „egyszerű” regényes életrajzot ír, hanem inkább: egybefonódó életek regényes rajzát. Így a regényben megelevenedett szereplők a történelem és a mondák színes fátylán át nézve sem kapnak romantikus megvilágítást, mert egymáshoz való viszonyulásuk megőrzi realitásukat.

Történeti hőseit nem akarja kiszínezni képzeletével, hanem ellenkezőleg, igazabbá, emberibbé, történelmibbé szeretné őket tenni. Minden „vie romancée”-nek az a célja, hogy igazabbá tegye hőseit, lehántsa róla a monda varázsburkát, és eközben – akarva, nem akarva – új mondába öltöztesse. Ez a regény azonban inkább hatalmas történelmi freskóvá válik az író keze alatt, mint modern mondává. Nincs fiktív hőse, még jelentéktelen, vagy látszólag jelentéktelen szereplői is történelmi alakok, kiknek életét híven tükrözi; csak éppen bele kellett őket komponálni a nagy történelmi freskó tág terébe, alkalmas helyen, hogy ne „zavarják” a főhősöket, de azért megadják a kép reális történetiségét és azt, amit hangulatban, színben várhatunk tőlük.

A regény szerkezetében öt részből áll, mint egy tragédia. A „Brüsszeli ősz” V. Károly lemondásának felvonása, előjáték II. Fülöp uralkodásához; az „Isabel la Paz” ifjú francia feleséggel színezi az új király fiatalságát; „Istentől küldött Johannes”: annak a résznek címe, melyben a már érett, munkaereje teljében lévő Fülöpöt találjuk szemben az annyiszor emlegetett Don Juan d’Austriával, a király törvénytelen öccsével, Lepanto hőseivel. Eközben azonban egészen Fülöp mellé nőtt a polgár-fattyú, Antonio Perez, aki a regény végére már szinte egyenrangú hősként szorítja háttérbe a királyt. Az ő munkájának az eredménye az, hogy Don Juan nem érhet el eredményt Németalföldön, és nem valósíthatja meg az angliai partraszállás áhított kalandját. (IV. rész: „Örölnék a flandriai malmok.”) „A nagy ellenfél” sokat sejtető, érdekes cím: érdekes eseményeket is takar. Perez a király tudtával öleti meg Escovedót, Don Juan követét, de a király mégsem védi meg a törvényszék előtt: menekülnie kell. A francia és angol udvarban írhatja keserű memoárjait.

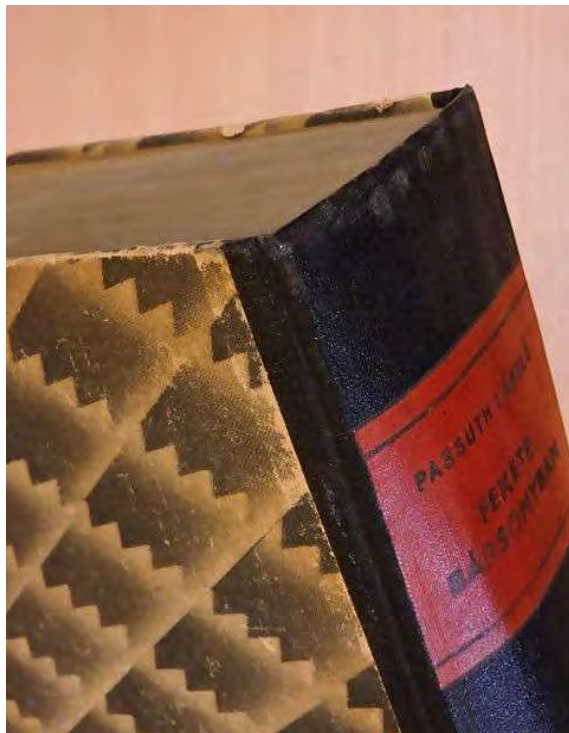
Az irodalomolvasó közönség új, eddig ismeretlen Fülöpöt talál Passuth regényében. Az idealista-liberális Schiller „Don Carlos”-a, a ponyvák és nemesponyvák véreskezű, sötétlelkű uralkodója után a felelősség súlya alatt görnyedező és tapogatózó, bizonytalanlankodó ember jelenik meg előttünk. Neki nem kell féltékenynek lennie fiára, és Póza márkija sincsen: igazi réme nem környezete, vagy családjá, hanem az a rögeszme, hogy a legkisebb dologért is ő felelős. Így vész el a részletekben a legnagyobb földi egység birtokosa. Így lesz Perez is, Don Juan is érdekesebb, színesebb a központi hősnél, a szívós és konok bürokratánál. A többi szereplők emberibbek sokszor mint Fülöp, pedig ő realisabban van megrajzolva. Csakhogy a reális nem mindig emberi.

Passuth László „közönséges embert” akart formálni az érdekes, romantikus hősből. Az új beállítás csábítása a végletbe ragadta. Fülöp az „ember” túlságosan meg van magya-

rázva, ezért nem látjuk az „uralkodó” tévedéseinek, korlátoltságának szörnyű következményeit, melyek túlnőnek saját sorsán. Szeretnénk érezni, hogy az inkvizíció, azon túl, hogy megértjük, mégiscsak borzalmas, sötét hatalom; szeretnénk fölmelegedni valakiért vagy valamiért: Fülöpért nem lehet, ezt az író sem teszi lehetővé; szeretnénk látni az Orániaiban a félelmetes ellenség helyett a jövő szabadságának előfutárját; szeretnénk érezni, hogy milliók és milliók élete függ az udvar mesterkedéseitől; szeretnénk találkozni a néppel. Ilyen nagyterjedelmű műben neki is juthatott volna hely, hiszen Fülöp és ellenfelei érzik, hogy nem csak egymással, hanem vele is számolniuk kell... A történelem nem uralkodók története, bár igaz, hogy az igazán nagy emberben „egy egész népnek szíve-vágya, fájdalma és szenvedése, sóhajtozása, bosszúja és haragja testet ölt.” (C. F. Meyer)

De ne azt keressük a könyvben, ami hiányzik belőle. A mű gondos, komoly kísérlet egy új Fülöp-portré megfestésére. A stílus túlon túl pallérozott símasága, mely ritkán fejez ki erőt erővel, az élet pezsgő, kavargó áradatát szelíden áramló folyóvá csendesíti. Finoman formált kerek mondatai, ha nem is unalmassá, de néha kissé egyhangúvá válnak.

Megjelent:
Magyarok, 4(1948): 3.sz. 187-188.

Passuth László regényének első kiadása (Forrás: antikvarium.hu)

1. Hankiss Elemér: *Idegen világban?* Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 124-131.
2. Hankiss: *Idegen világban* i.m. 129.
3. Juhász Géza: Ady nevével. In: *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*. Vál., jegyz.: Kókay György – Oltványi Ambrus – Vargha Kálmán. Gondolat, Budapest, 1985. 670-675.; Kovács Kálmán: A Magyarok című folyóirat történetéből. *Alföld*, 16(1960): 4. sz. 77.
4. Kovács: A Magyarok i.m. 82.
5. Kósa János (ism.): Passuth László: Felhő és oázis. *Budapest*, 2(1946): 8. sz. 304.
6. Sőtér István (ism.): Passuth László: Esőisten siratja Mexikót. *Napkelet*, 18(1940): 7. sz. 366.

Korképek

A leépülés, a szegénység és a számkivetettség környékei az ezredforduló utáni Baranyában

Pörös Béla

Pörös Béla évtizedek óta foglalkozik a szegénység, a szegregáció és a leszakadó térségek rehabilitációjának kérdéseivel, elsősorban az Ormánság és Pécs vonatkozásában. 1989-ben egyik kezdeményezője volt a pécsbányai hajléktalanszálló megnyitásának. 1998 és 2002 között a Baranya Megyei Önkormányzat szociális és gyermekvédelmi területért felelős alelnökévé választották, majd a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács munkatársaként dolgozott. 2005–2006-ban a „Borbála-1” teleprehabilitációs és foglalkoztatási program felelőse lett, 2011 és 2013 között pedig a Pécs fejlesztési koncepcióját megújító Társadalmi Környezet Munkacsoport tagjaként dolgozott.

Szociofotóinak jó része 2006-ban, a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács részére, a Dél-Dunántúl térségeit felmérő kutatás keretében készült. A terepen végzett munka során természetesen ezt megelőzően és ezután is készültek dokumentum értékű felvételek. A fotókból készült kiállítást Baranya több településén is megtekinthette a nagyközönség, 2011-ben pedig a képeket önálló kötetben adták közre. Az alább közölt tanulmány a könyv bevezetőjeként jelent meg, az illusztrációkat és a galéria képeit szintén a kötetből válogattuk.

* * *

Baranya megye Magyarország déli részén, keletről a Duna, délről a Dráva folyó által határolt területen helyezkedik el. Területe 4430 km², 400 ezer fős népessége – amely Magyarország népességének 4%-a – 301 településen (13 városban és 288 községben) él. A városok közül lélekszámát, gazdasági és kulturális jelentőségét tekintve csak a megyeszékhely, a valamivel több mint 150 ezer lakosú Pécs emelkedik ki, mely a lakosság számát tekintve Magyarország ötödik legnagyobb városa, a dél-dunántúli régió központja. Városainak többsége korábban alapvetően mezőgazdasági jellegű nagyközség volt és az elmúlt időszakban emelkedett városi rangra. Baranya 253 községében a lakosság száma az 1000 főt sem éri el. A legkisebb lakosságszámú településeken a népesség csökkenése már a második világháború előtti évtizedekben, az iparosítással, az urbanizációval és a kivándorlással összefüggésben megkezdődött, az 1945 utáni

gazdasági és társadalmi változások – az ipari fejlesztések, a mezőgazdasági munkaerő iránti kereslet csökkenése, a terület- és településpolitikai intézkedések (így pl. az 1971-es Országos Településfejlesztési Kon koncepció) – pedig csak felgyorsították a fejlesztésekből kimaradt kistelepülésekről történő elköltözések folyamatát.

A megye kilenc kistérsége közül három (sellyei, szigetvári, sásdi) tartozik az ország 33 leghátrányosabb helyzetű kistérsége és 144 községe a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott 1050 magyarországi település közé.¹ A Baranya, Somogy és Tolna megyéket magában foglaló dél-dunántúli régió mind magyarországi, mind európai összehasonlításban a gazdaságilag fejletlenebb régiók közé tartozik. A 268 NUTS2 szintű európai régió rangsorában (az egy lakosra számított GDP alapján) a régió a lista utolsó harmadában helyezkedik el, az egy főre jutó GDP az Európai Unió átlagának (EU 27 = 100) csak 45,6%-át éri el.²

Sásd, Gájkút (2005)

Gazdaság, foglalkoztatás, szociális helyzet a rendszerváltás után

Az 1990-es évek elején Baranya megye addigi történetének egyik legsúlyosabb válságát élte át. A rendszerváltást követő gazdasági változások következményeként – miközben Magyarországon 1990 és 1993 között 1,2 millió munkahely szűnt meg – felszámolták a több ezer embernek munkát adó pécsi és komlói szénbányákat, megkezdődött az uránbánya bezárása, és leépülésnek, átalakulásnak indultak a megyében élők foglalkoztatásában korábban fontos szerepet játszó és jelentős tradíciókkal rendelkező ipari üzemek: a Pécsi Bőrgyár, a Zsolnay Porcelángyár, a Kesztyűgyár, a Sopianae

Gépgyár, a szigetvári cipőgyár és konzervgyár, a komlói Carbon Könnyűipari Vállalat, a Mohácsi Farostlemezgyár. Tönkrementek a korábbi nagy beruházásokat lebonyolító építőipari vállalatok, vidéki munkahelyek ezrei szűntek meg a termelőszövetkezetekben és állami gazdaságokban, az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma 1990 és 1993 között 27.883 fővel csökkent. A megyén belüli foglalkoztatás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, 180 ezer fős pécsi agglomerációban a 2001-es népszámlálás időpontjában az összes foglalkoztatott 68 ezer főt tett ki, ami az 1990. évi létszám 84%-át jelentette. (A rendszerváltás utáni években a legkevesebb munkahely a cigányok által ritkábban lakott Fejér, Komárom-Esztergom, Vas és Veszprém, valamint Győr-Moson-Sopron megyékben szűnt meg, a legtöbb viszont Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint a Dél-Dunántúli régió két megyéjében, Baranyában és Somogyban, ott, ahol magasabb volt a cigányok száma és a megyék népességén belüli aránya.)

1991 januárja és 2000 januárja között a regisztrált munkanélküliek száma 5.365 főről 19.783 főre emelkedett. A megye leszakadásának fokozódását jelezte, hogy a munkanélküliségi ráta – főleg 1995 után – már egyre nagyobb mértékben (1991-ben 1 százalékponttal, 2002-ben már 3,4 százalékponttal) haladta meg az országos átlagértéket.³ 2005-ben Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megyében volt a legmagasabb a nyolc évfolyamnál alacsonyabb iskolai végzettséggel munkát keresők aránya (7, illetve 6%, országosan 3,4%).⁴

Pécs, Rucker-akna (2004)

Baranya megyében 1990-ben a foglalkoztatottak 15,3%-a a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban, 38,7%-a az iparban, építőiparban, 45,9%-a különböző szolgáltatói ágazatokban dolgozott. 2001-re a mezőgazdaságban, az erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak aránya 7%-ra, az iparban dolgozóké 31,8%-ra esett vissza, a szolgáltatói szektorban dolgozóké viszont 61,3%-ra emelkedett. Az átalakuló munkaerőpiac az 1990-es évektől már egyre kevésbé igényelte azt a szakképzetlen, vagy nem megfelelő szakképzettséggel rendelkező réteget, amelyet az 1970-es, 1980-as években még tömegesen alkalmaztak a megye ipari üzemei, főleg a pécsi és komlói szénbányák, az uránbánya és az építőipari vállalatok.

Pécs, István-akna (2009)

A 2001-es népszámlálás időpontjában a megye 407 ezer fős népességének 33,5%-a volt foglalkoztatott, 4,5%-a regisztrált munkanélküli, 34,2%-a inaktív kereső és 27,7%-a eltartott. 2004 januárjában közel 133 ezer fő – a megye népességének egyharmada –

részesült nyugdíjban, járadékban, illetve rendszeres nyugdíjszerű ellátásban, köztük azok is, akik az 1990-es években a munkaerőpiacról kiszorulva menekültek – más lehetőség híján – rokkant nyugdíjazásba. 1997 után a munkanélküliek számának csökkenése Baranya megyében sem járt együtt az aktív korban levő lakosság foglalkoztatási helyzetének javulásával.

Baranya megye ipari teljesítménye az 1990-es évek közepétől az ezredfordulóig tapasztalható viszonylagos javulás ellenére sem fejlődött az országos értékhez hasonló mértékben. A bruttó hazai termék (GDP) országon belüli részaránya 2000 után is csak 3% körül mozgott. Az egy lakosra jutó GDP összege 2000-ben az országos átlag 76,1%-a, 2004-ben pedig 74,2%-a volt.⁵

A 2008-ban kibontakozó gazdasági világválság következményeképpen a munkanélküliség növekedésének mértéke Baranya megyében újra megközelítette az 1990-es évek első felében mért értékeket. (2008 áprilisa és 2009 áprilisa között a nyilvántartott munkanélküliek száma közel 6000 fővel, 28,8%-kal, a munkanélküliségi ráta 8,35%-ról 10,68%-ra növekedett. A munkanélküliségi mutató⁶ 2007 júliusában 82, 2009 júniusában már 141 településen haladta meg a 30%-ot.)

A gazdaság és a foglalkoztatás területén bekövetkezett változások nagy kihívást jelentettek az 1990 őszén megválasztott helyi önkormányzatoknak, különösen a szociális problémák kezelése tekintetében. Az 1980-as években a megye településein a különböző szociális segélyben részesülők száma évenként 12–16 ezer fő körül mozgott, 1990-ben azonban már megközelítette a 30 ezer főt. 1988 és 1997 között 2919 főről 23.051 főre emelkedett a nyilvántartott veszélyeztetett kiskorúak száma, ezen belül az anyagi okok miatt veszélyeztetett gyermekek száma 786-ról 20.794 főre növekedett. (Az anyagi okok miatt veszélyeztetett gyermekek népességen belüli aránya 1997-ben 5,13% volt, ami a megyék rangsorában – Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád megyék után – a harmadik helyet jelentette Baranyának.⁷)

A megyeszékhelyen 1985-ben 1.215, 1990-ben 1.935, 1992 már 3.737 család részesült szociális támogatásban.⁸ Az anyagi okok miatt veszélyeztetett kiskorú gyermekek száma a városban 1991 és 1999 között 473-ról 14.770-re emelkedett. A romló gazdasági feltételek mellett a város a költségvetésének egyre nagyobb hányadát volt kénytelen szociális kiadásokra (segélyezésre, szociális étkeztetésre, szociális intézmények fenntartására, a szociális területen dolgozó civil szervezetek támogatására, beruházásra stb.) fordítani. 1991-ben költségvetésének 7,9%-át, 1992-ben 9,01%-át, 1993-ban 10,9%-át jelentették a szociális kiadások.⁹

Területi különbségek a megyén belül

A gazdaságban és a társadalomban történt változások jelentős mértékben hozzájárultak Baranya gazdasági térszerkezetének átalakulásához, a megyén belüli területi különbségek növekedéséhez. A munkahelyek megszűnése és ennek következtében a már több generációra kiterjedő munkanélküliség, a tömeges elszegényedés elsősorban a megye

korábban is rosszabb helyzetben levő déli, nyugati és északnyugati aprófalvas térségeit érintette leginkább, ahol a munkaerőpiacról történő kirekesztődés és a szegénység gyakran az alapvető szolgáltatások hiányával, rossz közlekedéssel, az alacsony színvonalú oktatással, a fejletlen infrastruktúrával, az egészségtelen lakáskörülményekkel is párosul.¹⁰ (A megye közlekedési infrastruktúrájának állapotát, egyes településeinek, térségeinek nehezebb megközelíthetőségét mutatja, hogy míg Magyarország lakosságának 19,4%-a él a közúti megközelítést illetően ún. periférikus településeken, addig Baranya megye lakosságának 28,1%-a.¹¹)

Ezeket a területeket nem csupán a tőke és a hazai fejlesztési források, de az ezredforduló után Magyarországra érkező európai uniós támogatások is elkerülték eddig. A gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkező kistelepülések és lakossági csoportok folyamatosan alulmaradnak a források megszerzéséért folyó versenyben, s a jelenlegi uniós szabályzók és elosztási rendszer sem kedveznek a legkiszolgáltatottabb csoportoknak és a legszegényebb településeknek. 2002 és 2005 között a megye kilenc kistérségébe érkező uniós támogatásokból a legkedvezőtlenebb helyzetben levő sellyei kistérség 3,4%-ban részesedett a PHARE, 6,08%-ban az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program (AVOP), 0,9%-ban az Gazdaságfejlesztési Operatív Program (GVOP), 0,4%-ban a Humán erőforrás Fejlesztési Operatív Program (HEFOP) és 13,3%-ban a Regionális Operatív Program (ROP) keretében nyújtott támogatásokból.¹² 2004 és 2006 között a Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT) keretében biztosított európai uniós források esetében a fejletlenségéhez képest jelentősen alultámogatott kistérségek között szerepelt az ipari léépítések által különösen érintett területek egyike, a komlói kistérség.¹³ (Az uniós támogatások elosztásának baranyai tapasztalatai is azt vetítik elő, hogy egyes támogatások – pl. a HEFOP, vagy a GVOP – nem csökkentik, hanem inkább növelik a kistérségek fejlettsége közötti különbségeket.)

Lakás- és életkörülmények

Baranya megye lakásállományát tekintve legelőnyösebb lakásviszonyok a pécsi és a komlói kistérséget jellemzik. Az előbbiben a lakások 68%-a, az utóbbiban 59%-a minden komforttal ellátott, és ebben a két kistérségben a legalacsonyabb (8%, illetve 9%) a komfort nélküli és szükséglakások együttes aránya. A kedvező helyzet Pécs környékén elsősorban a megyeszékhely több tízezer lakást magában foglaló lakótelepeivel, a komlói kistérségben pedig a központban, az egykori bányászvárosban létrehozott panellakások viszonylag nagy számával magyarázható. (A lakásállomány polarizálódását mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben ugyanakkor a megye városai közül Komlón és Pécsen volt a legerőteljesebb a rossz minőségű városi lakásokban élő, legrosszabb szociális helyzetben levő lakossági csoportok területi koncentrációja.) A legkevesebb összkomfortos lakás (22%) a sellyei kistérségben található, ugyanitt a komfort nélküli és a szükséglakások aránya közel 37%.¹⁴

Az 1980-as évekre Baranya megyében is sikerült felszámolni a cigánytelepeket. Az életkörülmények romlásával azonban a legszegényebb társadalmi csoportok térbeli

elkülönülésének újabb formái alakultak ki a munkanélküliségtől leginkább sújtott kistelepülésekben és városi negyedekben. Egyre inkább tapasztalható Baranya megyében is, hogy a tartós munkanélküliség által érintett társadalmi csoportok térbeli koncentrációja már nem csupán egy-egy településre, vagy településrészre terjed ki, hanem a válság sújtotta területeken belül – a gettósodó falvak mellett – megjelentek, illetve kialakulóban vannak a több településből álló gettósodó térségek is. A munka eltűnésével az itt élő családok esetében sokszor már több generációra kiterjedő munkanélküliségről beszélhetünk, és úgy tűnik, hogy a leginkább szegregált városi és falusi lakóterületek hosszabb időn keresztül a társadalmi problémák konzerválódásának és a társadalmi kiközösítettségnek lesznek tartós színterei. (2002-ben és 2003-ban 97 településről 300 gyermek került állami gondozásba Baranya megyében, 31,6%-uk Pécsről, 22,3%-uk viszont 36 olyan, 1000 fő alatti kistelepülésről, ahol a munkanélküliségi ráta meghaladta a 30%-ot.¹⁵⁾

Gilvánfa (2009)

Egy, a KSH Pécsi Igazgatósága által 2007-ben készített tanulmány szerint Baranya megyében összesen 64 olyan község található, amelyben 1990 és 2007 között 5%-ot meghaladó mértékű népességyarapodást regisztráltak. Ezeknek a községeknek egy része a pécsi agglomerációhoz tartozik és a lakosság számának növekedésében a Pécsről történő kiköltözés játszott fontos szerepet. Több település viszont a megyeszékhelytől távolabb fekvő, három leghátrányosabb helyzetű kistérségében (sellyei, sásdi és szigetvári) található. Itt a népesség növekedésének oka elsősorban a természetes szaporodás volt, amelyben – az átlagnál alacsonyabb halandóság mellett – a magas szüle-

tési arányszám játszott elsődleges szerepet. Ez azzal függ össze, hogy ezeket a falvakat többségében, vagy teljes egészében a hagyományosan magas termékenységgű romák lakják.¹⁶ Jelenleg Baranya megye három fent említett kistérségének tíz általános iskolájában (Baranyajenő, Mindszentgodisa, Vásárosdombó, Bogárdmindszent, Drávafok, Magyarmecske, Vajszló, Dencsháza, Kétújfalu, Somogyapáti) haladja meg a cigány tanulók aránya a 40%-ot.¹⁷

Pécs, a Mohácsi út környéke (2009)

Pécsett a lakóhelyi szegregáció elsősorban azokban a városrészekben jelentkezett a legerőteljesebben, amelyekben korábban az ipar jelenléte határozta meg a településrész szerkezetét, a népesség összetételét és a lakókörnyezet minőségét (pl. Pécsbányatelep, Pécsszabolcs, Vasas, Somogy), illetve a belváros és a belváros-közei városrészek (Budai és Szigeti külváros) azon lakóterületein, ahol évtizedeken keresztül elmaradt az előregedett lakásállomány és az infrastruktúra felújítása. Már az 1980-as évek elején a társadalmi leépülés jelei mutatkoztak az első pécsi lakótelepen, Meszesen, ahol az onnan kiköltöző bányászok helyére folyamatosan szegényebb családokat helyeztek el az akkori Városi Tanács Lakásügyi Osztálya, az 1980-as évek végétől pedig a különböző problémák (bűnözés, drogfogyasztás, alkoholizmus, fiatalkori devianciák, családok elszegényedése stb.) halmozódásáról számoltak be az akkor legmodernebb pécsi lakótelep (Kertváros) egyes körzeteinek esetében az ott működő Nevelési Központ család-gondozó és szociális munkásai. A rendszerváltás utáni lakás- és ingatlanpiaci folyama-

tok következtében a jobb piaci pozícióba került területek (pl. a Belváros, vagy a Budai városrész egyes területei) korábban értéktelennek tartott lakásaiból indult meg a szegényebb családok (többnyire romák) kiköltözése a város alacsonyabb presztízsű lakóterületeire (bányászkolóniák, Meszes stb.), fokozva ezzel a városban élő szegények és cigányok térbeli koncentrációját.

Pécs, Hársfa út (2009)

Magyarországon – ezen belül is elsősorban Észak- és Kelet Magyarországon, valamint a dél-dunántúli régióban – a szegények, cigányok lakóhelyi elkülönülése az ezredfordulóra drámai méreteket öltött. Jelenleg a magyarországi cigányok közel fele (44,7%) él a többségi társadalomtól valamilyen formában elkülönülten, ezen belül még mindig sokan telep-, vagy gettószerű körülmények között.¹⁸ 2006-ban Baranya megye 43 településén 90 olyan lakóterületet regisztráltak, ahol kiugróan magas a rossz jövedelmi helyzetben levők – köztük is elsősorban a romák – aránya, az itt található lakások többsége régi, korszerűtlen, egészségtelen, egy részük pedig lakhatásra is alkalmatlan.¹⁹ A térbeli elkülönülés ezeken a területeken nem csupán a rossz lakáskörülményeket, a munkahelyek és az alapvető szolgáltatások hiányát jelenti, hanem gyakran a közéletből, a döntéshozatali folyamatokból való kizáródással is párosul.

Pécsvárad, Csiger-gödör (2008)

Pécs, 2009. szeptember
Megjelent:

Pörös Béla: *Korképek. A leépülés, a szegénység és a számkivetettség környékei az ezredforduló utáni Pécsen és Baranyában.* Ifjúságért Egyesület, Pécs, [2011.] 7-15.

1. 240/2006 (XI.30) Kormányrendelet [http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=104704.147997] (2018.05.16.); 311/2007 (XI.17) Kormányrendelet [http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=112557.215415] (2018.05.16.)

2. Forrás: Eurostat, 2007. *News Releases*, (2007): 23. sz.

3. *Évkönyv, 2003.* Szerk.: Csóka Éva – Czuczor József. Baranya Megyei Munkaügyi Központ, Pécs 2004.

4. Kramarics Tiborné – Szekeres Jánosné: Az iskolázottság területi különbségei Magyarországon. *Területi Statisztika*, 47(2007): 4. sz. 319-339. [http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2007/04/kramarics_szekeres.pdf] (201.05.16.)

5. Nyakacska Mária: Baranya megye ipari teljesítményének alakulása az ezredfordulótól napjainkig. *Területi Statisztika*, 47(2007): 1. sz. 75-87. [<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2007/01/nyakacska.pdf>] (2018.05.16.)

6. Nyilvántartott álláskereső száma / a gazdaságilag aktív népesség becsült száma.

7. Forrás: Baranya Megyei Gyámhivatal, Pécs

8. Rendkívüli és rendszeres nevelési segélyek együtt.
9. Forrás: Pécs Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala
10. 240/2006 (XI.30) és a 311/2007 (XI.17) Kormányrendeletek
11. Dr. Tóth Géza: Centrum-periféria viszonyok vizsgálata a hazai közúthálózaton. *Területi Statisztika*, 46(2006): 5. sz. 476-493. [<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2006/05/wtothg.pdf>] (2018.05.16.)
12. Forrás: Miniszterelnöki Hivatal, 2006.
13. Toroczkai Adrienn – Hahn Csaba: Európai uniós támogatási adatok területi értékelése. *Területi Statisztika*, 46(2006): 5. sz. 459-475. [<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2006/05/wtoroczkaha.pdf>] (2018.05.16.)
14. *Lakásstatisztikai évkönyv, 2003*. Összeállította: Giczy Johanna. KSH, Budapest, 2004.
15. Forrás: Dél-Dunántúli Regionális Munkaügyi Központ, Pécs, 2009.
16. Molnár Györgyné: *A növekvő lélekszámú községek helyzete Baranya megyében*. KSH Pécsi Igazgatósága, Pécs, 2007. [<http://mek.oszk.hu/06200/06267/06267.pdf>] (2018.05.16.)
17. Forrás: Szociális és Munkaügyi Minisztérium
18. Babusik Ferenc: *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státusz, etnicitás, kirekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. L'Harmattan, Budapest, 2004.
19. *Leépülő lakóterületek a Dél-Dunántúli régió településein*. „Settlementért” Meszesi Szociális Alapítvány, Pécs, 2009.

Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról

Az 1974-es jugoszláv alkotmány széles körű önállóságot biztosított a Vajdaságnak és Koszovónak, amely azonban csak szűk másfél évtizedig állt fenn. Az 1990-ben megalakult Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) zászlajára tűzte az autonómia visszaállítását,¹ és az 1992. április 25-én tartott kanizsai közgyűlésén elfogadta a vajdasági magyar autonómiáról szóló tervezetét. A jogszabály-tervezet kimondta a vajdasági magyarok igényét önrendelkezési joguk elismerésére, az önrendelkezéshez való jogot a magyar népcsoport természetes közösségi jogának tekintette, ugyanakkor világosan jelezte, hogy nem kérdőjelezi meg Szerbia állami szuverenitását.² A dokumentum alapjául az 1991 októberében napvilágot látott hágai Jugoszlávia-béketerv szövege, közismertebb nevén a Carrington-dokumentum³ szolgált, melynek értelmében a kisebbségeket mint önálló politikai szubjektumokat, kollektív jogok illetik meg.

A közgyűlést megelőzően Milošević elnök fogadta a VMDK küldöttségét, aki a feszült politikai légkörben biztosította a közgyűlés zavartalanságát. A koncepció azonban nem valósult meg, s azt újabb autonómia-tervezetek követték 1995 márciusában, majd 2008 márciusában.⁴ A vajdasági tartományi képviselőház 2008 szeptemberében szavazta meg a tartomány statútumát, amelyet a szerb parlament 2009 novemberében fogadott el – evvel alakult meg hosszas küzdelem után a Vajdaság Autonóm Tartomány.

Időközben Jugoszlávia széthullásával az államszövetség Szerbiára és Montenegróra zsugorodott. Majd miután Montenegró is önálló állammá vált, a szerb képviselőház 2009-ben hozta meg – az egyébként 2002 óta szándékolt – a nemzeti kisebbségek tanácsairól szóló törvényt, amely lehetőséget biztosított a Magyar Nemzeti Tanács (Национални савет мађарске националне мањине), azaz a vajdasági magyarság kisebbségi önkormányzati szervének létrehozására. Az MNT elvileg a nyelvhasználat, az oktatás, a tájékoztatás és a kultúra kérdéseiben képviseli a magyar nemzeti közösség érdekeit. A szűkre szabott törvényi keretek eddig is formálissá tették tevékenységét, s az újabb hatáskörök elvonása után a magyar nemzeti közösség szempontjából gyakorlatilag elvesztette érdekvédelmi szerepét.

Ebből a szempontból érdektelen, hogy a vajdasági tartományi képviselőház 2008 szeptemberében megszavazta a tartomány statútumát, amelyet a szerb parlament 2009 novemberében elfogadott – és evvel hosszas küzdelem után megalakult a Vajdaság Autonóm Tartomány.

* * *

A nemzeti kisebbségek önrendelkezésére vonatkozó nemzetközi dokumentumok és a szakértői bizottság javaslata és észrevételei alapján készítette Dr. Hódi Sándor

A bizottság tagjai: Dr. Ágoston Mihály, Bálint Antal, Balla Lajos, Dr. Hódi Éva, Dr. Hódi Sándor, Mgr. Huszágh Endre, Jasztrebinác János, Kongó Tivadar, Lévai Zoltán, Lukity Károly, Mgr. Mirnics Károly, Vékás János és Vörös Imre

A Szerb Köztársaság Alkotmányából⁵ kiindulva, mely szerint a Szerb Köztársasága benne élő polgárok demokratikus állama, amely a polgárok szuverenitásának elvén nyugszik,

figyelembe véve, hogy a helyi- és nemzeti kisebbségi (népcsoporti) önkormányzat megerősítése és védelme fontos hozzájárulás a demokratizmusnak és a hatalom decentralizálásának elvein alapuló Európa kialakításához, s hogy a különböző önkormányzati formák azok, amelyek az elérhető legmagasabb szinten biztosítják a nemzeti sajátosságok kibontakoztatását, az etnikai és nyelvi identitás megtartását,

szem előtt tartva a nemzetközi közösség, különösen az Európa Közösség és a hágai, illetve brüsszeli Jugoszlávia-konferencia erőfeszítéseit, amelyeket a Jugoszlávia szétesésével és a területén alakuló új államok létrehozásával kapcsolatos nyílt kérdések megoldása érdekében tett,

elfogadva a Jugoszlávia-konferencia elnökének a nemzeti kisebbségek (népcsoportok) helyzetének rendezésére vonatkozó javaslatát és

célul tűzve ki annak megvalósítását,

bízva abban, hogy a Szerb Köztársaság ezen elvek alapján korszerű, demokratikus tagja kíván lenni az európai államok közösségének, hogy elfogadja az Európa Tanács célkitűzéseit és az ENSZ törekvéseit, s megtesz mindent annak érdekében, hogy a jelenkori nemzetközi közösség demokratikus viszonyai között elért legmagasabb szinten megvédje és biztosítsa az emberi és kisebbségi (népcsoporti) jogok betartását,

a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége úgy véli, hogy létrejöttek a föltételek, és megvan a reális szükséglet is a Szerb Köztársaság területén élő magyarok kollektív érdekeit kifejező közjogi keretek megteremtésére, nevezetesen

1. a személyi (perszonális) autonómia,
2. a különleges státusú magyar területi önkormányzat és
3. a magyar helyi önkormányzatok létrehozására.

Ezeknek az önkormányzati formáknak a megteremtésével létrejönnének a föltételek az itt élő magyarok politikai szubjektivitásának demokratikus kifejezésére anélkül, hogy ez sértené a Szerb Köztársaságnak mint többnemzetiségű államnak a szuverenitását és érdekeit. A javasolt közjogi intézményeknek a politikai rendszerbe való beiktatása

ugyanakkor a további demokratizálódás, a humánus viszonyok és a bizalom tényezője lenne a Szerb Köztársaságban mint többnemzetiségű államban.

A fentiek alapján a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének Közgyűlése támogatta a magyarság önrendelkezésére vonatkozó alapokmányt, amelyet alkotmányos törvénytervezetként a Szerb Köztársaság képviselőháza elé terjeszt elfogadásra.

SZEMÉLYI (PERSZONÁLIS) AUTONÓMIA

Általános rendelkezések

1.§ A helsinki, a madridi, a bécsi utóértekezlet záróokmányaival, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet emberi szabadságjogokkal foglalkozó konferenciájának határozataival, a párizsi új Európával foglalkozó dokumentummal, a nemzeti kisebbségekkel foglalkozó genfi szakértői bizottság állásfoglalásával, valamint a hágai Jugoszlávia-konferencia javaslataival összhangban valljuk a következőket:

1. Az etnikai kisebbségek és népcsoportok a társadalom politikai és kulturális pluralizmusának lényeges összetevői.
2. Az etnikai kisebbségek és népcsoportok részesei a nép hatalmának, s hazájukban államalkotó tényezők.
3. Minden kisebbségnek és népcsoportnak sérthetetlen és elidegeníthetetlen joga identitásának védelme és nemzeti szimbólumainak használata.
4. Az etnikai kisebbségek és népcsoportok helyi és országos szinten szervezeteket és önkormányzatokat hozhatnak létre céljaik elérése és jogaik megvalósítása érdekében.
5. A népek közötti barátság, a béke, a stabilitás és a demokrácia megköveteli a többségi népek részéről a kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásának biztosítását és védelmét, amit a humánus politikai elvek mellett a kisebbségeknek (népcsoportoknak) az általános gazdasági folyamatokban való részvállalása is indokoltá tesz.

2.§ A személyi autonómiához, illetve valamely nemzeti, etnikai vagy nyelvi közösséghez való tartozás elidegeníthetetlen és elvitathatatlan alapvető jog, amely az emberek szabad akaratán nyugszik.

Kollektív jogok

3.§ A kisebbségi közösségekhez tartozó állampolgároknak és nép-csoportoknak joguk van az autonómiára és saját ügyeik önálló igazgatására.

4.§ Az autonómia hatáskörébe tartozó kérdésekben, különösképp az oktatás, a művelődés, a tájékoztatás és a nyelvhasználat területén, azaz minden olyan föladat ellátására, amelyek a rendelkezésre álló jogok védelméhez szükségesek, a népcsoportokat törvényalkotó joggal is föl kell ruházni.

5.§ Az oktatás, a művelődés, a tájékoztatás és a nyelvhasználat terén kialakított személyi (perszonális) autonómia saját intézményeivel és tagjaival szembeni hatáskörét közvetlenül csak az alkotmány korlátozhatja.

6.§ A személyi autonómia pénzellátását az állam közvetlenül a költségvetésből és más forrásjövendelmek átengedéséből biztosítja. Az egykor a kisebbségi szervezetek tulajdonát képező és időközben államosított társadalmi tulajdonú oktatási, művelődési és tájékoztatási intézmények a személyi autonómia megalakulásának időpontjától kezdve átmennek az autonómia tulajdonába, magánjogi személyi voltak megőrzésével. Ahol nem lehetséges az egykori helyzet természetbeni helyreállítása, az állam méltányosan kártalanítja a jogfolytonosság helyreállítása alapján létrejött személyi autonómiát, biztosítva a lehetőséget új, működőképes, s a célnak megfelelő intézmények kialakítására.

7.§ A személyi autonómia választott vezető szerve elfogadja az önkormányzat szervezeti szabályzatát és egyéb dokumentumait.

8.§ A személyi autonómia vezető szervébe történő választás általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazással történik. A szavazáson – amely a helyhatósági választások időpontjában történik – a kisebbségi közösségen belüli, választójoggal rendelkező személyek vesznek részt. Azok a személyek tekintendők megválasztottnak, akik a választókerületben a legtöbb szavazatot kapják.

9.§ A személyi autonómia szervezeti szabályzatát, illetve javaslatait a parlament emeli törvényerőre, és az alkotmány szavatolja.

10.§ A parlament hatásköre kizárólag a szervezeti szabályzat alkotmányossági ellenőrzésére szorítkozik.

Személyi (perszonális) önkormányzat

11.§ Az önkormányzat célja:

1. a magyarság nemzeti, etnikai és nyelvi önazonosságának, valamint oktatási, művelődési, tájékoztatási és nyelvhasználati közösségi jogainak érvényre juttatása és védelme,
2. a magyarság történelmi hagyományainak, tárgyi és szellemi kultúrájának ápolása, gyarapítása és erősítése.

12.§ A személyi (perszonális) önkormányzat jogi személy, amely köztestületként az Alkotmány vonatkozó rendelkezései és a szervezeti szabályzat által meghatározott jogkörben az államtól ráruházott hatalom birtokosa, s mint ilyen, tevékenységét az állam befolyásának kizárásával végzi.

13.§ A személyi önkormányzathoz tartoznak mindazon intézmények s személyek, amelyek, illetve akik kinyilvánítják óhajukat, hogy a perszonális autonómia keretében kívánnak működni, és nyilatkozatuk alapján nyilvántartásba vételük megtörténik, valamint azok az intézmények és szervezetek, amelyeket maga az önkormányzat alapít.

14.§ A személyi önkormányzat választott vezető szerve külön nyilvántartásba vehet olyan személyeket is, akik nem tartoznak a magyar nemzeti, nyelvi kisebbséghez, de neveltetésük, vallásuk, kulturális érdeklődésük alapján, vagy egyéb meggondolásból, részt kívánnak venni a magyar önkormányzat munkájában és anyagi alapjainak biztosításában.

15.§ A költségvetésből származó céleszközök felhasználására a személyi önkormányzat választott vezető szerve pályázatot ír ki. A céleszközök rendeltetésszerű felhasználásának törvényességi fölügyeletét az eszközök biztosítójának illetékes szerve látja el.

16.§ Az önkormányzat saját belátása szerint részt vehet olyan gazdasági vállalkozásban, ami hozzájárul anyagi helyzetének javításához, továbbá hitelt vehet föl, és kötvényt bocsáthat ki.

A személyi (perszonális) önkormányzat szervei

17.§ A személyi önkormányzat szervei:

1. a magyar népcsoport parlamentje
2. az önkormányzati tanács
3. az önkormányzat elnöke

18.§ A magyar népcsoport parlamentjét a magyar, valamint a személyi autonómiához csatlakozó más nemzeti, nyelvi, vallási és etnikai kisebbségekhez tartozó választópolgárok által megválasztott képviselők alkotják. A képviselők mandátuma 4 évre szól.

19.§ A magyar népcsoport parlamentje a személyi önkormányzat legfelsőbb szintű törvényhozó testülete, amely:

- meghozza az önkormányzat statútumát,
- törvényt terjeszt elő az oktatás, a művelődés és a tájékoztatás területén,
- a legfőbb szervvel kialakított konszenzus alapján kódexet fogad el a magyarság nyelv- és íráshasználata jogának érvényesítéséről ott, ahol ez nem valósítható meg a területi önkormányzat keretében,
- szabályozza az állami szervekkel, az anyaországgal, valamint a nemzetközi szubjektumokkal kapcsolatos viszonyokat és együttműködést,
- megválasztja az önkormányzati tanácsot, az önkormányzat elnökét és a parlamenti munkatestületeit,
- meghozza az önkormányzat szervei működésének ügyrendjét,

- egyéb jogszabályokat és egyedi aktusokat hoz a saját hatáskörén belül.

20.§ Az önkormányzati tanács a személyi autonómia operatív, döntéshozó szerve. Tagjainak száma 30 fő. A tanács tagjaira vonatkozó ajánlásokat a parlament terjeszti elő a megválasztott önkormányzati képviselők köréből.

21.§ Az önkormányzati tanács vagy a tanács által kinevezett szakbizottság:

- kidolgozza a személyi önkormányzat statútumát, melyet a közgyűlés – a magyar népcsoport parlamentje – elé terjeszt,
- javaslatokat tesz a magyar oktatási intézmények létrehozására, átszervezésére és működtetésére, az óvodától az egyetemig, az összes igényelt szakon,
- felügyeletet gyakorol a személyi önkormányzathoz tartozó oktatási, művelődési, tájékoztatási, nyelvhasználati és egyéb intézmények működésében,
- biztosítja a magyarság érdekeit kifejező szabad tájékoztatást,
- a kisebbségi közösséghez tartozó személyek, csoportok, szervezetek sajátos jogainak megsértése esetén közbelép az illetékes hatóságoknál, amennyiben az ügy nem tartozik bírósági hatáskörbe,
- gondot visel a középületek és lakóépületek, valamint betétek, értékpapírok, pénzkészletek, ingóságok és vagyontárgyak sorsáról, amelyek a személyi önkormányzat tulajdonát képezik.

22.§ Az önkormányzat elnökét a parlament választja meg többes jelölés alapján. Az elnök megbízatása 4 évre szól.

23.§ Az önkormányzat elnöke

- gondoskodik a törvényeknek, rendeleteknek, az önkormányzat rendeleteinek és intézkedéseinek végrehajtásáról,
- képviseli a személyi önkormányzat érdekeit,
- kinevezi az önkormányzat választás alá nem eső tisztségviselőit,
- ellátja mindazokat a feladatokat, melyeket a törvény vagy az önkormányzati statútum a jogkörébe utal,
- az önkormányzat elnöke, mielőtt elfoglalná hivatalát, esküt tesz a parlament előtt. Az eskü szövegét, valamint a felelősségre vonás módját az önkormányzat szervezeti szabályzata határozza meg.

INDOKLÁS

a személyi (perszonális) autonómiáról szóló javaslatához

Abból a meglátásból kiindulva, hogy az állampolgárok közvetlen részvételi joga a közügyek intézésében a demokrácia egyik alapelve, s hogy a társadalmi csoportok, szervezetek, amelyek a maguk kezébe vesznek bizonyos, hagyományosan az állami felelősség körébe tartozó feladatokat, a társadalmi pluralizmust erősítik a homogenizáló tendenciákkal szemben, a VMDK aktív szerepvállalásával sikraszáll a Szerb Köztársaságban élő magyarság helyzetének megnyugtató rendezéséért.

A demokratikus államnak egyszerre kell építenie az egyén, a kisebbségi csoportok (népcsoportok) és a nemzeti közösség szabadságigényére. A kisebbségek szabadságukat csak önrendelkezési joguk érvényesítésével élhetik meg. Az egyén szabadsága nemzeti szempontból nem biztosítható, ha magának a nemzeti kisebbségi csoportnak (népcsoportnak) nem nyújtanak védelmet. A nemzeti kisebbségek (népcsoportok) számára csak a kollektív jogok biztosítása jelenti a szabadság és az akaratnyilvánítás reális lehetőségét.

A kollektív kisebbségi jogok közül legfontosabb az önkormányzat biztosításának a joga. Az önkormányzat intézménye az, amely – az állam részéről átruházott hatalom függvényében – a nemzeti kisebbségek (népcsoportok), etnikai csoportok fönntaradását, értékeik és identitásuk megőrzését hatékonyan tudja szolgálni. A kisebbségi (népcsoport) kollektív jogok keretei között gyakorolt önrendelkezés ugyanakkor lehetővé teszi a nemzeti ellentétek föloldását, a térség stabilizálódását és az európai integrációt.

A 19. században normaerejűvé vált nemzeti, nemzetállami szuverenitás elve, amit a kelet- és közép-európai diktatúrák széthullása nyomán az önállósulásukért sikra szálló új nemzetállamok zászlajukra tűznek, nem képes a nemzeti ellentétek és a kisebbségi kérdés megoldására. Ékes példája ennek mindaz, ami az egykori Jugoszlávia területén lejátszódik.

Azt a nemzetkonceptiót, amely a hivatalosan hirdetett egyenjogúság ellenére másodrendű polgárként kezeli a nemzeti kisebbségeket, Szerbia sem tarthatja fönnt sokáig. Szerbia az elmúlt időkben már megpróbált tarthatatlan elveket, utópiákat átültetni a valóságba. Tudja, hogy ezért milyen árat kellett fizetnie.

A megoldást, a jövőt, a járható utat az a politika kínálja, mely egyszerre épít a kisebbségi kollektivitás és a nemzeti közösség szabadságigényére. Amely nem törekszik arra, hogy a nemzet egészének akaratát egységes politikai keretbe gyömöszölje, s amely nem áltatja magát azzal, hogy a nemzeti önazonosságot csak önálló államiság keretei között lehet kinyilvánítani és megőrizni.

Ebben az etnikailag tarka régióban a gyakorlati élet elengedhetetlen követelménye a többféle politikai keret – állam, régió, kisebbségi (népcsoport) önkormányzat, illetve autonómia – egyidejű jelenléte.

A kisebbségi (népcsoporti) közösség és a nemzeti közösség szabadságigénye között nem tehetünk különbséget anélkül, hogy ezzel ne tennénk egyúttal a térség stabilitását is kérdésessé. Az a nemzetkonceptió, amit az etnikai intolerancia jellemez, ami ellene van az önrendelkezési elv érvényesítésének, s ami a nemzetet mindenáron egy országhatár keretei közé kívánja szorítani, hiába deklarálja a jogokat, a kisebbségi (népcsoporti) problémát nem oldja meg, hanem kizárja a megoldásra váró kérdések sorából. A jugoszláviai helyzet ismeretében fölösleges bizonygatnunk, hogy ez milyen következményekkel jár.

Egyenrangú partnerek racionális párbeszéde nélkül nem képzelhető el a válság áthidalása és a térség stabilizálódása. A vajdasági magyarság régen eljutott a politikai öntudatosodásnak arra a szintjére, ami alkalmassá teszi erre a párbeszédre. Ezzel összhangban a VMDK leg-fontosabb politikai törekvése az, hogy az itt élő magyarság kollektív jogainak érvényt szerezzen, hogy a személyi levő önkormányzat létrehozásával a szerb néppel való partneri viszonyt az alkotmány rögzítse.

Ahhoz, hogy a partneri viszony létrejöjjön, hogy racionális párbeszédre sor kerülhessen, a szerb politika irányadó köreinek le kell mondaniuk a nemzeti szuverenitás doktrínájának kizárólagos értelmezéséről. Arról, hogy az állam kizárólag a többségi nép szuverenitását jeleníti meg, s ebből kifolyólag minden önrendelkezési törekvést más nemzetek és nemzeti kisebbségek (népcsoportok) részéről nemzeti szuverenitása elleni merényletként fogjon fel. Ez a kizárólagosság nem teszi lehetővé a számbeli kisebbségeknek az önrendelkezést, fenyegetően lép fel minden ilyen igénnyel szemben. A fenyegetés, a represszió miatt a számbeli kisebbségek korlátozni kényszerülnek szabadságigényüket, emancipálódási törekvéseiket: el kell fogadniuk, hogy másodrendű polgárok a többségi néppel szemben.

Mélységes meggyőződésünk, hogy egy demokratikus Szerbiának olyan alapelveken kell nyugodnia, amely a számbeli kisebbségek számára is lehetőséget biztosít arra, hogy törvényes keretek között önmaguk dönthessenek róla, milyen státust kívánnak, hogyan tudják nyelvi kultúrájukat, nemzeti önazonosságukat legjobban megőrizni és ápolni.

Mivel a Szerb Köztársaságnak számottevő érdeke fűződik a kisebbségek (népcsoportok) politikai státusának rendezéséhez, hisszük azt, hogy az előterjesztett személyi önkormányzat, amely az itt élő magyarság kollektív jogainak, közösségi jogalanyiségának elismerésén nyugszik, támogatásra talál a törvényhozó testület részéről.

A MAGYAR AUTONÓM KÖRZET

Társulási megállapodás a különleges státusú községek között

Általános rendelkezések

1.§ A területileg összetartozó, különleges státussal rendelkező magyar többségű községek az elsődleges hatáskörükbe tartozó tevékenységek hathatósabb ellátása, valamint a

magyarság nemzeti önazonosságának védelme, kulturális és szociális jogainak érvényre juttatása érdekében közösségbe tömörülnek.

2.§ A csatlakozásról az első szabad többpárti helyhatósági választásokon megválasztott községi képviselőtestületek döntenek. Ha a községi képviselőtestület nem foglal állást a kérdésben, vagy a polgárok elégedetlenek a döntésével, 100 polgár javaslatot tehet a népszavazás kiírására, 1.000 polgár aláírása pedig kötelez erre.

3.§ Az együttműködési megállapodás kilátásba helyezi a magyar többségű települések szabad társulását más községek területéről is a magyar körzethez, illetve a szerb többségű települések kiválását, amennyiben azok a körzet határövezetébe esnek.

4.§ A társulással létrejövő különleges közigazgatási és kormányzati egység neve: Magyar Autonóm Körzet.

5.§ A társulási megállapodás attól a törekvéstől vezérelve, hogy a magyar területi önkormányzatnak méltó székhelye legyen, Szabadka városát a Magyar Autonóm Körzet kormányzatának és közigazgatásának központjául jelöli ki.

Az önkormányzat hatásköre

6.§ A Magyar Autonóm Körzet önkormányzati hatásköre kiterjed mindazokra az ügyekre és az igazgatás mindazon formáira, amelyek a terület és nép sajátos viszonyainál fogva különleges igazgatást tesznek szükségessé, s amelyeket az erre vonatkozó nemzetközi egyezmények előírnyoznak.

7.§ A Magyar Autonóm Körzet önkormányzati hatásköre kiterjed:

a) a vallás- és közoktatásügy, továbbá a gazdasági és szociális ügyek igazgatásának körére,

a. egészségügyre,

b. a hírközlésre,

c. az igazságszolgáltatásra és rendfenntartásra – külön törvények rendelkezései szerint,

d. pénzügyekben az önkormányzat költségeinek és a költségek fedezetének megállapítására,

e. azokra a helyi igazgatási ügyekre, amelyek az autonómiára vonatkozó törvények és más jogszabályok szerint az önkormányzat hatáskörébe tartoznak.

8.§ A Magyar Autonóm Körzet területén egyenjogú hivatalos nyelv a magyar, a szerb és a horvát. A magyar autonómia területén mindennemű hatósághoz, hivatalhoz, iskolához és minden más intézményhez olyan személyeket kell alkalmazni, akik úgy a magyar, mint a szerb, illetve a horvát nyelvben jártasak.

9.§ Azok a polgárok, akiknek az anyanyelve nem magyar, szerb vagy horvát, a Magyar Autonóm Körzet területén ugyanolyan jogokat élveznek, mint amelyeket a törvények és egyéb jogszabályok az ország területén élő nemzeti kisebbségek (népcsoportok) számára előírnyoznak.

10.§ A Magyar Autonóm Körzet címerét a Képviseelő testület állapítja meg. A zászló három színű: piros-fehér-zöld mégpedig címer, illetve csillag nélkül. A Magyar Autonóm Körzet címerét és zászlaját hivatalosan az állam címere, illetve zászlaja mellett kell használni.

A Magyar Autonóm Körzet szervei

11.§ A Magyar Autonóm Körzet szervei:

- a. a Képviseelő-testület
- b. a Területi Tanács
- c. és az elnök

12.§ A Magyar Autonóm Körzet legfőbb képviseleti szerve a Képviseelő-testület. Tagjait a választók 4 évre választják.

13.§ A Képviseelő-testület:

- a. meghozza az alapszabályt
- b. saját soraiból megválasztja a Területi Tanács tagjait
- c. saját soraiból megválasztja az elnököt
- d. kinevezi, illetve megválasztja a Magyar Autonóm körzet közigazgatási bizottságainak tagjait, a főügyészt, pénzügyi igazgatót, oktatási tanácsost, rendőrpáncsnokot és más tisztségviselőket.
- e. meghozza a területi autonómia költségvetését és zárszámadását
- f. ellenőrzi a hatáskörébe tartozó közigazgatást, és a Körzet területén folyó kormányhatósági igazgatásra vonatkozólag kifejti észrevételeit és óhajait, amelyeket a helytartó útján közöl a miniszterelnökkel
- g. határoz mindazon ügyekben, amelyeket a törvény vagy a miniszteri rendelet, illetve az alapszabály hatáskörébe utal.

14.§ A Magyar Autonóm Körzet Képviseelő-testülete a területi autonómia hatáskörébe tartozó ügyekben alapszabályt hoz meg.

A Magyar Autonóm Körzet statútuma meghatározza:

- a. a magyar autonómia szerveibe történő választások módját

- b. a Képviselő-testület összehívásának és működésének módját, rendes ülészekainak idejét, valamint az ülések rendjét
- c. az autonómia alapszabályának és a szabályrendeletek kihirdetésének, közzétételének és hatálybalépésének szabályait
- d. az elnök vezetése alatt álló hivatal szervezetét
- e. az önkormányzati közigazgatás nyelvhasználatának részletes szabályait
- f. a Magyar Autonóm Körzet címerét és zászlaját.

A Magyar Autonóm Körzet alapszabálya nem ütközhet az illetékes alkotmányba, a községi szabályrendeletek viszont nem térhetnek el az autonómia alapszabályától.

15.§ A Területi Tanács:

- kidolgozza a területi önkormányzat statútumát és a Képviselő-testület elé terjeszti,
- javaslatokat terjeszt a Képviselő-testület elé az önkormányzat hatáskörén belül és végrehajtja a Képviselő-testület határozatait,
- felügyeletet gyakorol a területi önkormányzat munkájában,
- eljár mindazon ügyekben, amelyeket a törvény, illetve a statútum hatáskörébe utal.

16.§ Az elnök:

- gondoskodik a törvényeknek, rendeleteknek, a területi önkormányzat szabályának és szabályrendeleteinek, továbbá a kormányhatóság és az önkormányzati szervek határozatainak és intézkedéseinek a végrehajtásáról,
- kinevezi az autonómia választás alá nem eső tisztviselőit,
- ellátja mindazokat a feladatokat, amit a törvény, a miniszteri rendelet és az önkormányzati alapszabály a jogkörébe utal,
- képviseli a Magyar Autonóm Körzet érdekeit,
- az elnök hivatalába lépését megelőzően a Képviselő-testület előtt esküt tesz. Az eskü szövegét, valamint a felelősségre vonás módját az alapszabály irányozza elő.

Egyéb rendelkezések

17.§ A Magyar Autonóm Körzet központi igazgatásának költségeit a területén élő polgárok hozzájárulásából, az állami költségvetés keretében előirányzott támogatásból és egyéből fedezi.

18.§ Az államigazgatás alkalmazottainak fizetését a költségvetés fedezi, hasonlóképpen a községek alkalmazottainak illetményeit is.

19.§ A Magyar Autonóm Körzet törvényhatóságainak és a községek önkormányzatainak költségeit a törvényhatóságok és a községek részére törvényekben és más jogszabályokban biztosított bevételekből és segélyekből fedezik.

INDOKLÁS

a magyar területi autonómiáról szóló javaslatához

A VMDK egyetértve a hágai, ill. brüsszeli Jugoszlávia-értekezlet elnökének, lord Carington úrnak a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezésére vonatkozó javaslatával, megfontolás tárgyává tette a jelzett dokumentum c) pontjában meghatározott különleges jogállás biztosításának lehetőségét azokra a községekre vonatkozóan, ahol a magyarok többséget alkotnak.

E megfontolás alapján a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége mint az itt élő magyarság széles körben támogatott, egyetlen legitim érdekszervezete, javaslatot terjeszt a Szerb Köztársaság képviselőháza elé, azzal az igénnyel, hogy a törvényhozó testület biztosítsa a magyar többségű községek (területek) különleges státusát saját törvényhozással, rendőrséggel, intézményrendszerrel és a nemzeti szimbólumok szabad használatával.

A javaslat kilátásba helyezi Vajdaság magyar többségű községeinek, illetve településeinek szabad társulását a Magyar Autonóm Körzethez, illetve a kiválást belőle. A társulásról, illetve a magyar körzethez való csatlakozásról a polgárok az első szabad többpárti helyhatósági választásokat követően a megválasztott új képviselő-testületek dönténének.

A Tisza melléki magyar etnikai tömb: Kanizsa, Zenta, Ada, Csóka, Óbecse községek, illetve Közép-Bácskában Kishegyes, Topolya és Szabadka, néhány szomszédos községgel együtt olyan körülhatárolt területet képeznek, amelyet nagy többségben és viszonlag zártnak mondható tömbben, a magyarság népesít be.

Etnikai jellege mellett ennek a területnek a természeti, gazdasági és kulturális viszonyai is egységesek, azonos jellegűek. Ez az övezet, a Szerb Köztársaság új közigazgatási egységeinek létrehozásakor, a józan ész szabályai szerint magától értetődően egy körzetnek kínálkozott volna, de az illetékesek nem éltek ezzel a lehetőséggel, nyilvánvalóan mert merőben más szempontok vezérelték őket.

A körzetesítés, amely hétfelé szabdalja a vajdasági magyarságot, természetesen nem fogadható el számunkra, hiszen ez a magyarság kulturális és gazdasági megsemmisülését eredményezné. A területi autonómia létrehozásával arra törekszünk, hogy javítsuk számbeli kisebbségünkben eredő hátrányos helyzetünket, hogy egyenrangú félként,

azonos jogokat és lehetőségeket élvezve más népekkel, megőrizzük nemzeti jellegzetességeinket. Nem kívánunk mást, csak azt, ami megilleti a Horvátországban, vagy a többi önállósult államban élő szerbeket.

Szerbia nem alkalmazhat kettős mércét. Nem határolhatja el magát a nemzeti kisebbségek (népcsoportok) új alkotmányjogi helyzetének rendezésétől; azoknak az önkormányzati formáknak a biztosításától, amelyek megegyeznek a béketerv betűjével és szellemével.

A kisebbségek (népcsoportok) hátrányos megkülönböztetése, amelyben hetvenvalahány éve részünk volt, a kettős mérce, ami ma is sért bennünket, olyan avított jogforrásokban gyökerezik, mely jogforrásokat az Európai Közösség és a civilizált világ nem ismer. Nem ismeri, és nem fogadja el. Olyannyira, hogy azoktól az országoktól, amelyek nem tartják tiszteletben a kisebbségek (népcsoportok) jogaira vonatkozó szabályokat, a számbeliség alapján hátrányos megkülönböztetésben részesítik őket, vagy kísérletet tesznek a kisebbségek helyzetének negatív alakítására, ma a nyugati országok megtagadják az Európai Közösséghez való csatlakozást. Hisszük, hogy ez még inkább így lesz a jövőben.

A beterjesztett területi autonómiára vonatkozó javaslat nem foglalja magában, és nem részletezi az önkormányzat tartalmát az állami igazgatás különböző ágazataira vonatkozóan. Ez a javaslat nem tartalmaz mást, mint a körvonalazott terület, a Magyar Autonóm Körzet bizonyos keretű önkormányzata elvének kimondását, illetve ezen kereteknek, az önkormányzatnak és közigazgatási szerveinek, valamint azok hatáskörének megállapítását.

Abban a meggyőződésben, hogy a Szerb Köztársaságban élő magyarság hasznos tartalommal töltheti ki az önkormányzat nyújtotta kereteket és lehetőségeket, kérjük az állami törvényhozó testület jóváhagyását és az autonómiára vonatkozó javaslat törvénybe iktatását.

MAGYAR HELYI ÖNKORMÁNYZATOK

Javaslat a magyar helyi önkormányzatok létrehozására

Az alapvető emberi és kisebbségi jogok teljesebb érvényesülése érdekében, a Helyi Önkormányzatok Európai Chartájának rendelkezéseiből kiindulva, mely szerint a helyi hatóságok a demokratikus kormányzás egyik alapintézményét képezik, meggyőződve arról, hogy csak tényleges felelősséggel rendelkező helyi hatóságok, önkormányzatok biztosítanak egyszerre hatékony és a polgárok, valamint a nemzeti kisebbségek (népcsoportok) szabadságjogaival összhangban álló közigazgatást,

figyelembe véve, hogy a nemzeti kisebbségek (népcsoportok) nyelve, kultúrája, történelmi hagyományai olyan értékek, amelyek megőrzése és gyarapítása nemcsak a kisebbség joga, hanem a többségi nemzet érdeke is, továbbá

azzal a meggyőződéssel, hogy a kisebbségi létnek – különösen a szórványokban vagy nyelvileg elszigetelt településeken élő kisebbségek helyzetének – hátrányaiból fakadó gondok felszámolásához mind az államnak, mind a társadalomnak hatékonyan hozzá kell járulnia,

ezen célkitűzésekkel, az ide vonatkozó nemzetközi megállapodások rendelkezéseivel, különösen a hágai Jugoszlávia-értekezlet állásfoglalásaival, jelesen a lord Carrington úr által beterjesztett rendezési javaslat 2.3-as pontjában előlátott önkormányzati formával összhangban, a VMDK közgyűlése javaslatot terjeszt elő az elszigetelt falvakban élő, ott többséget alkotó magyar kisebbségek helyi önkormányzatának létrehozására vonatkozóan.

Általános rendelkezések

1.§ A nemzeti kisebbségi (népcsoporti) jogok mindenkit megillető alapvető szabadságjogok, amelyeket a Szerb Köztársaság elismer, és

biztosítja zavartalan gyakorlásukat. E jogok alapján mindenkinek joga van ahhoz, hogy szabadon kifejezze és vállalja nemzeti közösségéhez, etnikai csoportjához való tartozását, ápolja nyelvét, kultúráját és hagyományait, gyakorolja vallását, szóban és írásban szabadon használja anyanyelvét.

2.§ A szórványban élő magyarság azon településein, ahol a magyar népcsoport tagjai egyszerű többségben élnek, létrehozzák a magyar helyi önkormányzatokat.

A helyi önkormányzat hatásköre

3.§ A helyi hatóságok illetékességét az alkotmány és a törvények határozzák meg. A magyar többségű falvakban, településeken a törvények és rendelkezések lehetővé kell tegyék a speciális célú – a magyarság nyelvi és kulturális érdekeit szem előtt tartó – hatáskörökkel és kötelezettségekkel való felruházást.

A helyi hatóságok jogszabályi keretek között teljes körű jogosítványokkal rendelkeznek minden olyan kérdésben, amely hatáskörükbe tartozik.

A helyi hatóságok előlátott hatásköre teljes és kizárólagos. Ezeket más központi vagy regionális szerv – község, körzet – csak a jogszabályok ilyen értelmű határozott rendelkezései alapján korlátozhatja.

A helyi önkormányzat területi határainak védelme

4.§ A helyi öngazgatási határok az érintett területen végrehajtott népszavazás nélkül nem változtathatók meg

A helyi önkormányzat igazgatási szervei

5.§ A helyi önkormányzatoknak – anélkül, hogy a törvényes rendelkezést sértenék – a helyi szükségleteknek megfelelően és a hatékonyság biztosítása céljából saját maguknak kell meghatározniuk igazgatásuk belső fölépítését.

A helyi önkormányzatok felügyelete

6.§ A helyi önkormányzat tevékenységének felügyeletére csak az alkotmányban vagy a törvény által előírt esetekben és eljárási keretek között kerülhet sor.

A helyi öngazgatási szervek tevékenységének felügyelete általában csak e tevékenység jogszerűségének és az alkotmány elveinek való megfelelés vizsgálatára irányulhat.

A magasabb szintű igazgatási szervek a helyi öngazgatási szervek fölött csak azon feladatok tekintetében gyakorolhatnak igazgatási felügyeletet, amelyek végrehajtására a helyi hatóságok illetékesek.

A helyi önkormányzatok pénzelése

7.§ A gazdasági politika keretén belül a helyi öngazgatási szervek megfelelő, saját pénzügyi forrásokra jogosultak, és azokat hatáskörük gyakorlása során szabadon használhatják fel.

A helyi hatóságok pénzügyi forrásainak más részét helyi adó és díjbevételek teszik ki, amelyek mértékének meghatározása a törvény adta keretek között az önkormányzatnak módjában áll.

A pénzügyileg gyengébb önkormányzatok pénzügyi terheik korrekciójára állami vagy más pénzforrásokból származó támogatásban részesülhetnek.

A helyi öngazgatási szervek egyesülése

8.§ A helyi öngazgatási szerveknek jogukban áll, hogy céljaik és feladataik megvalósítása során közös érdekeltségű feladataik ellátása érdekében együttműködjenek és más helyi hatóságokkal egyesüljenek.

Az állam köteles elismerni a helyi öngazgatási szervek jogát arra, hogy közös érdekeik védelme és elősegítése érdekében nemzeti szövetségek tagjai legyenek.

A helyi öngazgatási szervek kapcsolatokat létesíthetnek és együttműködhetnek más államok helyi önkormányzataival és öngazgatási szerveivel.

INDOKLÁS

a magyar helyi önkormányzatokról szóló javaslatához

Tekintettel arra a körülményre, hogy Vajdaság területén mintegy tizenöt olyan település van, amelyben nyelvi szigetet (szigetcsoportot) alkotva a magyarság többségben van, a Helyi Önkormányzat Európai Chartájával és a hágai Jugoszlávia-konferencián lord Carrington úr által beterjesztett rendezési javaslat 2.3-as pontjában előlátott rendelkezési irányelvekkel összhangban, a VMDK síkraszáll a magyar helyi önkormányzatok megvalósításáért.

Úgy tartjuk, hogy a nemzeti kisebbségi (népcsoporti) kérdés megoldása elsőrendű fontosságú a tartós béke megteremtése és az etnikai konfliktusok tényleges megoldása szempontjából, s ezt a kérdést azonos elvek és azonos mércék alapján kell megoldani. Megengedhetetlen, hogy az önkormányzat különleges státusa ne illessen meg egyaránt minden nemzeti kisebbséget (népcsoportot) ott, ahol az helyileg többséget képez, azaz hogy bármely nép, vagy népcsoport privilégiumokra tegyen szert más népekkel és népcsoportokkal szemben.

A hágai dokumentum – amely lényegében véve kiegyenlíti a nemzeti kisebbségeket (népcsoportokat) a többségi népekkel, és biztosítja számukra az identitásuk megőrzéséhez szükséges kollektív jogokat és önrendelkezési formákat – jó alapot kínál a vajdasági magyarok számára is nyílt és megoldatlan helyzetük rendezésére.

Az itt élő, őshonos magyar kisebbség (népcsoport) helyzetének demokratikus és a hágai dokumentumok szellemében történő rendezése – a jelzett önkormányzati jogok biztosításával – nagy előrelépést jelentene e geopolitikai térségben lévő ellentétek és feszültségek feloldása terén, a békés egymás mellett élés föltételeinek megteremtésében, s az új európai rendezés folyamatában is.

A VAJDASÁG ALKOTMÁNYJOGI STÁTUSÁNAK RENDEZÉSE

A Szerb Köztársaság Alkotmányának 2. és 81. szakasza értelmében a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége a kezdeményezést aláíró 100.000 polgár nevében követeléssel fordul Szerbia Nemzetgyűléséhez

NÉPSZAVAZÁS KIÍRÁSÁRA

Vajdaság államjogi státusának meghatározásáról

- 1) Mivel az Alkotmány 2. szakasza szerint a polgárok szuverenitásukról népszavazáson dönthetnek, a követelés aláírói az alkotmány 81. szakasza értelmében kötelezik Szerbia Nemzetgyűlését a népszavazás kiírására.
- 2) A népszavazáson Vajdaság polgárainak, akik 1989. 01. 01-jén annak területén állandó lakhellyel rendelkeztek, véleményt kell nyilvánítaniuk az alábbi feltett kérdésekről.

Alternatív javaslat

A népszavazáson véleményt nyilváníthat minden polgár, illetve annak leszármazottja, aki az első világháború befejezésekor a mai Vajdaság területén állandó lakhellyel rendelkezett, valamint azok a polgárok, akik 1989. 01. 01-jén állandó lakhellyel rendelkeztek Vajdaság területén.

- 3) A népszavazás megtartásának időpontját a Szerb Köztársaság képviselőháza határozza meg.

JAVASLAT

A VMDK Évi Közgyűlése megvitatta a Szakértői Bizottság által előkészített tervezetet és a következő

HATÁROZATOKAT

fogadta el:

1. A hágai Jugoszlávia-értekezleten lord Carrington által beterjesztett rendezési javaslat értelmében a Szerbiában, illetve a Vajdaságban élő magyar népcsoport helyzetének rendezéséhez elengedhetetlenül szükségesek az alábbiak:
 - a) biztosítani kell a magyar népcsoport politikai szubjektivitását,
 - b) szavatolni kell a lehetőséget, hogy az itt élő magyarság létrehozassa
 - a személyi elven alapuló önkormányzatot

- a különleges státusú községek önkéntes társulásával létrejövő területi autonómiát
- a szórványban élő magyarok településeinek helyi önkormányzatait.

2. Lehetővé kell tenni Vajdaság polgárainak, hogy referendumon döntsenek e történelmi, földrajzi, gazdasági, művelődési és egyéb hagyományokkal rendelkező régió államjogi státusáról.

3. A vajdasági magyarság saját autonómiájának megvalósítását az itt élő más népekkel és népcsoportokkal együttélve kívánja elérni.

4. Ezeket a határozatokat el kell juttatni a hágai Jugoszlávia-értekezlet folytatásaként működő brüsszeli értekezlet címére.

Magyarkanizsa, 1992. április 25-én

1. Vékás János: A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének létrejötte. *Regio*, 2(1991): 1. sz. 102-106. [<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00005/pdf/12.pdf>] (2018.07.28.)

2. Hódi Sándor: Vajdasági Magyar Autonómia. In: *Esély a megmaradásra. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének évkönyve, 1992*. VMDK, Ada, 1992. 81-84.
3. A dokumentum részleteit közli: *The Kosovo Conflict and International Law. An Analytical Documentation, 1974-1999*. Ed.: Krüger, Heike. Cambridge University Press, 2001. 118.
4. [<http://www.vmdk.org.rs/dokumentumok>] (2018.07.28.)
5. Közli: Bozóki Antal: *Kisebbségi jogok. Dokumentumok és jogrendszer*. Fórum – Dolgozók Kft., Újvidék, 1995. 232-234.

A dunai szövetség

Közép-Európa új- és modernkori eszmetörténetének szerves része a dunai államok politikai és gazdasági együttműködésének gondolata. Wesselényi Miklós 1842-ben felvetett javaslata után többféle tervet született a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchia politikusainak, politikai gondolkodóinak tollából.¹ Érvelésük szerint Közép-Európa föderatív újraszervezése egyszerre biztosította volna Európa politikai stabilitását, a térség nemzeteinek szuverenitását a német és az orosz befolyással szemben, és elősegíthette volna a nemzetiségi konfliktusok rendezését. Az I. világháború során az antanthatalmak nem zárták ki a Monarchia fennmaradását, vagy egy tágabb államalakulat létrehozását, amely gátat vethetett volna az orosz és német hatalmi törekvéseknek.

A hazai közbeszédben és a szakmai diskurzusban folyamatosan jelen volt a dunai föderáció gondolata. A hírlapok annak esélyét latolgatták, hogy a béketárgyalásokon mely felek támogatják és melyek utasítják el a rendezésnek ezt a formáját, a szakfolyóiratok hasábjain pedig pro és kontra érvelések csaptak össze. Három különböző típusú szöveg – egy hírlapi könyvismertetés, egy szakcikk, valamint egy brosúra – mutatja, hogy 1918–1919 során a közvélemény egyes szegmenseit mennyire foglalkoztatta a dunai nemzetek szövetségének gondolata.

Jászi Oszkár a Monarchia jövőjéről szóló könyve 1918 tavaszán készült, ám „részben a viszonyok meg nem érettsége, részben technikai körülmények”² miatt csak fél évvel később jelent meg. A Pesti Napló recenziója közvetlenül a napi politikai vitákba ágyazva mutatta be Jászi gondolatmenetének sarokpontjait.

A kalandos sorsú teológus és szociológus, György János³ 1909 óta foglalkozott politikai kérdésekkel. 1918 őszén megjelent cikke lényegében megismételte korábbi művének érvelését, amelyben kifejtette a – magyar vezetéssel megvalósuló – szövetség néprajzi, földrajzi, gazdasági és államszerkezeti kérdéseit.

A filológus és kultúrpolitikus Gragger Róbert berlini egyetemi tanárként⁴ szólott hozzá a térségről folyó diskurzushoz. Kossuth tervzetének német kiadását a külföldi közvélemény elé szánta, a rövid bevezetőben elsősorban amellel érvelt, hogy a terv aktuális, sőt a formálódó utóállamokban kialakult helyzet nélkülözhetetlenné teszi a szövetség megvalósítását.

A magyar politikai elit egyértelműen elutasította a Monarchia föderatív átalakítását, később – a Károlyi-kormány kivételével – a dunai köztársaság megszervezését, és 1918 végére már az antant is egyöntetűen elvetette ezt a lehetőséget. Az a felfogás győzött, mely szerint a dunai népek elnyomáson alapuló közösségét a szerveződő demokratikus nemzetállamok önkéntes szövetsége váltja majd fel.⁵

Dunai Egyesült Államok. Jászi Oszkár könyve

Röviden megemlékeztünk már⁶ Jászi Oszkár új könyvéről (*A monarchia jövője, A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*). A mostani politikai fejtelenség s zavar közepette a felzaklatott kedélyek számára megnyugtató olvasmány ez: egy fegyelmezett gondolkodó, széles látókörű és következetes politikus s a társadalmat mozgató erők tudósa ad benne útmutatást arra nézve, hol és merre keresheti Magyarország kibontakozását a napról-napra veszedelmesebbé váló helyzetből.

Jászi könyvének kézírata fél esztendővel ezelőtt készült el, akkor, midőn a magyar parlament többsége, élén Tiszával és Wekerlével, jobb esetben kikacagott, rosszabb esetben hazaárulónak bélyegzett mindenkit, aki a dualizmus bukásáról mert beszélni. A dualizmus bukása ma befejezett dolog. A magyar politikusok a perszonális unió és a teljes függetlenség mámorától tántorognak, anélkül, hogy kutatnák, hogyan illeszkedik belé a független Magyarország a világnak vér és borzalom között létrejövő új rendjébe. „*Nem elég a perszonális uniót felállítani — szól hozzájuk Jászi figyelmeztetése — nem elég a magyar hadsereget megszervezni, nem elég a magyar állam függetlenségét jelvényekben és diplomáciailag kidomborítani... mindez inkább csak külső formája volna annak a függetlenségnek, melynek előbb benső tartalmát, gazdasági és külpolitikai biztosítékait kell megteremteni.*”⁷

Ezt a tartalmat és ezeket a biztosítékokat megtalálja Jászi abban, hogy Magyarországot, mely függetlenül sem maradhat izolált és ellenségektől körülvett, belehelyezi abba az új államszövetségbe, mely átvenné a mai osztrák-magyar monarchia — eddig rosszul betöltött — szerepét s Európának ezen a „veszélyeztetett zónáján” megteremtené a békés és nyugalmas fejlődés lehetőségeit. A dunai konföderáció, Kossuth Lajos nagy-szerű ideája, támad új életre — megváltozva a változott viszonyok szerint — abban a koncepcióban, melynek tervét Jászi megvázolja, öt szabad és független állam: Magyarország, a német Ausztria, Csehország, Lengyelország és Illyria — a monarchia mai délszláv részei — egyesülnének egy nagy államszövetségbe, olyan organikus kooperációval, mely újabb összeütközéseket lehetetlenné tesz, úgy közöttük, mint nemzetiségek között.

Hogy a dolgok kérlelhetetlen rendje és alakulása valóban ilyen irányt vesz, azt legfeljebb a magyar vezető politikusok nem látják, akik még az Ausztriában történő eseményekről sem vesznek tudomást. Az átalakulás processzusa odaát megkezdődött; de persze gyengén, habozva és későn indították meg, olyan időben, hogy például a szövetséges államok egyik legértékesebbje, Lengyelország, rezignációval mellőztetik, a csehek csak az elszakadásról akarnak tudni s a délszláv kérdésben is minden órai kése-delem végső veszedelemmel jár...

A dualizmus alapvető hibáit s az idők folyamán kifejlődött ellentmondásait figyelve, azután a háborús fejlődés konzekvenciáit levonva, tisztán és élesen és idejében látta

Jászi mindazt, ami jönni fog s ugyancsak idejében s ugyancsak helyesen — kicsinylés, lenézés, üldözés közben törhetetlenül ragaszkodva igazságaihoz — mutatta meg a ki- vezető utat is. Merőben és élesen különbözik az ő terve az osztrák „álföderációs” és centralista kísérletektől. Formájában is kiváló, lelkes és érdekes könyvének egyik leg- sikerültebb része a polémia, melyet Renner Károlylyal, az osztrák-német szocialisták egyik vezérével folytat, akinek előbb megjelent könyvének⁸ álláspontjáról meggyőző- en mutatja ki, hogy éppen azért tarthatatlan, mert nem jelentené a szövetségben részt- vevő tagok kielégített függetlenségét és szabad kooperációját, hanem lényegileg a régi fajtájú germanizáló bécsi centralizmust szolgálná.

Renner tervét, helyesebben azokat a vezető eszméket, melyeket szintén több mint fél- századdal ezelőtt, 1860-iki turini emlékiratában hangoztatott Kossuth Lajos, inkább arra tartja alkalmasnak Jászi, hogy szerintük igazodjék az egyes szövetséges államokon belül a nemzetiségi kérdés rendezése: tehát teljes kulturális, közigazgatási és törvény- kezési szabadságot adva nekik a saját ügyeik intézésére. Még a háború előtt, a nemzeti államokról és a nemzetiségi kérdéstről szóló könyvében — már ebben szó volt a jövő Európai Egyesült Államokról — a minimális nemzetiségi programot Jászi úgy fejez- te ki, hogy: jó iskola, jó közigazgatás, jó bírászkodás kell a nép nyelvén és el kell is- merni minden nemzetiségnek azt a jogát, hogy nyelvét, kultúráját szabadon fejleszthe- ti. Hol volnánk ma, ha akkor, 1912-ben a magyar politika hallgatott volna Jászira; nem: ha Kossuth Lajosra és igazi híveire hallgatott volna!

Kossuth Lajos azonban a Sovinizshta demagógok száján üres jelszó lett. Jászi pedig „hazaáruló” volt. Ó, most már nem hazaáruló; most már csak „ideológ” és „elméleti” tudós, esetleg fantaszta. Ezt az elméleti embert 1914. december havában megkérdezte egy újság a háború vége vagy kimenetele felől s Jászi így felelt: *„Én csak azt tudom, hogy ez a háború Európaszerte az ancien regime utolsó fellobbanása és belőle nem ő, hanem a demokratikus erők még ma nem is sejtett tavasza fog kivirágozni: általános választójog és nemzeti egyenjogúsítás idehaza, a pacifista nemzetköziség szelleme a külpolitikában”*.

Olvassuk el, vajjon mit mondott ugyanakkor Tisza és Apponyi és Andrássy s akkor valóban teljes jogosultságot kap a kérdés: kicsoda hát a réalpolitikus?

Megjelent:
Pesti Napló, 1918. okt. 20.

György János: Dunai konföderáció

Nem egykönnyen találunk példát rá, hogy tudományos vita végleges eldöntésében a minden okoskodásnál erősebb tények oly rohanó gyorsasággal és impozáns erővel adjanak bírói ítéletet, mint a *Huszedik Század* hasábjain Réz Mihály egyetemi tanár által csak néhány héttel ezelőtt megindított nemzetiségi vitában.⁹ Egyúttal ennél jel- lemzőbb esetet alig találunk annak a bemutatására, hogy az események logikája mily

kérlelhetlen biztossággal dönt halomra minden olyan tudományos színű megállapítást, melynek meghatározásában a szerzőt nem magának az igazságnak mindenekfölött való szeretete, hanem — akár öntudatosan, akár öntudatlanul — egyéb érdek vezette. Réz ismert cikkében — a nagy Oroszbirodalom szétbomlásának tanulságain s Wilson és az entente követelésein sem okulva — még mindig a népek erőszakos úttörését, a katonai imperializmust tekinti a nemzetkifejlődés uralkodó társadalmi törvényének. A *H[uszadik] Sz[ázad]* következő számában megjelenik Jászitól a Réz hirdette a nemzeti erőszakelmélet cáfolata, valamint saját, békés tömörülést jelző álláspontjának a vázlat-¹⁰ Kevéssel utóbb forgalomba kerül *A Monarchia jövője, a dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* című munkája, melyben a véglegesen békés kibontakozásra vonatkozó elméletét hazai viszonyainkra gyakorlatilag alkalmazza. Pár nap múlva pi-
acra jut e sorok írójának a Jásziéhoz hasonló szempontok szerint már tíz évvel ezelőtt megírott *Dunai Konföderáció* címet viselő könyve. S ugyanakkor, amikor az államilag elismert hivatalos tudománnyal ellentétes emez írások a nemzeti erőszak elméletét okfejtésekkel döntik meg, száguldanak egymás nyomába az erőszakrendszernek végső gyökérszárait is kiirtani hivatott események: a rettenetes fegyverkezés közepette is mondhatni, minden vérontás nélkül alakulnak meg a Monarchia romjain magukat függetlenítő nemzetiségek nemzeti tanácsai, diadalmaskodnak a wilsoni elvek, az éppen megalakult királypárti magyar kormány mindjárt hatalmát veszíti, s egymásután születnek a kis köztársaságok, hogy végül is — remélhetőleg — egyetlen nagy Dunai Köztársaságba tömörüljenek.

Ám, ha ujjongó örömmel jegyezzük is fel az öldöklő sátáni és az építő isteni elemekből összetevődött népindulatoknak a pokolítól az emberséges irány felé való visszavonhatlan átterelődését, ez az örvendezés nem tehet bennünket tétlenné az újjászervezkedés bokros teendőivel szemben. A magyar nemzetet a Középduna medencéjében (Európának a népvándorlás kezdete óta a mai világháború végéig ez állandóan leginkább veszélyeztetett helyén) eddig az bírta megtartani, hogy a társadalmi, politikai, gazdasági fejlődés elkerülhetlen változásait — a változások ellen mindenkor nagy számmal tiltakozó pogány Gyulák vagy önhaszonleső Pecsovicsok dacára — kellő időben fölismerve, azokhoz okosan alkalmazkodott, még mielőtt arra világpolitikai környezete nemzeti léte megsemmisítése árán kényszerítette volna őt. A régi magyar államszerkezet vérontó világviaskodás végén összeomlott, hogy a magyar nemzet már ezeréves élete külső megsemmisülésének veszélyét elkerülve, újjászülessen. Van azonban a megsemmisülésnek, az államot erőszakkal széttagoló és letipró külső módján kívül egy belső, kulturális módja is, mely a nemzetnek erkölcsi világmisszióját, népnevelő jelentőségét, gazdasági s majdan politikai életképességét bénítja meg. Nos, — ha nem is katonai erényeinknek, hanem az emberiségi fejlődésnek következményeként — minél bizonyosabban elvonultak fejünk fölül a külső megsemmisülés villámfelhői, annál könnyebben közelíthetünk a belső megsemmisülés örvényei felé.

A hadviselő felek közötti pártkülönbség nélkül a világ minden népe azt hangoztatja, hogy e rettenetes idők nem múlhatnak el egyfelől a közállapotoknak a viselt szenvedésekért némi kárpótlást nyújtó megjavulása, másfelől a politikai és közgazdasági viszo-

nyoknak olyan változtatása nélkül, amely változtatások az emberiséget érhető hasonló világhatalmakká alakítják elejét vegyék. Nos, van-e a földön állam, melynek a javítások iránti közkövetelésekre komolyabb méltánlással kellene figyelnie, mint kettős monarchiáknak avagy Magyarországnak? Hisz, — bármennyire más mozdító erők hajtották a nagy nemzeteket a háború folyamán egymás öldöklésére, — maga az egész világ-éget lángrollobbantó zsarátnok itt minálunk, a mi nehéz, bonyolult államfejlődési körülményeinkben fogott tüzet. (...)

Mi módon, minő eszközökkel lehetne azonban a Kárpátoktól, vagy éppen a Balti-tengertől le az Égei-tengerig az itt keverődő s már külön nemzettagokba tömörülő sokféle nép vágyait, érdekeit, önfenntartási és művelődési szükségéit akként hozni összhangba, hogy e népkeverék sokfélesége ne katasztrófális politikai robbanásoknak, összeütközéseknek, hanem a sokféleségből kiválható nagyobb lendületű haladásnak váljon éltető elemévé.

Az egyes nagy nemzetek műveltségének kifejlődésében a történetírás oly gyakran igazolta már a helyességét annak a megállapításnak, mely szerint épp a sokszerű összetételű nemzetek tanúsítanak legnagyobb fejlődési képességet, hogy időleges nehézségeink dacára saját magunknak és szomszédainknak a nyelvi határok szerinti elkülönülés után is fennmaradó kevert néprajzi jellegében inkább szerencsét, mintsem szerencsétlenséget kellene látnunk.

Mindenesetre van egy igen lényeges, politikai következményeiben nagy horderejű különbség az egymást kölcsönösen megtermékenyítő idegen népelemek régebbi és mai keveredési módja között. A művelődésnek régebbi, jobbágy- vagy éppen rabszolga-rendszerű korszakaiban a munkások urai és a közművelődés munkásai önkényt, örömmel olvadtak bele más fajú nemzetek egységébe. (...) Hanem a népek önkormányzati rendszerének általánossá válása ezt a helyzetet végleg megváltoztatta. A közműveltség hordozói ugyanis most már nem a kevés kiváltságosok, akik könnyen és készséggel alkalmazkodtak az államfenntartó nemzet igényeihez, hanem a milliókat számláló tömegek, amelyek — a társadalmi és politikai alkalmazkodásnál sokkal fontosabb létfenntartási teendővel lévén elfoglalva — maga az állami berendezkedés köteles és kénytelen e tömegek szükségéhez alkalmazkodni.

E tagadhatlan nehézségek fennforgása dacára a magyar nemzet állami fennmaradása megköveteli azt, hogy a nemzetiségeknek régi határainkon belül bekövetkező állami önállósulása után is kiküszöbölhetlen nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésére valami állandóságot ígérő, gyökeres intézkedés történjék. A legnagyobb oktalanság lenne bevárni azt, amíg az egyfajú népek államalkotó tömörülésének az Oroszbirodalom felbomlásával megindult folyamata akként hatolna át hozzánk, hogy — a régi sérelmekről ösztönzötten — tőlünk elzárkózó délszláv, román, tót országrészeket szakítsa ki a magyar államterület kerek egységéből. Sokan úgy vélik, hogy Monarchiánknak az Adriai-tengeri kijáratától s a mihozzánk való behozattal Szerbiát elzáró politikája volt a legfontosabb ok, amely ezt ellenünk halálosan kétségbeesett gyűlölködésbe hajtotta. Képzelnék el hát, minő hatással lenne a magyar nemzetre az, ha az adriai kikö-

tőket magába kebelező Délszlávia hasonló módon zárna el bennünket a tengertől, amint mi zártuk el Szerbiát. Szerbia még mehetett a tőle távolabb fekvő Szaloniki felé, nekünk ellenben többé sehol tengerhez jutnunk nem lehetne.

Maga az a közismert tény is, hogy a világháború két vezérlő verekedője, a német és az angol nagyhatalom gazdasági és uralmi versengés miatt vívta pusztító tusáját, viszonyainknak állandó békét biztosító rendezésénél a gazdasági és kormányzati szempontoknak előtérbe tolását követeli.

Gazdasági szempontból a demokratikus fejlődésnek egyik fontos követelménye a mindennemű vámokat eltörlő szabadkereskedelem. A vámok ugyanis nemcsak a külpolitikában szítanak veszélyes indulatokat, hanem — a gazdasági osztályuralomnak egyik legkegyetlenebb fegyvereként — a belső békének is állandó veszélyeztetői. Mert minél világosabban ismerik fel a vagyontalan néptömegek azt, hogy a vámok, árdrágító hatásuknál fogva, nem egyebek, mint a vagyonos termelőknek nyújtott mesterséges kedvezmények a csak munkájukkal rendelkező és csupán fogyasztó munkások rovására, annál nehezebben fogják tűrni a kizsákmányolásnak ezt az állandó üzését. (...)

A nemzetközi kereskedelem vámmentes szabadságát így a világfejlődés elkerülhetlen következményéül ismerjük fel. Wilson, a béke diktátora ismételten és különös nyomatékkal követeli az általános béke biztosítójaként a szárazföldi és tengeri kereskedelem garantált szabadságát s mindennemű gazdasági harcnak (hacsak az nem fegyelmi eszközül szolgál valamely engedetlen állammal szemben) a lehetetlenné tételét. Ez év január 8-án felállított 14 békepontja¹¹ közül kettőt (a 2. és 3.), a szeptember 27-iki öt pont¹² közül pedig egyet (a 4.) szentel e tárgynak. Önként érthető, hogy kárpáti és balkáni szomszédainkhoz való gazdasági viszonyaink rendezésénél is ezt az elvet kellene követnünk. Megtehetnők ezt annál könnyebben, mert a magyar nemzet szellemi és gazdasági tőkékben egyaránt gazdagabb a balkáni országoknál, amelyek pedig együttesen 22 milliónyi népességet és 475 ezer négyzetkilométert meghaladó méretükkel úgy nyersanyagok beszerzésénél, valamint ipari készítmények elhelyezésénél Magyarországnak csaknem olyan jó piacául szolgálnának, mint Ausztria. De másfelől, vámközösség mellett, a tőkékben szegényebb ország a közösségből nem kevesebb előnyt élvez, mint a tőkében erősebb, mert hisz a fejlettebb ipar olcsóbb termelvényeihez, termelőeszközeihez való könnyebb hozzájutás, nemkülönben a tápszereknek és más fogyasztási cikkeknek az olcsósága több munkaerőt szabadít fel tőkeképzési célokra. (...)

Magyarország gazdasági, politikai, művelődési szempontból egyaránt, nemcsak földrajzi centrális helyzeténél fogva, de különösen népességének néprajzi összetétele következtében egyenesen rendeltetve látszik arra, hogy az Égei-tengerig terjedő új államszövetségnek magjává legyen, amint másfelől a kettős monarchiából kiszakadó államok együtt hivatottak arra, hogy a germán-latin nyugatot a szláv-tatár kelettel békésen összekapcsolják. A Kárpátok hegyrendszerének belső kerületéből minden vízerle, a Balkán felé tart, mintegy mutatva az útirányt, amely felé a vizek útját követő civilizálási munkának haladnia kell. A régi Magyarország népességéből a magyarokéval egyenlő számban vannak a más fajúak: németek (2 millió), románok (3 millió), tótok

(2 millió), horvátok (közel 2 millió), szerbek (1 millió), rutének (félmillió), mintegy avégett, hogy személyi közegéül szolgáljanak a velük rokonfajú államok föderális kapcsolódásának, valamint a fejlettebb német iparosodás keletre való továbbításának.

A régi Ausztria föderális államszerkezetét tartva szem- előtt, annyi mindenestre bizonyosnak látszik, hogy minálunk, az átalakuló Magyarország területén sokkal nagyobb stabilitású államszövetség lenne létesíthető a balkáni országokkal, mint aminőt Ausztria képez a tartományaival. Itt nálunk ugyanis a politikai rend felbomlásának a veszélye nélkül megvalósítható a nemzetiségek államszövetségi képviselőtének az a terve, amely abban az Ausztriában, ahol a leggyöngébb nemzetiség is viszonylag erősebb, mint nálunk a legerősebb, megvalósítható nem volt. Nálunk az állami rend biztosságának minden kockáztatása nélkül meg lehet és meg kell adni a volt nemzetiségeknek azt a jogot, hogy necsak magán-, művelődési vagy gazdasági, de közjogi célokra is államszövetségileg szervezkedjenek. Meg lehet engedni, sőt elő kell segíteni a nemzetiségeknek az államszövetség és a szövetségi törvények határain belül való olyan szervezkedését, amely a nemzetiségek mindennemű érdekeit képviseli és előmozdítja. Az idegen államokban élő s azt igénylő nemzetiségi polgároknak lehetővé lenne téve az, hogy fölvétethessék magukat az arra a célra készülő szövetségi nemzetiségi névjegyzékekbe. E névjegyzékek alapján aztán nemcsak kulturális önkormányzatra rendezkedhetnék be minden nemzetiségi kisebbség, de szövetségi képviselőket választhatna, ügyei legfőbb vezetésére központi tanácsot állíthatna, saját hivatalos kiküldöttje, esetleg minisztere által pedig a szövetségi államigazgatás irányítását saját jóléti céljai szerint befolyásolná.

A szövetség másfajú lakosságával kevert nemzetiségeknek ilyen szervezkedése két nagyfontosságú célt érne el. Egyik az lenne, hogy az a tekintélyes mennyiségű értékes energia, amely most a nemzetiségi sűrűlódásokban őrlődik fel, ily módon produktív gazdasági vagy erkölcsi célok szolgálatában értékesülhetne s egyszersmind megszűnének — az őket előidéző erők rendszeres felhasználódásával — maguk a sűrűlódások. De épp oly eredményesen lenne elősegíthető e szervezkedéssel a balkáni államokat egyetlen dunai konföderációba vonó másik fontos cél. E szervezetek ugyanis mindenkor kész, természetes közvetítők lennének a rokonfajú föderális állam külön ügyeiben, valahányszor valamely tagállam és az államszövetség egésze között ellentétek merül-
nének fel.

Magának a központi szövetségszervnek a megalkotására a régi görög városszövetségektől egészen a német birodalmi alkotmányig elég választék található olyan szerkezet kiépítésére, amely a szövetkező államok együttműködését a tagállamok jogainak csorbítása nélkül biztosíthassa.

Magyarországnak legnagyobb érdeke — gazdasági és nemzetiségi okokból egyaránt — a Romániával és a Délszláv Állammal való kapcsolódáshoz fűződik. Romániának — noha a magyarországit is felülmúlóan rossz birtokmegosztása a gazdasági fejlődésnek egyáltalán nem kedvez — a háború előtti kereskedelmi forgalma jelentékenyen nagyobb volt, mint a többi balkáni államoké együtt. Amíg ugyanis 1911-ben egyedül

Romániának a behozatala 492 millió márkát, a kivitele pedig 560-at tett ki, addig a más négy balkáni állam együttesen is csak 420 milliónyi behozatalt és 373 milliónyi kivitt mutat ki. A Románia és Magyarország között fennforgó árucserét tehát igen nagy arányban gyarapíthatná e forgalom akadályainak a vámok félretolásával való megszüntetése s ezzel a román forgalomnak túlnyomó mértékben Magyarországra való terelése.

Ám ha Románia adott állapotai alapján teszi kívánatosá a vele való szövetkezésünk keresését, Bulgária viszont fejlődési tempójának — külkereskedelmi forgalma legnagyobb mérvű emelkedésében gazdaságilag is mutatkozó — kitaró gyorsaságával a jövőre jogosít fel nagyobb reményekre. A Szerbiát, Dalmáciát és Fiumét is magábaölelő Délszlávia egyedüli utunk lesz az Adriához. Amellett — nemzetiségi érdekeltségen kívül — főleg ama fontos földrajzi helyzeténél fogva bír kiváló jelentőséggel, hogy bírja a Vardar-, különösen a felső Vardar-völgyet, a Közép-Balkán stratégiai kulcsát (Rigómező!) és a Szalonikibe vezető legjobb útvonalat.

Görögország mérsékeltövi országainknak a meleg délszaki és keleti országokkal való kereskedői összekapcsolásában töltene be egy ránézve is, miránknézve is előnyös szerepet.

Mostanában a földgolyónak minden népe sorsdöntő órákat él; minden eddigi fejlődésformával ellentétes, azzal az új világekorszakot jelentő különbséggel, hogy amíg eddig a nagyobb népek saját előnyeik szerint döntöttek a kis népek sorsa felett ez utóbbiak rovására, most minden legkisebb nép saját maga dönt önsorsa felett legjobb belátása szerint.

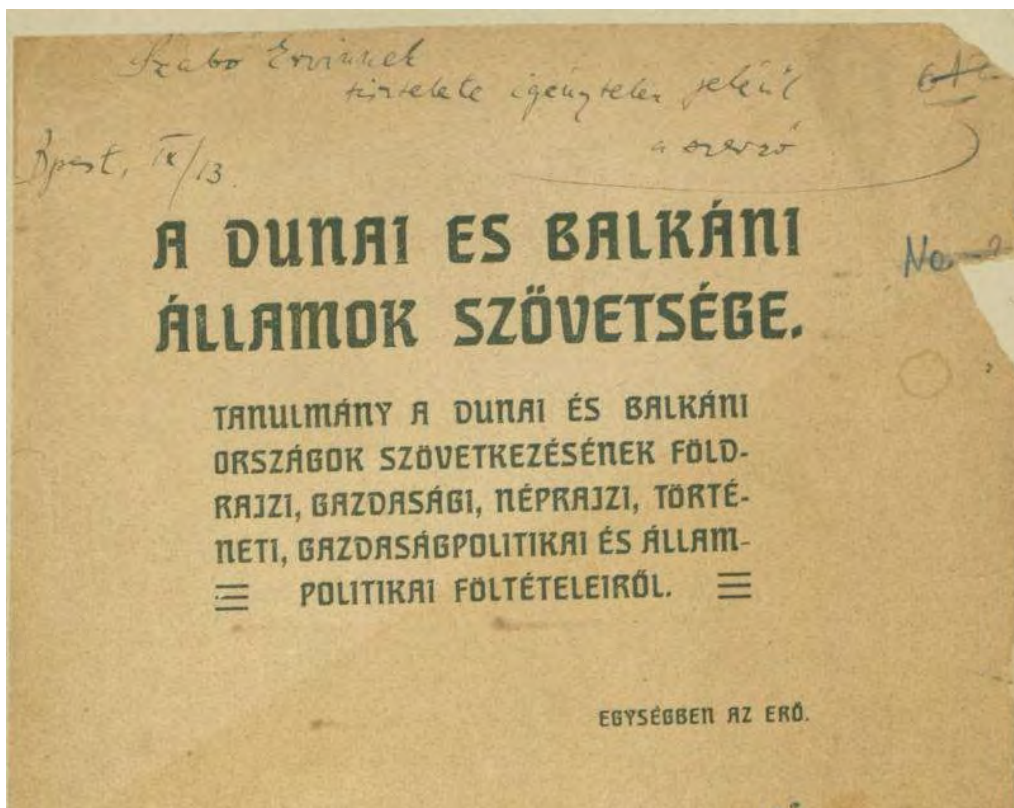
Vajjon e helyzetben a magyar nemzet (melynek emberirtó feudális és kapitalista arisztokráciája szuronyra, bitóra, börtönre és lelkiismeretvásárra támaszkodott, iszonyú osztályönzése a nemzetiségek dühét még inkább maga ellen ingerelte, mint a magyar munkásosztályét), vajjon a magyar nemzet számíthat-e legalább a történelmi határain belül függetlenül nemzetiségek biztos államszövetségi csatlakozására! Ám, ha a nemzetiségek államjogi állásának megváltozásával párhuzamosan nem válhatna a magyar nemzetre is véglegessé az alkotmány és közgazdasági rendszer teljes demokratizálása, akkor valóban hiú ábránd lenne a volt nemzetiségek bármi szövetkezési hajlandóságáról álmodozni. Maga a nemzet jövő kormányzására hivatott nép azonban (a vagyontalan munkások, a 99,1 percentnyi kis- és törpebirtokos a 0,9 percent közép- és nagybirtokossal szemben, valamint az osztályuralomban nem érdekelt értelmiségi, iparos és kereskedő osztály) mitsem vétett a nemzetiségek ellen haragjuk kihívására. Másfelől a magyar nemzetnek az őt környező kis népekénél erősebb kultúrája, sűrűbb közlekedési hálózata, nagyobb tökebősége, barátságos érzülete, virágzóbb művészete mind egy-egy vonzerő az újonnan alakuló államok szövetkezésére, avégett, hogy immár függetlenül művelődésüket a gazdagabb magyar műveltségéből megtermékenyítsék. Ily céllal az államszövetségi egyesülés megtörténhetik a volt nemzetiségek minden erkölcsi kisebbsége nélkül. Mert ha ők az idősebb testvérnemzet nagyobb erejétől

háttérbe szorultaknak is érezhetnék néha magukat, viszont maguk sajátos faji képességeikkel válnának ki fölöttünk.

Végül még egy biztatása a jövőnek! E világháború befejeződési módja nemcsak a militarizmus erőszakos osztályuralmi rendszerének, hanem e rendszer alapját, termőtalaját képező anyagelvű világfelfogásnak is bukását jelenti. Mert valamint az egyes embernek ahhoz, hogy a természettörvények szigorú következetességével legyen magaviseletében erkölcsös, öntudatlanul is biztos meggyőződést kell táplálnia a természeti rend hibáit, fogyatkozásait jóvá tevő természetfölötti világrendről: úgy a nemzetek is most már visszavonhatlanul — mert általánosan — belátták, hogy mindaddig, amíg a szereptől vezérelt, kölcsönös emberbaráti segítség helyett a ragadozó gyűlölet oktan szenvedélyeit követik magaviseleti szabályul, mindaddig a saját maguk és szomszédjaik vesztére élnek.

Megjelent:

Huszedik Század, 19(1918): 2. sz. 225-232.

György János 1910-ben megjelent művének Szabó Ervin számára dedikált példánya
(PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, KC27713)

Gragger Róbert: Bevezetés a „Dunai Konföderáció” tervezetéhez

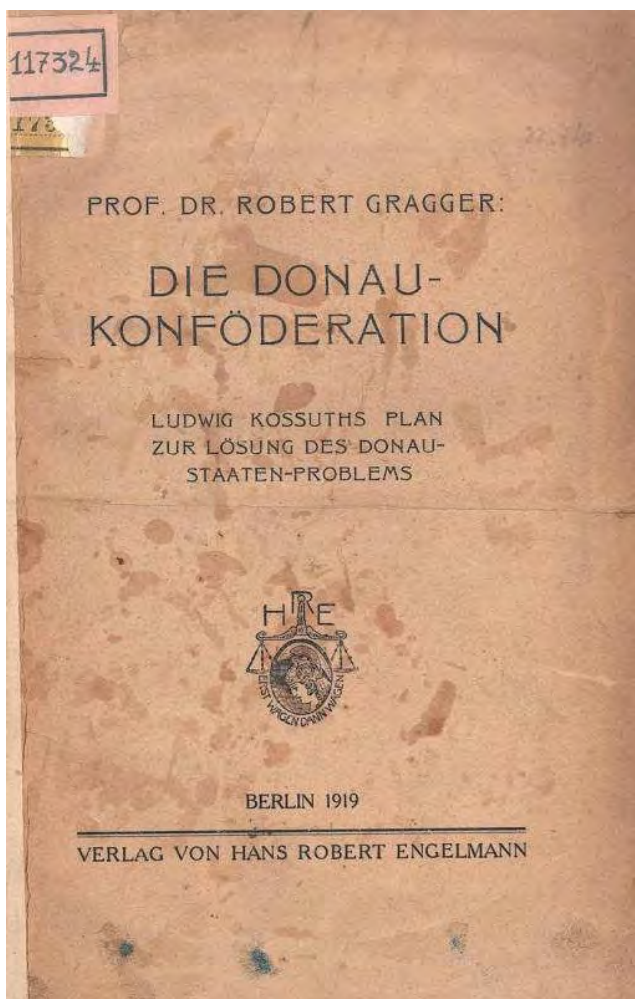
Azon politikai problémák között, amelyeket Európa újrendezése vetett fel, egyik legizgalmasabb és bennünket legközelebb érintő, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiából kialakuló államok hogy fognak konszolidálódni és egymással viseltetni.

Már az európai Törökország szétesése és a balkáni keresztény államok kialakulása óta világos, hogy az osztrák–magyar dualizmus ugyanolyan fenntarthatatlanná vált, mint a régi osztrák centralizált rendszer volt. Az egyes nemzetek és nemzetiségek önálló állami életre törekedtek. Ebből következett, hogy bár a kremsieri parlament óta számos kísérlet született, hogy a dunai nemzetek problémáját föderatív alapokon rendezzék, ezek jórészt elégtelennek bizonyultak: az autonómiát ugyan biztosították nyolc-tíz nemzet számára, a saját államiságot azonban nem. A nyelvileg, kulturálisan és történetileg összetartozó népeket egy államközösségben egyesítő államalakítási törekvések viszont olyan erősek voltak, hogy azokkal komolyan számolni kellett. Ebben az önállóság utáni feltartóztathatatlan hajszában nem juthattak érvényre a föderációs tervek, még az olyan éleselméjűen átgondoltak sem, mint Karl Renneré.¹³ Még az olyan feletébb liberális módon minden nemzeti kívánságot tárgyaló javaslat, mint György János névtelenül megjelent könyve a dunai és a balkáni államok szövetségéről,¹⁴ és Jászi Oszkár egyesült dunai államokról szóló, metodikai szempontból kidogozott terve¹⁵ is alig jutott a kifejtés stádiumába. Utóbbi a magyarországi nemzetek önrendelkezési jogának keresztülvitelével megbízott miniszterként a nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalások során a legközvetlenebbül tapasztalta, hogy az eszmék nem válthatóak valóra, ha a népek szenvedélyes szabadságvágya és ennek hangadói nem adnak lehetőséget a nyugodt tárgyalásokra.

Időközben ezek a népek és országaik független államokká váltak, melyek határait Versailles zöld asztalainál rajzolták Európa térképére, nem törődve a néprajzi, gazdasági és történelmi szempontokkal, és meg nem kérdezve az érintett népeket. Ha a politikusok és értelmiségiek háború előtti és alatti föderációs tervei elégtelenek voltak, úgy a békekonferencia a másik szélsőségre esett, és csak táplálta a „győztes hatalmak”, a csehek, a románok és a szerbek gátlástalan területszerzési vágyát, és mindent megadott nekik, amit kívántak. Most úgy áll a helyzet, hogy az egykori Monarchia hatalmas testének gazdasági vérkeringése minden tagjában leállt. A végzetes következmények mindenütt gazdasági zavarokban mutatkoznak meg, legerősebben természetesen a nagyvárosokban és az ipari központokban.

Az egyik oldalon állnak a legyőzöttek, lefegyverzetten és segítség nélkül. A másik oldalon a győztesek a zsákmányukat igyekeznek biztosítani, már a tanulóifjúságot militarizálják, és egy annál is rosszabb militarizmus ölt testet, mint ami ellen állítólag küzdöttek. Úgy tűnik, az új uralkodók nem tanultak a szétesett Monarchia, Törökország és a cárizmus példájából. Az ő hibájukba esnek, amikor különböző népeket akartuk ellenére új, hibrid államalakulatokba kényszerítenek és uralni akarják őket. Már most látszik, mennyire eltávolodtunk a probléma megoldásától. Az alávetett népek természetesen nem akarják és nem fogják nyugodtan tűrni ezt az állapotot. De Prága,

Belgrád és Bukarest centralistái a megszabadított testvérnépek előtt is gyűlöletessé tették magukat, hiszen a horvátok, a szlovének, a montenegróiak, és ugyanígy a szlovákok, a rutének és az erdélyiek között – az új államok föderatív államokká alakításának követelése mellett – egy új áramlat is érvényesül, amely egy önálló horvát-szlovén, egy szlovák, egy kárpát–oroszlány és egy erdélyi köztársaság alapítását tűzte ki célul. Még magukat a katonai alakulatokat is csak erőszakkal lehet kordában tartani. Ezrekre tehető az internáltak és a letartóztatott katonák száma. A csehszlovákiai viszonyok egészen elviselhetetlenek lettek. A németek és a magyarok panaszai megszámlálhatatlanok. Szlovákia lakói kereken hétszázézer aláírással ellátott kérelmet intéztek a békekonferenciához, kérve, hogy ne szolgáltatassák ki őket a csehek hatalmi önkényének.¹⁶ A csehek most kénytelenek katonai diktatúrát bevezetni, és letartóztatni a szlovák vezetők nagy részét, akik nemrég a Csehországgal való egyesülést vezényelték le, mivel ezek Szlovákia teljes autonómiáját, mások pedig annak függetlenségét követelik. Semmi sem változott: a türelmetlenség, az alávetés, és az elnyomás szelleme nem tűnt el, csak a szétesett államokból az újakba költözött át.

A dunai államok békéje azonban attól függ, milyen szellemben és milyen módon tesznek lépéseket a problémák megoldása felé. Ha mindegyik népet egyenrangúan kezelik, ha kinyilváníthatják, mely államhoz kívánnak tartozni, és akarataikat tiszteletben tartják, ha az annexiók törekvések helyett a kölcsönös megértés érvényesül, akkor elkezdődhet a békés fejlődés. És el kell hogy jussunk a megértésig. A történelem logikája és a köznapi élet is az együttműködésért kiált, hogy ezen térség nyugodt kulturális és gazdasági fejlődését Európa közös érdekeivel összhangban biztosíthassuk.

Aligha ismerte fel egy államférfi is olyan világosan a követendő politikát Európának ebben a veszélyzónájában, mint Kossuth Lajos.

Kossuth látta, hogy a Török Birodalom széthullásával egy sor nemzeti és gazdasági probléma került felszínre, és a dunai konföderáció tervével a legjobb vitaalapot nyújtotta a dunai államok egymás közti viszonyának tisztázásához. Kossuth nem formalista, nem teoretikus. A világeseményeket a népek állandó konfliktusaként látja. A dunai konföderáció tervét röviddel a magyar forradalom bukása után, 1851-ben dolgozta ki. A tervet ő és az itáliai magyar emigránsok vetették fel ismét: 1860-ban Torinóban egy liberális programot tettek közzé a nemzetiségek egyenjogúsítása érdekében. Ehhez kapcsolódva 1862-ben állította össze a dunai konföderáció tervének szövegét Klapka tábornok és Marcantonio Canini. Utóbbi már 1847-ben IX. Piusról és Itáliáról írott könyvében kimondta: „*Az a meggyőződésem, hogy a szláv–magyar–román konföderáció előbb vagy utóbb kialakul és helyettesíti majd az Osztrák Császárságot.*”¹⁷ Kossuth, miután több pontot átírt a szövegben, tárgyalási alapként elfogadta és aláírta a koncepciót, amely az ő gondolatait öntötte formába. Caninit ügynökként az érdekelt balkáni államokkal folytatott tárgyalásokkal bízta meg. Meg kellett kísérelnie, hogy Magyarországot is megnyerje a tervnek.

De mielőtt Canini küldöttsége a Balkánon eredménnyel járhatott volna, az újságíró Helfy Ignác elkövette azt a hibát, hogy a konföderációs tervet közzétette a *L'Alleanza* című lapban. Helfyhez intézett levelében Kossuth kellemetlen meglepetésének adott hangot, amit a konföderációs terv korai és ebben a formában alkalmatlan közlése okozott. Azt írta neki, „*hogy az ügy tractatus alatt levén, forma szerint nem nyilvánosság elé való, hanem hogy jó lesz, ha azon eszmék alapján, melyek itt formulázva vannak, a közvéleményt a confoederationális solutio iránt előkészíteni (...) Ön e helyett formális diplomatai documentumot közöl aláírással ellátva s oly alakban, mintha azt én tálnám ki a világnak. Ezzel Ön egy irreparabilis hibát követett el. A tractatusból semmi sem lehet többé – Caninit bizvást visszahívhatjuk. Az ellenség még a tentatívának is útját vágja.*”¹⁸ Ahogyan Kossuth előre látta, a terv a román fejedelemségekben és Magyarországon egyaránt ellenállásba ütközött.

A dunai konföderáció terve ma már nem utópia. Továbbra is az egyetlen lehetséges politikai formát kínálja, hogy megoldjuk a dunai országok problémáit, biztosítsuk a dunai népek javát és Európa békéjét ebben a veszélyzónában. Teljes mértékben a nemzetiség, az emberiség és az eljövendő világszövetség nagy és termékeny eszméjét

szolgálja. Ezért szükséges a terv közzététele: most időszerű, míg hatvan évvel ezelőtt túlzottan korai volt. (...)

Fordította: Erdős Zoltán

Az eredeti kiadás:

Gragger, Robert: *Die Donau-Konföderation. Ludwig Kossuths Plan zur Lösung des Donaustaaten-Problems*. Engelmann, Berlin, 1919. 3-7.

1. Romsics Ignác: A Habsburg Birodalom föderalizálási tervei. *Európai Utas*, 12(2001): 4. sz. 13-22. [<http://www.europaiutas.hu/europaiutas/20014/index.html>] (2018.11.03.)
2. Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok*. Új Magyarország Rt., Budapest, 1918. 5.
3. Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1977. [<http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1064>] (2018.11.03.)
4. Ujváry Gábor: Kultúrpolitikus, diplomata és tudományos menedzser. 75 éve hunyt el Gragger Róbert. *Európai Utas*, 12(2001): 3. sz. 68-72. [<https://www.europaiutas.hu/europaiutas/20013/index.htm>] (2018.11.03.)
5. Ádám Magda: Egy amerikai terv Közép-Európáról, 1918. *História*, 9(1987): 4. sz. 16-20. [<https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-04/ch06.html>] (2018.11.103.); Romsics: A Habsburg Birodalom i.m. 21-22.
6. Lengyel Géza: Egy magyar publiciszta. *Pesti Napló*, 1918. aug. 16. [https://adtpus.arcanum.hu/hu/view/PestiNaplo_1918_08/?pg=168&layout=s] (2018.11.03.)
7. Jászi: *A Monarchia jövője* i.m. 91.
8. Renner, Karl: *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich*. Wien, 1918.
9. Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. *Huszadik Század*, 19(1918): 2. sz. 1-17. [https://adtpus.arcanum.hu/hu/view/HuszadikSzazad_1918/?pg=400&layout=s] (2018.11.03.)
10. Jászi Oszkár: A nemzetiségi kérdés a társadalmi és az egyéni fejlődés szempontjából. *Huszadik Század*, 19(1918): 2. sz. 97-111. [https://adtpus.arcanum.hu/hu/view/HuszadikSzazad_1918/?pg=496&layout=s] (2018.11.03.)
11. [<http://www.huszadikszazad.hu/politika/wilson-bekepontjai>] (2018.11.03.)
12. [<https://www.wintersonnenwende.com/scriptorium/nexus/NXnewyorkspeech.html>] (2018.11.03.)
13. Renner, Karl: *Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarischen Monarchie*. F. Deuticke, Wien – Leipzig, 1906.; Renner: *Das Selbstbestimmungsrecht* i.m.
14. György János: *A dunai és balkáni államok szövetsége*. Előre Ny., Kolozsvár, 1910.

15. Jászi: *A monarchia jövője* i.m.

16. Vö.: Jászi egyik tárgyalása során hivatkozott „*Gragger professzornak, a berlini egyetem tanárának akciójára, aki a ránk nézve legkedvezőtlenebb körülmények között is több, mint félmillió aláírást gyűjtött a tótok körében a cseh unió ellen.*” *Világ*, 1919. jan. 12.

[https://adtpplus.arcanum.hu/hu/view/Vilag_1919_01/?query=gragger%20al%C3%A1%C3%ADr%C3%A1s&pg=114&layout=s] (2018.11.03.)

17. Canini, Marco Antonio: *Pio IX e l'Italia*. Firenze, 1847.

18. Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, Torino, 1862. máj. 19. In: *Kossuth Lajos iratai, VI. kötet*. S.a.r.: Kossuth Ferenc. Athaeneum, Budapest, 1898. [<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/kossuth-lajos-iratai-vi-32DB/masodik-resz-levelek-utasitasok-es-a-kormanyokhoz-intezett-jegyzetek-3418/kossuth-helfynek-3487/>]

(2018.11.03.)

10.

**In memoriam
Hankiss Elemér**

Hankiss Elemér irodalmi munkássága

Tudományos és ismeretterjesztő művek, publicisztikai írások, interjúk (1948-2015)

1948

1. [ism.] Passuth László: Fekete bársonyban. *Magyarok*, 4. évf. (1948) 3. sz. 187-188

1956

2. Don Quijote (nyolc képpel). *Magyar Könyvszemle*, 72. évf. (1956) 4. sz. 304-312.

1957

3. [jegyz.] *Béranger válogatott versei*. Szerk.: Kardos László – Rába György, jegyz.: Hankiss Elemér. Budapest, Európa Kiadó, 1957.

4. [ism.] Helmut A. Hatzfeld, A critical Bibliography of the New Stylistics Applied to Romance Literatures. *Filológiai Közöny*, 3. évf. (1957) 3-4. sz. 486-488.

1958

5. Neue Wege der Hamlet-Kritik. In: *Shakespeare-Jahrbuch, Band 94*. [Heidelberg], Deutsche Shakespeare-Gesellschaft, 1958. 203-217.

6. A Hamlet-élmény elemzése. Kísérlet az irodalom társadalmi hatásának mérésére. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1958*. Fel. szerk.: Dezsényi Béla. Kossuth Ny., Budapest, 1959. 160-182.

1959

7. [ism.] Kép és szó: jegyzetek három irodalomtörténeti képeskönyvről. *Világirodalmi Figyelő*, 5. évf. (1959) 2. sz. 207-211.

8. [ism.] Zagadnienia rodzajów literackich. Les problèmes des genres littéraires. *Filológiai Közöny*, 5. évf. (1959) 3-4. sz. 492.

1960

9. [ism.] Shakespeare Jahrbuch. *Filológiai Közöny*, 6. évf. (1960) 2. sz. 256-260.

1961

10. [Berczeli A. Károlynéval] *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század*. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 1961.

ism.: *Magyar Könyvszemle*, 78. évf. (1962) 2-3. sz. 246-248.; *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67. évf. (1963) 2. sz. 257-258.; *Századok*, 99. évf. (1965) 1-2. sz. 283-284.

1962

11. [képszerk.] Dzsivelegov, Alekszej Karpovics: *Commedia dell'arte*. Ford.: Siklósi Mihály. Bev.: Horányi Mátyás. Képszerk.: Hankiss Elemér. Budapest, Gondolat, 1962.

1965

12. [Makkai Lászlóval] *Anglia az újkor küszöbén*. Budapest, Gondolat, 1965.

ism.: *Századok*, 105. évf. (1971) 6. sz. 1288-1294.

13. Main Trends of XXth Century Hamlet Criticism. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1965. (Tomus 7.) Fasc. 1-2. 159-178.

14. The aesthetic mechanism of tragic experience in Hamlet. *The British Journal of Aesthetics*, 5. évf. (1965) 4. sz. 368-381.

15. A XX. századi Shakespeare-kritika (polgári irányzatok). In: *Shakespeare-tanulmányok*. Szerk.: Kéry László – Ország László – Szenczi Miklós. Budapest, Akadémiai, 1965. 147-173.

16. Valóság és írói szándék (E. Albee új drámájáról). *Helikon: irodalomtudományi szemle*, 11. évf. (1965) 1. sz. 94-100.

17. [ism.] Leo Kofler: Zur Theorie der modernen Literatur. Der Avantgardismus in soziologischer Sicht. Neuwied am Rhein, 1962. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1965. (Tomus 7.) Fasc. 3-4. 481-484.

18. [ism.] Leo Kofler: Zur Theorie der modernen Literatur. Der Avantgardismus in soziologischer Sicht. *Helikon: irodalomtudományi szemle*, 11. évf. (1965) 1. sz. 112-115.

19. [ism.] Kéry László: Shakespeare vígjátékai. Budapest, Gondolat, 1964. *Angol filológiai tanulmányok*, 2. (1965). 127-133.

1966

20. Literary Influence: Action or Interaction? In: *Proceedings of the IVth Congress of the International Comparative Literature Association*. Ed.: Jost, François. Hague – Paris, Mouton and Co., 1966. 1221-1225.

21. József Attila komplex képei. (Mérhető-e a vers hatásának intenzitása?) *Kritika*, 4. évf. (1966) 10. sz. 11-23.

22. A „filmszerű” Shakespeare és óvatos rendezői. *Filmkultúra*, 7. évf. (1966) 7-8. sz. 32-38.

1967

23. Az irodalmi hatás mechanizmusáról (Keats: Óda egy görög vázához). *Alföld*, 18. évf. (1967) 7. sz. 48-55.

24. A népdaltól az abszurd drámáig. Az irodalmi kifejezésforma egy alapvető strukturális mozzanatáról. *Kritika*, 5. évf. (1967) 12. sz. 14-27.

1968

25. [vál., előszó, jegyz.] *A régi Anglia hétköznapjai. Válogatás a „The Spectator” című egykorú folyóirat anyagából*. [Budapest], Gondolat, 1968. (Európai antológia. Angol reneszánsz és polgári forradalom)

ism.: *Magyar Könyvszemle*, 85. évf. (1969) 1. sz. 91-92.

26. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek. *Helikon: irodalomtudományi szemle*, 14. évf. (1968) 2. sz. 281-284.

27. Kihez szól a vers? *Kritika*, 6. évf. (1968) 11. sz. 7-20.

1969

28. *A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1969. (Elvek és utak)

ism.: *Korunk*, 28. évf. (1969) 9. sz. 1435.; *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73. évf. (1969) 6. sz. 742-744.; *Alföld*, 20. évf. (1969) 6. sz. 91-93.; *Irodalomtörténet*, 51. évf. (1969) 4. sz. 949-955.; *Társadalmi Szemle*, 24. évf. (1969) 6. sz. 106-107.

29. Kommunikációelméleti modellek és a népdalkutatás. In: *Modellkutatás a folklorisztikában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

30. Kommunikációelméleti modellek és a népdalkutatás. (Rövidített vázlat). *Ethnographia*, 80. évf. (1969) 3. sz. 354-355.

31. Az irodalmi mű hatása. Kísérlet a hatás számszerű mérésére. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleményei*, 26. kötet (1969). 1-4. sz. 285-313.
32. A Stiliztikai és Verstani Munkabizottság eddigi munkájáról. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 73. évf. (1969) 1. sz. 126-127.
33. Hamlet tenor-hangra. *Kritika*, 7. évf. (1969) 1. sz. 3-8.
34. [ism.] Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihöz (József Attila: Eszmélet). *Alföld*, 20. évf. (1969) 4. sz. 62-67.

1970

35. *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. (Modern filológiai füzetek, 7.)
 ism.: *Alföld*, 22. évf. (1971) 2. sz. 89-90.; *Korunk*, 30. évf. (1971) 1. sz. 158-159.; *Irodalmi Szemle*, 14. évf. (1971) 3. sz. 278-280.
36. Shakespeare's Hamlet. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1970. (Tomus 12.) Fasc. 3-4. 297-312.
37. Irodalomtudomány és pszichológia. In: *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól*. Szerk.: Nyíró Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. 413-468.
38. Egy Eliot-vers elemzése. *Korunk*, 29. évf. (1970) 11. sz. 1686-1692.
39. Az irodalmi mű: struktúra vagy modell. *Valóság*, 13. évf. (1970) 7. sz. 74-88.
40. A halál és a happy ending. A regénybefejezések értékszerkezete. *Kritika*, 8. évf. (1970) 12. sz. 11-28.

1971

41. [vál., bev., összekötő szövegek] *Strukturalizmus, 1-2. kötet*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1971. (Modern könyvtár, 207-208.)
 ism.: *Alföld*, 23. évf. (1972) 2. sz. 82-84.; *Ethnographia*, 84. évf. (1973) 1-2. sz. 130-132.
42. [szerk., előszó] *Formateremtő elvek a költői alkotásban. Az MTA Stiliztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitauülésén elhangzott előadások és hozzászólások anyaga. 1968. november 14-15*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Magyar Tudományos Akadémia Stiliztikai és Verstani Munkabizottságának kiadványai)
 ism.: *Korunk*, 31. évf. (1972) 5. sz. 778.

43. [szerk.] *A novellaelemzés új módszerei. A szegedi novellaelemző konferencia anyaga, 1970. ápr. 9-11.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (MTA Stiliztikai és Verstani Munkabizottság kiadványai)

ism.: *Korunk*, 31. évf. (1972) 7. sz. 1088-1089.

1972

44. Meaning as a Source of Aesthetic Experience. *Semiotica*, 6. évf. (1972) 3. sz. 201-211.

45. The Structure of Literary Evolution. An Essay in Diachronic Poetics. *Poetics*, 5. évf. (1972) 1. sz. 40-66.

46. Közérthető mű, műértő olvasó. In: *Művészet és közérthetőség. Tanulmánygyűjtemény.* Szerk.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972. 22-41.

47. A Jancsó-filmek motívum rendszere. *Filmkultúra*, 13. évf. (1972) 3-4. sz. 29-42.

48. [ism.] Mark R. Hillegas: The Future As Nightmare. H. G. Wells and the Anti-Utopians. *Helikon: irodalomtudományi szemle*, 18. évf. (1972) 1. sz. 124-125.

49. [ism.] John Cohen: Human Robots in Myth and Science. *Helikon: irodalomtudományi szemle*, 18. évf. (1972) 1. sz. 125.

1973

50. Komunikativnost básnického textu. In: *Literárna komunikácia: kolektív.* Red.: Kri-
vuš, Štefan – Popovič, Anton. Matica Slovenska, 1973. 23-46.

51. A költészet. In: *A művészetek.* Szerk.: Vitányi Iván. Budapest, Minerva, 1973. 299-326.

52. Irodalom és bálványimádás. In: *Az irodalmi mű értelmezésének módszerei és lehetőségei a televízióban.* Budapest, MRT, 1973. (Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 5. évf. 14. sz.)

53. Amiről érdemes vitatkoznunk. A kritikai állásfoglalás után. *Kritika*, 2. évf. (1973) 2. sz. 5-6.

1974

54. Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. *Valóság*, 17. évf. (1974) 1. sz. 25-36.

55. A tanári pálya foglalkozási ártalmairól. *Kritika*, 12. évf. (1974) 1. sz. 16-17.

56. Változások a társadalom értéktudatában. *Kultúra és Közösség*, 1. évf. (1974) 4. sz. 19-31.

57. Fejlődik-e az irodalom? Az „extenzív” illetve „intenzív” fejlődés létéről és mibenlétéről. *Literatura*, 1. évf. (1974) 1. sz. 20-34.

1975

58. The Poet-reader Relationship in European Poetry from the XVI. to the XX. Century. In: *Actes du VIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée [Bordeaux 31 août – 5 septembre 1970]*. Red.: Cadot, Michel. Stuttgart, Kunst und Wissen – Bieber, 1975. 153-166.

59. A „poén” szerkezetéről és funkciójáról. In: *Tanulmányok a magyar animációs filmről*. Szerk.: Horányi Özséb. Budapest, DATORG, 1975. 249-312.

60. Szent Györgyök és Sárkányok. Adalékok a mindennapi tudatban létrejövő agresszív mítoszok természetrajzához. In: *Előadások a "hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban" című munkaértekezlethez, 2/b. kötet*. Szerk.: Tölgyesi János. [Budapest], TK – MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1975.

61. A katarzis. A fogalomtörténeti, poétikai és irodalomelméleti elemzés összefüggéseiről. *Literatura*, 2. évf. (1975) 1. sz. 26-38.

62. Válasz az opponensi véleményekre. *Literatura*, 2. évf. (1975) 3-4. sz. 178-188.

1976

63. *Értékszociológiai kísérlet. Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, [1976].

ism.: *Pedagógiai Szemle*, 28. évf. (1978) 4. sz. 368-370.

64. Az igazságosságról. (A társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről). *Magyar Filozófiai Szemle*, 20. évf. (1976) 4. sz. 535-573.

65. Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 19. évf. (1976) 6. sz. 20-34.

66. Adalékok a használati érték-tömeg társadalmi eloszlásának modellálásához. *Sigma. Matematikai-közgazdasági folyóirat*, 9. évf. (1976) 4. sz. 191-212.

67. Az irodalmi élményfolyamat dinamikus képlete. In: *Stilisztikai tanulmányok*. Vál., utószó: Murvai Olga. Kriterion, Bukarest, 1976. 58-71.

1977

68. *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1977. (Elvek és utak)

ism.: *Rádió és Televízió Szemle*, 10. évf. (1978) 3-4. sz. 137.; *Helikon: irodalomtudományi szemle*, 25. évf. (1979) 3. sz. 432-434.; *Irodalomtörténet*, 61. évf. (1979) 3. sz. 703-706.; *The New Hungarian Quarterly*, 21. évf. (1980) 79. sz. 179-181.

69. Bevezetés a Strukturális című tanulmányhoz. In: *A strukturális-vita. Dokumentumgyűjtemény, I. rész.* Összeáll.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (Opus irodalomelméleti tanulmányok, 1.) 25-35.

70. Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban. In: *A strukturális-vita. Dokumentumgyűjtemény, I. rész.* Összeáll.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (Opus irodalomelméleti tanulmányok, 1.) 36-69.

71. A „struktúra”. (Kísérlet a fogalom meghatározására). In: *A strukturális-vita. Dokumentumgyűjtemény, I. rész.* Összeáll.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (Opus irodalomelméleti tanulmányok, 1.) 70-88.

72. Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? In: *A strukturális-vita. Dokumentumgyűjtemény, I. rész.* Összeáll.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (Opus irodalomelméleti tanulmányok, 1.) 89-114.

73. Amiről érdemes vitatkoznunk. In: *A strukturális-vita. Dokumentumgyűjtemény, II. rész.* Összeáll.: Szerdahelyi István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (Opus irodalomelméleti tanulmányok, 2.) 19-25.

74. A rajzfilmbeli Donald kacsa és a szemiotika. Mindennapi jelrendszereink karbantartó rutinjáról. In: *A társadalom jelei. Szemiotikai tanulmányok.* Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1977. 58-68.

75. Mozi rövidfilmek 1976. In: *Az animációs rövidfilm helyzete.* Szerk.: Breuer János. [Budapest], Pannónia Filmstúdió, [1977.]

76. A romantikus Hamlet-élmény és a hegelianus Hamlet-értelmezés. *Korunk*, 36. évf. (1977) 10. sz. 821-824.

77. On the structure of beauty. *Angol filológiai tanulmányok, 11.* (1977) 57-64.

78. [Vitányi Ivánnal és Kiss Istvánnal] Values and Goals in Hungary. In: *The International Values and Goals Studies, Volume 2.* Ed.: László, Ervin. New York, Pergamon Press, 1977. 236-241.

79. Érték és értékelmélet. [Szemelvények Ágh Attila, Józsa Péter, Kleineisel János, Han-kiss Elemér, Kelemen János, Veres András írásaiból] *Látóhatár*, (1977) 4. sz. 189-212.

1978

80. [Manchin Róberttel] *Életminőség modellek. Szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez.* [Budapest], Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1978. (A magyar életminőségkutatás műhelyéből; 9.)

81. [Manchin Róberttel és Füstös Lászlóval] *Életmód, életminőség, értékrendszer. Országos vizsgálat 1978. Munkaközi jelentés 1. Alapadatok. 1-3. kötet.* [Budapest], Népművelési Intézet, 1978. (A magyar életminőségkutatás műhelyéből)
82. [Manchin Róberttel és Füstös Lászlóval] *Országos életminőség vizsgálat. Munkaközi jelentés 2.* [Budapest], MTA Népművelési Intézet, 1978.
83. [Stanley E. Seashore-ral és Lester W. Milbrath-tal] *Indicators of Environmental Quality and Quality of Life.* Paris, UNESCO, 1978. (Reports and Papers in the Social Sciences, 38.)
84. Társadalmi értékek – társadalmi magatartás. In: *Életmódkutatás a szocialista országokban.* Szerk.: Szántó Miklós. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 158-192.
85. Az értékrendszer változásainak előrejelzése. In: *Komplex jövőképek: prognózisok és tervek, 1. kötet.* Szerk.: Gidai Erzsébet – Grolmusz Vince. Budapest, TANORG, [1978]. 210-221.
86. Változatok a korrupcióra. A „környezetszennyeződés” egyik legveszélyesebb formájáról. *Valóság*, 21. évf. (1978) 6. sz. 56-73.

1979

87. *Társadalmi csapdák.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1979. (Gyorsuló idő)
ism.: *Napjaink: észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap*, 18. évf. (1979) 12. sz. 28.
88. A comparative study of tragic catharsis. In: *Actes du 7e Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. [Ottawa, août 1973].* Dir.: Dimić, Milan V. – Kushner, Eva. Stuttgart, Kunst und Wissen – Bieber, 1979. 565-571.
89. [Stanley E. Seashore-ral és Lester W. Milbrath-tal] *Indicateurs de la qualité de l'environnement et de la qualité de la vie.* Paris, UNESCO, 1979. (Rapports et documents de sciences sociales, 38.)
90. Értékáramlások és értékszűrők a társadalmi rendszerben. In: *A rendszerelmélet alkalmazásai. Rendszerelmélet konferencia '79. Sopron, 1979. szeptember 2-5.* [Budapest], Neumann János Számítógéptudományi Társaság, [1979.]
91. Felemás világ? Viselkedéskultúránk buktatóiról. *Valóság*, 22. évf. (1979) 6. sz. 29-44.
92. Társadalmi csapdák. *Jelenkor*, 22. évf. (1979) 1. sz. 43-55.
93. Ember a fiókban. *TETT: Természet – ember – tudomány – technika*, (1979) 4. sz. 42-44.
94. A mai magyar irodalom üzenete. Részletek Hankiss Elemér vitaindító előadásából. *Napjaink: észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap*, 18. évf. (1979) 11. sz. 10-13.

95. Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. In: *Fogalmi rendszerekről, szerkezetekről és szervezetekről*. Szerk.: László Ervin. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 69-84.
96. Mit csinál Maigret Kaliforniában? Polanski, R.: Kínai negyed (1974); Widerberg, B.: Gyilkos a tetőn. *Filmvilág*, 22. évf. (1979) 18. sz. 27-29.
97. Kovács Júlia: Életmód, életminőség. Beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal. *Népszava*, 107. évf. 110. sz. (1979. máj. 13.) 9.

1980

98. Structural variables in cross-cultural research on quality of life. In: *The quality of life. Comparative studies*. Ed.: Szalai, Alexander – Andrews, Frank. M. London – Beverly Hills – California, Sage, 1980. 41-56. (Sage studies in international sociology, 20.)
99. Semiotics and Donald Duck: concerning the maintenance routines of human semiotic systems. In: *Language, Literature and Meaning, Volume II. Current Trends in Literary Research*. Ed.: Odmark, John. Amsterdam – Philadelphia, John Bejamins Publishing Company, 1980. (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe, 2.) 299-317.
100. On the structure and function of jokes and clichés. In: *Studies in Hungarian animation, Volume 2*. Ed.: Horányi, Özséb – Matolcsy, György. Budapest, Magyar Film-tudományi Intézet és Filmarchívum, [1980.] 117-147.
101. [Manchin Róberttel és Füstös Lászlóval] *The role of values and value deficiencies in Primary Health Care Recording Systems*. Budapest, Művelődéskutató Intézet, 1980. (Életmód, életminőség)
102. Szentgyörgyök és sárkányok. Adalékok a mindennapi tudatban létrejövő agresszív mítoszok természetrajzához. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat, 1. kötet*. Szerk.: Frank Tibor – Hoppál Mihály. Budapest, [Tömegkommunikációs Kutatóközpont], 1980. 128-137.
103. A magyar társadalom értékrendje. In: *Érték és kultúra*. Szerk.: Molnár Zoltán. Szeged, TIT, 1980. (Szegedi nyári egyetem. Művelődéstudomány, 9.) 48-75.
104. Közösségek: válság és hiány. *Valóság*, 23. évf. (1980) 9. sz. 12-26.
105. Értelmezések szövevényében. A „munka” jelentésének és értékének megváltozása. *TETT: Természet – ember – tudomány – technika*, (1980) 1-2. sz. 71-73.

1981

106. Semantic oscillation: a universal of artistic expression. In: *The sign in music and literature*. Ed.: Steiner, Wendy. Austin, University of Texas Press, 1981. 67-85.

107. Életminőségi modellek. In: *Az életmódról. Válogatás a középfokú tanfolyamok „Közművelődési ismeretek” c. tárgyához.* Vál.: Földiák András – H. Kovács Éva. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1981. 117-122.
108. A büntudatról mint társadalmi jelenségről. *Alföld*, 32. évf. (1981) 7. sz. 17-33.
109. A szemiotikai rendszerek ellenőrző rutinjai. In: *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény.* Szerk.: Gráfik Imre – Voit Vilmos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. (Muszeion könyvtár, 4.) 333-335.
110. Mit tartunk majd jónak, igaznak és szépnek 2000-ben? Változások a magyar társadalom értéktudatában. In: *Szöveggyűjtemény: válogatás a szociológia alapjai témaköréből (társadalmi struktúra, érték) népművelő továbbképzéshez, 2. kötet.* Szerk.: Pálos Éva. Budapest, Népművelési Intézet, 1981. 264-299.
111. Nyafogás vagy társadalomkritika? Hozzászólás Faragó Vilmos Boldogtalan film című cikkéhez. *Filmvilág*, 24. évf.(1981) 9. sz. 33.

1982

112. *Diagnózisok.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982. (Gyorsuló idő)
 ism.: *Műhely*, 5. évf. (1982) 5. sz. 87-88.; *Theológiai Szemle*, 25. évf. (1982) 5. sz. 317-318.; *Szabolcs-Szatmári szemle*, 17. évf. (1982) 4. sz. 97-98.; *Alföld*, 33. évf. (1982) 10. sz. 89-90.; *Mozgó Világ*, 9. évf. (1983) 10. sz. 38-41.; *Napjaink: észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap*, 22. évf. (1983) 3. sz. 30-31.; *Magyar Filozófiai Szemle*, 27. évf. (1983) 5. sz. 842-844.; *Petőfi Népe*, 37. évf. 208. sz. (1982. szept. 5.) 5.
113. [Füstös Lászlóval, Szokolczai Árpáddal és Manchin Róberttel] *Modernization of value systems. (Indicators of change in cross-cultural comparisons). Paper presented to the Symposium on Cultural Indicators for the Comparative Study of Culture, Vienna, Austria, Feb. 16 – 19. 1982.* [Budapest], Center for Value Sociology, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, [1982].
114. [Manchin Róberttel, Füstös Lászlóval és Szokolczai Árpáddal] *Folytonosság és szakadás. A magyar társadalom értékrendjének leírása egy országos értékszociológiai vizsgálat alapján.* Budapest, MTA SZKI Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemzések Műhelye, 1982. (Műhelytanulmányok. Értékszociológiai Műhely)
115. [Manchin Róberttel, Füstös Lászlóval és Szokolczai Árpáddal] *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között, 1-2. kötet.* [Budapest], MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1982. (Műhelytanulmányok. Értékszociológiai műhely)
116. Kényszerpályán? Tanulmányvázlat a magyar társadalom legújabbkori fejlődéséről. *Medvetánc*, 2-3. évf. (1982-1983) 4-1.sz. 3-16.
117. Mindennapi nyelvkritikánk: a poén. Részlet. *TETT: Természet – ember – tudomány – technika*, (1982) 3. sz. 45-49.

118. A cselekvő és a merengő tévé. Jegyzetek az amerikai és a magyar televízió hatásmechanizmusáról. *Filmvilág*, 25. évf. (1982) 8. sz. 54-57.
119. Az új közösségek késleltetett fejlődése. In: *Közművelődési ismeretek, 2. kötet*. Szerk.: Vaikó Éva. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1982. 155-172.
120. Vita a gazdaságról: kinek az érdeke? Hozzászólás a HVG reformvitájához. *Heti Világgazdaság*, 4. évf., 48. szám (1982. nov. 27.) 33-35.
121. V. Bálint Éva: Nincs büntudata? Interjú a Diagnózisok első kötetének megjelenése után. *Új Tükör*, 19. évf. (1982) 33. sz. 20.

1983

122. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983. (Gyorsuló idő)
ism.: *Életünk*, 22. évf. (1984) 8. sz. 922-924.
123. [Manchin Róberttel, Füstös Lászlóval és Szokolczai Árpáddal] *Interactions between socio-economic factors, ways of life, and value orientations*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences, 1983. (Working papers. Center for Value Sociology)
124. [Manchin Róberttel, Füstös Lászlóval és Szokolczai Árpáddal] *Continuity and break. The analysis of the value system of Hungarian society, 1930-1978*. Budapest, Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 1983.
125. [Manchin Róberttel, Ramkrishna Mukherjee-vel, Füstös Lászlóval és Torbjorn Moum-mal] *Quality of life. Problems of assessment and measurement*. Paris, UNESCO, 1983. (Socio-economic studies; 5.)
126. [Manchin Róberttel és Füstös Lászlóval] *Az életcélok szerepe az emberek életében. Az 1978-1980-as magyar életminőségvizsgálatok adatai alapján*. Közreadja az MTA SZKI Értékszociológiai és Társadalomtudományi Elemző Műhelye. Budapest, [KKSÜ], 1983. (Műhelytanulmányok)
127. A közösségképződés strukturális akadályai. In: *Vélemények, viták a demokráciáról, 1983. Válogatás KISZ-vezetőknek és propagandistáknak*. Budapest, ILV Propaganda- és Kvszerk., 1983. (Korkép, körkép, körkép, 2.) 148-163.
128. Gondolkodó szociográfia. *Kortárs*, 27. évf.(1983) 3. sz. 420-422.
129. Társadalmi csapdák. *TETT: Természet – ember – tudomány – technika*, (1983) 1-2. sz. 42.
130. Sötét tükör? Jegyzetek a mai magyar filmek társadalomképéről. *Filmvilág*, 26. évf. (1983) 4. sz. 6-9.
131. Gondolkodó szociográfia. *Kortárs*, 27. évf. (1983) 3. sz. 420-422.

132. Hirschler Richárd: A hét szükség. Vox politicae vitaklub. *Heti Világgazdaság*, 5. évf. (1983) 18. sz. 35-36.
133. Közösség és individuum. *Heti Világgazdaság*, 5. évf. (1983) 18. sz. 36.
134. Pesti János: Társadalmi problémák és a mai iskola. Beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal. *Köznevelés*, 39. évf. (1983) 25. sz. 3-4.
135. Az irodalom szerepe ma. (A Debreceni Irodalmi Napok tanácskozásának szerkesztett szövege) Szerkesztette és összeállította: Simon Zoltán. *Alföld*, 34. évf. (1983) 2. sz. 28-69.
136. Erkölcs, politika, gazdaság jelenünk tükrében. A Tudósklub vitájából. *Magyar Hírlap*, 16. évf. 54. sz. (1983. márc. 5.) 9.
137. Erkölcs – politika – gazdaság. Tudósklub, febr. 23. Műsorvezető: Papp Zsolt. *Jel-Kép*, 4. évf. (1983) 4. sz. 132-140.

1984

138. Sociaj insidroj. In: *Dilemoj de la nuntempo vide el Hungario. Socio, ekonomik, komunikado*. Red.: Révész, Sándor. Budapest, Hungara Esperanto-Asocio, 1984. 9-38.
139. „Második társadalom”? Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságátomány leírására. *Valóság*, 27. évf. (1984) 11. sz. 25-44.
140. Beszámoló „A mai magyar társadalom értékrendje” című kutatási témáról. *Információs bulletin: A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*, 5. évf. (1984) 8. sz. 90-117.
141. Felemás világ? Viselkedéskultúránk buktatóiról. In: *A viselkedéskultúráról*. Szerk.: S. Nagy Katalin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 82-110.
142. [közrem.] Cziezel Endre: *Jövők titkai*. Budapest, RTV – Minerva, 1984.

1985

143. *Társadalmi csapdák. Diagnózisok* (2. kiadás). Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985. (Gyorsuló idő)
144. *Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1985. (Elvek és utak)
- ism.: *Pedagógiai Szemle*, 37. évf. (1987) 11. sz. 1169-1172.
145. Parabola vagy haláltánc? Bereményi Géza: A tanítványok. *Filmkultúra*, 21. évf. (1985) 11. sz. 3-9.
146. Nemzetvallás. Immanens és transzcendens vallások. In: *Monumentumok az első háborúból. A Műcsarnok és a Népművelési Intézet közös kiállítása*, Budapest, Fényes

Adolf Terem, 1985. A kiállítást rend.: Feuer Gábor – Kovács Ákos. Budapest, Műcsarnok – Népművelési Intézet, 1985. 36-48.

147. *Közösségek: válság és hiány.* In: *Pedagógiai szociológia. Olvasókönyv.* Szerk. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1985. 185-210.

148. Erős Zoltán: *Közösség és erkölcs. Beszélgetés Hankiss Elemérrrel, az MTA Érték-szociológiai Műhelyének vezetőjével. Szakszervezeti Szemle.* 14. évf. (1985) 2. sz. 29-32.

1986

149. *Pulapki społeczne.* Warszawa, Wiedza Powszechna, 1986. (Omega Biblioteka wiedzy współczesnej, 396.)

150. *Diagnózisok 2.* Budapest, Magvető, 1986. (Gyorsuló idő)

ism.: *Napjaink: észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap,* 26. évf. (1987) 7. sz. 31-32.

151. *Társadalompatológia. Működési zavarok a modern társadalmakban* (Gépirat). [Budapest], MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1986.

152. *Leltár. A „Magyar Modell”, avagy változástendenciák a mai magyar társadalomban, 1950-1980.* (Gépirat). [Budapest], MTA Szociológiai Kutató Intézetének Értékszociológiai Műhelye, 1986 (1980).

153. *Struktura – pokus a vymezení pojmu.* In: *Teorie literatury v zrcadle mad'arské literární vědy.* Uspoř. a prelož.: Rákos, Petr. Praha, Odeon, 1986. 107-121.

154. *Reformokra van szükség? Hát persze. Társadalomkutatás,* 4. évf. (1986) 2. sz. 159-164.

155. *Pongyola társadalom? Valóság,* 29. évf. (1986) 2. sz. 37-47.

156. *A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja. Társadalomtudományi Közlemények,* 16. évf. (1986) 2. sz. 185-191.

157. *Üde és gyilkos naivitás. Várkonyi Zoltán: Keserű igazság (1956-1986).* *Filmvilág,* 29. évf. (1986) 4. sz. 22-23.

1987

158. *La societe du laisser-aller.* *Lettre Internationale,* 13. évf. (1987) 2. sz. 62-65.

159. *A falvédő-kultúra társadalmi funkciójáról.* In: *Feliratos falvédők.* Szerk.: Kovács Ákos. Budapest, Corvina Könyvkiadó, 1987. 64-71.

160. *A társadalmi értékek válságáról.* In: *Értékek és változások, 1. kötet.* Szerk.: Hop-pál Mihály – Szecskő Tamás. Budapest, TKK, 1987. 55-67.

161. A „fekete doboz”. Paradigmák kölcsönhatása és konfliktusa a mai társadalmakban. *Valóság*, 30. évf. (1987) 4. sz. 19-37.
162. A „fekete doboz”. [Részlet] *Heti Világgazdaság*, 9. évf. (1987) 21. sz. 54-55.
163. Megismerés és értékelés. Az ember és a társadalom két jelzőrendszeréről. Részlet. In: *Politikai vezetés – pártmunka. Tanulmánykötet*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987 122-135.
164. Un sociologue hongrois parle. Interview de Elemér Hankiss par Georges Mink. *L'autre Europe*, (1987) 13. sz. 29-36.

1988

165. The „second society”: is there an alternative social model emerging in contemporary Hungary? *Social Research*, 55. évf. (1988) 1-2. sz. 13-43.
166. The „second society”: is there a second social paradigm working in contemporary Hungary? In: *Almanach 1988*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1988. 53-69.
167. Europe – lost – and gradually regained? The case of Eastern Europe with special reference to Hungary. Südosteuropa. *Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 37. évf. (1988) 10. sz. 574-599.
168. V krivom zerkale? O vozdejsztvii vengerszkih i amerikanszkih teleprogramm. *Inosztrannaja Literatura*, (1988) 6. sz. 214-219.
169. Pongyola társadalom? In: *A helyi cselekvés*. Szerk.: Köles Sándor – Varga Csaba. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1988. (JAK füzetek) 77-97.
170. Az iparpolitika társadalmi mozgástere. *Ergonómia*, 21. évf. (1988) Különszám. 21-23.
171. Fejlődik-e az irodalom? Az irodalom történeti fejlődésének néhány kérdéséről. In: *Az irodalomtörténet elmélete. Tanulmányok, 1. kötet*. Szerk.: Szili József. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 225-288.
172. Mélykúti Attila: „Átváltható hatalom?” Hankiss Elemér a „szelíd átmenetről”, a robbanásról és az új koalícióról. *Magyar Nemzet*, 51. évf. 298. sz. (1988. dec. 15.) 4.

1989

173. *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989. (Fehéren feketén)

ism.: *Napjaink: észak-magyarországi irodalmi és kulturális lap*, 28. évf. (1989) 10. sz. 30-31.; *BUKSZ*, 1. évf. (1989) 1. sz. 63-66.; *BUKSZ*, 2. évf. (1990) 1. sz. 3.; *Korunk*, 3. folyam. 1. évf. (1990) 6. sz. 780-781.; *Magyar Napló*, 2. évf. (1990) 20. sz. 11.

174. Between two worlds. *Research Review*, 1. évf. (1989) 2. sz. 39-58.
175. Demobilization, self-mobilization and quasi-mobilization in Hungary, 1948-1987. *East European Politics and Societies*, 3. évf. (1989) 1. sz. 105-151.
176. Annus mirabilis? Annus miserabilis? In: *Magyarország Politikai Évkönyve, 1988*. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, R-Forma, [1989.] 73-80.
177. A „Nagy Koalíció” avagy a hatalom konvertálása. *Valóság*, 32. évf. (1989) 2. sz. 15-31.
178. Vajda Kornél: „A magyar kultúra levegő után kapkod”. *Könyvtáros*, 39. évf. (1989) 4. sz. 189-192. szociológussal
179. Oláh Tamás – Németh Ernő: A hatalom alternatívái. Beszélgetés Hankiss Elemérel. *Élet és Tudomány*, 44. évf. (1989) 2. sz. 38-39.
180. Az MSZMP szövetségi politikájának kialakulása, eróziója és válsága című témakör. [Összefoglaló Urbán Károly előadásáról, Hankiss Elemér és mások hozzászólásáról] In: *A modellváltás anatómiája*. Összeáll.: Simon János – Szabó János. Budapest, Alfaprint Nyomda, 1989. 13-36.
181. A politikai intézményrendszer, a politikai erőtér változásai című témakör. [Összefoglaló Gombár Csaba, Szoboszlai György korreferátumáról, Hankiss Elemér és mások hozzászólásáról] In: *A modellváltás anatómiája*. Összeáll.: Simon János – Szabó János. Budapest, Alfaprint Nyomda, 1989. 51-87.
182. A gazdasági-társadalmi struktúra változása és a konszenzus új feltételei című témakör. [Összefoglaló Hegedűs András előadásáról, Tardos Márton, Sárközy Tamás korreferátumáról, Hankiss Elemér és mások hozzászólásairól] In: *A modellváltás anatómiája*. Összeáll.: Simon János – Szabó János. Budapest, Alfaprint Nyomda, 1989. 89-111.
183. Értékrend, valamint a kultúra intézményrendszerének változása és a konszenzus című témakör. [Összefoglaló Vitányi Iván előadásáról, Csepeli György korreferátumáról, Hankiss Elemér és mások hozzászólásáról] In: *A modellváltás anatómiája*. Összeáll.: Simon János – Szabó János. Budapest, Alfaprint Nyomda, 1989. 113-145.
184. Elemzés az ellenzéki ellentétekről: indulatszavak. *Heti Világgazdaság*, 11. évf. (1989) 41. sz. 73-74.
185. A hatalomszerzés esélyei, I.: átfestőművészet. *Heti Világgazdaság*, 11. évf. (1989) 44. sz. 72-73.
186. A hatalomszerzés esélyei, II.: a szűz ellenkéz. *Heti Világgazdaság*, 11. évf. (1989) 45. sz. 75.
187. A hatalomszerzés esélyei, III.: az istenkapta nép. *Heti Világgazdaság*, 11. évf. (1989) 46. sz. 74-75.

1990

188. *East European alternatives*. Oxford, Clarendon Press, 1990.
189. In search of a paradigm. *Daedalus: The Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 119. évf. (1990) 1. sz. 183-214.
190. Modernization of Value Systems. Indicators of Change in Cross-cultural Comparisons. In: *Search for American values: Contribution of Hungarian Americans to American values. American-Hungarian bi-national symposium, Budapest, December 12-14. 1983*. Ed.: Kovács, Ilona. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1990. 13-28.
191. Zwischen zwei Welten. Wertewandel in Ungarn. *Transit: Europäische Revue*, 1. évf. (1990) 1. sz. 167-184.
192. Da zdravstvuet burzsuzaznoe obscesztvo? *Vengerszkij Meridian: Zsurnal obscesztvennih nauk*, 1. évf. (1990) 4. sz. 52-76.
193. Az ártatlanság elvesztése. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1990*. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, Aula Kiadó – OMIKK, 1990. 40-46.
194. Előszó. In: Vészi János: *Gyengeség*. Budapest – Párizs, Bethlen Gábor Könyvkiadó – Irodalmi Újság, 1990.
195. Három jegyzet (hátsó gondolatokkal). *2000: magyar nyelvű irodalmi és társadalmi havilap*, 2. évf. (1990) 1. sz. 62-64.
196. Polgárországosodás. Kinek a parlamentje? *Heti Világgazdaság*, 12. évf. (1990) 19. sz. 88-89.
197. Pártatlanul. *Heti Világgazdaság*, 12. évf. (1990) 33. sz. 66.
198. Még nem a Kánaán. *Világ: Politikai hetilap*, 2. évf. (1990) 18. sz. 36-38.
199. Nem akarnak elnökként nyugdíjba menni. A rádió és a televízió új vezetői. *168 óra*, 2. évf. (1990) 31. sz. 14-15.
200. Tófalvi Zoltán: Mi történik velünk, bennünk, körülöttünk? Válaszol Hankiss Elemér. *A Hét*, 21. évf. (1990) 40. sz. 3, 8.
201. Tegyük-e igazságot? Büntetlen bűnökkel nem lehet hozzáfogni az ország felépítéséhez. *Magyar Nemzet*, 53. évf. 57. sz. (1990. márc. 8.) 4.
202. Magyar hozomány Európának? [Hanák Péter, Kádár Béla, Hankiss Elemér, Kosáry Domokos, Göncz Árpád, Szabó István] *Magyar Hírlap*, 23. évf. 11. sz. (1990. jan. 13.) 3.

203. Vita. Enyedi György, Kolosi Tamás, Szabó Katalin opponensi véleménye, Lengyel György, Juhász Pál, Kovách Imre, Hankiss Elemér és Bíró Dávid hozzászólása. *Replika: társadalomtudományi folyóirat*, 1. évf. (1990) 2. sz. 47-72.

1991

204. *Hongrie – diagnostiques. Essai en pathologie sociale*. Genève, Georg, 1991.

205. The „second society”: is there an alternative social model emerging in contemporary Hungary? In: *Crisis and reform in Eastern Europe*. Ed.: Fehér, Ferenc – Arato, Andrew. New Brunswick, Transaction Publishers, 1991. 303-334.

206. Reforms and the conversion of power. In: *Upheaval against the plan. Eastern Europe on the eve of the storm*. Ed.: Weilemann, Peter R. – Brunner, Georg – Tökés, Rudolf L. Oxford – New York, Berg – St. Martin's Press, 1991. 27-39.

207. A Jancsó-filmek motívumrendszere. In: *Filmkultúra, 1965-1973. Válogatás*. Szerk.: Zalán Vince, vál., előszó: Bíró Yvette. Budapest, Századvég Kiadó, 1991. 138-148.

208. Nemzetvallás. In: *Monumentumok az első háborúból*. Szerk.: Kovács Ákos. Budapest, Corvina Könyvkiadó, 1991. 64-90.

209. Györffy Miklós: Hankisst is kicsapták. A szétzúzott kollégium. Ügynökök az Eötvösben. *168 óra*, 3. évf. (1991) 25. sz. 30-31.

1992

210. *Médiaspouvoirs. Politique, économique et stratégies des médias. A l'Est, les médias. Entretien avec Elemér Hankiss, N°26. avril, mai, juin 1992*. Distribution Södis, 1992.

211. [vál., bev., összekötő szövegek] *Strukturalizmus, 1-2. kötet* (2. kiadás). [Budapest,] Európa Könyvkiadó, 1992. (Modern könyvtár, 207-208.)

212. Grants and advice? Thank you. But send us also a Durkheim or a Habermas. *East European Politics and Societies*, 6. évf. (1992) 3. sz. 359-363.

213. Az írástudók árulása? *Juss: Társadalomismereti és kulturális szemle*, 5. évf. (1992) 3. sz. 12-19.

214. Rádai Eszter: Ott kell hagyni a bunkókat a dzsungelben. Koraszülött, torz választási kampány. Politikai színjáték. *168 óra*, 4. évf. (1992) 25. sz. 7-9.

215. Virág F. Éva: Túl sokba került nekem. Magyar Televízió 1991. *Magyar Hírlap*, 25. évf. 9. sz. (1992. jan. 11.) [melléklet] III.

216. Bánki András: Ki üljön a vádlottak padján? A Nap interjúja Hankiss Elemérrel, a Magyar Televízió elnökével. *Magyar Hírlap*, 25. évf. 88. sz. (1992. ápr. 13.) 9.

217. Politika és morál. Hankiss Elemér szociológussal beszélget Vitézy Zsófia. *Magyar Hírlap*, 25. évf. 233. sz. (1992. okt. 3.) [melléklet] I.
218. Kéri Tamás: Beszéljünk másról. Ismerős arcok: Hankiss Elemér. *Népszava*, 120. évf. 295. sz. (1992. dec. 15.) 7.
219. Bakonyi Péter: Amikor eldül munkáink jövője, 1. rész. *Magyar Sajtó*, 33. évf. (1992) 22. sz. 8-10.
220. Bakonyi Péter: Amikor eldül munkáink jövője, 2. rész. *Magyar Sajtó*, 33. évf. (1992) 23. sz. 8-9.
221. Bakonyi Péter: Amikor eldül munkáink jövője, 3. rész. *Magyar Sajtó*, 33. évf. (1992) 24. sz. 3.
222. Bakonyi Péter: Amikor eldül munkáink jövője, 4. rész. *Magyar Sajtó*, 33. évf. (1992) 25. sz. 3-5.
223. Kárpáti Miklós – Murányi Gábor: Rádióról, televízióról szó ne essék! Beszélgetés – társadalomtudósokkal. [Gombár Csabával és Hankiss Elemérrrel] *Köztársaság*, 1. évf. (1992.) 32. sz. 87-97.

1993

224. Die zweite Gesellschaft. In: *Vor der Wende. Politisches System, Gesellschaft und Reformen im Ungarn der achtziger Jahre*. Ed.: Kurtán, Sándor. Wien, Böhlau Verlag, 1993. (Studien zur Politik und Verwaltung, 34.) 83-104.
225. Die „grosse Koalition” oder die Konvertierung der Macht. In: *Vor der Wende. Politisches System, Gesellschaft und Reformen im Ungarn der achtziger Jahre*. Ed.: Kurtán, Sándor. Wien, Böhlau Verlag, 1993. (Studien zur Politik und Verwaltung, 34.) 207-235.
226. Der ungarische Medienkrieg. *Transit: Europäische Revue*, 4. évf. (1993) 6. sz. 156-173.
227. Változások a magyar társadalom értékudatában. In: *Társadalom és nevelés. Szöveggyűjtemény a nevelésszociológia tanulmányozásához*. Szerk.: Kozma Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993. 65-73.
228. Médiaháború. *2000: Irodalmi és társadalmi havilap*, 5. évf. (1993) 11. sz. 9-16.
229. Átváltozáskori arcképcsarnok. *Magyar Hírlap*, 26. évf. 235. sz. (1993. okt. 9.) 8.
230. Mihancsik Zsófia: „Uraim, ezért önök még felelni fognak”. Beszélgetés Hankiss Elemérrrel, a Magyar Televízió elnökével. *Kritika*, 31. évf. (1993) 9. sz. 13-18.
231. Lézengő ritte? Vázlat Lengyel Lászlóról. Hankiss Elemér átváltozáskori arcképcsarnoka. *Magyar Hírlap*, 26. évf. 236. sz. (1993. okt. 11.) 8.
232. Médiumháború [I. rész]. *Magyar Hírlap*, 26. évf. 247. sz. (1993. okt. 25.) 9.

233. Médiumháború, II. rész. *Magyar Hírlap*, 26. évf. 249. sz. (1993. okt. 27.) 7.
234. Orosz József: Siker, két és fél évig. *Népszava*, 121. évf. 168. sz. (1993. júl. 21.) 8.
235. A szabadság változatai. [Válasz a *Népszava* körkérdésére] *Népszava*, 121. évf. 193. sz. (1993. aug. 19.) 6.

1994

236. Our recent pasts. Recent developments in East Central Europe in the light of various social philosophies. *East European Politics and Societies*, 8. évf. (1994) 3. sz. 531-542.
237. European paradigms: East and West, 1945-1994. *Daedalus: The Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 123. évf. (1994) 3. sz. 115-126.
238. The Hungarian media's war of independence: a Stevenson Lecture, 1992. *Media, Culture & Society*, 16. évf. (1994) 2. sz. 293-312.
239. Holding the Pass. My Days as a Media Chairman. *The Hungarian Quarterly*, 35. évf. (1994) 135. sz. 84-99.
240. Agresszív stratégiák. In: *Konfliktuspedagógiai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Szekszárdi Júlia. Veszprém, Veszprémi Egyetem Nyomdája, 1994. 113-114.
241. mponderables. Pravitel'stvo i formirovanie obscsesz'tvennogo szoznania. In: *Balansz. Pravitel'stvo Vengerszkoj Respubliki, 1990-1994*. Red.: Gombár, Csaba – Hankiss, Elemér – Lengyel, László – Várnai, Györgyi. Budapest, Korridor, 1994. 37-63.
242. Imponderábilák. A társadalmi tudat alakulása és a kormány. In: *Kormány a mérlegen, 1990-1994*. Szerk.: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi. Budapest, Korridor Nyomda, 1994. (Korridor kötetek) 31-53.
243. Válságban az európai civilizáció? *Mozgó Világ*, 20. évf. (1994) 9. sz. 49-59. old.
244. Lézengő ritter? In: Lengyel László: *Magyar alakok* (2. kiadás). Budapest, 2000: irodalmi és társadalmi havi lap – Pénzügykutató Rt., 1994. 185-197.
245. Tillmann J. A. – Monory M. András: Ezredvégi beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal. *2000: Irodalmi és társadalmi havilap*, 6. évf. (1994) 2. sz. 3-6.
246. Mézes Flórián: „A kormány újra fellobbanthatja a lángokat”. Válaszol Hankiss Elemér szociológus, volt tévéelnök. *HVG*, 16. évf. (1994) 30. sz. 41-42.
247. Az ördög nem alszik. *Népszabadság*, 52. évf. 147. sz. (1994. jún. 25.) 31.
248. Média-ko-média, avagy elnök a Pagodában. Hankiss Elemér hozzászólása a parlament kulturális bizottságának 1994. július 18-i ülésén. *Népszabadság*, 52. évf. 170. sz. (1994. júl. 22.) 14.

249. A konzervativizmus esélyei. Hankiss Elemér írása arról, hogy van-e helye egy harmadiknak a politikai táncparketten. *Népszabadság*, 52. évf. 236. sz. (1994. okt. 8.) 17., 21.

250. Thurzó Tibor – Bányai Gábor – Szántó András: A konzervativizmusról és az értelmiség helyzetéről. *Respublika*, 1. évf. (1994) 25. sz. 49-53.

251. Javorniczky István: „Talán a higgadtság lesz a divat.” Hankiss Elemér reméli, hogy alábbhagy a gyűlölködés. *Magyar Nemzet*, 57. évf. 153. sz. (1994. júl. 2.) 11.

252. Sipos Balázs: Az elit nem tűnik el, csak átalakul. Hankiss Elemér az összeférhetetlenségről, a mindenkit büntető Békesi-programról és a hatalom koncentrációjáról. *Magyar Nemzet*, 57. évf., 242. sz. (1994. okt. 15.) 13.

253. Ki kell végre találnunk ezt az országot. *Magyar Hírlap*, 27. évf. 112. sz. (1994. máj. 14.) 8.

1995

254. *Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig.* Szombathely, Savaria University Press, 1995. (Isis-könyvek. Eszmetörténeti könyvtár, 1.)

ism.: *Vasi Szemle*, 50. évf. (1996) 1. sz. 140.

255. [szerk., Gombár Csabával, Lengyel Lászlóval és Várnai Györgyivel] *Voprosy voprosy... Pravitel'stvo Vengerskoj Respubliki 1994-1995.* Budapest, Korridor, 1995. (Korridor sborniki)

256. One can never be too careful. Unforeseen perverted effects in politics. In: *Question marks: The Hungarian government, 1994-1995.* Ed.: Gombár, Csaba – Hankiss, Elemér – Lengyel, László – Várnai, Györgyi. Budapest, Korridor Nyomda, 1995. 51-73.

257. Az ördög nem alszik. Előre nem látott, torz hatások a politikában. In: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994-1995.* Szerk.: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László – Várnai Györgyi. Budapest, Korridor Nyomda, 1995. 50-72.

258. Társadalmi csapdák. Diagnózisok. In: *Művelődéstudomány. (Szöveggyűjtemény).* Vál., szerk.: Bernáth József. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Intézet Pedagógiai Tanszéke, 1995. 144-167.

259. A szociális viselkedéskultúra. *Humanitás: a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége lapja*, 15. évf. (1995) 1. sz. 12.

260. Kötéltánc. Az európai civilizáció: problémák és kilátások. *Magyar Lettre Internationale*, 19. évf. (1995). 11-16.

261. Vitányi Iván. In: *Egy univerzális értelmiségi. Vitányi Ivánnak születésnapjára.* Szerk.: B. Vörös Gizella. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, 1995. 66-67.

262. Vass László: Harsogó jelszavak, hiányzó ideológiák... Kerekasztal-beszélgetés a politikai ideológiák magyarországi helyzetéről. [Gaszó Ferenc, Gyurgyák János, Hankiss Elemér, Tökéczi László, Schlett István] *Társadalmi Szemle*, 50. évf. (1995) 2. sz. 3-15.

263. V. Bálint Éva: Az ezredvég félelme. *Magyar Hírlap*, 28. évf. 24. sz. (1995. jan. 28.) [melléklet] I.

264. Vándor Ágnes: Tell Vilmosok nélkül. *Élet és Irodalom*, 39. évf. (1995) 48. sz. 4-5.

1996

265. The media and the political arena. In: *Rights of access to the media*. Ed.: Sajó, András – Price, Monroe. Hague – London – Boston, Kluwer Law International, 1996. 243-257.

266. [szerk., Gombár Csabával, Lengyel Lászlóval és Várnai Györgyivel] *A szuverenitás káprázata*. Közreadja a Korridor Politikai Kutatások Központja. Budapest, Korridor, 1996.

267. Pogonyi Lajos: Potemkin-országot nem érdemes építeni. *Népszabadság*, 54. évf. 18. sz. (1996. jan. 22.) 1, 10.

268. Egy ország arca. Hankiss Elemér: Ha csúnyának látjuk magunkat a tükörben, mások is csúnyának látnak majd bennünket. *Népszabadság*, 54. évf. 157. sz. (1996. júl. 6.) 17, 19.

269. Örömeinkben nevetnek az ördögök. *Népszabadság*, 54. évf. 233. sz. (1996. okt. 5.) 17.

1997

270. *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja*. [Budapest], Helikon Kiadó, 1997. (Helikon universitas. Eszmetörténet)

ism.: *Mozgó Világ*, 24. évf. (1998) 4. sz. 109-111.; *Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap*, 27. évf. (1998) 2. sz. 40.; *Psychiatria Hungarica*, 13. évf. (1998) 3. sz. 373-375.; *Kultúra és Közösség*, 2. évf. (1998) 1. sz. 9-11.

271. [Matkó Istvánnal] *A tulajdon kötelez. Az új tőkésosztály társadalmi szerepéről*. Budapest, Figyelő Kiadó Rt., 1997.

272. Balancing the accounts. Credit and debit in international relationships. In: *Redefining International Relations: Scenarios for the 21st Century*. ISES, Budapest-Köszeg-Szombathely, 1997. (Studies in European transition)

273. Az európai kultúra. Válság és megújulás. In: *Lidérces mennyország. A kultúra szerepe a változó világban*. Szerk.: Striker Sándor. Budapest, Magyar Művelődési Intézet, 1997. 60-69.

274. Az európai civilizáció – problémák és kilátások. In: *A mai világ és a jövő forgatókönyvei*. Szerk.: Varga Csaba – Tábori Tímea. Budapest, HÉA Stratégiakutató Intézet, 1997. (Nemzeti stratégia 2020-ig) 163-173.
275. Állam és közérdek. In: *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az államról a 20. század végén*. Szerk.: Gombár Csaba – Hankiss Elemér – Lengyel László. Budapest, Korridor Politikai Kutatások Központja – Helikon Kiadó, 1997. (Korridor kötetek) 62-83.
276. Levélváltás. *Mozgó Világ*, 23. évf. (1997) 5. sz. 89-91.
277. A félelem és a társadalomtudományok. *Mozgó Világ*, 23. évf. (1997) 7. sz. 63-80.
278. Az erkölcs szűkülő körei. *Kultúra és Közösség*, III. folyam. 1. évf. (1997) 1. sz. 133-137.
279. Lassúcska ország. Hankiss Elemér szerint egy majdani társadalmi szerződésnek még a körvonalai sem rajzolódnak ki. *Népszabadság*, 55. évf. 9. sz. (1997. jan. 11.) 17, 19.

1998

280. *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja* (2. kiadás). [Budapest], Helikon Kiadó, 1998. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
281. [szerk., Gombár Csabával, Lengyel Lászlóval és Várnai Györgyivel] *The appeal of sovereignty. Hungary, Austria and Russia*. Boulder, SSM, 1998. (Atlantic studies on society in change. East European monographs)
282. Egy ország arca, 1996. In: *Magyarország képe. Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási program*. A program irányítói: Frank Tibor – Hankiss Elemér – Pók Attila. Budapest, MTA, [1998]. 3-22.
283. Balancing the accounts: credit and debit in international relationships. In: *Magyarország képe. Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási program*. A program irányítói: Frank Tibor – Hankiss Elemér – Pók Attila. Budapest, MTA, [1998]. 23-46.
284. Társadalmi csapdák – Diagnózisok. Közösségek válsága és hiánya. In: *Közösség – közösségi kommunikáció, 1 kötet*. Összeáll.: Tibori Tímea – T. Kiss Tamás. [Budapest], OKKER, [1998]. 118-130.
285. Közelmúltjaink. In: *Magyarország évtizedkönyve, 1988-1998*. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 1998. 612-620.
286. A világ. És veled mi lesz Uram? *Kultúra és Közösség*, 2. évf. (1998) 1. sz. 5-8.
287. A közép-európai gondolkodás múltja, jelene és perspektívái. *Európai Szemmel*, 6. évf. (1998) 1-2. sz. 28-37.

288. Proletár renaissance. In: *Az új század küszöbén*. Összeáll. és sajtó alá rend.: Kibédi Varga Áron – Kónya Melinda – Piri Zoltán. Pécs, Jelenkor, 1998. 21-43.
289. Proletár renaissance. Az európai civilizáció egy újabb korszaka? In: *Közép-európai változások. Társadalmi folyamatok és stratégiák*. Budapest – Szombathely, MTA Szociológiai Intézet – Savaria University Press, 1998. 255-282.
290. A civilizációs fejlődés mérőpontjai. In: *Magyarország – hogyan tovább? [Vitasorozat] Budapest, 1998. február 17 – április 21*. [Budapest], Gazdálkodási Tudományos Társaság, [1998.] 109-111.
291. Proletár reneszánsz (I.). *Korunk*, 3. folyam. 9. évf. (1998) 4. sz. 54-60.
292. Proletár reneszánsz (II.). *Korunk*, 3. folyam. 9. évf. (1998) 5. sz. 41-52.
293. Valódi választás előtt állunk. Hankiss Elemér szociológus. *Hetek*, 2. évf. (1998) 20. sz. 7.
294. Tihanyi Péter: A szabadság pillanata. Beszélgetés Hankiss Elemérrrel. *Hetek*, 2. évf. (1998) 33. sz. 10.
295. A választások tétje. Rendszerváltás, és ami utána következik. *Népszabadság*, 56. évf. 113. sz. (1998. máj. 15.) 15.
296. Mérföldkövek. Hankiss Elemér gondolatai a közelgő millenniumról. *Népszabadság*, 56. évf. 297. sz. (1998. dec. 19.) 23, 27.
297. Fortélyos félelem. Ne lássunk sárkányokat ott, ahol nincsenek. *Magyar Nemzet*, 61. évf. 119. sz. (1998. máj. 22.) 11.
298. A néző nem csupán fogyasztó. Lesz-e európai szintű és szellemű közszolgálati televíziózás az ezredfordulón? *Magyar Nemzet*, 61. évf. 167. sz. (1998. júl. 18.) 8.
299. Javorniczky István: A megroppant civilizáció. Személyes ezredforduló. *Magyar Nemzet*, 61. évf., 301. sz. (1998. dec. 24.) 18.
300. Felháborító álmok. *168 óra*, 10. évf. (1998) 44 sz. 18.

1999

301. *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról*. [Budapest], Helikon, 1999. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
302. *Abenteuer Menschheit. Skizze einer Zivilisationstheorie*. [Budapest], Helikon Kiadó, 1999.
303. *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja* (3. kiadás). [Budapest], Helikon Kiadó, 1999. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
304. [szerk.] *Europe after 1989. A culture in crisis? Selected papers*. Washington, Georgetown University, 1999.

305. Globalization and the end of the nation state. *World Futures: The Journal of General Evolution*, 53. évf. (1999) 2. sz. 135-147.
306. Soll und Haben in den internationalen Beziehungen. *Europäische Rundschau*, 27. évf. (1999) 1. sz. 107-122.
307. Lek i nauki społeczne. *Res Publica Nowa*, 4. évf. (1999) 127. sz. 39-54.
308. A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja In: *Magyarország társadalomtörténete, III. 1945- 1989. 2. kötet*. Szerk.: Fokasz Nikosz – Örkény Antal. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1999. 325-331.
309. *Nem minden út vezet Rómába – társadalmi jövőképek*. Budapest, Magyar Gallup Intézet, 1999. (Műhelytanulmányok)
310. *Magyarország képe. Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási program. Beszámoló, 1998. április 1. – 1999. március 31.* A program irányítói: Frank Tibor – Hankiss Elemér – Pók Attila. Budapest, MTA, [1999].
311. *Magyarország képe. Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási program keretében készült tanulmányok, 1998-1999. 1-2. kötet.* A program irányítói: Frank Tibor – Hankiss Elemér – Pók Attila. Budapest, MTA, [1999].
312. *Magyarország képe. Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási program. A programhoz kapcsolódó cikkek és tanulmányok.* A program irányítói: Frank Tibor – Hankiss Elemér – Pók Attila. Budapest, MTA, [1999].
313. A bombázás. *Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap*, 28. évf. (1999) 7. sz. 7-10.
314. Iskola és minőség. *Új Katedra*, (1999) 7. sz. 2-4.
315. Minőség az oktatásban. *Új Katedra*, (1999) 8. sz. 6-9.
316. A keresztény dráma újraértelmezésének szükségessége. In: *Vallásosság-szindróma és polgári társadalom. Szociológiai hipotézisek megvitatása a világnézeti helyzet alakulásáról*. Szerk.: Varga Károly. Piliscsaba, PPKE BTK Szociológiai Intézet, 1999. (Pázmány Szociológiai Műhely, 1.)
317. [Varga Károllyal és Buda Bélával] Gondolatok a vallásosság magyarországi helyzetéről, avagy kommunikatív cselekvés stratégikus közegben. *Jel-kép*, új folyam. 6. évf. (1999) 4. sz. 3-21.
318. Előszó. In: *A média jövője. Internet és hagyományos média az ezredfordulón*. Szerk.: Csermely Ákos – Ráduly Margit – Sükösd Miklós. Budapest, Média Hungária, 1999. (Média Hungária könyvek, 1.)
319. Sándor Zsuzsanna: Nemzeti sportunk: a hisztéria. Hankiss Elemér a politikai derűlátásról. *168 óra*, 11. évf. (1999) 24. sz. 28-29.
320. Két tanmese politikusoknak. *168 óra*, 11. évf. (1999) 36. sz. 26-27.

321. Zuhanások. *168 óra*, 11. évf. (1999) 47. sz. 32-33.
322. Merre tovább, Magyarország? Hankiss Elemér vitaindító írása a jövő forгатókönyveiről és szereplehetőségeiről. *Magyar Nemzet*, 62. évf. 112. sz. (1999. máj. 15.) 8, 16.
323. Százezer miniszterelnök. Merre tovább, Magyarország? Hankiss Elemér vitazáró írása. *Magyar Nemzet*, 62. évf. 224. sz. (1999. szept. 25.) 8.

2000

324. *Essays in Contemporary Civilization*. Budapest, ISES Alapítvány, 2000. (Discussion Papers, 7.)
325. *Beszélgetések életről, halálról*. Sajtó alá rend.: Szendi Edit. [Budapest], Helikon Kiadó, 2000.
ism.: *Kritika: társadalomelméleti és kulturális lap*, 29. évf. (2000) 11. sz. 38-39.; *Lelkipásztor: evangélikus lelkési szakfolyóirat*, 76. évf. (2001) 9. sz. 344.
326. *Proletár reneszánsz. Tanulmányok az európai civilizációról és a magyar társadalomról* (2. kiadás). [Budapest], Helikon, 2000. (Helikon universitas. Eszmetörténet)
ism.: *Psychiatria Hungarica*, 15. évf. (2000) 1. sz. 113-114.
327. *Két tanulmány a magyar társadalom viselkedéskultúrájáról*. Budapest – Kőszeg – Szombathely, ISES Alapítvány, 2000. (ISES műhelytanulmányok; 5.)
328. Élet és halál a bulvársajtóban. Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez. In: *A kérdéses civilizáció*. Szerk.: Gombár Csaba – Volosin Hédi. Budapest, Helikon Kiadó – Korridor Politikai Kutatások Központja, 2000. (Korridor kötetek) 151-212.
329. A világ egy globalizálódó, individualizálódó, virtualizálódó világban. In: *A minőség teremtése. Tanulmányok az oktatási minőségfejlesztésről*. Szerk.: Manchin Róbert. Budapest, Magyar Gallup Intézet, 2000. 25-40.
330. Társadalmi csapdák – Diagnózisok. Közösségek válsága és hiánya. In: *Közösségi formációk. (Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közösségelmélet szakirodalmából)*. Összeáll.: Tábori Tímea – T. Kiss Tamás. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 90-99.
331. A közép-európai gondolkodás múltja, jelene és perspektívái. In: *A vallások és az európai integráció, 1. kötet*. Szerk.: Glózer Rita – Hamp Gábor – Horányi Özséb – Pongráz Mária. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum, 2000. (Pax Romana könyvek) 61-70.
332. Fontolva haladók, múltba nézők, reformerek. Hankiss Elemérrel és Romsics Ignáccal beszélget Farkas Zoltán. *Mozgó Világ*, 26. évf. (2000) 1. sz. 3-16.
333. Fordított forradalom. *Keresztény Szó*, 11. évf. (2000) 11. sz.

334. A reklám vigasza. In: *Egyház és kommunikáció*. Szerk.: Hamp Gábor – Szöllősy Ágnes. Budapest, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum, 2000. 73-77.
335. Azóta sem sikerült. Hankiss Elemérről beszélget Mihancsik Zsófia. *Beszélő*, 5. évf. (2000) 2. sz. 99-103.
336. Nem vagyok független. *168 óra*, 12. évf. (2000) 2. sz. 14-15.
337. Gönczölszekér. Hankiss Elemér a leköszönő államfőről. *168 óra*, 12. évf. (2000) 31. sz. 8-10.
338. Pogonyi Lajos: Töröljük meg szemüvegünket. Hankiss Elemér a szekértáborpszichózisról és a politikai ellenfelek ellenségévé sárkányosításáról. *Népszabadság*, 58. évf. 20. sz. (2000. jan. 25.) 7.
339. Kiveszőfélben lévő emberfajta. Vitányi Iván születésnapjára. *Népszabadság*, 58. évf. 153. sz. (2000. júl. 3.) 9.
340. Trabant a kertben. A magyar társadalom habitusának alakulásáról. *Népszabadság*, 58. évf. 170. sz. (2000. júl. 22.) 25., 27.
341. Szále László: Az emberi tükrök fényesítése. Vendégségben Hankiss Elemérről. *Magyar Hírlap*, 33. évf. 300. sz. (2000. dec. 23.) 11.

2001

342. *Fears and Symbols. An Introduction to the Study of Western Civilization*. Budapest – New York, CEU Press, 2001.
343. *Fordulópont? 2001. szeptember 11.* (Kézirat gyanánt) Szombathely, Savaria University Press, 2001.
344. *Az ember és az antilop. Beszélgetések a szabadságról, a szépségről és sok minden másról.* [Hankiss Elemér beszélgetései Csányi Vilmossal, Fehér Mártával, Jelenits Istvánnal és Pléh Csabával] [Budapest], Helikon, 2001.
345. Human Resources. In: *Human Resources in Western Transdanubia*. Budapest – Szombathely – Kőszeg, ISES, 2001. (Studies in European Transition. ISES Preparatory Working Papers)
346. A korrupció játéka Közép-Kelet-Európában, 1945-1999. In: *Korrupció Magyarországon*. Szerk.: Csefkó Ferenc – Horváth Csaba. Pécs, Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület – PTE Állam- és Jogtudományi Kar, 2001. 13-32.
347. Fából vaskarikák. Szempontok közgondolkodásunk történetéhez, 1975-2000. In: *Magyarországi Egyesült Államok. Levelek a távolból*. Szerk.: Gombár Csaba – Volosin Hédi. Budapest, Helikon Kiadó – Korridor, 2001. (Korridor kötetek) 47-90.
348. Szempontok a globalizáció vizsgálatához. In: *Ezredvégi értelmezések demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról, 1. kötet*. Szerk.: Simon János. [Buda-

pest], Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 2001. (Villányi úti könyvek; 23.) 97-102.

349. Mozgólépcső, avagy az állatorvosi demokrata. In: *Magyarország politikai évkönyve 2000-ről*. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 2001. 17-32.

350. A templom és a katedrális. *Keresztény Szó*, 12. évf. (2001) 5. sz.

351. Ferenczi Krisztina: „Nincs még mivel fényeskednünk a világban.” Négyszemközt Hankiss Elemért szociológussal. *Magyar Hírlap*, 34. évf. 298. sz. (2001. dec. 22.) 9.

2002

352. *Új diagnózisok*. Budapest, Osiris, 2002.

353. *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja* (4. kiadás). [Budapest], Helikon Kiadó, 2002. (Helikon universitas. Eszmetörténet)

354. *A Tízparancsolat ma*. S.a.r.: Szendi Edit. Szerk.: Rét Viktória. [Budapest], Helikon Kiadó, 2002.

355. [Lengyel Lászlóval] *Kétszög, 1-2. kötet*. [Budapest], Helikon, 2002.

ism.: *Figyelő*, 47. évf. (2003) 12. sz. 42.; *Eszmélet*, 15. évf. (2003) 57. sz. 83.

356. Games of Corruption: East Central Europe, 1945-1999. In: *Political Corruption in Transition. A Skeptic's Handbook*. Ed.: Kotkin, Stephen – Sajó, András. Budapest – New York, Central European University Press, 2002. 243-259.

357. Brilliant Ideas or Brilliant Errors? Twelve Years of Social Science Research in Eastern Europe. In: *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe*. Eds.: Kaase, Max – Sparschuh, Vera – Wenninger, Agnieszka. Berlin, 2002. 17-24.

358. [H. Dabashi-val, A. Mack-kal, és V. Zolberggel] Statement Protesting the Sentenced Execution of Professor Hashem Aghajari. *Social Research*, 69. évf. (2002) 4. sz. IX-XIII.

359. Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás alapfeltételei. In: *Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás*. Szerk.: Kiss Ilona. [Budapest], Friedrich Naumann Alapítvány, [2002.] 58-63.

360. Ötven év múlva... In: *A mi Budapestünk, 2020. Városvíziók*. Szerk.: Lukovits Tamás – Csontos János. Budapest, Pallas Stúdió, 2002. 57-62.

361. Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás alapfeltételei. In: *Az Európai Unió és az egyéni szuverenitás*. Szerk.: Máthé Hanga. Budapest, Soros Alapítvány, 2002. 58-63.

362. Közösségek: válság és hiány. In: *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában 1980. április 10-12. Dokumentumválogatás*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002. (Irányított irodalom) 109-135.

363. 2001. szeptember 11. – fordulópont? *Magyar Tudomány*, 108. évf. (2002) 6. sz. 775-784.
364. Néhány megjegyzés a tárgyak „egzisztenciális” funkciójáról. In: *Tárgyak és társadalom, 1. kötet*. Szerk.: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. [Budapest], MIE, 2002. 47-56.
365. Legenda profana, avagy a világ újraravázsolása. In: „*Jelbeszéd az életünk*”, 2. kötet. Szerk.: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor. Budapest, Osiris, [2002.] 96-123.
366. Mi fán teremne, ha teremne? Egy lehetséges közszolgálati televízióról. *Népszabadság*, 60. évf. 203. szám (2002. aug. 31.) 20-21.
367. Mátraházi Zsuzsa: Hankiss Elemér. *Médiamix: A média világa*, 2. évf. (2002) 5. sz. 48-50.
368. Zsidai Péter: Még nem vagyunk a térképen. *Magyar Hírlap*, 35. évf. 233. sz. (2002. okt. 5.) 21, 26.

2003

369. Reinventing Europe. *East European Politics and Societies*, 17. évf. (2003) 1. sz. 99-106.
370. Brilliant Ideas or Brilliant Errors? 12 Years of Political Science Research in Eastern Europe. *European Political Science*, 3. évf. (2003). 25-29.
371. [Pierre Hassnerrel és Jacques Rupnikkal] L’Europe: Une idée politique? *Raisons Politiques*, 10. évf. (2003) 2. sz. 43-59.
372. Európa lehetséges és lehetetlen jövői. In: *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről*. 2. kötet. Szerk.: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. [Budapest], Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 2003. 859-869.
373. Az erőszak fortélyai. *Psychiatria Hungarica*, 17. évf. (2003) 4. sz. 340-348.
374. Édenkert és júdáscsók. A Big Brother-jelenségről. *Népszabadság*, 61. évf. 33. sz. (2003. feb. 8.) 28-29. old.
375. Kétszög, két könyv. Tausz Anikó beszélgetése Hankiss Elemérrel és Lengyel Lászlóval. *Könyvhét*, 7. évf. (2003) 5. sz. 7-8.

2004

376. *Razgovori za života i smrtta*. Sofiâ, Gutenberg, 2004.
377. *Társadalmi csapdák és diagnózisok. Tanulmányok a hetvenes évekből*. Budapest, Osiris, 2004. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)

378. Paideia in the Age of Uncertainty. In: *Educating for Democracy. Paideia in an Age of Uncertainty*. Ed.: Olson, Alan M. – Steiner, David M. – Tulli, Irena S. Oxford, Rowman and Littlefield Publ., 2004. 149-162.
379. A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja. In: *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Vál., szerk.: Valuch Tibor. Budapest, Argumentum Kiadó, 2004. 751-757.
380. Édenkert és júdáscsók. In: *Magyarország politikai évkönyve 2003-ról*. Szerk.: Sándor Péter – Vass László – Sándor Ágnes – Tolnai Ágnes. Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 2004. (CD-melléklet)
381. Vajna Tamás „A tét óriási, a kampány siralmas volt”. *HVG*, 26. évf. (2004) 25. sz. 47-48.

2005

382. *Ezerarcú én. Emberlét a fogyasztói civilizációban*. Budapest, Osiris, 2005. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)
ism.: *Új Pedagógiai Szemle*, 55. évf. (2005) 7-8. sz. 247-250.
383. Democratic Puzzle: has Hungary Solved it? In: *European Journal of Social Theory*, 8. évf. (2005) 4. sz. 487-502.
384. Esélyek és esélytelenségek. Magyarország középhatalom? *Figyelő*, 49. évf. (2005) 51-52. sz. 26-29.
385. [Füstös Lászlóval és Szabó Laurával] A magyar társadalom értékrendje az európai társadalmak értékterében. In: *Társadalmi tudat, értékrendszer, magatartáskultúra Magyarországon*. Szerk.: Hankiss Elemér – Miszlivetz Ferenc – Palánkai Tibor – Vitányi Iván. Budapest – Kőszeg – Szombathely, Institute for Social and European Studies, 2005. (ISES műhelytanulmányok, 7.)
386. Farkasok Kánaánban. *talaljuk-ki.hu*, 2005. ápr. 14.
387. A tigrissültet ajánlom. *talaljuk-ki.hu*, 2005. ápr. 21.
388. Politikusaink sajtós és szomorú esete. *talaljuk-ki.hu*, 2005. ápr. 28.
389. Az éhhalál és a milliárdosok. *talaljuk-ki.hu*, 2005. szept. 5.
390. Nem szeretem Magyarországot. *talaljuk-ki.hu*, 2005. okt. 16.
391. Barbárok vagyunk. *talaljuk-ki.hu*, 2005. okt. 25.
392. Morbus Hungaricus, avagy a Nagy Regresszió. *talaljuk-ki.hu*, 2005.
393. [közrem.] *New Geopolitics of Central and Eastern Europe. Between European Union and United States*. Ed.: Kamińska, Monika Ewa. Warsaw, Stefan Batory Foundation, 2005.

2006

394. *The Toothpaste of Immortality. Self-Construction in the Consumer Age*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2006.
395. *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlatja*. Budapest, Osiris, 2006. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)
396. Symbols of Destruction. *Central European Political Science Review*, 6. évf. (2006) 23-24. sz. 92-98.
397. Nem szeretem Magyarországot. 2005 szubjektív mérlege. In: *Magyarország politikai évkönyve 2005-ről*. Szerk.: Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 2006. 276-283.
398. Közös dolgaink. Kérdések győztesekhez és vesztesekhez. *Figyelő*, 50. évf. (2006) 17. sz. 16-17.
399. Magyarország középhatalom? Esélyek és esélytelenségek. *talaljuk-ki.hu*, 2006. jan. 4.

2007

400. Transition and Transitions. *Kultūros Barai*, 11. évf. (2007). 20-28.
401. Transition and liminality: interpretations of the transformation processes in Eastern Europe. In: *From transition to globalization. New challenges for politics, the media and society*. Ed.: Bayer, József – Jensen, Jody. Budapest, MTA PTI, 2007. 23-45.
402. Határhelyzet és átmenet. A kelet-közép-európai átalakulás lehetséges értelmezései. *2000: irodalmi és társadalmi havi lap*, 19. évf. (2007) 2. sz. 3-15.
403. Proletár reneszánsz. Az európai civilizáció egy újabb korszaka? In: *Közép-Európa vándora, 2. kötet*. Szerk.: Kántor Lajos. Kolozsvár, Komp-Press, 2007. 83-95.
404. Bill Clinton és az Anjou királyok. *Figyelő*, 51. évf. (2007) 41. sz. 38-39.
405. Szilveszteri kérdések és válaszok. Magunk közt szólva. *HVG*, 29. évf. (2007) 51-52. sz. 6-13.
406. Előszó. In: Pogátsa Zoltán: *Éltanuló válságban. Állam és piac a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest, Sanoma Budapest Zrt., [2007.] 7-9.

2008

407. *Ikarosz bukása. Lét és sors az európai civilizációban*. Budapest, Osiris, 2008. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)

ism.: *Figyelő*, 54. évf. (2010) 7. sz. III-IV.

408. [szerk., Heltai Péterrel] *Magyarország, le is út – fel is út. Mi lenne, ha máról holnapra eltűnne?* Budapest, Médiavilág, [2008.]

409. Doom and Gloom. *The Hungarian Quarterly*, 49. évf. (2008) 190. sz. 91-97.

410. Egy instabil társadalom: Magyarország 2008. In: *Közösség és instabilitás*. Szerk.: Karikó Sándor. Budapest, Gondolat, 2008. 89-96.

411. Átmenet – megújulás – regresszió? A kelet-közép-európai átalakulás néhány lehetséges értelmezése. In: *Merre tovább, Magyarország? Reformkérdések – kérdéses reformok*. [Budapest], Palatinus, 2008. 66-111.

412. Előszó. In: *Öt párbeszéd*. Budapest, Luther Kiadó, 2008. (Asztali beszélgetések, 1.) 7-10.

413. Hankiss: a válság mélyebb, mint hinni szeretnénk. *hvg.hu*, 2008. máj. 5.

414. Lengyel sem Szűz Mária, de független gondolkodó. *hvg.hu*, 2008. jún. 12.

2009

415. *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább*. Budapest, Manager Könyvkiadó, Médiavilág, 2009. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái)

ism.: *Világgazdaság*, 41. évf. 118. sz. (2009. jún. 22.) 6.

416. [Füstös Lászlóval, Jody Jensennel, Miszlivetz Ferencsel és Pogátsa Zoltánnal] *A magyar munkakultúra globális környezetben, avagy „ki lehet-e találni” a magyar munkaerő kultúráját? Kutatási jelentés*. Szombathely, Savaria University Press, 2009.

417. [szerk., Antalóczy Tímeával és Füstös Lászlóval] *(Vész)jelzések a kultúráról*. [Budapest], MTA PTI, [2009.] (Jelentés a magyar kultúra állapotáról, 1.)

418. Miért? In: *Münchhausen báró kerestetik. Mit kezdjünk a nagy magyar válsággal?* Szerk.: Hankiss Elemér – Heltai Péter. [Budapest], Médiavilág, [2009.] (Új reformkor, 3.) 128-132.

419. Rendszerváltás? Igen! Társadalmi megújulás? Nem. In: *A rendszerváltás húsz éve: változások és válaszok*. Szerk.: Bayer József – Boda Zsolt. Budapest, L'Harmattan – MTA PTI, 2009. 335-339.

420. Társadalmi reformok. In: *Eredeti válságfelhalmozás: összeomlás vagy átalakulás?* Szerk.: Miszlivetz Ferenc. Szombathely – Budapest, Savaria University Press – MTA PTI, 2009. 263-277.

421. [Antalóczy Tímeával és Füstös Lászlóval] Jelentés a magyar kultúra állapotáról: átfogó körkép. In: *Stratégiai kutatások, 2008-2009. Kutatási jelentések*. Szerk.: Banczerowszky Januszné – Horányi Krisztina – Horváth Csaba – Szemenyei István – Wagner Péter. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal – MTA, 2009. 303-319.

422. Új reformkor? Lehetőségek. Lehetetlenségek. *talaljuk-ki.hu*, 2009. feb. 2.
423. Igazságtalan ország? Reménytelenség és remény. *ujreformkor.hu*, 2009.
424. Nálunk van Európa egyik legigazságtalanabb társadalma. *hvg.hu*, 2009. aug. 13.
425. Döbbenetes fegyverletétel a jövő előtt. *hvg.hu*, 2009. szept. 29.
426. Csapdák és egérutak. In: Bán László: *Száz év múlva. A Titanic-állandó. 21 beszélgetés a jövőről*. [Budapest], Saxum, [2009]. 115-123.
427. Két arc: Hankiss Elemér, szociológus; Geszti Péter, reklámszakember, dalszövegíró, zeneszerző. In: László Ágnes: *Erről még nem beszéltem senkinek. Kivételes sorsok, történetek, 1989-2009*. [Budapest], Kossuth, [2009.] 231-236.
428. Megindult a jégzajlás. In: Hovanyecz László: *Értékteremtők 2009*. [Budapest], Kossuth Kiadó, [2009.] 128-149.

2010

429. *Csapdák és egerek. Magyarország 2009-ben és tovább* (2. kiadás). Budapest, Manger Könyvkiadó – Médiavilág, 2010. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái – Új reformkor)

ism.: *Confessio*, 34. évf. (2010) 4. sz. 125-128.

430. [szerk., Heltai Péterrel] *Te rongyos élet... Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. [Budapest], Médiavilág, [2010.] (Új reformkor, 4.)
431. [Antalóczy Tímeával és Füstös Lászlóval] Magyarország kulturális térképe. In: *Mire jó a kultúra?* Szerk.: Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér. Budapest, Magna Produkció, 2010. 15-52.
432. [Antalóczy Tímeával és Füstös Lászlóval] Jelentés a magyar kultúra állapotáról – átfogó körkép. Magyarország kulturális térképe. In: *Stratégiai kutatások, 2009-2010. Kutatási jelentések*. Szerk.: Szarka László – Horányi Krisztina – Horváth Csaba. Budapest, 2010. 289-323.
433. Igazságtalan ország? *Koinónia*, 17. évf. (2010) 1. sz. 1639-1642.
434. Levél egy osztrák kollégához. *hvg.hu*, 2010. feb. 22.
435. Szedett-vedett ország? *hvg.hu*, 2010. júl. 13.

2011

436. Participation and Governance: Two Contradictory Principles? *Society and Economy*, 33. évf. (2011) 2. sz.

437. 9/11: The Lightning Strikes of History. *10 Years After September 11. A Social Science Research Council Essay Forum*, 2011.

438. A bizonytalanság kora? In: *A bizonyosság vége avagy Quo vadis demokrácia?* Szerk.: Miszlivetz Ferenc. Szombathely, Savaria University Press, 2011. 11-15.

439. Az igazi társadalmi szerződés. In: *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*. Szerk.: Balogh F. András – Berszán István – Gábor Csilla. [Budapest], Argumentum, 2011. 430-438.

440. Az emberi fejeket is rendbe kell tenni. *hvg.hu*, 2011. okt. 11.

441. Az élet veszélyes foglalkozás. *hvg.hu*, 2011. nov. 16.

442. A bizonytalanság kora? *HVG*, 33. évf. (2011) 46. sz. 24-25.

2012

443. *Egy ország arcai. Válogatott szociológiai írások, 1977-2012*. Vál., szerk.: Hidas Zoltán. Budapest, L'Harmattan – Könyvpont, 2012. (Ars sociologica)

444. *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*. Budapest, Osiris, 2012. (Hankiss Elemér összegyűjtött munkái, 4.)

ism.: *Vigilia*, 78. évf. (2013) 4. sz. 313-314., *HVG*, 34. évf. (2012) 26. sz. 36.

445. A késlekedő társadalmi szerződés. In: *A konszolidációról. Elméleti és történeti elemzések*. Szerk.: Gombár Csaba – Nova Eszter. Pozsony – [Budapest], Kalligram – Korridor, 2012. 9-44.

446. A trivialitások világa. In: *Reklám, vagy amit akartok*. Szerk.: Hargitai Lilla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 56-68.

ism.: *Magyar Könyvgyűjtő*, 12. évf. (2012) 4. sz.

447. Kardos Ernő: „Szertenéz az ember ebben a hazában...” *HVG*, 34. évf. (2012) 51-52. sz. 38-39.

448. Mi jön a válság után? *Világgazdaság*, 44. évf. (2012) 3. sz. 15.

449. Schwajda Gergő: Dühös vagyok, de optimista – mondja Hankiss Elemér szociológus. *Hetek*, 16. évf. (2012) 37. sz. 26-27.

450. Ötvös Zoltán: Antall óta nincs példaadó politikusunk. *Népszabadság*, 70. évf. 83. sz. (2012. ápr. 7.)

451. Csontos Erika – Tardos Károly: H.E., „az ezerarcú én”, 1. rész. *litera.hu*, 2012. dec. 25.

452. Csontos Erika – Tardos Károly: H.E., „az ezerarcú én”, 2. rész. *litera.hu*, 2012. dec. 25.

453. Tétova crédó. *Vigilia*, 77. évf. (2012) 12. sz. 906-914.

2013

454. Európa, két világ közt. *Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) 11. sz. 1386-1395.
455. Zwischen zwei Welten. Két világ közt. In: *MOST. Der Moment der Wandlung. A változás pillanata*. Kurátor: Sass Valéria – Nemere Réka. Budapest, Osztrák Kulturális Fórum, 2013. 37-47.
456. Elemér Hankiss, „The Protean Self”. An Interview by Erika Csontos and Károly Tardos. *The Hungarian Quarterly*, 53. évf. (2013) 207. sz. 157-164.
457. Az élet nagyszerű kaland lehet. In: Rónai Egon: *Húzós: beszélgetések*. Budapest, XXI. Század Kiadó, 2013. 81-92.
458. Tétova crédó. *litera.hu*, 2013. ápr. 1.
459. Könyvközi jegyzetek. [Beszélgetés Csányi Vilmostal, Hankiss Elemérrel, Kende Péterrel, Lengyel Lászlóval és Szilágyi Ákossal]. In: Gombár Csaba: *Személyes írások*. Pozsony, Kalligram, 2013. 131-155.
460. Nyári jegyzetek a reformokról és az államrezonról. [Beszélgetés Csányi Vilmostal, Hankiss Elemérrel, Kende Péterrel, Lengyel Lászlóval, Romsics Ignáccal és Szilágyi Ákossal]. In: Gombár Csaba: *Személyes írások*. Pozsony, Kalligram, 2013. 304-356.

2014

461. *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázлата* (5. bőv. kiadás). [Budapest], Helikon, 2014.
462. *A befejezetlen ember. Gondolatok a világról, az emberről, a szabadságról*. [Budapest], Helikon, 2014.
ism.: *HVG*, 35. évf. (2014) 33. sz. 40-41.
463. Hercsel Adél: Mintha újra egy zátony felé sodródnánk. *hvg.hu*, 2014. aug. 18.

2015

464. *Az ezerarcú én. Emberlét a fogyasztói civilizációban* (2. kiadás). Budapest, Osiris, 2015.
465. *A befejezetlen ember. Gondolatok a világról, az emberről, a szabadságról* (2. kiadás). [Budapest], Helikon, 2015.
466. Europe Between Two Worlds. In: *Reframing Europe's Future: Challenges and Failures of the European Construction. Challenges and Failures of the European Construction*. Ed.: Jensen, Jody – Miszlivetz, Ferenc. London – New York, Routledge, 2015. (Routledge Advances in European Politics) 237-248.

ism.: *Közgazdasági Szemle*, 62. évf. (2015) 7-8. sz. 865-870.

467. A szabadság kalandja. Hankiss Elemérrel beszélget Lengyel László. *2000: irodalmi és társadalmi lap*, 27. évf. (2015) 3. sz. 3-22.

468. Zombory Máté: Sociology and beyond. Interview with Elemér Hankiss. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1. évf. (2015) 2. sz. 134-145.

469. A szociológián innen és túl. Zombory Máté interjúja Hankiss Elemérrel. *socio.hu*, 5. évf. (2015) 1. sz. 284-292.

470. Politikusaink teljesítménye százalmas. In: Nagy József: *A vak komondor országa. Terikétől Lajosig 2010-2015. Interjúkötet*. Centrál Könyvek, [2015.] 489-494.

471. Kvantummechanika és az élet értelme. (Kézirat).

A bibliográfiában egyenrangú tételként szerepelnek a könyvek és szerkesztett kiadványok különböző kiadásai, a cikkek első- és másodközlései, magyar és idegen nyelvű, teljes és rövidített változatai.

A jegyzék nagyrészt autopszia alapján készült. A fizikailag el nem érhető tételek forrása legtöbb esetben a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár összeállítása (fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/in_memoriam), valamint a Magyar Tudományos Művek Tára (mtmt.hu), a Magyar Folyóiratok Tartalomjegyzékének Adatbázisa (matarka.hu), a Magyar Országos Közös Katalógus (mokka.hu) és a Humanus adatbázis (oszk.hu/humanus) volt. Számos külföldön megjelent írás adatai az Elsevier Kiadó és a Web of Science adatbázisából (scopus.com, webofknowledge.com) származnak.

A bibliográfia tartalmazza az egyes írások online elérhetőségét. A szabadon hozzáférhető állományok minden esetben szerepelnek, a regisztrációhoz és előfizetéshez kötött adatbázisok közül azonban kizárólag az Arcanum Kft. adatbázisát tüntettük fel, amelyet az olvasók a magyarországi közkönyvtárak mindegyikében elérhetnek.

Összeállította: Erdős Zoltán

2017. 10. 11.

A kötet szerzői

Bába Szilvia kisebbségkutató, okleveles művelődésszervező,
a Duna Palota művészeti és operatív igazgatója

Bakk Miklós politológus,
a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karának egyetemi docense

Bándy Katalin közgazdász,
a Széchenyi István Egyetem Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszékének (Győr)
egyetemi adjunktusa

Erdős László biológus,
az MTA Ökológiai Kutatóközpont (Vácrátót) tudományos munkatársa

Erdős Zoltán történész,
az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola PhD-hallgatója

Fábián Adrián jogász,
a PTE ÁJK Közigazgatási Jogi Tanszékének habilitált egyetemi docense

Fedinec Csilla történész, kisebbségkutató,
az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos főmunkatársa

Fried István irodalomtörténész,
az SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének professor emeritusa

A. Gergely András szociológus, kulturális antropológus,
az MTA TK Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa

Gönczi Andrea történész, muzeológus,
a PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont munkatársa

Hajdu Krisztián,
a Tamasz Alapítvány szakmai vezetője (Pécs)

Hantó Zsuzsa történész, szociológus,
a Koszorús Ferenc Emlékbizottság (Budapest) elnöke

Hódi Sándor pszichológus,
a Széchenyi István Stratégiakutató és Fejlesztő Intézet (Ada) igazgatója

Horváth Csaba politológus,
a PTE ÁJK Jogbölcseleti és Társadalomelméleti Tanszékének egyetemi docense

Horváth Viktor író, műfordító (Pécs)

Jakab Attila történész,
a Holokauszt Emlékközpont munkatársa (Budapest)

Kamarás István OJD vallásszociológus,
a Pannon Egyetem Antropológia és Etika Tanszékének ny. egyetemi docense

Kasznár Attila politológus,
a Nemzeti Közszerológati Egyetem Terrorrelhárítási Tanszékének
tanszékvezető egyetemi adjunktusa

Lányi András filozófus,
az ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszékének egyetemi docense

Nagy J. Endre szociológus,
a Semmelweis Egyetem Egészségügyi Közszerológati Kar Mentálhigiéné Intézet
professor emeritusa

Pánovics Attila jogász,
a PTE ÁJK Nemzetközi és Európa Jogi Tanszékének egyetemi adjunktusa

Pörös Béla népművelő, szociálpolitikus (Pécs)

Ragadics Tamás szociológus,
a PTE BTK Szociológia Tanszék egyetemi adjunktusa

Ruprech Judit fotográfus (Pécs)

Tillmann J. A. filozófus,
a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Filozófia és Kommunikációelmélet
Intézet Tanszékének egyetemi tanára

Tóth I. János filozófus,
az SZTE Bölcsészettudományi Kar Filozófia Tanszékének egyetemi docense

Törzsök Erika szociológus, kisebbségkutató,
a Civitas Europica Centralis Alapítvány (Budapest) elnöke